КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України.

2' 2011

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України, Інститут історії України НАН України

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1, вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05, 279-13-88

Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

2
2011

ЗМІСТ

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

Геннадій Каушлієв (м. Сімферополь)
КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ МАНДРІВНИКІВ В КРИМУ (30–50-і рр. XIX ст.) 6

Валерій Левченко (м. Одеса)
КРАЄЗНАВСТВО В ОДЕСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1920–1930 рр.): СТАНОВЛЕННЯ, НАПРЯМИ, ТРАДИЦІЇ 14

ДО 70-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Олег Бажан (м. Київ)
ЗАВТРА БУЛА ВІЙНА АБО СПЕЦПОВІДОМЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ ПРИКОРДОННИХ ВІЙСЬК НКВС УРСР ПРО ВОЄННІ ПРИГОТУВАННЯ НІМЕЧЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 26

Петро Тронько (м. Київ)
ПЕРШІ БАРИКАДИ ВІЙНИ 33

Галина Денисенко (м. Київ)
КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ПОДІЇ 1941-1942 рр. В ПАМ'ЯТКАХ 40

Ігор Андрухів (м. Івано-Франківськ)
ПОДІЇ НА СТАНІСЛАВЩИНІ В ПЕРШІ ДНІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 56

Микола Михайлуца (м. Одеса)
ПІВДЕННА БЕССАРАБІЯ: РІК РАДЯНІЗАЦІЇ І ПЕРШІ ДНІ ВІЙНИ 64

Василь Щетников (м. Одеса)
1941-Й РІК: ПОГЛЯД РУМУНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «ІСТОРИЧНЕ ДОСЬЄ») 73

Марина Дубик (м. Київ)
НАСТРОЇ НІМЕЦЬКИХ СОЛДАТ ВЛІТКУ 1941 РОКУ ЗА ЛИСТАМИ З ФРОНТУ 79

Ігор Вєтров (м. Київ)
ЕВАКУАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ ВАЖКОЇ ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ В 1941 РОЦІ:СТРАТЕГІЯ, ПЕРЕБІГ ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАСЛІДКИ 84

Олександр Марінченко (м. Дніпропетровськ)
БОЙОВІ ДІЇ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК В УМОВАХ ЛОКАЛЬНИХ ОТОЧЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ВЛІТКУ 1941 РОКУ 91

Валерій Грицюк (м.Київ)
ОПЕРАЦІЇ З ОТОЧЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ: 1941/1944 рр. 97

Володимир Поляков (м. Сімферополь)
ОРЖИЦЬКА ТРАГЕДІЯ. НЕВІДОМІ СПОГАДИ УЧАСНИКА ПОДІЙ 106

Надія Бойко (м. Переяслав-Хмельницький)
ГОСПІТАЛІ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941/1943 рр.) 111

Тетяна Пастушенко (м.Київ)
СИСТЕМА НІМЕЦЬКИХ ТАБОРІВ ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УКРАЇНІ: (ЧЕРВЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1941 р.) 116

Тамара Вронська, Олександр Лисенко (м. Київ)
ІСТОРІЯ ВІЙНИ, НАПИСАНА ЛЮДСЬКОЮ КРОВ'Ю 126

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ

Олександр Черемісін (м. Запоріжжя)
ІСТОРИЧНІ УМОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ МІСЦЕВИМ САМОВРЯДУВАННЯМ ХЕРСОНА МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ В КІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ 138

Станіслав Іванов (м. Харків)
АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКИХ МІГРАНТІВ ДО УМОВ ЖИТТЯ В ХАРКОВІ (1950-1980-і РОКИ) 147

ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

Володимир Чухно (м. Шостка)
ГАМАЛІЇВСЬКИЙ ХАРЛАМПІЇВСЬКИЙ МОНАСТИР: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ 156

Дмитро Кудінов (м. Суми)
КОНФЕСІЙНИЙ КОНФЛІКТ В СУМСЬКОМУ ПОВІТІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. 170

КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

Тетяна Ніколаєва (м. Київ)
ОЛЕКСАНДР ПОЛЬ: ПІДПРИЄМЕЦЬ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ТА ДОСЛІДНИК ПРИДНІПРОВСЬКОГО КРАЮ 183

Лариса Шаповал (м. Полтава)
МИКОЛА СУМЦОВ ТА ЙОГО НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ 191

Затверджено на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України, протокол № 5 від 25 травня 2011 р.

Постановою президії ВАК України журнал внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України. — 2009. — № 8.)

Журнал зареєстровано 6.12. 1995.

Свідоцтво про державну реєєстрацію КВ № 1722.

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

Улькера Асанова (м. Одеса)
СТВОРЕННЯ НОВИХ ЕКСПОЗИЦІЙ У КРИМСЬКИХ МУЗЕЯХ (ПЕРША ПОЛОВИНА 20-х рр. XX СТОЛІТТЯ) 199

Фаїна Рябчикова (м. Луцьк)
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕТНОГРАФІЧНОГО ВІДДІЛУ ВОЛИНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО МУЗЕЮ (1920-1931 рр.) 208

Віктор Савчук (м. Кам'янець-Подільський)
МУЗЕЇ УКРАЇНИ ЯК ЦЕНТРИ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В 20-х – 30-х рр. XX ст 216

ДО 300- РІЧЧЯ ОЛЕШКІВСЬКОІ СІЧІ

Тарас Чухліб (м. Київ)
ПЕРЕДІСТОРІЯ ОЛЕШКІВСЬКОЇ СІЧІ: ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ПЕРЕХОДУ ЗАПОРОЖЦІВ ПІД ЗВЕРХНІСТЬ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (1709 – 1711 рр.) 223

Олександр Гуржій (м. Київ)
ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ (1711-1728 рр.) У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ТРИКУТНИКУ 230

Ганна Швидько (м. Дніпропетровськ)
НА РУЇНАХ ОЛЕШКІВСЬКОЇ СІЧІ: РОЗДУМИ МАНДРІВНИКА СЕРЕДИНИ XIX ст. ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА .... .236

Олена Титова (м. Київ)
АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОЛЕШКІВСЬКОЇ СІЧІ НИЗОВОГО ДНІПРА 240

Арнольд Сокульський (м. Запоріжжя)
ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ ТА АРХІТЕКТУРНЕ ОБЛАШТУВАННЯ ОЛЕШКІВСЬКОЇ СІЧІ 248

ВІТЧИЗНЯНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО: ТРАДИЦІЇ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ

Тетяна Григор'єва (м. Київ)
З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЗАКОНУ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ (ЗАКІНЧЕННЯ. ПОЧАТОК В № 1 за 2005 р.; № 1 –4 за 2008 р.; № 3-4 за 2009 р.) 250

Лариса Федорова (м. Київ)
СТЕЛЛЕЦЬКИЙ БОРИС СЕМЕНОВИЧ – МАЛОВІДОМИЙ ДІЯЧ ПАМ'ЯТКООХОРОННОГО РУХУ В УКРАЇНІ 263

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Віктор Звагельський (м. Суми)
ПОЛЕ У "СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ" ТА ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСАХ 275

В'ячеслав Кушнір (м.Одеса)
РУШНИКИ УКРАЇНЦІВ НИЖНЬОГО ПОДУНАВ'Я:
ТРАДИЦІЇ І ІНОВАЦІЇ 282

Оксана Обметко (м. Київ)
ВПЛИВ СТАНОВОГО ЧИННИКА НА ДІЯЛЬНІСТЬ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМСТВ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XIX ст 289

Віктор Шабельніков (м. Донецьк)
УТВОРЕННЯ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
ТА ЇЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ
(1932 – ЧЕРВЕНЬ 1941 рр.) 299

Юрій Сорока (м. Київ)
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ
НА ВОЛИНІ У 1943 РОКУ 301

Леся Рева (м. Київ)
РЕГІОНАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ЛІТЕРАТУРНОЇ БІОГРАФІКИ
(НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНІ – ЖИТОМИРЩИНИ) 306

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ: ПАНОРАМА СУЧАСНОГО ЖИТТЯ

Олександр Гончаров (м. Київ)
ПЛЕНУМ ПРАВЛІННЯ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ 322

Валерій Левченко, Микола Михайлуца (м.Одеса)
ІІІ МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ: ЕТНОІСТОРИЧНИЙ,
МОВНИЙ, КУЛЬТУРНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ ВИМІРИ» 325

НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Олександр Бонь, Євген Ковальов (м. Київ)
КИЇВ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ
XIX–XXI СТОЛІТТЯ:НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ» 330

Ігор Сердюк (м. Полтава)
ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«Х КОСТОМАРІВСЬКІ ЧИТАННЯ» 332

ОГЛЯДИ

Юрій Мицик (м. Київ)
ЦІННЕ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ 336

Євген Сінкевич (м. Миколаїв)
ПОГЛЯД У ГЛИБИНУ СТОЛІТЬ 337

Олександр Реєнт (м. Київ)
ПУТІВНИК ІЗ КРИМСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА
20-Х РОКІВ МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ 338

ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ, ЩО ЇХ НАДАЮТЬ
АВТОРИ ДО ЖУРНАЛУ "КРАЄЗНАВСТВО" 340
ПРО АВТОРІВ 341

I
ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 910.4:908(477.75)«18»

Геннадій Каушлієв (м. Сімферополь)

КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ МАНДРІВНИКІВ В КРИМУ (30–50-і рр. XIX ст.)

У статті розглянута історія краєзнавчих досліджень Кримського півострова вітчизняними мандрівниками в 30–50-ті рр. XIX ст. Здійснено аналіз публіцистичних творів і наукових праць російських та українських пілігримів (С. С. Куторги, М. Н. Мурзакевича, М. І. Костомарова, П. В. Беккера та ін.), які відвідали Тавриду в цей період. Було встановлено, що подорожі представників російської та української інтелектуальної еліти сприяли активному накопиченню кримознавчих матеріалів, заохочували представників столичної інтелігенції до візитів у Крим, а також спонукали царський уряд до більш активного засвоєння краю. Доведено, що основними об'єктами уваги з боку вітчизняних пілігримів були античні та середньовічні старожитності, побут і звичаї місцевого населення (караїмів, кримських татар).

Ключові слова: *краєзнавство, мандрівники, подорожні записки, Крим.*

Серед актуальних завдань сучасної української історичної науки невідкладно постає проблема відродження минулого нашої батьківщини за часів відсутності незалежності. Однією з найбільш цікавий та інформативних джерельних груп з цього питання є подорожні записки та мемуари мандрівників, що відвідували землі України у XVIII – XIX ст., адже спогади сучасників передають такі аспекти життя різних регіонів нашої держави, які не знайшли належного відображення ані в документах, ані в історичних дослідженнях того періоду. Вони містять унікальну інформацію про громадсько-політичне, соціально-економічне та культурне життя місцевого населення, його менталітет, побут і звичаї. Твори мемуарного характеру передають думки і почуття їх авторів, дозволяють вивчати історію України з неупереджених позицій.

З-поміж дисертацій з цієї проблеми, які збагатили вітчизняну історіографію й заохотили науковців і краєзнавців до активного вивчення подорожніх записок, відзначимо дослідження П. О. Бочана[1] та Н. О. Никифоренко[2]. Серед закордонних творів, присвячених дослідженням як українських, так і кримських земель західноєвропейськими мандрівниками, особливої уваги заслуговую праця Ларі Вулфа «Винайдення Східної Європи: мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва»[3].

Кримські дослідники звернулись до цієї теми наприкінці 90-х рр. XIX ст., коли побачили світ монографія[4] та серія публікацій професора А. А. Непомнящого[5]. Комплекс цих робіт на сьогодні є найбільш змістовним доробком у вивченні внеску мандрівників в історико-краєзнавче вивчення Кримського півострова після його інкорпорації до складу Російської імперії. Серед інших помітних досліджень слід назвати дисертацію О. М. Деремедведь, в якій здійснено аналіз подорожніх записок та мемуарів англійських мандрівниць, що відвідали Тавриду у XIX ст.[6] В останні три роки історіографія історії вивчення Криму була доповнена серію публікацій, в яких проаналізовано травелоги польських[7] та англійських мандрівників[8]. В той же час, краєзнавчі дослідження вітчизняних мандрівників в Криму в 30–50-ті рр. XIX ст. залишались поза увагою місцевих істориків. З огляду на це, вивчення спогадів російських та українських подорожніх, на сторінках яких відбиті цінні історичні відомості з історії півострова, становлять інтерес для широкого загалу кримознавців. Мета даної роботи – аналіз травелогів, публіцистичних і наукових творів вітчизняних мандрівників, що безпосередньо торкаються Тавриди у досліджуваний період, надання характеристики змісту зазначених творів, визначення значення робіт мемуарно-описового характеру як джерел з історії Кримського півострову в 30–50-ті рр. XIX ст.

До 1783 р. Крим належав до так званої «Turquie d`Europe» – північно-східної частини Європи, що належала до складу Османської імперії. Після інкорпорації Південного Причорномор'я до складу Російської імперії, соціально-економічне та культурне життя Тавриди було переорієнтовано на європейський

манер. Для уряду Катерини II півострів являв собою не тільки територію яку необхідно було швидко освоїти за рахунок інтенсивної колонізації, а й простір, що потребував інтелектуального осягнення як складової частини Російської імперії. Саме тому починаючи з 80-х рр. XVIII ст. кримська земля стає об'єктом постійної уваги з боку вітчизняної інтелектуальної еліти. На рубежі XVIII – XIX ст. край відвідують науковці (Ф. К. Маршалл фон Біберштейн, Е. Е. Кьолер, П. С. Паллас), письменники (В. В. Ізмайлов, О. С. Пушкін), державні та громадські діячі (І. М. Муравйов-Апостол, П. П. Свіньїн), що залишили після себе комплекс кримознавчих наукових і публіцистичних творів. Саме завдяки цим працям у вітчизняній громадській свідомості було сформовано перше, ще досить загальне, уявлення про Кримській півострів, як про мальовничий край з великою кількістю античних та середньовічних пам'яток, гостинним місцевим населенням і чудовим кліматом.

У 30–50-ті рр. XIX ст. перед російськими та українськими інтелектуалами повстало принципово нове завдання – більш поглиблено, детально та різнобічно вивчити Кримський півострів, як невід'ємну частину Російської імперії. Деякі з цих вояжів мали суто наукове спрямування, а інші носили приватний характер. Результатом цих подорожей стала поява низки творів з історії, географії, етнографії Тавриди, а також низка публікацій описового характеру. У поєднанні ці праці не тільки розширили коло знань про цей регіон, а й остаточно затвердили у громадській свідомості факт остаточної європеїзації півострова в цей період.

Першим дослідником, якій відвідав Крим на початку 30-х рр. XIX ст., став відомий російській біолог, завідувач кафедри зоології Санкт-Петербурзького університету, С. С. Куторга (1805–1861)[9]. Степан Семенович відвідав півострів 1833 р. Результатом його поїздки стали дві студії: «Общий взгляд на Таврический полуостров», яка була опублікована в «Журнале Министерства народного просвещения» 1834 р.[10], а також «Описание нескольких новых видов окаменелостей из долины Салгира при Симферополе»[11].

Перша частина твору «Общий взгляд на Таврический полуостров» містить докладний географічний опис кримських земель: ґрунтів, клімату, ландшафтів, рік, соляних озер Перекопа[12]. У другій частині – міститься розповідь про населені пункти Південного берегу Криму. Так, у травні 1833 р. С. С. Куторга під час візиту до Ялти зазначив: «Селище Ялта, що стоїть на підвищеному східному березі гавані, зростає з кожним роком; ледачі татари поступаються місцем грекам та руським, а роботи в гавані провадяться швидко»[13]. У творі вояжера також зустрічаються описи пам'яток старовини. Досліджуючи кримські гори, вчений натрапив на руїни укріплення на одній з яйл: «Укріплення це має вигляд прямокутника з округлими кутами й з вузькими, видовженими просвітами. Стіни його, виведені з обтесаного вапняку, вціліли сажнів на чотири у висоту. На них не має жодних слідів яких-небудь написів чи зображень, а тому не можна напевно стверджувати: грекам чи генуезцям вона належала»[14]. Вочевидь, мандрівник натрапив на середньовічний фортифікаційний комплекс, культурна та хронологічна ідентифікація якого була неможлива.

У цілому, відомості, що були приведені у творах С. С. Куторги, викликали зацікавлення у вітчизняних та західноєвропейських науковців. Степан Семенович став чи не першим, після П. С. Паласа, дослідником, який звернув увагу наукового співтовариства Російської імперії на географію, геологію, рослинний та тваринний світ Кримського півострова. Саме завдяки публікації його творів посилився інтерес вітчизняної громадськості до природи краю.

З-поміж вітчизняних мандрівників, що зробили вагомий внесок у розвиток історико-краєзнавчих досліджень Криму, однією з найбільш помітних фігур є М. Н. Мурзакевич (1806–1883). Його біографія тісно пов'язана з Тавридою, становленням місцевої археології та музейної справи. Отримавши освіту в Московському університеті, майбутній вчений оселився в Одесі, де почав займатись науковими дослідженнями. Завдяки своїй праці на посаді секретаря, а потім заступника голови Одеського товариства історії та старожитностей, Микола Никифорович отримав визнання у вітчизняних наукових колах. Більшість його праць, що стосувались Південного Причорномор'я, було опубліковано на сторінках часопису «Записки Одесского общества истории и древностей», а також на шпальтах газети «Одесский вестник»[15].

Влітку 1835 р. М. Н. Мурзакевич здійснив свою першу подорож до Криму. Дослідивши давньогрецькі старожитності, він виступив з

першою кримознавчею працею, котра отримала назву «Краткая история древнего Херсонеса»[16]. Подальший інтерес до півострова знайшов своє відображення у монографії «История генуэзских поселений в Крыму», яку було опубліковано в Одесі 1837 р. Після цього вчений виступив з низкою публікацій, в яких було проаналізовано письмові та нумізматичні джерела часів перебування італійців в Тавриді, стан пам'яток старовини епохи середньовіччя[17].

1836 р. М. Н. Мурзакевич вдруге відвідав Крим. Звіт про свій вояж вчений підготував у вигляді записок мандрівника. За рік цю працю було опубліковано в «Журнале Министерства народного просвещения»[18]. Публікація містила не лише опис населених пунктів, які відвідав історик (Ак-Мечеть, Балаклава, Бахчисарай, Євпаторія, Керч, Севастополь, Судак, Південний берег Криму), а й змістовні історичні та статистичні відомості, описи старожитностей та їх схематичні малюнки. Крім того, автору вдалося досить колоритно зобразити побут та господарську діяльність народів Тавриди: вірменів, караїмів, кримських татар. Свої висновки, щодо історії краю та міграційних процесів на його території, Микола Никифорович підкріпив посиланнями та фрагментами з праць І. М. Муравйова-Апостола, С. Сестренцевича-Богуша та ін.[19] Помітне місце в роботі займає опис руїн італійських укріплень півострова (Кафи, Судака, Чембало), печерних міст Криму (Мангупа, Чуфут-Кале). Саме М. Н. Мурзакевич вперше обґрунтував тезу про визначне значення Чембало в системі фортифікаційних споруд генуезців. На думку науковця, на місті цього середньовічного комплексу існувало шість поселень (скіфське, грецьке, генуезське, феодоритське, друге генуезське та османо-татарське). Ця схема історичного розвитку населеного пункту, навіть не зважаючи на її певну умовність, до сьогодні залишається панівною у вітчизняній історіографії[20]. У подорожніх записках історика міститься опис пам'яток більш пізньої доби, таких як, наприклад, ханський палац та мавзолей (дюрбе)[21].

1837 р. Н. М. Мурзакевич, отримавши наказ від міністра народної просвіти С. С. Уварова, знову вирушив до Криму. Ціль поїздки – укладення опису старожитностей півострова[22]. Після успішного вирішення завдання міністра, візити історика на кримську землю стали постійними. Історик приймав активну участь у археологічних розкопках античних міст, підготував серію кримознавчих публікацій за результатами своєї наукових досліджень[23].

На сьогодні, постать М. Н. Мурзакевича є однією з ключових при вивченні процесу історико-культурного осягнення Тавриди. Завдячуючи його змістовним науковим публікаціям і подорожнім запискам, вітчизняні та зарубіжні науковці, мандрів-ники і письменники отримали цінні історичні відомості й археологічні матеріали, які розширили та збагатили уявлення про Кримській півострів в другій третині XIX в.

Помітний внесок у розвиток історико-краєзнавчих досліджень Південного Причорномор'я зробив відомий історик і письменник М. С. Всеволожський. Його твір «Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836–1837 годах» являє собою один із найкращих вітчизняних травелогів, викликав у сучасників неабиякий інтерес[24]. Свій вояж пілігрим розпочав 17 квітня 1836 р. у Москві, а закінчив наприкінці травня 1837 р. у Санкт-Петербурзі. Опис Кримського півострова та земель Південної України міститься у першому томі твору, в той час як другий було повністю присвячено подорожі до Західної Європи, Малої Азії та Північної Африки.

Готуючись до поїздки, мандрівник звернувся до вивчення найбільш відомих кримознавчих праць свого часу. Це дало йому змогу висловлювати власну, хоча не завжди вірну, думку щодо походження античних і середньовічних пам'яток Керчі, Судаку, Феодосії, Херсонесу. Письменник також навів цікаві відомості з життя місцевих мешканців: греків, караїмів, кримських татар. У цілому, столична критики досить прихильно оцінила твір М. С. Всеволожського[25]. В той же час, сучасники автора – деякі авторитетні дослідники, такі як М. І. Надєждін, висловили чимало зауважень щодо достовірності відомостей, які були наведені у книзі. Особливо це стосувалося проблем хронології та трактування історичних подій за часів давньогрецького панування на теренах Південного Причорномор'я[26]. Тим не менш, головна заслуга Миколи Сергійовича полягає у популяризації низки тем, пов'язаних із історією, проблемами соціально-економічного розвитку та збереження культурної спадщини

Криму, серед освіченої вітчизняної громадськості.

В 30–50-ті рр. XIX ст. Тавриду відвідували не тільки російські вчені та письменники, а й представники української інтелігенції: М. І. Костомаров (1817–1885) і М. О. Максимович (1804–1873). Ці громадські діячі внесли свій вклад у історико-культурне опанування півострова у досліджуваний період.

Твір професора Московського та Київського університетів М. О. Максимовича «Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде» було видано лише 1871 р.[27] Однак саму подорож науковець здійснив ще у травні 1836 р. Підсумком подорожі стала невелика за об'ємом праця (154 сторінки), що була написана у вигляді листів до князя П. А. В'яземського. У цій книзі мандрівник розповів про зустрічі у Києві з відомими особистостями того часу, зокрема з М. В. Гоголем, а також описав свої враження від вояжу до Криму. Об'єктом уваги з боку Михайла Олександровича стали місцеві старожитності, зокрема Херсонес, звичаї та побут народів Криму, процес розбудови міст краю. На шпальтах столичних газет та журналів зазначалось, що при невеликому об'ємі твір містить досить багато цінної інформації, у тому числі описи стану кримських пам'яток старовини з доповненнями у вигляді коротких історичних довідок про них[28].

Микола Іванович Костомаров двічі відвідав Кримський півострів у досліджуваний період. Перший його візит відбувся 1841 р. Причиною вояжу була перевтома вченого пов'язана з виснажливою підготовкою до магістерського екзамену та написанням дисертації. Завершивши наукову роботу, навесні 1841 р. М. І. Костомаров за порадою лікарів вирушає на лікування до Південного берегу Криму[29].

Під час першої мандрівки М. І. Костомаров відвідав Бахчисарай, Керч, Коктебель, Судак, Чатир-Даг, Ялту. Найбільшу цікавість у науковця, який був шанувальником таланту О. С. Пушкіна, викликала колишня столиця Кримського ханства. В своїх мемуарах науковець докладно змалював інтер'єр палацу кримського хана, фонтан сліз, а також місцеве повітове училище. Враження від перебування у цьому місті вилилися у два вірші «Аглає-Чесме» та «До Мар'ї Потоцької», в яких відчувається вплив пушкінської поезії[30].

Під час поїздки до Керчі М. І. Костомаров звернув увагу на боспорські поховальні комплекси. В своїх подорожніх записах він з обуренням описав численні крадіжки, що відбувались під час розкопок керченських курганів. Особливо прикрим для мандрівника став факт варварського розкрадання склепів Золотого кургану місцевими жителями та археологами-аматорами, котрі «приховували знайдені в курганах коштовності й таємно продавали їх англійцям»[31]. Повернувшись до Києва, Микола Іванович під враженням від кримської подорожі підготував драматичну поему «Пантикапея», яка була написана українською мовою.

Другий кримський вояж М. І. Костомаров також здійснив у зв'язку з необхідністю лікування. Влітку 1852 р., перебуваючи у засланні в Саратові, науковець домігся від влади дозволу відвідати півострів. Подорож розпочалася з відвідин Керчі, де письменник у супроводі М. Н. Мурзакевича оглянув фортецю Єнікалє, Золотий та Царський курган. Подальший шлях Миколи Івановича лежав на південь Тавриди. Найбільше захоплення у мандрівника викликав алупкінський палац М. С. Воронцова та ландшафтний парк, який було оздоблено, за виразом М. І. Костомарова, «надзвичайно вишукано з незвичайною близькістю до природи»[32]. Після відпочинку на Південному березі Криму подорожній відвідав руїни генуезької башти Балаклави, Севастополь, Бахчисарай і Феодосію. Під час другої подорожі письменник переклав на російську свою поему «Пантикапея», доповнивши та переробивши деякі його частини. В результаті світ побачив новий художній твір, що отримав назву «Юпитер светлый плывет по зеленым водам киммерийским...». У майбутньому М. І. Костомаров неодноразово звертатиметься до кримської тематики в своїх роботах, слідкуватиме за подіями, що будуть відбуватися тут в середині XIX ст., і навіть втретє відвідає півострів 1870 р. Спогади про подорожі до Тавриди знайшли своє відображення не тільки в його поемах та віршах, але й в епістолярній спадщині.

Олімпіада Петрівна Шишкіна – авторка двохтомної праці «Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году» – одна з небагатьох російських дворянок першої половини XIX ст., що відвідавши Крим, опублікувала свої подорожні записки. Вихованка Смольного інституту, фрейліна імператриці Єлизавети Олександрівни, О. П. Шишкіна була відома серед столичного загалу своїми історичними романами. Після

завершення тривалої подорожі різними куточками Російської імперії, письменниця опублікувала свій твір 1848 р., присвятивши його імператору Миколі I[33].

Подорожуючи Тавридою, О. П. Шишкіна найбільшу увагу в своїх подорожніх нотатках приділила Південному берегу Криму та південно-західній частині півострова. Крім того, у творі письменниці наведено цікаві факти щодо звичаїв, побуту караїмів та кримських татар, описи монастирів, церков, помешкань монахів, християнських старожитностей Інкерману та Херсонесу. Праця мандрівниці була схвально оцінена сучасниками в численних рецензіях та відгуках, в яких, не без іронії, зазначалось: «Залишається подякувати автору за те, що вона подорожувала не для себе самої, а й для людей, котрі полюбляють побувати усюди, залишаючись на одному місці»[34].

Одним з останніх представників вітчизняної еліти, що відвідали Кримській півострів незадовго до подій Східної війни був П. В. Беккер (1807–1881). Його подорож була організована 1852 р. Відомості, що містять його подорожні щоденники, відбивають стан розвитку економіки краю й рівень наукового опанування Тавриди напередодні бойових дій.

Майбутній філолог та історик народився у Ревелі у 1807 р. Отримавши вищу освіту у Дерптському університеті, П. В. Беккер залишив Російську імперію, щоб продовжити навчання у Йєнському університеті. Саме тут 1834 р. науковець отримав докторський ступінь і розпочав археологічні дослідження. До Росії він повернувся 1837 р., зайнявши посаду ад'юнкта латинської та грецької словесності у Рішельєвському ліцеї. За два роки дослідник отримав науковий ступінь магістра в університеті Св. Володимира та був затверджений у вченому званні професора. З 1848 по 1852 рр. Павло Васильович був директором другої одеської гімназії, а з 1857 р. він очолив Рішельєвський ліцей[35].

Паралельно з викладацькою роботою П. В. Беккер активно займався науковою діяльністю, вивчаючи античні старожитності Південного Причорномор'я. Більшість досліджень вченого було опубліковано німецькою мовою через низький рівень знання російської мови. Серед найпомітніших робіт науковця, що безпосередньо торкалися кримської тематики, відзначимо: «Die Herakleatische Halbinsel in archdologischer beziehung behandelt» (Лейпциг, 1856)[36], «Ueber eine Sammlung unedirten Henkelischriften aus dem sьdlichen Russland» (Лейпциг, 1862 г.)[37], а також «Ключ к разъяснению некоторых древностей Ольвии и Херсонесиса Таврического» (Одеса, 1858)[38].

Влітку 1852 р. П. В. Беккер здійснив наукову поїздку, метою якої було вивчення античних старожитностей Керченського й Таманського півостровів. Результатом подорожі стала праця, що з'явилась на шпальтах відомого московського видання «Пропилеи» 1853 р. під назвою «Керчь и Тамань в июле месяце 1852 г.». Цей невеликій твір є цінним джерелом з історії півострова напередодні Кримської війни, оскільки під час вояжу подорожній відвідав Карасубазар, Керч, Севастополь, Сімферополь, Феодосію. Особливу увагу у своїх записках приділив боспорським пам'яткам та опису керченського музею, який на той час мав одну з найбільших на Півдні Росії колекцій. В статті науковця зафіксовано чи не повний перелік виробів з каменю (скульптур, надгробків тощо) й кераміки, що належали до зібрання. Крім того, пілігрим оглянув поховальні комплекси й місця розкопок Золотого та Царського курганів, зробивши зауваження щодо ходу робіт та ставлення місцевих археологів до знайдених старовинних предметів. Саме завдяки роботі П. В. Беккера ми отримали можливість дізнатися про унікальні знахідки на Керченському півострові протягом 50-х рр. XIX ст. На жаль, більшість з цих унікальних виробів давньогрецького гончарного, склоробного, ювелірного мистецтва було втрачено через недбале відношення або жадібність «мисливців за наживою», які невагаючись продавали коштовні речі іноземним колекціонерам[39].

Джерельна інформація з твору науковця «Керчь и Тамань в июле месяце 1852 г.» збагачує й доповнює історико-краєзнавчі відомості, що були накопичені вітчизняними мандрівниками про Крим протягом 30–50-х рр. XIX ст. Вже за два роки після подорожі П. В. Беккера Севастополь було взято в облогу союзними військами, а на території Таврійської губернії було введене військове становище. Через такі небезпечні для вояжів умови поїздки на півострів представників вітчизняної інтелектуальної на певний час було припинено.

Таким чином, завдяки представникам російської та української інтелектуальної еліти до початку Східної війни процес інтелектуального осягнення Тавриди було практично повністю завершено. Результатом

вояжів письменників, науковців, громадських діячів в 30–50-х рр. XIX ст. стало розширення уявлення про півострів у вітчизняній громадській свідомості, вдосконалення його ментальної карти, яке розпочалося ще наприкінці XVIII ст. Розвиток специфічних принципів опису та репрезентації досліджуваного регіону обумовив затвердження дискурсу Криму, як окремого різновиду комунікативного простору у середовищі просвічених кіл Російської імперії.

Одним з найважливіших підсумків перебування вітчизняних пілігримів у Криму стала публікація подорожніх записок, мемуарів, наукових і публіцистичних творів. Всі ці роботи на сьогодні є одним з найважливіших історичних джерел, в яких відбився комплекс лінгвістичних, пам'яткознавчих, соціально-економічних, етнографічних відомостей про Крим за часів правління Миколи І. Завдяки джерельній інформації виявленій у травелогах і наукових працях ми можемо стверджувати, що найбільшу цікавість у вітчизняних пілігримів викликали античні й середньовічні пам'ятки (Керч, Судак, Феодосія Херсонес), архітектурні витвори часів Кримського ханства (Бахчисарайський палац), побут і звичаї місцевих мешканців (особливо караїмів та кримських татар). Наслідком розповсюдження правдивих і неупереджених знань про півострів стало не тільки швидке накопичення кримознавчих матеріалів, але й заохочення представників столичної інтелігенції до візитів у Крим, а також спонукання царського уряду до більш активного економічного опанування краю.

Джерела та література

1 *Бочан П. О.* Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII – XIX ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / Петро Олегович Бочан. – Чернівці, 2008. – 20 с.

2 *Никифоренко Н. О.* Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук : 00.07.06 / Наталя Олексіївна Никифоренко. – Донецьк, 2000. – 17 с.

3 *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф. – К. : Критика, 2009. – 592 с.

4 *Непомнящий А. А.* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий; Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 211 с. – (научн. – справ. издания по истории Украины, вып. 46).

5 *Непомнящий А. А.* Иностранные путешественники о колонизации Крыма в конце XVIII – XIX веке / А. А. Непомнящий // Заселення Півдня України : проблеми національного та культурного розвитку : наук. доп. : між нар. наук.-метод. конф. : у 2 ч. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 219–223; Непомнящий А. А. К вопросу о начале научного изучения Крыма : экспедиция В. Ф. Зуева / А. А. Непомнящий // Пилигримы Крыма–98 : путешествия по Крыму, путешественники о Крыме. Международ. науч. конф. : мат-лы. – Симферополь : Крымский архив, 1998. – С. 91–96; Непомнящий А. А. Мандрівництво по Криму у першій третині XIX ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 1998. – Вип.1 : мат-ли III Всеукраїнської наук.-практич. конф. «Туризм в Україні: економіка та культура» : у 2 ч. – Ч. 2. – С. 138–144.

6 *Деремедведь Е. Н.* Крымская Ривьера : авантюрные приключения англичанок в Тавриде / Е. Н. Деремедведь. – Симферополь : Сонат, 2008. – 208 с.

7 *Громенко С. В.* Польські мандрівники в Криму у XIX столітті: географія подорожей / С. В. Громенко // Історичний Архів. Наукові студії. – 2009. – № 3. – С. 134–136; Громенко С. В. Адам Сераковський – польський мандрівник по Криму та його подорожні листи / С. В. Громенко // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. сер. : исторические науки. – 2010. – Т. 23 (62), № 1. – С. 42–49.

8 *Каушлиев Г. С.* Английские путешественники в историко-краеведческом изучении Крыма конца XVIII – начала XIX века / Г. С. Каушлиев // Громенко // Ученые запи-

ски Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. сер. : исторические науки. – 2010. – Т. 23 (62), № 1. – С. 100–113.
9 *Б. П. Куторга Степан Семенович* / Б. П. // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1891. – Т. 32. – С. 59.
10 *Куторга С. С.* Общий взгляд на Таврический полуостров (отрывок из путешествия 1833 г.) / С. С. Куторга // Журнал Министерства народного просвещения. – 1834. – № 6. – Ч. 2. – С. 484–494.
11 *Куторга С. С.* Описание нескольких новых видов окаменелостей из долины Салгира при Симферополе / С. С. Куторга. – СПб., 1834. – 15 с.
12 *Куторга С. С.* Общий взгляд на Таврический полуостров... – С. 485–486.
13 Там само. – С. 490.
14 Там само. – С. 492.
15 *Непомнящий А. А.* Подвижники крымоведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь : СГТ, 2006. – Т. 1. – С. 74.
16 *Мурзакевич Н. Н.* Краткая история древнего Херсона / Н. Н. Мурзакевич // Одесский вестник. – 1836. – 8, 11 янв.
17 *Мурзакевич Н. Н.* Донесения Обществу / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1872. – Т. 8. – С. 318–322.
18 *Мурзакевич Н. Н.* Поездка в Крым в 1836 году / Н. Н. Мурзакевич // Журнал Министерства народного просвещения. – 1837. – № 3, отд. 4. – С. 625–691.
19 Там само. – С. 642–643.
20 *Адаксина С. Б.* Крепость Чембало в историографии последней трети XVIII – первой половины XIX вв. / С. Б. Адаксина, В. Л. Мыц // О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических : сб. научн. трудов : по мат-лам конф. в честь 210-летия со дня рождения Петра Ивановича Кёппена. – К. : Стилос, 2004. – С. 89.
21 *Мурзакевич Н. Н.* Поездка в Крым в 1836 году... – С. 637.
22 *Непомнящий А. А.* Подвижники крымоведения... – С. 78.
23 Там само. – С. 80–86.
24 *Всеволожский Н. В.* Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836–1837 годах : в 2 т. / Н. В. Всеволожский – М., 1839. – Т. 1. – 495, VI с.; Т. 2. – 524 с.
25 [Рецензия] // Северная пчела. – 1839. – 1, 2 июня. – Рец. на кн. : Всеволожский Н. В. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь. – М., 1839.
25 *Надеждин Н. [И.]* [Рецензия] / Н. И. Надеждин // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 438–441. – Рец. на кн. : Всеволожский Н. В. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь. – М., 1839.
27 *Максимович М. А.* Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде / М. А. Максимович. – СПб., 1871. – 157 с.
28 *Лесков-Стебницкий Н.* [Рецензия] / Н. С. Лесков-Стебницкий // Биржевые ведомости. – 1871. – 21 февр. – Рец. на кн. : Максимович М. А. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – СПб., 1871; [Рецензия] // Заря. – 1871. – Март, отд. 2. – С. 14–15. – Рец. на кн. : Максимович М. А. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – СПб., 1871.
29 *Смолій В. А.* Микола Костомаров: Віхи життя і творчості : енциклопедичний довідник / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. – К. : Вища школа, 2005. – С. 230.
30 *Костомаров М. І.* Твори : в 2 т. / М. І. Костомаров. – К., 1990. – Т. 1. – С. 104–105.
31 Там само. – С. 453.
32 *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Либідь, 1990. – С. 492.
33 *Шишкина О. П.* Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году: в 2 ч. / О. П. Шишкина. – СПб., 1848. – Ч. 1. – VI, 228, II с.: ил; Ч. 2. – 330, II с.: илл.
34 Рецензия // Москвитянин. – 1849. – № 1, отд. 4. – С. 37. – Рец. на кн. : Шишкина О. П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. – СПб., 1848.
35 *Михневич И.* Исторический очерк сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. / И. Михневич. – Одесса, 1857. – С. 81–82.
36 *Becker P.* Die Herakleatische Halbinsel in archdologischer beziehung behandelt / P. Becker. – Leipzig, 1856. – 102 [2] s.
37 *Becker P.* Ueber eine Sammlung unedirten Henkelischriften aus dem sьdlichen Russland / P. Becker. – Leipzig, 1862. – 502 s.
38 *Беккер П. И.* Ключ к разъяснению некоторых древностей Ольвии и Херсонесиса Таврического / П. И. Беккер. – Одесса, 1858. – 26 с.

39 *Беккер П. И.* Керчь и Тамань в июле месяце 1852 года / П. И. Беккер // Пропилеи : сб. ст. по классической древности / по ред. П. Леонтьева. – М., 1853. – Кн. 3. – С. 349–382.

Геннадий Каушлиев

Краеведческие исследования отечественных путешественников в Крыму (30–50-е гг. XIX ст.)

В статье рассмотрена история краеведческих исследований Крымского полуострова отечественными путешественниками в 30–50-е гг. XIX ст. Осуществлен анализ публицистических произведений и научных работ русских и украинских пилигримов (С. С. Куторги, Н. Н. Мурзакевича, Н. И. Костомарова, П. В. Беккера и др.), которые посетили Тавриду в этот период. Было установлено, что путешествия представителей российской и украинской интеллектуальной элиты содействовали активному накоплению крымоведческих материалов, привлекали представителей столичной интеллигенции к визитам в Крым, а также вынуждали царское правительство к более интенсивному освоению края. Доказано, что основными объектами интереса со стороны отечественных пилигримов были античные и средневековые древности, быт и обычаи местного населения (караимов, крымских татар).

Ключевые слова: *краеведение, путешественники, путевые записки, Крым.*

Gennadiy Kaushliev

Region studies of domestic travelers in the Crimea in the 30–50`s of 19th century

In the article history of region studies of the Crimean peninsula by domestic travelers in 30–50`s of 19th century has been considered. Analysis of travelers` notes which visited Taurida (S. S. Kutorga, N. N. Murzakevich, N. I. Kostomarov, P. V. Bekker and others) has been accomplished. It was proved that voyages of members of domestic intellectual elite had helped in case of accumulation of information about Crimea's history, attracted spokesmen of metropolitan intelligentsia to travels in Crimea and facilitated tsar's government to accelerate rate of mastering of this region. It was showed that antique and medieval monuments, every day life and habits of Crimean dwellers (Caraims and Crimean Tatars) were the main objects of their researches.

Key words: *region studies, travelers, travelers` notes, the Crimea.*

УДК 908:372.48(477.74)“1920/1930”

Валерій Левченко (м. Одеса)

КРАЄЗНАВСТВО В ОДЕСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1920–1930 рр.): СТАНОВЛЕННЯ, НАПРЯМИ, ТРАДИЦІЇ

У статті аналізується становлення і розвиток викладання та дослідження краєзнавства в Одеському інституті народної освіти. Вивчаються головні напрями, форми і методи педагогічної та науково-дослідної діяльності викладачів інституту в галузі краєзнавства.

Ключові слова: *краєзнавство, Одеський інститут народної освіти, викладання, краєзнавчі дослідження, викладачі.*

Всебічне вивчення певної частини території країни (край, регіон), тобто її природи, населення, господарства, історії і культури на основі комплексу наукових дисциплін, різних за змістом і методами дослідження, таких, що ведуть до єдиної мети — наукового і всебічного пізнання краю, є важливим чинником історико-культурних надбань сучасності. У цьому контексті вивчення доробку краєзнавчих досліджень у провідних осередках краєзнавства України в 20-х рр. XX ст. — періоду становлення і розвитку краєзнавства, коли «закладалися методологічні і методичні основи краєзнавства як науки»[1], становить значний науковий, пізнавальний і практичний інтерес. Такий підхід дає можливість відтворити цілий зріз суспільного життя, показати своєрідність даного історичного періоду, визначити місце окремих науковців у становленні тогочасної науки, чиї вагомі здобутки у сфері дослідження, збереження і примноження культурної спадщини краю (регіону) є результатом багатогранної й багаторічної праці.

Одним з провідних осередків розвитку краєзнавства в 20-х рр. XX ст. був Одеський інститут народної освіти (ОІНО), що діяв впродовж 1920–1930 років. Заснований внаслідок реформування системи вищої освіти УСРР 23 червня 1920 р., він став першочерговим спадкоємцем реорганізованого навесні того ж року Новоросійського університету (1865–1920) та попередником відновленого 1933 р. Одеського державного університету[2]. Незважаючи на нетривале існування ОІНО його представники професорсько-викладацького складу залишили важливий і вагомий внесок у розвиток викладання і дослідження краєзнавства, що заслуговує на детальніший розгляд та аналіз.

Питання діяльності вчених ОІНО в царині краєзнавства вже привертали увагу багатьох дослідників. У радянській історіографії огляд напрямів наукових досліджень краєзнавчого характеру викладачів ОІНО було зроблено у таких узагальнюючих працях, як «Історичне краєзнавство в Українській РСР»[3] і виданнях присвячених історії Одеського університету ім. І. І. Мечникова[4], а також у статтях Т. М. Попової, І. С. Грєбцової[5], М. Ф. Дмитрієнко[6] та інших.

У сучасній українській історіографії з'явились як узагальнюючі праці, так і студії в яких науковці характеризують краєзнавчі дослідження окремих вчених ОІНО. До числа перших слід віднести роботу П. Т. Тронька[7], в якій автор визначив та охарактеризував етапи розвитку краєзнавства на Одещині; статті З. В. Першиної[8], Т. М. Попової й В. Н. Станка[9], де вчені серед багатьох напрямів історичних досліджень науковців ОІНО виділяють розвиток історико-краєзнавчих студій; колективні праці «Очерки развития науки в Одессе»[10] і «Історія Одеси»[11], в яких автори надали розвідки про вивчення провідними вченими ОІНО різних напрямків краєзнавства. Результатом цих праць стало обґрунтування об'єктивно/суб'єктивного бачення ключових проблем історії краєзнавства в 1920-х рр., врахування механізмів його взаємодії з окремими галузями суспільного буття (політикою, економікою, культурою), розробка сучасного понятійного апарату.

У цей час також з'явились праці, які суттєво доповнили відомості про персональну діяльність деяких викладачів ОІНО в області краєзнавства. До таких досліджень слід зарахувати праці І. В. Корпусової[12], В. П. Ващенка і Н. М. Фроюк[13], В. В. Левченка[14], Т. М. Попової[15], О. Є. Музичка[16], В. В. Солодової[17] та інших.

Вивчені позиції пласту наукової літератури, зазначеної проблеми, мають наукову цінність

з огляду накопичення, систематизації та первинної інтерпретації значного фактичного матеріалу. Однак краєзнавча діяльність викладачів ОІНО, досі не стала предметом спеціального дослідження, що й зумовило потребу докладної розвідки в цьому аспекті. Залучивши комплекс архівного матеріалу, тогочасні наукові періодичні видання, опубліковані праці вчених та дані енциклопедичних видань автор даної статті пропонує виявити закономірності розвитку та етапи краєзнавчої роботи викладачів ОІНО, простежити основні напрями їх наукових студій в галузі краєзнавства.

На початку 1920-х рр. в УСРР була розгорнута активна робота з організації краєзнавчих досліджень. Основні напрямки розвитку в цій галузі були визначені на І Всеросійській конференції краєзнавців (Москва, грудень 1921 р.), внаслідок якої почалось формування різноманітної і розгалуженої мережі відповідних організаційних структур на місцях. Не виключенням стали й провідні вищі навчальні заклади того часу — Інститути народної освіти, вектори науково-педагогічної діяльності яких мали також виразний краєзнавчий характер. Викладачі й студенти залучалися до роботи краєзнавчих гуртків і товариств, що вносило в підготовку майбутніх фахівців якісно новий елемент, розвивало навички колективної і дослідницької діяльності, поєднувало повсякденну академічну роботу студентів з освітою в напрямку розгортання наукових досліджень, вивчення й упорядкування архівів, організації комплексних експедицій реставрації пам'яток тощо[18].

Незважаючи на скоординовані загальні принципи краєзнавчої діяльності на республіканському рівні відповідних навчальних програм і планів для роботи в цьому напрямку у вищих навчальних закладах не було, що призвело до самостійної активності викладачів й студентів. Така ж ситуація склалася в ОІНО, де краєзнавство, а ні як предмет, а ні як дисципліна, а ні як галузь науки не отримала сталого інституційного оформлення: не було розроблено навчальної програми для викладання та не створено науково-дослідної установи для досліджень. Але певні кроки в деяких напрямках з розвитку краєзнавства в ОІНО все ж такі були зроблені.

Цілком можна стверджувати, що в перші роки діяльності ОІНО краєзнавство як дисципліна була «розсіяна» у багатьох предметах інших галузей. Аналізуючи навчальні програми 1920/21 академічного року для загального першого курсу, затверджених Правлінням інституту 3 листопада 1920 р., деякі аспекти вивчення південного регіону УСРР знаходимо в програмах предметів: історія рідної мови (російської, української), географія, етнографія й етнологія, систематика і морфологія рослин, анатомія і фізіологія рослин, зоологія, біологія, історія рідного народу, історія культури, загальна історія[19], які розглядались суто в контексті цих курсів.

Починаючи з 1922/23 навчального року, коли структура ОІНО складалась з трьох факультетів, то предмети, зміст яких включав відомості про південний край УСРР, переважно входили до навчального плану першого курсу факультету політичної освіти (історія культури, історія України) і факультету професійної освіти (етнографія й український фольклор, етнологія, етнографія України, історія України, історія Росії (XVIII і XIX ст.), історична географія України)[20]. Розвиток та становлення предметів з краєзнавчим контекстом в ОІНО в цей час був пов'язаний з іменами істориків Р. М. Волкова[21] (розробляв курс етнографії), М. Ф. Болтенка[22] (археологія), Є. О. Загоровського[23] (історія Росії)[24]. Особливої уваги в цьому сенсі заслуговує Є. О. Загоровський, який під час роботи в Одеському археологічному інституті (1921–1922) видав підручник з історії місцевого краю, про що зберігається запис у відомостях про наукову роботу в цьому інституті від 26 липня 1922 р.[25]. На даний час нам не вдалось знайти примірник цього видання.

Робота з розширення спектра предметів з краєзнавчим аспектом в ОІНО постійно продовжувалась. Так, 15 червня 1923 р. на засіданні факультетської комісії факультету професійної освіти на чолі з деканом професором М. Є. Слабченком[26] було прийнято рішення про запрошення професора Є. П. Трифільєва[27] для читання лекцій з курсу «Історія Одеси»[28]. Ця ідея залишилась не реалізованою. Хоча треба зазначити, що вивчення місцевого матеріалу досить широко використовувався в процесі викладання суспільних і історичних дисциплін, насамперед археології. Одними з провідних спеціалістів в цьому напрямку були професори Є. П. Трифільєв і М. Є. Слабченко, які влітку 1923 р. підготували і провели археологічні експедиції. Є. П. Трифільєв з метою «збільшити, поглибити інтерес студентів до археології й навчити їх

техніці розкопок та почати систематичне наукове дослідження в археологічному відношенні спочатку близьких до Одеси місцевостей, а потім і всієї Одеської губернії» зі студентами археологічного й історичного відділень факультету професійної освіти провів розкопки курганів поблизу Одеси[29]. М. Є. Слабченко для студентів I й II курсів факультету професійної освіти організував (на власні кошти) практично-теоретичну екскурсію до Ольвії, де на місцевості ознайомив їх з розташуванням античного полісу[30]. Тим самим Є. П. Трифільєв і М. Є. Слабченко продовжували розвиток археологічного краєзнавства в Одесі як складової частини історичного краєзнавства.

Вперше як окремий предмет «Краєзнавство» в ОІНО почали викладати в 1923/24 навчальному році. Курс лекцій професора В. Б. Лебедєва[31] було передбачено у навчальних планах першого курсу факультету професійної освіти[32] і другого курсу факультету соціального виховання[33] по дві години на тиждень впродовж трьох триместрів. Відповідно на другому і третьому курсах цих факультетів професор Г. Й. Потапенко[34] проводив семінарські заняття з цього курсу (4 години на тиждень впродовж трьох триместрів) і техніку викладання «Краєзнавства» (2 години на тиждень впродовж трьох триместрів). Відшукати навчальну програму курсу не вдалось, що завадило встановити методологічні орієнтири, за якими відбувалось вивчення предмету. Хоча враховуючи специфіку викладачів (географія, природознавство), які вели цей курс, то цілком можна стверджувати, що домінантою предмету було природниче краєзнавство, а основним завданням вважалось показати краєзнавство як окремий базовий предмет шкільної географії та навчити майбутніх учителів викладанню систематичного курсу географії в школі.

Наступного навчального року «Краєзнавство» було вилучено з навчальних планів обох факультетів. Ніяких документальних підтверджень цього факту встановити не вдалось, але на нашу думку, в першу чергу, це було пов’язано з зосередженням краєзнавчих досліджень викладачами ОІНО в Одеській комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук (далі — ОКК при ВУАН), заснованої в серпні 1923 р. (про це докладніше йдеться нижче), а вивчення краєзнавства студентами зосереджено в Гуртку краєзнавства при ОІНО, створеного в першому триместрі 1924/25 навчального року під керівництвом професора В. Б. Лебедєва[35]. Хоча питання приналежності Гуртка до ОІНО можна залишити відкритим, у зв’язку з тим, що в звіті голови секції вивчення природних багатств краю ОКК при ВУАН професора Г. І. Танфільєва[36] також йде мова про утворення восени 1924 р. при секції «студентської організації в формі студентського краєзнавчого гуртка» під керівництвом професора В. Б. Лебедєва[37]. Справа не в бюрократичному питанні до якої саме установи чи закладу належав Гурток, а в питанні його підпорядкування. Річ у тім, що відповідно до існуючої, на той час в системі освіти і науки УСРР, вертикальної ієрархії ОІНО і ОКК при ВУАН входили до структури двох різних органів. Так, ОІНО підпорядковувався НКО УСРР, а наукові товариства при ВУАН – Президії Академії[38]. У зв’язку з цим виникає питання про підпорядкування Гуртка якому саме органу та відповідно про джерело фінансування, від якого залежала його практична діяльність.

Повертаючись до фактичної діяльності Гуртка краєзнавства, слід зазначити, що впродовж 1924/25 навчального року до його складу входило 37 студентів різних відділень і факультетів ОІНО. Очолювало гурток Бюро у складі п’ятьох студентів, які були представниками різних курсів і відділень ОІНО. Діяльність Гуртка була спрямована в напрямку вивчення і дослідження природничого краєзнавства, а саме розглядались питання ґрунтів і підґрунтів України. Протягом року під час доповідей студентів на теми вивчаючі топографію, гідрографію, стратиграфію, географію, петрографію були простудійовані основні геолого-геоморфологічні ознаки (лесовий, зандровий, кінцево-моренний, моренний краєвиди) фізико-географічна районізація (генезис, еволюцію та зональність ландшафтів) України. Також були розглянуті питання про вплив ґрунтів і підґрунтів на розселення людства на території України, на утворення форм і фарб одягу та вплив на фольклор населення цих регіонів. Особливо цікавими темами, що викликали інтерес, жваві суперечки та велику кількість питань з боку студентів, були визначені доповіді професора С. С. Дложевського[39] — «Характерні риси й завдання краєзнавства на Україні», студента С. Д. Кожем’якіна — «Ліс на Україні», студентки Іванковіцер — «Краєзнавство в школах соціального виховання», студента Гнилиці — «Зандровий краєвид на Україні», студентів Тарасенка і Драмашка — «Кінцево-моренний та

моренний краєвиди». Активно працювали члени Гуртка в напрямку розвитку краєзнавчо-екскурсійної діяльності, яка все більше утверджувалась і впроваджувалась у навчальний процес вищих навчальних закладів. Так, під час екскурсії на берег Чорного моря, було зібрано багато природничого матеріалу, який став основою для вивчення багатств краю. Відсутність підручників і посібників з краєзнавства призвела до того, що, з метою більш ретельного вивчення цього курсу, члени Гуртка самостійно розробили мапу Одещини. Не маючи фінансової можливості видати мапу в літографованому зображенні, вони надрукували її на шапірографі. Незважаючи на не зовсім високу якість виданої мапи вона витримала два видання, які завдяки низькій ціні (8 копійок за примірник) розійшлись повними тиражами[40].

На час літніх канікул і наступний навчальний рік члени Гуртка планували продовжити роботу з дослідження окремих районів Одещини, а саме популяризувати ідеї краєзнавства серед студентства та широкого кола населення. Ця ідея відповідала тогочасній сутності краєзнавства, сформульованій на II Всеросійській конференції з краєзнавства (грудень 1924 р.) як підвищення ролі краєзнавства в розвитку науки, господарському і культурному будівництві, патріотичному вихованні трудящих, особливо молоді[41]. Але планам членів Гуртка краєзнавства не судилося здійснитися. Після проголошення на I Всеукраїнській конференції краєзнавства (Харків, травень 1925 р.) про початок систематичної роботи в республіці з обліку краєзнавчих організацій та налагодженню зв'язку між ними, виробленню оптимальних організаційних форм, наданню методичної допомоги місцевим організаціям, налагодженню обміну досвідом, спрямуванню досліджень[42] у розвитку краєзнавчих досліджень у вищих навчальних закладах відбувся новий етап.

Імпульсом для цього стала «Методична записка про організацію краєзнавчої роботи в ІНО та на Педкурсах» введена Методичним комітетом Головпрофосу НКО УСРР[43], відповідно якій визначалось, що «краєзнавство мусить бути поставлено не як звичайна дисципліна, а як база до цілого комплексу досліджуваних явищ, і тому проводиться через науково-організовані експедиції, безпосереднє спостереження над явищами природи, промисловості, торгу, матеріальної та духовної культури рідного краю, а так само через збирання характерних речей та документів, наступну ретельну, індивідуальну й колективну фіксацію всієї роботи, і нарешті, через заснування відповідного музею при Педвузі» у зв'язку з чим зверталась увага на осередки краєзнавства, що вже існували при вищих навчальних закладах на сучасні центри підготовки студентства, закликаючи наукових робітників допомогти діяльності цих осередків шляхом читання лекцій, створення семінарів та відкриття при інститутах народної освіти кафедр краєзнавства[44].

Внаслідок цих резолюцій організаційна структура викладання і дослідження краєзнавства в ОІНО набула нових форм. По-перше, 1926/27 навчального року було відновлено читання лекцій з курсу «Краєзнавства», який протягом наступних трьох років вів викладач М. Я. Фрам-Зуськін[45]. Незважаючи на введення «Краєзнавства» до навчального плану інституту, багато аспектів цього курсу залишались «розпорошеними» по іншим предметам: етнографія (професор Р. М. Волков), історія України (професор М. Є. Слабченко), історія Росії (професор Є. О. Загоровський)[46]. У предметі «Історія України» для першого курсу факультету соціального виховання, розрахованого на два триместри, з 58 тем одна була присвячена виникненню міст на півдні України, зокрема Одесі[47]. У курсі з історії Росії для студентів третього курсу історичного відділення факультету професійної освіти розглядались питання — «Колонізаційна праця російського уряду взагалі та Потьомкіна зокрема» і «Історія розвитку Одеси, як колонізаційного об'єкту»[48]. Також «Краєзнавство» (викладач Е. Г. Оксман[49]) було введено на курсах підвищення кваліфікації вчителів при ОІНО[50].

По-друге, великої популярності набули теми дипломних робіт серед студентів ОІНО на краєзнавчу тематику. Так, студенти ліквідаційного курсу історичного і археологічного відділень до 1 жовтня 1925 р. захистили роботи: «Музеї м. Одеси, як місце для історичних екскурсій учнів профшкіл» (Ф. Ш. Співак, науковий керівник професор В. І. Селінов[51]), «Відділ Старо-Грецької культури Одеського Краєвого історично-археологічного музею як матеріал для екскурсії з учнями профшкіл» (О. Б. Варнеке, науковий керівник В. І. Селінов), «Одесский областной

Историко-археологический музей, его история и современная организация» (Г. Б. Цомакіон, науковий керівник професор С. С. Дложевський)[52]. На засіданні Правління ОІНО 1 жовтня 1927 р. дипломна праця студента Гринштейна на тему «Шкільне краєзнавство, та зв'язок його з життям» виконаної під керівництвом професора Г. Й. Потапенка була надана оцінка «добре», а 28 січня 1928 р. на засіданні факультетської комісії факультету соціального виховання студенти Д. С. Ройтман і Р. Ц. Сігал отримали оцінки «добре» за кандидатські роботи, відповідно «Екскурсія в Істпарт підчас проробки 1905 р.» і «Екскурсія на цукрову фабрику в курсі суспільствознавства» (науковий керівник В. І. Селінов)[53].

По-третє, йшла робота з розвитку науково-екскурсійних стосунків ОІНО з науково-дослідними установами. Так, 5 листопада 1926 р. на засіданні Правління інституту розглядалось відношення Одеського істпарта (Комісія для збирання і вивчення матеріалів з історії жовтневої революції та партії) від 30 жовтня про прийняття участі викладачів і студентів у розробленні матеріалів комісії. Пропозиція була визнана бажаною і доцільною та вирішено доручити профільним предметним комісіям це питання детально обговорити, а з другого триместру навчального року розробити конкретні плани, які мали б бути пов'язані з працею Істпарта та приступити до їх спільної розробки[54]. Після перемов до практичної діяльності справа не дійшла.

По-четверте, одним з напрямків у розвитку краєзнавства в ОІНО був пошук форми науково-дослідної установи яка б розглядала практичні відомості для осіб, що цікавляться археологією, історією, матеріальною культурою, зоологією, ботанікою, ентомологією, ґрунтознавством, етнографією південного краю. Впродовж розгляду цього питання 29 червня 1925 р. ректор ОІНО П. О. Самулевич у зверненні до Головного управління науковими установами НКО УСРР вказував на необхідність відкриття інституції гуманітарного профілю — науково-дослідної кафедри історії української культури. Під керівництвом професора М. Є. Слабченка разом із секціями соціально-економічної історії України (завідувач М. Є. Слабченко), історії революційних рухів на Україні і КП(б)У (завідувач О. Ф. Малєєв), українського письменства (завідувач А. В. Музичка) мала розпочати роботу секція краєзнавства (завідувач В. Б. Лебедєв)[55]. Через непорозуміння керівництва з представниками професорського складу — роботу розпочала тільки секція історії української культури (завідувач М. Є. Слабченко), яка підпорядковувалась Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури[56]. Питання відкриття науково-дослідної установи з краєзнавства залишилось відкритим.

Незважаючи на це наукова діяльність студентів у царині краєзнавства продовжувалась. 7 липня 1927 р. керівництво ОІНО на підставі положення НКО УСРР про заснування при вищих навчальних закладах мережі семінарів підвищеного типу, почало клопотання про організацію на 1927/28 навчальний рік семи відповідних інституцій, серед яких на чотирьох — історії класової боротьби (керівник М. Є. Слабченко, з секціями історії України — завідувач М. Є. Слабченко та історії Росії — завідувач Є. О. Загоровський); мови, літератури й етнографії (керівник О. І. Томсон; секція етнографії — завідувач Р. М. Волков); єврейської культури (керівник С. Х. Білов; секція історії — завідувач Я. Є. Мерзон); історії й побуту німецьких колоній (керівник А. М. Штрем; секція історії — викладачі А. М. Штрем, Г. Г. Березевиці, Г. Д. Кайзер), передбачалось вивчення студентами історії й культури народів Одещини[57]. Через брак фінансів ці семінари не розпочали свою роботу, але за умови безкоштовної роботи викладачів продовжив свою роботу семінар підвищеного типу з соціально-економічної історії України на чолі з М. Є. Слабченком[58]. Протягом 1926/27 навчального року під час роботи цього семінару, в участі якого брали чотири викладачі й сім студентів, були пророблені теми з історії Одеси початку XX ст.: «Історія цін в Одещині за 1914–1917 рр.», «Зарплатня в Одесі за 1918–1923 рр.», «Аграрна революція на Одешині 1917–1922 рр.», «Історія заробітної платні в залізничників Одеського вузла за 1920–1923 рр.», «Історія зарплатні металістів Одеси за 1921–1923 рр.», «Історія торгівлі одеського порту з Близьким Сходом за 1914–1920 рр.»[59].

У такій ситуації керівництво ОІНО продовжувало наполегливу роботу щодо створення науково-дослідної установи краєзнавчого профілю. 18 січня 1929 р. на засіданні Правління інституту з доповіддю про організацію етнографічного кабінету, його завдання і план роботи виступив професор Р. М. Волков[60]. Під час обговорення цього питання «констатуючи велике значення розгортання

краєзнавчої роботи в ІНО, було визнано за доцільне організувати краєзнавчий кабінет», який під керівництвом Р. М. Волкова повинен був обслуговувати всі відділення і факультети інституту[61].

Незважаючи на прийняття цього рішення, керівництво ОІНО ще довго коливалося в виборі назви кабінету — етнографічний чи краєзнавчий. Восени 1929 р. було підтверджено заснування краєзнавчого кабінету (завідувач Р. М. Волков), який мав на меті обслуговувати викладання предметів краєзнавства й етнографії та допомагати студентам у проведенні краєзнавчої роботи[62]. 18 грудня 1929 р. на засіданні Правління ОІНО було прийнято рішення про відкриття етнографічного кабінету на чолі з Р. М. Волковим[63]. Отже, впродовж 1929 р. у наказах по інституту, з приводу відкриття кабінету для вивчення історії краю, зустрічаємо назву як «етнографічний», так і «краєзнавчий», а в одному з наказів згадуються дві назви одночасно[64]. На нашу думку це було пов'язано, по-перше, з не чітким зрозумінням адміністрації ОІНО функцій, завдання, змісту і методів краєзнавства як предмету в межах вищого навчального закладу, а по-друге, з відсутністю фінансування для відкриття двох кабінетів одночасно, тому керівництво інституту й вагалось, кабінет якого профілю відкривати в першу чергу.

На відміну від недоведеної до кінця в ОІНО спроби формування краєзнавства як дисципліни та налагодження краєзнавчої науково-дослідної роботи серед студентів, саме в 1920-ті рр. закладалися методологічні й методичні основи краєзнавства як науки, що стало помітною рисою наукової творчості більшості його викладачів. Така тенденція обумовлювалася вже сформованою традицією краєзнавчих досліджень південного регіону в Імператорському Одеському товаристві історії і старожитностей (1839–1920)[65], а згодом ця традиція була закріплена в Імператорському Новоросійському університеті (1865–1920)[66], перед яким при його заснуванні висувалися завдання великомасштабних краєзнавчих вишукувань. Отже, традиції наукової діяльності зі збирання та дослідження в галузі краєзнавства, закладені вченими Одеси в XIX столітті були продовжені в 20-х роках XX століття викладачами ОІНО, в першу чергу, в ОКК при ВУАН — провідній серед дванадцяти науково-дослідних установ краєзнавчого профілю в Одеському окрузі[67].

Необхідно зазначити, що причинами наукової роботи вчених ОІНО поза межами закладу були: по-перше, реформа науково-дослідної роботи у вищій школі, суть якої полягала у відокремленні наукових досліджень від навчальної діяльності, а, по-друге, в перші роки існування інституту при ньому не планувалося створення науково-дослідних установ, оскільки він створювався як педагогічний заклад, у зв'язку з цим, перед ним не поставало завдання підготовки наукових працівників[68].

Така ситуація призвела до того, що в різні часи в чотирьох секціях ОКК при ВУАН (1923–1931) була зосереджена науково-дослідна діяльність 62 викладачів ОІНО. До археологічної секції входили М. Ф. Болтенко, Б. В. Варнеке, С. С. Дложевський (голова комісії та секції), В. І. Крокос, С. А. Семенов. У складі етнографічно-лінгвістичної (до 1925 р. етнографічно-діалектологічна) працювали – П. О. Бузук, Н. І. Букатевич, Р. М. Волков (голова секції), В. Я. Герасименко, М. І. Гордієвський, В. Я. Каковський, Б. М. Комаров, В. Ф. Лазурський, Б. М. Ляпунов, І. В. Матковський, А. В. Музичка, Е. Г. Оксман, П. О. Потапов, М. М. Семенов (скарбник комісії), Г. П. Сербський, О. І. Томсон, В. О. Чудновцев, Б. В. Юрковський. Членами соціально-історичної секції були О. Л. Вайнштейн, А. Й. Бужевич, А. Г. Готалов-Готліб, Л. Г. Гофман (секретар комісії), К. П. Добролюбський, Є. О. Загоровський (заступник голови секції), І. Ф. Кособродов, О. Ф. Малєєв, М. І. Мандес, Ф. І. Педанов, М. М. Петринський, Ф. Є. Петрунь, О. І. Покровський, М. Л. Рубінштейн, О. О. Рябінін-Скляревський (секретар секції), В. І. Селінов, М. Є. Слабченко, М. О. Соколов, В. В. Стратен, Є. П. Трифільєв (1923–1925 рр. голова секції), І. Я. Фаас (секретар Бюро комісії), І. А. Хмельницький, О. Я. Шпаков. До секції вивчення природних багатств краю входили Я. Ю. Бардах, Ю. А. Гапонов, О. С. Ісакович, Л. В. Климентов, В. Б. Лебедєв (секретар секції), М. Г. Лігнау, С. М. Морін, А. Д. Осмоловський, Ф. М. Породко, Г. Й. Потапенко, А. Р. Прендель, А. О. Сапєгін, Д. О. Свиренко, М. Д. Сидоренко, Г. І. Танфільєв (у 1923–1928 рр. голова секції), В. П. Цветкова[69]. Отже, кількість представників професорсько-викладацького складу ОІНО — провідного на той час вищого навчального закладу Одеси, складала майже дві третини загальної кількості членів ОКК при ВУАН.

Багатий краєзнавчий матеріал як наслідок «інтенсивної праці за участю видатніших представників науки» (за визначенням редакції журналу «Краєзнавство»[70]) було представлено викладачами ОІНО на сторінках «Вісника ОКК при ВУАН». Звіти про роботу секцій комісії, що представлені на шпальтах цього видання, свідчать про досить плідну науково-дослідну роботу вчених ОІНО в царині краєзнавства.

Члени археологічної секції детально розглядали доповіді та інформації про розкопки на острові Березань, в Ольвії, у селах Усатово і Червоні Маяки, на Аджигольському лимані; обговорювали повідомлення про значення археологічних знахідок, що стали експонатами Одеських музеїв; брали активну участь в археологічних розкопках в Ольвії тощо.

Учасників етнографічно-лінгвістичної секції цікавили купальські обряди в селі Дуфінці на Одещині, Великі-Копани на Херсонщині, весільні та обрядові пісні, побут болгаро-грецького села Великий Буялик, національні особливості поселень Одещини, етнографічні матеріали села Ново-Збур'ївка і міста Тирасполя, лексичні особливості української мови півдня України тощо.

На засіданнях соціально-історичної секції обговорювали доповіді присвячені темам: чумацтво в XVII–XVIII століттях, архів секретної частини фонду Новоросійського та Бесарабського генерал-губернаторства 1822–1873 рр., історія залізничного будівництва в краї, Воронцовський палац як культурно-історична пам'ятка, одеська «Громада» 1870-х рр., одеські євреї 1870–1880-х рр., земельна колонізація півдня України, господарство та побут краю, розвідки про життя та діяльність відомих постатей тощо. Зі зміною в країні на початку 1920-х рр. ідеологічних орієнтирів у галузі вивчення регіональної історії відповідно виникали нові пріоритетні напрямки. У зв'язку з цим вчені-гуманітарії також досліджували історію селянського і робітничого руху, революційні події на Одещині, віхи суспільно-політичного розвитку тощо. Однак доповіді й публікації істориків ОІНО в цьому контексті в межах краєзнавчих студій займають незначне місце, а загальна кількість їх розвідок свідчить про широкий хронологічний діапазон та широту тематики історико-краєзнавчих досліджень.

Значна робота також була здійснена членами секції вивчення природних багатств краю. На її засіданнях науковці виголосили понад 30 доповідей на теми з гідрології, зоогеографії, геофізики, геології, мінералогії, гідробіології, ботаніки, ґрунтознавства, фауни місцевого краю тощо. Отже, різні аспекти краєзнавства Північного Причорномор'я — як чітко локалізованого об'єкту дослідження, впродовж другої і третьої чверті 1920-х рр. були в центрі уваги наукових інтересів багатьох вчених ОІНО, що безпосередньо передбачає подальше детальніше дослідження. Їх плідна робота в цьому напрямку сприяла не тільки розвитку науково-дослідної діяльності в царині краєзнавства, а й популяризації наукових знань та пробудженню інтересу населення до свого краю.

Однак наприкінці 1920-х рр. в політиці радянського керівництва намітилася тенденція звести краєзнавство до задоволення утилітарних, господарських і політико-освітніх потреб. Згідно з резолюцією Першого музейного з'їзду (1930 р.) краєзнавство отримало типову структуру, що включала три напрямки — природи, історії, соціалістичного будівництва (з незначними змінами зберігалася до 1990-х рр.). У результаті цього нові історичні умови та зміна методологічних орієнтирів позначилися й на краєзнавчих дослідженнях, яким був притаманний акцент соціально-економічних й суспільно-політичних аспектів історії краю. Соціально-економічні потреби держави та нове бачення партійного керівництва змісту вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ призвели до того, що 1930 р. було реорганізовано ОІНО та ліквідовано ОКК при ВУАН.

Принципово на гірше змінилася ситуація на рубежі 1920–30-х рр. Якщо впродовж першого післяреволюційного десятиріччя, на хвилі національно-культурного відродження, краєзнавці, зі своїми соціально-політичними поглядами, як правило, знаходили спільну мову з органами влади, то згодом демократичні за своїм характером, формами і методами роботи краєзнавців, ніяк не вписувалися в структуру адміністративно-командної системи. Зі сторінок газет і журналів почали лунати звинувачення на адресу членів ОКК при ВУАН, у тому числі представників професорсько-викладацького складу ОІНО, в буржуазному націоналізмі, у відкритій контрреволюційної діяльності[71].

Масових репресій, до яких вдався у боротьбі з будь-якими проявами опозиції тоталітарний

режим, що своїм вістрям були спрямовані проти національної інтелігенції, зазнали й вчені-краєзнавці ОІНО. Першим, 27 листопада 1926 р. за «агітацію в бік меншовизму та за допомогу міжнародній буржуазії» був заарештований асистент ОІНО, секретар ОКК при ВУАН Л. Г. Гофман. Незважаючи на тяжку хворобу (туберкульоз лівої легені) та клопотання колег про звільнення, його було засуджено до трьох років заслання[72]. Не менш трагічно склалась доля інших науковців ОІНО — В. Я. Герасименка (заарештовано 1929 р.), М. Є. Слабченка, Е. Г. Оксмана (обох заарештовано 1930 р.), Б. М. Комарова, Є. О. Загоровського, Ф. Є. Петруня і О. О. Рябініна-Скляревського (всі заарештовані 1931 р.)[73]. Такі дії призвели до поступового занепаду академічного краєзнавчого руху в Одесі.

Таким чином, аналіз архівних матеріалів і друкованих джерел дає підстави стверджувати, що краєзнавча робота в ОІНО проходила в трьох основних напрямах: культурно-історичному, що включало в себе вивчення різних галузей історичного знання (власне історія краю, етнографія, археологія, заходи з охорони документальних матеріалів і пам'ятників археології тощо), природно-історичному (вивчення природних особливостей, виробничих сил і економіки краю) і науково-освітньому. Провідну роль у їхній діяльності відігравали досвідчені фахівці старого вишколу, які охоче передавали свої знання науковій молоді. Різноманіття наукових інтересів учених зумовило різноманітність та багаторівневість (кабінет, гурток, семінар підвищеного типу, секція науково-дослідної кафедри, ОКК при ВУАН) організаційних форм краєзнавчих навчально-науково-дослідних установ. Наукова активність дослідників ОІНО полягала в їх участі в багатьох всеросійських і всеукраїнських краєзнавчих конференціях; краєзнавці постійно публікувалися як в губернських (окружних), так і в центральних краєзнавчих та науково-популярних виданнях.

Велика кількість викладачів ОІНО в галузі гуманітарних та природничих наук включилися в науково-дослідну діяльність у краєзнавчому напрямку, а для деяких з них, які стали відомими вченими у наступні десятиліття, саме краєзнавча робота була школою наукової творчості та науково-організаційної діяльності. Краєзнавча науково-дослідна діяльність викладачів ОІНО була вираженням наукового плюралізму, що іноді продовжувало дореволюційні традиції. Залучення викладачів ОІНО до краєзнавчих досліджень виходило часто уникаючи офіційні канали і обходячись без уніфікованих методик і вказівок «згори», що було одним з позитивних моментів у розвитку тогочасної науки. У свою чергу краєзнавчі студії викладачів ОІНО заслуговують на подальший детальний аналіз.

Джерела та література

1 *Юньев И. С.* Беседы о краеведении. — М., 1966. — С. 3.

2 *Левченко В. В.* Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. — 428 с.

3 Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т. Тронько, В. О. Горбик, О. І. Лугова та ін.; Відп. ред. П. Т. Тронько; АН УРСР. Ін-т історії. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 27–28.

4 Історія Одеського університету за 100 років (1865–1965). — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. — 424 с.

5 *Попова Т. Н.* Из истории краеведения в Одессе. Е. П. Трифильев // «Воспитание историей»: тезисы первой областной историко-краеведческой науч.-практ. конф., посвящённой 200-летию г. Одессы. 27–28 июня 1989 г. — Одесса, 1989. — С. 62–63; Попова Т. Н., Гребцова И. С. Одесская комиссия краеведения: к вопросу о преемственности традиций научных обществ // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей (1839–1989): тезисы докладов юбилейной конф. 27–28 октября 1989 г. — Одесса, 1989. — С. 37–39.

6 *Дмитрієнко М. Ф.* «Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук» як джерело для вивчення історії та розвитку краєзнавчих студій на півдні України // Тезисы Второй областной историко-краеведческой науч.-практ. конф., посвящённой 200-летию основания Одессы и 25-летию создания Украинского

общества охраны памятников истории и культуры. — Одесса, 1991. — С. 70–72.
7 *Тронько П. Т.* Розвиток краєзнавства на Одещині: традиції і сучасність // Одесі-200: тези доп. міжн. наук.-теор. конф. 6–8 вересня 1994 р. У 2-х ч. — Одеса, 1994. — Ч. II. — С. 78–80.
8 *Першина З. В.* Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 57–59.
9 *Попова Т. Н.,* Станко В. Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета. — 1995. — Вып. 1. — С. 42–45.
10 Очерки развития науки в Одессе / НАН Украины; Южный научный цент; отв. ред. С. А. Андронати. — Одесса: Титул, 1995. — 576 с.
11 Історія Одеси / Голов. ред. В. Н. Станко. — Одеса: Друк, 2002. — С. 351–353.
12 *Корпусова И. В. С. С. Дложевский* и Одесская комиссия краеведения // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей (1839–1989): Тезисы докл. юбил. конф. 27–28 октября 1989 г. — Одесса, 1989. — С. 39–41.
13 *Ващенко В. П.,* Фроюк Н. М. Внесок М. Є. Слабченка у дослідження соціально-економічного розвитку Південної України в дореформений період // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». — К.: Рідний край, 1995. — С. 111–112.
14 *Левченко В. В.* Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження) // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. — Вип. 2. — Одеса: вид-во «Optimum», 2006. — С. 256–266; Його ж. Із історії Новоросійського (Одеського) університету: професор Євген Олександрович Загоровський // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — № 16 (53). — Одеса, 2007. — С. 184–197; Його ж. Тричі засуджений Еммануїл Оксман (1899–1961): до 110-річчя від дня народження // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. — Вип. 7. — Одеса: Друкарський дім, 2009. —С. 242–257.
15 *Попова Т. Н.* Из истории Новороссийского университета: Е. П. Трифильев. К 140-летию со дня рождения (биоисториографический контур) // Проблемы славяноведения. — Брянск: Изд-во БГУ, 2007. — Вып. 9. — С. 42–62.
16 *Музичко О.* Одеський історик Є. О. Загоровський в українському історіографічному процесі першої половини XX ст. // Чорноморська минувшина. — Вип. 3. — Одеса: Фенікс, 2008. — С. 139–154.
17 *Солодова В.* Этнографические направления деятельности Одесской комиссии краеведения (1923–1930) // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. — Одеса, 2008. — № 5. — С. 6–12.
18 Історичне краєзнавство в Українській РСР… — С. 8–9, 98.
19 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 293. — Арк. 74.
20 Там само, арк. 3–4, 12–15.
21 *Волков Роман Михайлович* (1885–1959) — історик російської і української літератур, етнограф, фольклорист; закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут (1912); приват-доцент Новоросійського університету (1920); професор ОІНО (1920–1930).
22 *Болтенко Михайло Федорович* (1888–1959) — історик античності, археолог; закінчив Новоросійський університет (1912); асистент ОІНО (1921–1923); в 1920–1930 рр. заступник директора, а в 1930–1933 рр. директор Одеського історико-археологічного музею.
23 *Загоровський Євген Олександрович* (1885–1938) — історик, краєзнавець; в 1904–1909 рр. студент, в 1911–1916 рр. аспірант, а в 1916–1920 рр. приват-доцент Новоросійський університету; професор Одеського гуманітарно-суспільного (1920–1921) й ОІНО (1921–1930).
24 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 349, арк. 11–11 зв.
25 Там само, оп. 2, спр. 1107, арк. 2–3.
26 *Слабченко Михайло Єлисейович* (1882–1952) — історик права, економіки, літератури, театру України XVI–XIX ст.; в 1904–1910 рр. студент, а 1920 р. приват-доцент Новоросійського університету; приват-доцент Одеського гуманітарно-суспільного (1920–1921); професор ОІНО

(1920–1930); керівник секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при ОІНО (1926–1930); 1929 р. обрано академіком ВУАН.

27 *Трифільєв Євген Парфенович* (1867–1925) — історик Росії та України XVII–XIX ст., археолог, архівіст; в 1886–1890 рр. студент, а 1901–1911 рр. приват-доцент Харківського університету; професор Новоросійського (1911–1920) й ОІНО (1921–1925).

28 Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р-1593, оп. 1, спр. 412, арк. 6.

29 *Трифільєв Є.* Спроба активно-трудової проробки історії первісної культури в Одеському ІНО // Путь просвещения. — 1923. — № 7–8. — С. 166–172.

30 *Заруба В.* Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 84.

31 *Лебедєв В'ячеслав Боніфатійович* (1881–1931) — географ, гідролог; в 1903–1908 рр. студент, в 1908–1913 рр. аспірант, а в 1916–1920 приват-доцент Новоросійського університету; професор ОІНО (1920–1930); завідувач секції географії науково-дослідної кафедри географії та геології при ОІНО (1928–1930).

32 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 349, арк. 139–140.

33 ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 430, арк. 1–1 зв.

34 *Потапенко Георгій Йосипович* (1889–1982) — ботанік, географ; закінчив Новоросійський університет (1907); в 1921–1922 викладач, а 1922–1930 професор ОІНО.

35 *Кожем'якин Ф.* Звіт про працю студентського гуртка Краєзнавства (при Одеському Інституті Народної Освіти) // Вісник ОКК при ВУАН. — 1925. — Ч. 2–3. — С. 9–10.

36 *Танфільєв Гаврило Іванович* (1857–1928) — фізико-географ, геоботанік, ґрунтознавець; 1884 р. закінчив Санкт-Петербурзький університет; професор Новоросійського (1904–1920) і ОІНО (1921–1928); керівник науково-дослідної кафедри географії та геології при ОІНО (1923–1928).

37 *Танфильев Г. И.* Звіт про діяльність секції вивчення природних багатств // Вісник ОКК при ВУАН. — 1925. — Ч. 2–3. — С. 7–8.

38 *Водотика С. Г.* Наукове життя Одеси 1920-х рр. (Структура та взаємодія дослідних установ гуманітарного профілю) // Одесі–200: тези доп. міжн. наук.–теор. конф. 6–8 верес. 1994 р. – Одеса, 1994. – Ч. 2. – С. 111–113.

39 *Дложевський Сергій Степанович* (1889–1930) — історик, археолог, філолог; в 1906–1911 рр. студент, 1912–1914 рр., в 1914–1916 приват-доцент, а в 1916 р. доцент Київського університету; приват-доцент Новоросійського університету; професор Одеського гуманітарно-суспільного (1920–1921) й ОІНО (1921–1930).

40 *Кожем'якин Ф.* Звіт про працю студентського гуртка… — С. 9–10.

41 Історичне краєзнавство в Українській РСР… — С. 8.

42 Там само. — С. 9.

43 Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР. — 1925. — Ч. 2. — С. 29–34.

44 Там само. — С. 30.

45 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 168, арк. 11 зв.–12; Фрам-Зускін Мойсей Якович (1871–19??) — географ; закінчив Віленський учительський інститут, викладач ОІНО (1927–1930).

46 ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 583, арк. 37–38, 40, 65–66.

47 Там само, спр. 591, арк. 80.

48 ДАОО, ф. Р-1593, оп. 2, спр. 11, арк. 11–12.

49 *Оксман Еммануїл Григорович* (1899–1961) — археолог, краєзнавець; 1924 р. закінчив ОІНО; в 1925–1929 рр. аспірант науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею; викладач ОІНО (1929–1930).

50 Див.: Левченко В. В. Оксман Еммануїл Григорович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 268.

51 Селінов Валентин Іванович (1876–1946) — історик античності, архітектури, краєзнавець; 1901 р. закінчив Київський університет; в 1921–1925 рр. викладач, а в 1925–1930 рр. професор ОІНО.

52 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 629, арк. 11–12 зв.

53 ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 660, арк. 24 зв.

54 Там само, спр. 585, арк. 21.

55 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 436, арк. 12–12 зв.

56 Там само, спр. 4664, арк. 9, 47, 121–121зв.

57 ДАОО. — Ф. Р-1593, оп. 1, спр. 622, арк. 34.

58 Там само, спр. 585, арк. 5; спр. 660, арк. 20.

59 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 168, арк. 19 зв.; ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 583, арк. 104; спр. 660, арк. 121.
60 ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 727, арк. 48.
61 Там само, спр. 724, арк. 5.
62 Там само, спр. 734, арк. 18–18 зв.
63 Там само, спр. 794, арк. 3.
64 ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 724, арк. 113.
65 Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. — Одеса: Астропринт, 2002. — 400 с.
66 *Попова Т. Н.* Проблемно-дисциплинарная структура исторических исследований в Новороссийском университете // Российские университеты в XVIII–XX веках. — Воронеж, 2004. — Вып. 7. — С. 30–49; Музичко О. Історичне краєзнавство в працях викладачів Одеського Новоросійського університету // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. — 2006. — № 3. — С. 222–224.
67 Краеведные учреждения СССР: Список обществ и кружков по изучению местного края, музеев и других краеведных организаций. — Л., 1927. — С. 132–133.
68 *Левченко В. В.* Історія Одеського інституту… — С. 240–241.
69 Вісник ОКК при ВУАН. — 1924. — № 1. — С. 1–2; 1925. — № 2–3. — С. 1, 3.
70 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 30.
71 *Гриськов А.* Репрессированное краеведение // Одесский вестник. — 1994. — 26 января.
72 Архів Управління служби безпеки України в Одеській області (Архів УСБУ в Одеській області), ф. П, спр. 28591-п., арк. 54, 56, 74, 78, 80.
73 Там само, ф. П, спр. 22064-п., арк. 5; Ф. П, спр. 23596-п., арк. 36; Ф. П, спр. 24462-п., арк. 39; Ф. П, спр. 20443-п., т. 1. — Арк. 3; Ф. П, спр. 14238-п., арк. 289; Малінова Г. Л., Сапожников І. В. О. О. Рябінін-Скларевський: матеріали до біографії. — Одеса-Київ, 2000. — С. 23, 46.

Валерий Левченко

Краеведение в Одесском институте народного образования (1920-1930 гг.): становление, направления, традиции

В статье анализируется процесс становления и развития преподавания и исследования краеведения в Одесском институте народного образования. Изучаются основные направления, формы и методы педагогической и научно-исследовательской деятельности преподавателей института в области краеведения.

Ключевые слова: *краеведение, Одесский институт народного образования, преподавание, краеведческие исследования, преподаватели.*

Valeriy Levchenko

The local history of Odessa Institute of Public Education (1920–1930): becoming, directions, tradition

The article examines the process of formation and development of teaching and research of local history at the Odessa Institute of Public Education. We study the basic directions, forms and methods of teaching and research faculty of the Institute of local history.

Key words: *local history, Odessa Institute of Public Education, of teaching, local history studies, lecturer.*

II
ДО 70-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

УДК 94 (477)

Олег Бажан (м. Київ)

ЗАВТРА БУЛА ВІЙНА АБО СПЕЦПОВІДОМЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ ПРИКОРДОННИХ ВІЙСЬК НКВС УРСР ПРО ВОЄННІ ПРИГОТУВАННЯ НІМЕЧЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У публікації представлені документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, які містять інформацію про підготовку Третього рейху та його союзників до нападу на СРСР, змальовують " атмосферу" в прикордонних районах УРСР напередодні Великої вітчизняної війни.

Ключові слова: *Велика Вітчизняна війна, органи НКВС, "план Барбаросса".*

Минає 70 років з дня початку Великої Вітчизняної війни, проте у вітчизняній та російській історіографії і по сьогодні не вщухає дискусія про роль розвідки (розвідувальною діяльністю займалися не менш як 4 відомства — наркомат оборони (НКО), наркомат військово-морського флота (НК ВМФ), наркомат державної безпеки (НКГБ), наркомат закордонних справ (НКЗС)) в інформуванні політичного керівництва СРСР стосовно термінів та обставин нападу Німеччини на Радянський Союз. Лише локальні спецдонесення від радянських прикордонників, надіслані на адресу вищого політичного керівництва УРСР весною та на початку літа 1941 року, дозволяють зробити висновок про те, що Київ та Москва отримували багато розвідувальної інформації про зосередження значних сил вермахту поблизу радянсько-німецького кордону і володіли даними про підготовку Німеччини до нападу на СРСР. Як видно з документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Управління Прикордонних військ НКВС УРСР, наркомат внутрішніх справ УРСР у своїх численних меморандумах та доповідних записках повідомляло керівництво республіки в травні-червні 1941 року про посилену рекогносцировку німецьких військ поблизу радянського кордону (фотографування, топографічну зйомку, вимірювання глибини прикордонних річок тощо), затримку шпигунів та диверсантів.

Аналіз спецдонесень військової розвідки західних прикордонних округів дає підстави стверджувати, що розвіддані базувались переважно на основі повідомлень агентів, завербованих з числа місцевих жителів, більшість яких не мала доступу до надважливої інформації. Вірогідно, що німецькій контррозвідці таки вдалося обмежити витік інформації шляхом посилення контролю на радянсько-німецькому кордоні. Розрізнені і неповні дані військової та радіорозвідки, які надходили від прикордонних військ, не давали можливості військовому командуванню, політичному керівництву республіки бачити досить чітку картину і робити правильні висновки. Разом з тим виявлений корпус документів може стати в нагоді історикам в їхньому бажанні реконструювати атмосферу, яка панувала в прикордонних районах напередодні 22 червня 1941 року.

№ 1
Спецповідомлення Управління прикордонних військ НКВС УРСР Наркомату внутрішніх справ Української РСР про воєнні приготування Німеччини та Угорщини на кордоні з СРСР

м. Львів 26 квітня 1941 р.

Меморандум № 3

О военных мероприятиях
в пограничной полосе Германии и Венгрии
с 20 по 25 апреля 1941 г.

Оперданные, показания задержанных нарушителей границы и войсковое наблюдение частей пограничных войск НКВД УССР в период с 20 по 25 апреля подтверждают ряд мероприятий, проводимых командованием и властями Германии, о переоборудовании предприятий промышленности и перевод их на производство предметов вооружения, ОВ[1] и т. д.

Производство оборонительных сооружений

[1] ОВ- отравляющие вещества

в погранполосе, минирование дорог, мостов, строительство и реконструкция аэродромов – этими данными также подтверждаются. Отмечалось на протяжении последних 5 дней усиленная перегруппировка различных родов войск германской армии и сосредоточение их в непосредственной близости к границе СССР (движение производилось мелкими группами не превышающими полки, и, преимущественно, ночью).

Характерным в апреле м-це является также особо активная переброска своей агентуры на нашу территорию со специальными заданиями на период войны с СССР.

Оперативными данными и войсковым наблюдением пограничных частей Округа в период с 20 по 25.4.41 г. установлено:

Инженерно-саперные работы

Отрывка окопов 21.4 против участка 90 ПО в районе п/с 53-94 (1200-9900), районе Свеже (7800-9000). Работы оборонительного характера также и отрывка окопов производилась против участка 98 ПО в районе Гнишев (8320-8750), Загроды (2600-3360), Мунина (4100-2500) против участка 92 ПО работало около батальона пехоты.

22.4 против 98 ПО в районах (8008-9002), (6340-0220), 90 ПО – участка (2205 – 9280), 91 ПО – участка (8710 – 9980).

24.4 против 98 ПО в районе (6340-0370) и 91 ПО – на южной окраине Заставье (8520-9470).

В ночь с 22 на 23.4 против участка 92 ПО на берегу р. Сян в районе (1880-2810) до (1900-2830) установлена проволока в три кола, колья железные, ширина забора – 10 м, высота – 1 м.

Одновременно отмечены работы по прокладке запасных жел. дор. линий на ст. Белжец (8400-7200) против 91 ПО. Оперативным данным 90, 91, 92 и 93 ПО, продолжается интенсивное строительство шоссейных дорог, расширение старых дорог, идущих к границе и вдоль границы.

В пограничной полосе Венгрии спешно минируются мосты по всем дорогам, также производится минирование дороги от с. Свялява (8000 – 4600) на с. Воловец (9900 – 6000).

По данным опроса задержанных нарушителей, на строительстве объектов военного характера, производившемся в погранполосе и тылу генерал-губернаторства, работают инженерно-технический состав и часть рабочих, в прошлом занятых на строительстве линии «Зигрид»[1]. По тем же данным, на ст. Старый Загуж прибыли металлические купола для строительства оборонных сооружений в погранполосе; из разговоров немецких солдат, купола доставлены с линии Мажино.

Рекогносцировка и фотографирование нашей стороны

22.4 против участка 98 ПО в районе выс. 230,9 (3910 – 9180) велось усиленное наблюдение и фотографирование офицерским составом нашей территории.

24.4 с 14.30 до 18.30 против участка 92 ПО в районе (1920 – 3060) офицером германской погранохраны производилась топографическая съемка своей территории и наблюдение за нашей стороной.

Сосредоточение и передвижение немецких войск погранполосе.

Наблюдением пограничных нарядов 90, 91, 98 ПО, 21.4.41отмечено прибытие товарных поездов с воинскими грузами на ст. Заставье (8680 – 9520) с колючей проволокой и сеном, на ст. Доброчин (8800 – 0200) ст. Дорохуск (7430 – 9540) состав грузов не установлен. Одновременно наблюдением установлено усиленное передвижение мелких подразделений и групп немецких частей и движение крупных воинских частей немецкой и венгерской армий по дорогам в непосредственной близости к границе СССР.

21.4 10.00 по шоссе из Ярослав-Радымно (2680-3090) против 92 ПО проследовали 3 стрелковых батальона, эскадрон конницы и 3 артбатареи.

Того же числа против 91 ПО на восточной и южной окраине Заставье (8500-9520) установлено дополнительно 4 орудия П/О и 3 станковых пулемета.

22.4 12.00 на ст. Сокаль-Забуже (9600-0500) против 90 ПО прибыли: стрелковая рота, взвод кавалерии и 83 подводы с воинским грузом.

12.30 этого же числа из Грубешова на Цепкув против 90 ПО проследовало до полка конницы.

23.4 по шоссе Куньковцы (1980-2360) из Перемышль (против 92 ПО) проследовала колонна до полка пехоты.

14.30 этого же числа в с. Заставье (8500-9820) против 91 ПО прибыло два вагона, с двумя орудиями, тремя станковыми пулеметами.

24.4 в 10.30 из Опульско (8940-0240) и Забу-

[1] Правильно «Лінія Зігфріда» — німецька лінія оборони, зведена в 1936-1940 роках на заході Німеччини в прикордонній полосі від Клеве до Базеля.

жо (против 90 ПО) прибыл артдивизион. В 14.05 из Савчин (9710-9970) в Завишня (9200-0500) проследовало 20 орудий с расчетом, 25 тачанок из станкпулеметами и 35 подвод с грузом.

15.00 того же числа против участка 91 ПО по дороге на Бельз (8600-8600) на Огае (8700-0560) проследовало 100 пулеметных, закрытых брезентом, тачанок в сопровождении роты пехоты.

11.00 против участка 92 ПО из Бехуж (2200-9000) на Бахужец (2000-9500) проследовало: стрелковый полк, два эскадрона конницы, артдивизион и взвод самокатчиков. В 22.45 по дороге из Дышув (2000-8880) на Бахуж проследовала автоколонна с зажженными фарами до 200 машин.

Данные опроса нарушителей
и оперативные данные погранотрядов.

Из опроса нарушителей установлено:

1 . Против участка 91 ПО в с. Рожанец дислоцируется батальон сапер, в Руде-Ружа-нецка (7440-5500) штаб с.п., в Нароль (8160-6450) два взвода сапер и автотранспортное подразделение 50 машинами – размещены в народном доме.

2. Против участка 90 ПО – в первой половине апреля через Ясло проследовало несколько эшелонов немецких войск в направлении Советской границы. Показаниями нарушителей подтверждается наличие 2 СП в Санок. В пунктах Параш (8390-8920) размещение одной сапроты, в Старый Загуж - (8660-9160) сапбатальона и артчасти (численность не установлена). Указанные части укомплектованы личным составом в возрасте 23-30 лет, которые заняты строительством дорог. В пунктах: Заршин (9400-7205), Беско (9400-6600) расквартирована артчасть (численность устанавливается). Орудия, в целях маскировки, размещены в крестьянских дворах.

По закагданным 91 ПО, на ст. Белжец (8300-7360) в марте и первой половине апреля м-ца увеличилось прибытие железнодорожных составов с воинскими грузами, артснарядами, минами средним весом 5-10 кг и химической жидкостью в стеклянных бутылях объемом 90-95 литров, опломбированном виде. На вагонах, обычно, делается надпись «белолц-овес»; весь поступающий груз перевозится автомашинами в склады ур. Домброво (9600-8600).

По тем же данным 92 ПО, с 14 по 15 апреля в направлениях Ярослав-Журавица и Перемышль-Дубенко проследовало до двух полков, предположительно – следовали в Карпаты. Установлено, что в Ужгород (Венгрия) дислоцируются немецкие войска: 14 и 24 СП, 5, 6 МСП и авиация (численность которой не установлена).

Против участка 93 ПО Мжиглуд (9870-9200) размещена рота сапер, которая занята в строительстве оборонных сооружений. В первой половине апреля в Нароль ожидалось прибытие немецких войск, для расквартирования которых подготовлено здание школы и другие помещения.

По тем же данным 94 ПО, с 12.4.41 в ночное время в погранполосу Венгрии с СССР начали прибывать части венгерской армии всех родов войск, которые занимают ранее подготовленные оборонительные сооружения в горах. Частями производится минирование основных направлений к линии границы СССР. Подтверждаются ранее поступившие данные о расположении в районе Волове (7870-8450) до двух полков пехоты и о прибытии 15.4 в Воловец (9900-6000) первого горнострелкового батальона, ранее дислоцировавшегося в Перечине (0100-8000).

По тем же данным, аэродром, находящийся в г. Кракове, расположенный в 2-х км ю.-в. окраины города, имеет 6 ангаров, длинна которых 70-80 метров, ширина 20 м, посадочная площадка – 1 кв. км. На аэродроме имеются подземные склады, к аэродрому подведена железнодорожная линия.

В Кросно аэродром находится на ю.-з. окраине города. Аэродром значительно реконструирован и расширен. На аэродроме оборудованы сборочные цеха в бывших ремонтных мастерских. Посадочная площадка – 3000 кв. м. При аэродроме построено убежище. В районе аэродрома в двух новых зданиях размещена летная школа, которая расчитана на 500-600 ч. Обучаются только немцы в возрасте 18-25 лет.

В 1,5 км восточнее Жешув расположен авиазавод. Завод изготовляет детали и моторы для самолетов, занято 1200 рабочих. Завод работает в три смены.

Химзавод в м. Мостице в 4 км севернее Тарнов, вырабатывающий удобрения для сельского хозяйства, крюки, лаки, - немцами реконструирован. Завод работает в три смены, вырабатывает ОВ.

По тем же данным, в г. Варшаве закрыто много школ, учебных заведений – оборудованы под госпиталя. В апреле м-це отмечено прибытие из Германии медперсонала (врачей, сансестер).

Деятельность германских и венгерских разведорганов.

За апрель м-ц на участке Украинского пограничного округа отмечается усиленная деятельность разведорганов Германии и Венгрии. Переброска агентур на нашутерриторию. В период с 1 по 25 апреля из задержанных разоблачено 20 агентов -германских – 20, венгерских – 7 и румынских -3 человека. При переброске агентура получала специальные задания от своих разведок следующего содержания:

От разведок Германии –

1. Установить какие есть возможности в пограничных крупных населенных пунктах, в частности Львове, приобрести квартиру и документы на жительство;

2. Какие нужны документы, чтобы иметь беспрепятственный проезд в пограничной полосе;

3. Немедленно сообщать фамилии и адреса лиц, с которыми агент будет иметь связь;

4. Приобрести автоматический пистолет новейшего образца с 25-125 патронами;

5. Разведать и достать противотанковую мину малого образца (как-будто бы имеющую продолговатую форму).

От разведок Венгрии –

1. На Сов. стороне агенту находится, как до начала военных действий Германии с СССР, так и во время войны, поддерживать постоянную связь по радио (по условному коду).

2. С наступлением немецких войск агент должен отступать за частями Красной Армии до Киева. В Киеве остановиться и ожидать прибытия немецких частей.

3. Изучать настроение населения.

4. Санитарное состояние как в армии, так и среди населения.

5. Экономическое положение Западной Украины.

6. На случай войны – передавать аккуратно метеорологические сведения, о полетах советских самолетов, а также других армий.

Политико экономическое состояние на селения генерал губернаторства.

В первой половине апреля м-ца властями г. Санок предложено всему немецкому населению выехать вглубь Германии. Продолжается затемнение в населенных пунктах Закарпатской Украины. Запрещен колокольный звон в церквях. Усилен пограничный режим, в связи с чем выставлены воинские посты на дорогах и патрули, у всего проезжавшего населения проверяют документы и пропуска.

Не имеющие пропуска – задерживаются.

Подтверждаются данные о проводящейся переписи конского состава и гужтранспорта в других уездах генерал-губернаторства. Из ряда населенных пунктов Санокского уезда крестьяне с повозками направлены на территорию Германии. Все частные автомашины – мобилизованы. Цены на товары первой необходимости и продукты повысились в несколько раз. Население Варшавы по отношению к немцам настроено враждебно.

Вопросы, подлежащие разведыванию.

Необходимо продолжать разведку:

а/ районов сосредоточения и пунктов дислокации штабов, №№ штабов, частей и соединений, места возведения ДОТов;

б/ районов расположения аэродромов и посадочных площадок (количество самолетов и их типы);

в/ мест расположения войсковых складов (артиллерийских, горючего и продовольствия);

г/ политических настроений и политэкономического состояния пограничной сопредельной стороны.

Начальник погранвойск НКВД УССР
генерал-майор В. Хоменко

Начальник штаба ПВ НКВД УССР Рогатин

Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.16, оп. 34, спр.1, арк. 231-238. Оригінал.

№2

Доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкача секретарю ЦК КПУ М.Бурмистренку про будівництво військових складів поблизу радянсько-німецького кордону

м. Львів 14 травня 1941 р.

Докладная записка
«О строительстве немецкими властями военных складов и баз в пограничной с СССР полосе»

На протяжении 1940-1941 г.г. немецкими властями на территории польского Генерал-Губернаторства в пограничной с СССР полосе создано большое количество военных баз и складов.

В целях снабжения частей немецкой армии, дислоцированных на указанной территории, и для создания запасов на военное время в эти склады завозится большое количество

оружия, боеприпасов, вещевого довольствия и других военных материалов.

Усиленная подвозка этих материалов отмечается с февраля 1941 года.

Особенно крупные склады боеприпасов расположены в следующих пунктах:

- В р-не с. Вулька-Остравская по двум сторонам шоссе, в лесу расположено до 150 бараков размером 32 х 5 метров, в которые с апреля месяца 1941 года завозятся снаряды, мины и авиабомбы
- В р-не с. Лопейник вдоль дороги в г. Люблин имеется около 300 построек, предназначенных для хранения боеприпасов.
- В 2-х километрах от г. Томашов, в районе урочища Домброво имеется около 100 стандартных построек, куда усиленно поступают военные грузы. В этот район доставляются также части стандартных построек для строительства новых складов.
- В лесу, в 2-х километрах от с. Глогув расположен склад боеприпасов № 12, состоящий из 152 строений размером 10 х 8 метр. В этот склад в течение марта-апреля м-ца 1941 г. около 80 автомашин круглосуточно перевозили военную аммуницию и боеприпасы.

Наряду с этим немцами созданы большие запасы горюче-смазочных материалов, склады которых выявлены во многих пунктах пограничной полосы.

Наиболее крупными из них являются:

- В м. Курнар, Холмского уезда имеется склад, в котором хранится 1000 50-ти килограммовых бочек бензина.
- В г. Томашов, по Львовской улице, под 4-х этажным зданием, занимавшим квартал, размещен военный склад горючего.
- В р-не ст. Замостье расположены большие склады бензина, состоящие их 4-х баков емкостью в 400.000 литров.
- На ж.д. станции Перемышль в районе Винной горы немцами построено 12 нефтехранилищ

Кроме того немцы построили много складов для хранения понтонно-перевозочных средств, стройматериалов и продфуража.

Наиболее значительными из них являются:

- Склад понтонно-перевозочных средств в г. Пулав.
- Продфуражный склад на окраине г. Жешув.
- Большой склад имущества в с. Загуш, ппредназначенного для строительства оборонительных сооружений. На складе хранится много цемента, колючей проволоки, противотанковых препятствий-крыжаков, стальные купола и плиты для ДОТов и т.д.

Указанные мероприятия немецких властей свидетельствуют об усиленной подготовке Германией театра военных действий.

Заместитель народного комиссара внутренних дел УССР Строкач

Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.16, оп. 34, спр.1, арк. 259-261. Копія.

№ 3

Довідка заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкача про воєнні приготування Німеччини та інциденти на кордоні станом на 6 червня 1941 р.

7 червня 1941 р.

Совершенно секретно

Военные приготовления Германии

По данным наблюдения 91 Раво-Русского погранотряда в пограничной полосе отмечается появление крупных танковых соединений немецкой армии.

По направлению Плазув прошло 16 средних танков. Из Томашева и Белз прибыло до роты мотоциклистов, полуэскадрон кавалерии и до 2-х рот пехоты.

5.6.41. г. 2.00-6.00 на Плазув по направлению Нароль проследовало до 100 танкеток и значительное количество средних танков, со скоростью 30 км в час. Днем продолжается движение танков отдельными группами.

Из Рогатка в Дубенку доставлено 7 орудий.

На границу прибыл офицерский состав, предположительно артиллеристы.

По данным опроса нарушителей границы на участке 95 Надворнянского погранотряда, установлена дислокация Венгерских войск внутренних областей Венгрии.

В местечке Дебрецене – штаб 6 пехотной дивизии; Будапеште – штаб 11 пехотной бригады; Печь – 8-й пехотный полк 11-й пехотной бригады, численностью до 2000 человек, имеющий на вооружении 48 станковых и 72 ручных пулемета; Бая – железнодорожный полк; Комаром – артполк и танковая часть.

Аэродромы размещены: Папа и Печь (истребительная авиация).

В Надыгман сооружены подземные бензохранилище и бомбохранилище.

По оперативным данным 97 Черновицкого погранотряда на территории Румынии немцы ведут усиленную подготовку к войне с СССР.

В районы Кимпилунг, Ватра-Дорна, Кирли-Баба, Яссы, Баташаны и Дорохой ежедневно с Германии через Венгрию прибывает 200 вагонов с боеприпасами, военным имуществом, снаряжением, продуктами и фуражем.

Все запасы концентрируются вдоль линии железной дороги между горами, под навесами временных складов, которых от Ватра-Дорна до Дорнешты насчитывается несколько сот.

У опушки леса юго-восточнее Дорохой установлены дальнебойные орудия.

В Сучава по улице Регилия Фердинанда размещен штаб немецкой моторизированной дивизии. В провинции Молдава сконцентрировано до 300.000 всех родов войск.

2.6.41 г. вечером в Сучава в помещении штаба дивизии немцы устроили бал, на который были приглашены румынские офицеры.

На вечере немецкий генерал, обращаясь к офицерам, заявил: «господа офицеры, настал час объединенными силами возвратить Бессарабию, Северную Буковину и отобрать Украину. Вот в чем наша цель борьбы против коммунизма».

По тем же данным немцы подготавливают главный удар на Киев в направлении Ганоя, Яссы через Бессарабию, Карпаты, Восточную Пруссию, ориентируясь на внезапность нападения.

В ближайшее время предполагается бомбардировка железнодорожной станции и аэродрома Черновицы.

На территории Венгрии последние пять дней совершенно прекратилось движение пассажирских поездов по направлению Румынии.

Из Югославии и Венгрии в Румынию доставлен медперсонал.

Румынским правительством издан приказ по окончании экзаменов в школах с 16.8.41 г. в целях размещения войск использовать все здания школ. В лицеях некоторые здания уже заняты под госпиталя.

В Румынии проводится частичная мобилизация лиц 45-летнего возраста.

Армейские части комплектуются по штатам военного времени. Проходит мобилизация конского состава.

Происшествия на границе

Нарушение границы германским самолетом

5.6.41 11.48 на участке 93 Лесковского погранотряда в районе села Павлоконе на высоте 4000 метр. перелетел границу германский одномоторный самолет-разведчик.

Углубившись на нашу территорию от 3-х до 8-ми километров пролетел вдоль границы до стыка 93 Лесковского и 94 Сколевского погранотрядов, сделал разворот в районе села Воберка и вторично пролетел вдоль границы, а в 12.28 в районе участка 92 Перемышльского погранотряда возвратился в Германию.

Самолет не обстреливался.

Обстрел самолетов

6.8.41 8.40 в районе Дубопо со стороны Румынии был обстрелян пулеметным огнем наш одномоторный самолет-разведчик, пролетавший на высоте 2500 метров вдоль границы.

Румынами произведено по самолету до 100 выстрелов. Самолет границы не нарушал.

В 9.45 в районе Урочища Гелащука румынами также был обстрелян наш 2-й одномоторный самолет-разведчик, пролетавший на высоте 300 метров. После обстрелов оба самолета ушли в наш тыл и приземлились на аэродроме в г. Черновицах.

Пробоин в самолетах не обнаружено.

14.00 жители села Турятка САРАНЖАУ Михаил Федорович и ДАНИЛЬЕВА Варвара сообщили в комендатуру 24 заставы 91 Черновицкого погранотряда, что в 9.00 в 30 метрах от их построек, в 5 км от линии границы во время полета самолетов произошел взрыв снаряда.

В указанном месте погранкомендатурой обнаружена воронка глубиной 50 сантиметров и длиной 30 сантиметров. В воронке найдено 16 осколков снаряда желтой окраски, толщиной 1,5 сантиметра.

По заявлению жителей села Турятка ими был услышан второй глухой разрыв снаряда, но место, где он взорвался, не обнаружено.

Переход границы из СССР в Германию

5.6.41 5.20 на участке 5 заставы 94 Сколевского погранотряда в 1 км от линии границы обнаружены 2 следа идущих из СССР в Германию.

Установлено, что нарушители границы в 8.00 безнаказанно ушли в Германию.

Виновниками прорыва является состав нарядов, небдительно несший службу по охране госграницы.

Заместитель народного комиссара
внутренних дел УССР полковник Строкач

Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.16, оп. 34, спр.1, арк. 320-323. Оригінал.

№ 4
З довідки заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкача про воєнні приготування Німеччини та інциденти на кордоні станом на 20 червня 1941 р.

Не пізніше 21 червня 1941 р.

Совершенно секретно

Справка

«О военных мероприятиях Германии
и происшествиях на границе».

по состоянию на 20.6.41 г.

Военные приготовления Германии

По данным наблюдения 90 Владимир-Волынского, 91 Рава-Русского, 93 Сколевского и 98 Любомльского погранотрядов, 18.6.41 на территории Германии в районах: Острув, Турка, Городло, Лужкув, Цешанув, Жукув, Плазув, Руда-Ружанецка, Нораль, Бахуж, Дынув и Люблюнец-Новый отмечалось передвижение пехоты, кавалерии, артиллерии с орудиями на механической и конной тяге, противотанковых орудий на прицепах автомашин, танков, мотоциклистов и велосипедистов. Много легковых и грузовых автомашин, бронеавтомобилей и обозы подвод.

По данным опроса дезертира немецкой армии, на железнодорожной линии в районе Лежайске, сооружены два разъезда длиной 500 метров каждый. В Ивович заканчивается строительство аэродрома.

Севернее Ясло в 6 километрах расположены подземные склады, имеющие железобетонные перекрытия. Склады соединены веткой основной железнодорожной магистрали Ясло.

На территории Генерал-Губернаторства голод. В Варшаве и Кракове от голода ежедневно умирает до 400 человек.

По границе с Венгрией в районе Лазещина 47 офицеров сверялись с картами, в бинокль вели наблюдение за нашей территорией.

Среди жителей пограничной полосы распространяются слухи об отводе войск из погранполосы Венгрии, якобы по договоренности с СССР < ...>

Стрельба румынской погранохраны

16.6.41 22.50 в районе участка 28-й заставы 97 Черновицкого погранотряда с Румынской территории в 200 метрах от линии границы по направлению нашей заставы произведено два выстрела трассирующими пулями, которые пролетели мимо здания заставы.

С 22.50 16.6.41 до 2.00 17.6.41 с Румынской территории было произведено еще 8 выстрелов.

17.6.41 12.00 по распоряжению начальника отряда – полковника КРЫЛОВСКОГО был выдан представителю румынской погранохраны.

На вызов явился начальник пикета-сержант, который сообщил, что на переговоры в этом месте никто не пойдет, так как переговоры должны произойти в районе м. Сереет.

Румынам будет заявлен протест.

Обстрел погранняряда румынами

18.6.41 19.00 на участке 27-й заставы, 97 Черновицкого погранотряда – наш наряд наблюдал за действием группы румынских солдат и офицеров, которые в 400 метрах от границы с помощью стереотрубы вела наблюдение за нашей территорией.

Вскоре к ним подошел капрал, взял винтовку и произвел 3 выстрела по месту расположения нашего наряда, после чего все ушли.

Производится расследование.

Обнаружение одежды нарушителя

16.6.41 21.00 на участке 3-й заставы 98 Любомльского погранотряда в районе погранстолба № 312, возле берега реки Буг обнаружен занесенный илом сверток.

В свертке находились одежда и письмо ШИНКЕВИЧА Ивана, адресованное председателю Сераховичского сельсовета, Седлишанского района, Волынской области ХУДЧЕНКО Никифору.

Сверток был связан двумя ремнями, один военного образца, а второй узкий от брюк. На поясном ремне имеются отпечатки зубов, как видно в период разлива реки Буг неизвестный при попытке переплыть Буг, утонул, а сверток принесло водой.

Приняты меры установления личности нарушителя < ...>.

Зам. народного комиссара внутренних дел УССР полковник Строкач

Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.16, оп. 34, спр.1, арк. 345-348. Оригінал.

Олег Бажан

Завтра была война

У публикации представлены документы Ведомственного государственного архива Службы безопасности Украины, которые содержат информацию о подготовке Третьего рейха и его союзников к нападению на СССР, отображают « атмосферу» в приграничных районах УССР накануне Великой Отечествееной войны.

Ключевые слова: *Великая Отечествеенная война, органы НКВД, «план Барбаросса».*

Oleg Bazhan

The War was Tomorrow

The publication contains documents from the security servive archives of Ukraine with the information on the Third Reich and its allies preparation for the attack on the USSR. The documents also depict the atmosphere in the frontline regions of Ukraine before the Great Patriotic War.

Key words: *the Great Patriotic War, security service, «Barbarossa Plan».*

УДК 94 (477)

Петро ТРОНЬКО (м. Київ)

ПЕРШІ БАРИКАДИ ВІЙНИ

У статті відтворено хронологію бойових дій у початковий період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.).

Ключові слова: *план Барбаросса, Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр.*

22 червня 1941 року фашистська Німеччина та її союзники віроломно напали на Радянський Союз. Цього дня на світанку ворожі літаки бомбардували радянські аеродроми, залізничні вузли, мирні міста й села, сіючи смерть і руїни.

За божевільними планами фашистської кліки, відомими під назвами генеральний план «Ост», «Зелена папка», Барбаросса та іншими, Радянський Союз мав бути розчленований і ліквідований. На його території передбачалося утворити чотири рейхскомісаріати — німецькі провінції. Москву, Ленінград, Київ та інші міста планувалося висадити в повітря, затопити, повністю стерти з лиця землі.

Першими зустрілися з фашистськими ордами, прийняли на себе несподіваний удар радянські прикордонники та передові частини військ прикриття.

Фашисти кинули на прикордонні застави відбірні загони вермахту. Агресор розраховував, що радянські сторожові пости протримаються на своїх рубежах не більше півгодини. Та вийшло інакше.

Як великий взірець патріотизму і героїзму радянських воїнів в перші дні війни в історію увійшла оборона Брестської фортеці, а також Рави-Руської, Перемишля.

На допомогу бійцям-прикордонникам Перемишля прийшли 187 робітників і службовців міста. Це були перші ополченці Великої Вітчизняної війни.

Прикордонники Петро Нечаєв, Микола Привезенцев, Валентин Копилов, Іван Смирнов та

інші стійко захищали кожен будинок, кожну вулицю. Бій був нерівний. Сили ворога на цій ділянці переважали радянські підрозділи в 15-20 разів. І все-таки батальйон прикордонників під командуванням старшого лейтенанта Г.С.Поливоди, група ополченців і частини 99-ї стрілецької дивізії, що підійшла до міста, завдали гітлерівцям нищівного контрудару.

23 червня 1941 року над будинком міськради знову замайоріло червоне знамено.

Оборона визволеного міста тривала до 29 червня. За цей час були евакуйовані в тил жінки, діти, а також цінне державне майно. За героїзм, виявлений при визволенні й обороні Перемишля, 99-та стрілецька дивізія першою у Великій Вітчизняній війні нагороджена орденом Червоного Прапора.

22 червня 1941 року несподіваний удар ворога біля села Цуцнів на Волині прийняли на себе прикордонники. Геройськи бився з гітлерівцями заступник політрука застави Василь Петров. Незважаючи на смертельну небезпеку, тяжко поранений, він п'ять годин вів вогонь з кулемета і знищив багато ворожих солдатів та офіцерів.

Коли фашисти, оточивши воїна, хотіли взяти його в полон, Петров піднявся на повний зріст і останньою гранатою підірвав себе і гітлерівців, що наблизились до нього.

Неподалік від села Видранка на Волині здійснив героїчний подвиг молодий прикордонник Іван Пархоменко[1].

У спогадах полковника Кузовкіна читаємо: «…В першу ж годину після початку війни геройськи загинув політрук застави П.Киян. Командування прийняв на себе старшина Пархоменко. Бій був нерівний. До останньої кулі бились навіть тяжкопоранені. Все інтенсивнішим стає вогонь гітлерівців, все більше снарядів лягає в окопи. Іван Пархоменко, по суті, залишається один. Як уві сні чує він гуркіт ворожих машин, що наближаються. Зібравши останні сили, Пархоменко кидає гранату в скупчення ворогів…»

Після війни колгоспники перейменували своє село в Пархоменкове, увічнивши цим подвиг запорізького хлопця — вихованця школи фабрично-заводського навчання Івана Пархоменка. Його ім'ям названо також одну з вулиць Запоріжжя.

Рава-Руський загін було піднято по тривозі вже тоді, коли вздовж прикордонної смуги палало полум'я війни. Кожен боєць зайняв своє місце в блокгаузі. Зав'язався бій. Із звітної карти Головного командування сухопутних військ гітлерівської Німеччини видно, що під Равою-Руською протягом тижня — до 30 червня — 296-та піхотна дивізія безперервно атакувала прикордонників.

У північній частині міста оборону тримали 200 сміливців на чолі з капітаном Прихном, у західній — загін під командуванням помічника комісара Марка Степаняна.

В одній з атак ворожа куля обірвала життя Степаняна. Десять бойових побратимів винесли тіло командира з палаючої пшениці. Тугу і біль за тяжкою втратою прикордонники виплеснули в пісні. Мабуть, це була перша пісня про героя Великої Вітчизняної війни.

На світанку 22 червня ворожий батальйон за підтримки танків, артилерії і мінометів атакував ділянку кордону в Білорусі, яку охороняла 3-тя застава під командуванням нікопольця Віктора Усова. Лейтенант В.Усов і політрук О.Шарипов очолили бій і організували кругову оборону. В. Усов керував боєм до останньої хвилини свого життя.

Ще донедавна вважалося, що всі прикордонники 13-ї застави загинули 22 червня 1941 року в нерівному бою з гітлерівцями. Тривалий час залишались невідомими обставини і деталі безприкладного подвигу, звершеного захисниками державного кордону. І тільки майже через 20 літ пощастило розшукати трьох бійців героїчної застави, які дивом врятувалися від смерті.

Начальником застави був лейтенант Олексій Лопатін, політруком — П.Гласов[2]. Першими помітили переправу німців через Західний Буг прикордонні наряди. Це був несподіваний напад: казарму, житлові будинки обстріляли ворожі гармати й міномети.

Прикордонники засіли в блокгаузах і відкрили вогонь по фашистах, які дійшли до Карбовського лугу. Гітлерівці зазнавали великих втрат, але атак не припиняли.

23—25 червня над заставою майорів червоний прапор. Ворог скаженів, намагаючись збити його. Але марно.

Якось з боку села Ільківці близько до застави під'їхали два мотоцикли з колясками. В одній з них сидів німецький генерал. Влучні автоматні черги прошили генерала і його супроводжуючих. У генеральському портфелі прикордонники знайшли топографічну карту, на якій великі стріли сягали Києва та Дніпропетровська.

Після цього випадку гітлерівці ще більше посилили натиск на червоний гарнізон.

Артилерійським вогнем вони дощенту зруйнували всі фортечні будівлі. Бійці змушені були засісти в підвалах. Неймовірні труднощі розділили з ними жінки, діти, поранені. Людям не вистачало харчів, води, медикаментів. І тоді ночами, ризикуючи життям, прикордонникам та їхнім сім'ям почали приносити хліб жінки забузького села Скоморохи. Вони пробирались до неприступного бастіону невідомими ворогу стежинами. Невдовзі цими стежинами під покровом густого туману О.Лопатін відправив у тил дітей, жінок і поранених.

Тринадцять днів тривала оборона застави над Бугом. Щоб просунутися вперед, фашисти зробили підкоп і висадили в повітря залишки фортечної будівлі. Так загинули смертю хоробрих останні захисники 13-ї застави.

Батьківщина високо оцінила подвиг прикордонників, присвоївши посмертно Олексію Васильовичу Лопатіну, колишньому робітнику Ковровського екскаваторного заводу, звання Героя Радянського Союзу.

На чотирнадцятий день війни радянські війська залишили Чернівці і райцентр Садгору. Останньою відходила комендатура В.Дубинського. На висоті, за два кілометри від села Задубрівка, прикордонники протягом кількох годин стримували невеликі ворожі групи. Живими залишились тільки два бійці, один з них був тяжко поранений в ногу. Мужні воїни, які з честю виконали своє бойове завдання, попрямували до села. На шляху з'явились німецькі танки і мотоцикли. Поранений наказав товаришеві бігти на заставу, а сам не гаючи часу вийняв із сумки гранату і кинув її в головний танк…

Місцевий житель Микола Іванович Йосипенко знайшов у житі вбитого прикордонника. В кишені його гімнастерки лежав комсомольський квиток на ім'я Миколи Павловича Щербини, уродженця Чернігівської області.

Славну сторінку в історію перших боїв з німецько-фашистськими загарбниками вписали бійці 128-го залізничного полку, які охороняли міст через Західний Буг, а також прикордонні застави лейтенантів Ф.Моріна, П.Старовойтова, Ф.Гусєва, А.Сачкова, Ф.Кузьміна, А.Лук'янова, Н.Слюсарева та інших.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 серпня 1941 року 737 воїнів-прикордонників були нагороджені орденами і медалями країни, а наймужнішим з них присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Пліч-о-пліч з вартовими державних кордонів СРСР мужньо захищали рідну землю воїни укріплених районів, льотчики, а також окремі воїнські формування, котрі по тривозі встигли підійти до місць перших боїв.

Молодий пілот Іван Іванов, уродженець села Чихово Московської області, буквально першої години війни — 22 червня о 4-й годині 25 хвилин ранку — протаранив фашистський літак над територією Рівненщини, а І.Бутелін — над територією Станіславської (нині— Івано-Франківської) області.

На півдні республіки радянські війська утримували дунайську ділянку державного кордону, проводили сміливі десантні операції на Дунаї та Чорному морі.

Виняткову мужність при захисті Західного Бугу, Володимир-Волинського і Струмилівського районів виявили воїни 5-ї армії. Особливо відзначились гарнізони двох дотів. Один з них у селі Морозовичі Володимир-Волинського району Волинської області тримався протягом трьох тижнів. Дот біля села Литовеж оборонявся ще довше — близько місяця. Для знищення цих гарнізонів, котрі по праву можна назвати маленькими брестськими фортецями, гітлерівці застосували отруйні речовини[3].

По-геройськи обороняла шосе Томашів — Рава-Руська 41-ша дивізія під командуванням Г.М.Мікушева. П'ять діб тут кипів бій з трьома гітлерівськими з'єднаннями.

Незважаючи на виняткову хоробрість солдатів і командирів Червоної Армії, лінія фронту пересувалась на схід, в глиб країни. Саме в цей період в районах міст Рівне, Луцьк і Дубно розгорнулась одна з найбільших танкових битв Другої світової війни. Назустріч ворожим армадам рушило кілька механізованих корпусів. Радянський контрнаступ виявився несподіваним для гітлерівців, він викликав замішання у ворожому тилу, особливо між містами Дубно та Броди. Паніка ще більше посилилась після того, як 9-й механізований корпус відкинув з'єднання 3-го німецького корпусу на південь від Клевані, а танкова група комісара М.Попеля, сформована зі складу 8-го механізованого корпусу, оволоділа Дубно і взяла під свій контроль 20-кілометрову ділянку шосе Верба — Птича — Дубно.

Обстановка в цьому районі склалася так, що танкісти вимушені були тривалий час діяти у ворожому тилу. Користуючись підтримкою

місцевого населення, вони громили гітлерівські штаби, транспортні колони і механізовані частини, здійснювали сміливі рейди. Група молодих танкістів під командуванням Є.Новикова та І.Гурова під виглядом німецького підрозділу влаштувала несподіваний нічний наліт на танкові колони гітлерівської дивізії, розстріляла з близької відстані до 50 танків.

Безприкладний подвиг здійснив старший сержант 8-го мото-механізованого корпусу Петро Попов. Повертаючись із медсанбату, воїн побачив, що машини з чорними хрестами на броні намагаються форсувати річку. Як перешкодити? Поблизу виявилась покинута німецька гармата. Перемагаючи біль у пораненій нозі, Попов кинувся до гарматного замка. І ось уже один ворожий танк застиг на місці. В цей час поряд вибухнула бомба, Попову відірвало ногу. Намагаючись зупинити кровотечу, він перев'язав куксу дротом. У героя вистачило сили підбити ще два ворожих танки.

Характеризуючи перші бої на радянській території, самі гітлерівці змушені були визнати, що моторизованим німецьким з'єднанням жодного разу не вдалося вийти на оперативний простір або здійснити стратегічний обхід, не кажучи вже про оточення радянських військ.

Уже в перших повідомленнях Радінформбюро вказувалося на масовий героїзм воїнів різних національностей. Поряд з іменами відважних синів російського народу М.Г.Жукова, П.Г.Харитонова, С.І.Здоровцева називались імена українців С.П.Супруна, А.Шевчука, грузина Н.Цурцумія, азербайджанця Камала Касимова, туркмена Курбана Дурди, вірменина А.Калунянця та багатьох інших. Багато синів і дочок українського народу відзначились на початку війни в Білорусі, Молдові, Прибалтиці та в інших куточках країни.

Старовинне місто Брест не раз відігравало важливу роль в історії країни, зокрема під час Грюнвальдської битви, а також Національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 років, війни 1812 року. Свою ратну славу місто-фортеця примножило і в період Великої Вітчизняної.

Відбиваючи підступний напад гітлерівських загарбників, захисники Брестської фортеці у надзвичайно важких умовах проявили доблесть і героїзм. Уже з першої години війни гітлерівці спрямували на фортецю ураганний артилерійський вогонь. Понад п'ятсот гарматних і мінометних стволів буквально поливали вогнем сміливчаків, з літаків на них було скинуто майже 600 тонн бомб.

На кінець дня 22 червня 1941 року місто Брест, фортеця і прикордонні застави опинились у лещатах найпотужнішого фашистського угруповання «Центр», яке рвалося до Москви. Гітлерівці розраховували, що після згубного вогненного шквалу всі брестські форти, розташовані на окремих острівцях, капітулюють. Та ці надії були марними. Мужні захисники перших метрів рідної землі стояли на смерть. «Я вмираю, але не здаюсь! Прощай, Батьківщино! 20. VII. — 1941 р.», — написав на стіні фортеці свої передсмертні слова невідомий герой. А ось останній автограф москвичів Іванова, Степанчикова і Жунтнєва: «Ми поклялися — не підемо звідси...»

Лишились вірними присязі і застава лейтенанта М.Ішкова, гарнізони доту лейтенанта М.Зиміна, форту «Граф Берг», залізничного вокзалу, будинку облвійськкомату і багатьох інших об'єктів. Навіть гітлерівці визнали, що захисники вокзалу вміло використовували приміщення і не здалися навіть тоді, коли підвали були затоплені водою, билися вперто й наполегливо.

Кровопролитні бої спалахнули спочатку в районах Терепільського, Кобринського і Волинського укріплень, а потім від вибухів загуло все навкруги. Ініціативні талановиті командири брали всю відповідальність на себе. Вони самостійно й творчо вирішували складні тактичні задачі, створювали в фортечних укріпленнях групи опору із числа воїнів роз'єднаних підрозділів і членів їх сімей.

На Волинському укріпленні головними вогнищами оборони стали госпіталь і полкова школа. Тут протягом кількох днів відбивали ворожі атаки бійці медсанбату і частина курсантів полкової школи. Медичний персонал і хворі бійці майже всі полягли в нерівній сутичці.

Терепільське укріплення омивав Буг. Гітлерівці, перетворивши бастіони 9-ї застави в руїни, на штурмових човнах почали форсувати річку. Але воїни в зелених кашкетах гідно зустріли непроханих гостей. Застава на чолі з хоробрим лейтенантом Андрієм Кіжеватовим, третя комендатура, транспортна рота і курсанти-шофери стіною стали на шляху ворога, відбиваючи по п'ять-шість атак на добу.

Сміливці утримували свій рубіж до 28 червня, а потім через Терепільські ворота прорвались до цитаделі і пліч-о-пліч з іншими

підрозділами взяли участь у ліквідації фашистського десанту, який засів у приміщенні клубу.

Фашистські десантники не витримали дружного удару і відійшли до переправ, сподіваючись на порятунок. Та було пізно. Випереджаючи стоголосе «ура», пішли вперед бійці 84-го стрілецького полку. Хто з гвинтівкою, хто з багнетом, а хто просто з цеглиною чи дрючком.

Десантники в паніці метались по острову. їх усюди косили кулі прикордонників і бійців 333-го та 84-го полків.

Після знищення десанту цитадель енергійно готувалась до нових випробувань. Вирішальну роль у консолідації збройних сил на острові зіграли учасник громадянської війни капітан Іван Зубачов і полковий комісар Юхим Фомін. Крім Зубачова й Фоміна, в штаб оборони цитаделі входили старший лейтенант Олександр Семененко і лейтенант Анатолій Виноградов, родом з Вологди. Ця четвірка відважних очолила об'єднаний загін, налагодила управління і взаємодопомогу підрозділів фортеці.

26 червня 1941 року штаб оборони вирішив прорвати кільце оточення. Для цього було створено спеціальний загін із ста осіб на чолі з Анатолієм Виноградовим. Загін рушив через річку Мухавець. Слідом зібрався йти весь гарнізон фортеці. Німці помітили переправу і зірвали прорив. Загін Виноградова, що просунувся в район Варшавського шосе, був оточений танками й артилерією і майже повністю знищений.

Вирватись із щільного ворожого кільця пробували й інші групи. Та вийти пощастило тільки загонові лейтенанта Дмитра Біломоїна, котрий добрався до білоруських лісів і досяг лінії фронту.

Тим часом гітлерівці посилювали штурмові дії проти захисників фортеці. Вибухи важких снарядів і бомб знищили майже всі наземні споруди, переорали землю. Курява від зруйнованих будинків закрила сонце. В страшних завалах лишилися сотні людей, зброя і рештки продовольства.

30 червня від вибуху авіабомби загинув основний склад штабу оборони. Взятий у полон контужений комісар Фомін був розстріляний. У концтаборі загинув капітан Зубачов.

Групи захисників фортеці, які були відрізані одна від одної горами руїн, засіли в підвалах казарм, казематі, недобудованих дотах. Вони вели боротьбу з танками, обладнаними вогнеметами, захищались від отруйних газів, відбивали численні ворожі атаки.

В руїнах казарм трималися бійці Олександра Семененка, Андрія Кіжеватова, А.Потапова. Білий палац охороняли бійці 75-го окремого розвідувального батальйону на чолі з А.Шугуровим. В підвалах інженерного управління зразки мужності показали сапери.

До останнього подиху захищали західний кордон бійці Андрія Кіжеватова, який посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Тим, хто міг ще тримати в руках зброю, лейтенант наказав просочитися через оточення групами по два-три бійці. Сам командир іти відмовився:

— Тут моя дев'ята застава, і я — її командир... Наказую жити, щоб знищити ворога, щоб розповісти про тих, хто лежить під цими руїнами.

Це були останні слова героя.

У боротьбі з фашистськими розбійниками чоловікам не поступалися відвагою жінки, які опинились в оточеній фортеці. Вони пережили страхіття боїв і велике особисте горе. Бійці називали їх матерями, сестрами, бойовими подругами. Запам'ятаймо їх імена: Галина Шабловська, Олександра Почерникова, Тетяна Сьомочкіна, Дарія Прохоренко, Тамара Джиджашвілі, Тамара Алексєєва.

У липні 1941 року бої в Бресті досягли кульмінації. Підвальні склепи були продірявлені бомбами й снарядами. Навкруги дим, цементний пил, сліпучі спалахи розривів. Сили людей вичерпались, мучила спрага. Щоб принести казанок річкової води, доводилось ризикувати життям. Закінчувались боєприпаси, не вистачало зброї. Все це тепер добували в бою, розшукували в розбитих складах і казармах, брали з рук загиблих товаришів. Особливою винахідливістю відзначався при цьому «Гаврош» брестських фортів — Петро Клипа, 14-річний вихованець музичного взводу 333-го полку, який приносив боєприпаси з найнебезпечніших місць.

Фортеці вже давно не відповідали армійські радіостанції. Невтішні новини приносили розвідники: наших частин поблизу немає. Та це не викликало паніки, розгубленості.

Тривалі бої велись на Кобринському укріпленні. Тут було не більше тисячі бійців, їх згуртовувала в монолітну сім'ю група відданих воїнському обов'язку командирів і

насамперед заступник командира 44-го полку майор Петро Гаврилов. Прекрасний організатор, він разом зі своїми помічниками політруком С.Скрипником, капітаном К.Касаткіним, лейтенантом Я.Коломійцем, С.Марковим та С.Шромком перетворив форти, будови і вали на неприступні бастіони, організував влучний рушничний і кулеметний вогонь, використовуючи для цього техніку 398-го окремого зенітно-артилерійського дивізіону.

Протягом короткого часу з невеликих груп бійців були сформовані взводи й роти, призначені командири, визначені ділянки оборони, налагоджений телефонний зв'язок між ними.

Міцним горішком виявився для німців Східний форт Кобринського укріплення. Ось що говорилось про нього в фашистських донесеннях:

«27 червня. У Східному форті захищається близько 20 командирів і 370 бійців з достатньою кількістю боєприпасів і продовольства. Води обмаль, її вичерпують з виритих ям. У форті також є жінки й діти. Душею опору є нібито один майор і один комісар.

28 червня. Тривав обстріл Східного форту з танків і штурмових гармат. Але успіху не добились. Навіть обстріл з 88-міліметрової гармати не допоміг. Через те командир дивізії дав наказ встановити зв'язок з льотчиками, щоб з'ясувати можливість бомбардування.

29 червня. З 8.00 авіація скинула багато 500-кілограмових бомб. Але марно... Таким же невдалим був і новий інтенсивний обстріл Східного форту з танків і штурмових гармат.

30 червня. Готувався наступ з пальним. Бочки з бензином, мастилом підкочували до фортових окопів, де їх повинні були підпалити ручними гранатами і трасуючими кулями».

«Майор» — це Петро Гаврилов. 32 дні він керував обороною. Вже Східний форт завалився від вибуху величезної бомби. Урвався зв'язок з гарнізоном. Потім захисників лишилось троє, а потім... Гаврилов сам вів останній бій. Знепритомнівши, він потрапив у полон. Фашистські тортури не зломили патріота. Гаврилов зберіг вірність присязі.

За зразкове виконання воїнського обов'язку під час захисту Брестської фортеці в 1941 році та проявлені при цьому відвагу і героїзм майор Петро Гаврилов удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Безсмертям вкрили себе бійці 125-го стрілецького полку, які захищали будинок комскладу і Північні ворота. На самому кордоні до останньої кулі бились відважні воїни на чолі з капітаном Володимиром Шабловським, у минулому донецьким шахтарем. Пораненого капітана взяли в полон. Разом з дружиною і чотирма малолітніми дочками він ішов під конвоєм. Річка. Міст. Є останній шанс повернутися до своїх. Він віддає дочку дружині і кричить полоненим, які йшли поряд:

— За мною!

Блискавичний стрибок через поручні. Але тут же автоматна черга обірвала життя героя.

Виняткову мужність виявили артилеристи 98-го протитанкового дивізіону, що обороняли район Східних воріт. Незважаючи на втрати в техніці й людях, артилеристи діяли рішуче й винахідливо. Під командуванням старшого політрука Миколи Нестерчука і начальника штабу Івана Акімочкіна тут був створений міцний вузол оборони. Просто з валу вели влучний вогонь гармати, що вціліли. Особливо відзначилась обслуга Василя Волокітіна.

З гарматами змагалися в майстерності кулеметники. Два тижні косив ворога кулеметник дивізіону Антон Дерев'янкін.

Майже місяць тривала оборона фортеці на Бузі в умовах оточення. Її захищали близько чотирьох тисяч осіб — представники тридцяти національностей Радянського Союзу.

На бастіонах Бреста відзначилось чимало українців. Серед них С.Шромко з Вінницької області, О.Гончар з Дніпропетровщини, Я.Коломієць з Полтавської області, кияни С.Бобрьонок, О.Сущенко, Ф.Забірко, І.Ленко, М.Кононенко з Донбасу. Мужніми й умілими воїнами показали себе харків'яни Сергій Дьомін, Яків Бірюк, Михайло Твердохліб.

Героїчна Брестська оборона тривала з 22 червня до 20 липня 1941 року. Її герої по праву зажили слави легендарних.

За перші три тижні війни Червона армія втратила 850 тис. осіб (у 10 разів більше, ніж Німеччина), 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків. На кінець третього тижня війни війська вермахту просунулись углиб України на 300-350 км Серед причин поразок Червоної армії у початковий період війни 1941 р. слід назвати прорахунки у визначенні строків нападу Німеччини на Радянський Союз; неукомплектованість радянських військових частин кваліфікованими командирськими кадрами, кращі з яких стали жертвами сталінських репресій; незавершеність заходів по зміцненню західних кордонів, які змінились на початку війни.

Джерела та література

1 *Горбик В.О, Денисенко Г.Г., Скрипник П.І.* Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження. Історичні зошити. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – С.28.
2 У пам'яті народній.— К.: Головна редакція УРЕ, 1975. — С.194.
3 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. – В трех томах. – Т.1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941г.-ноябрь 1942 г.) — К.: Политиздат Украины, 1975. – С. 58.

Петр Тронько

Первые баррикады Войны

В статье воссодана хронология боевых действий в начальный период Великой Отечественной войны (1941-1945 рр.).

Ключевые слова: *план Барбаросса, Великая Отечественная война 1941-1945 гг.*

Petro Tronko

The First Barricades of The War

A chronology of military operations of the first period of the Grear Patriotic War (1941-1945) is recreated in the article.

Key words: *The Barbarossa Plan, The Great Patriotic War (1941-1945)*

УДК 351.853: (93/94+008)

Галина Денисенко (м. Київ)

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ПОДІЇ 1941-1942 рр. В ПАМ'ЯТКАХ

Висвітлена роль і значення культурної спадщини у формуванні історичної пам'яті. Досліджуються події початкового періоду Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр. і їх відображення в пам'ятках. Аналізуються нерухомі історико-культурні об'єкти і їх роль у формуванні меморіального простору.

Ключові слова: *пам'ятки, нерухомі пам'ятки, оборонні споруди, укріплений район, культурна спадщина, історична пам'ять.*

Характерним явищем сучасного культурного та наукового процесу став підвищений інтерес усіх верств суспільства до історичного минулого, джерел своєї історії, боротьби українського народу за здобуття незалежності. Важливе місце в цих процесах відіграє культурна спадщина, яка збереглася до наших днів у вигляді різноманітних об'єктів, що мають універсальну історичну, наукову, культурну і мистецьку цінність[1]. Це, передусім, нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, в яких зафіксовані важливі події в історії держави, окремого регіону, міста, села, конкретної людини. Відтворюючи етапи розвитку суспільства, пам'ятки являються певними віхами історичного поступу народу, свідченням його самобутнього розвитку, джерелом пізнання для наступних поколінь, в багатьох випадках єдиним достовірним джерелом, свого роду документом, який дозволяє відтворити історичний розвиток, духовне життя суспільства в різні історичні періоди як загалом в країні, так і в кожному окремому регіоні. Культурна спадщина є безцінним надбанням народу, надійною основою створення і розбудови української державності, фундаментом, на якому формується національна самосвідомість, історична пам'ять, патріотизм нації, відроджується національна культура.

Уявлення про минуле формують чимало складових, однією з яких є візуальний компонент, що включає монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, історичні заповідники, музейні експозиції, цвинтарі загалом чи певні поховання[2]. Меморіальний простір не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян, їх відношення до подій, історичних постатей. Завдяки пам'яткам, які посилюють емоційне сприйняття минулого, можна безпосередньо «бачити, чути, торкатися» минулого, чіткіше запам'ятати конкретні факти, історичних діячів, реконструювати знакові події і явища. Відтворюючи за допомогою пам'яток минуле, слід зображувати його об'єктивно з врахуванням всього комплексу джерел, незалежно від політичної кон'юнктури, змальовуючи як героїчні, так і трагічні сторінки. Цілком слушно зазначає доктор історичних наук О.Бойко, що подвиг минулого є не лише яскравим прикладом, а й серйозним викликом, який стимулює потужну дію, спрямовану як на захист (авт. Батьківщини), так і на прорив до кращого майбутнього[3].

Особливе місце в історії як за масштабами задіяних збройних сил та зусиль військово-промислового комплексу, визначальними битвами, так і за наслідками, що визначили маршрут світової історії у другій половині XX століття, займає Друга світова війна і її складова – Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941-1945 рр. Не вщухають професійні дискусії істориків, політичні пристрасті стосовно багатьох проблем цього періоду. «Війна,– писав відомий історик М.В.Коваль,– розколола історію народу на три епохи: довоєнну, воєнну й повоєнну. Силове поле її не припинило свої дії й нині, розколюючи вже й сучасне суспільство»[4]. На жаль, дискусії ведуться стосовно питань, які не є вирішальними для вироблення основоположних засад розвитку суспільства на перспективу, примирення в ньому, розробки повноцінної наукової концепції, адекватного відображення й тлумачення центральних віх історичного процесу. Незалежно від політичної кон'юнктури, що сьогодні часто диктує українському суспіль-

ству ті чи інші уподобання, Друга світова та Велика вітчизняна війна Радянського Союзу утвердили своє місце серед найважливіших історичних звершень. Український народ був активним учасником титанічної битви народів, зазнаючи незмірних втрат і бідувань. Попри всі неймовірні труднощі та перешкоди він зберігся як етнос, утвердив власні гідність і авторитет, посів належне місце серед інших народів світу. Український народ з представниками інших національностей протягом 1418 днів в запеклих боях виборював право на своє існування, йшов до Перемоги, долаючи на своєму шляху всі труднощі, помилки політичного і військового керівництва, що стали одними з причин поразок в 1941-1942 рр., оточення і полону мільйонів радянських воїнів. Україна протягом 780 днів і ночей була ареною жорстоких кровопролитних боїв, у ході яких були розгромлені десятки добірних з'єднань вермахту й армій союзних гітлерівській Німеччині держав, знищено величезну кількість озброєння та бойової техніки противника, тим самим зроблено вагомий внесок у досягнення Перемоги.

Початковий період війни був найважчим і найдраматичнішим для Червоної армії. Це обумовлювалося низкою політичних, економічних і військових факторів, але головна причина полягала в прорахунках військового і політичного керівництва країни щодо часу нападу Німеччини на Радянський Союз. Тільки в останнє десятиріччя події початкового етапу війни зазнали об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Це був час поразок і загибелі тисяч радянських воїнів, оточення і полону цілих армій. Але цей період увійшов в історію як небачений приклад масового героїзму та самопожертви радянських воїнів в ім'я Батьківщини. Опір радянських військ в Україні зірвав плани "бліцкригу", значно затримав просування ворога, змушуючи гітлерівське командування постійно вносити значні корективи в свої плани, відновлювати зчисельні втрати.

В Україні на державному обліку перебуває близько 130 тис. пам'яток, з них понад 30 тис., пов'язані з подіями Другої світової війни. Більшість з них – братські та поодинокі могили радянських воїнів[5]. Виявлення і дослідження пам'яток і пам'ятних місць боїв з'єднань і частин Червоної армії, що знаходилися в оточенні і продовжували чинити опір, поховань воїнів, які опинилися у ворожому полоні, інженерно-фортифікаційних споруд на лінії укріплених районів, місць таборів, де утримувалися радянські військовополонені, будинків штабів оборони, братських та поодиноких поховань розширює наше уявлення про воєнні події початку Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 років. Залучення нових джерел, до яких ми можемо віднести і пам'ятки, що в багатьох випадках являються єдиними реальними свідками подій, дозволить всебічно і об'єктивно дослідити минуле, реконструювати воєнні події, відтворивши історичну справедливість. Лише за умови зваженого і об'єктивного підходу до висвітлення всіх подій і відображення їх у пам'ятках матеріальної культури, чесного зображення всього спектру проблем воєнної доби можна показати не тільки велич духу, звитягу народу-переможця, а й неймовірно складні соціально-політичні процеси і колізії, що визначили його шлях на майбутнє.

Робота по виявленню і дослідженню історико-культурних об'єктів, надання їм статусу пам'яток значно актуалізувалася у ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Знаковою подією в культурному житті став вихід першої книги Зводу по м. Києву (Звід пам'яток історії та культури України. Київ.-Кн.1.,ч.І. – К.1999; ч.ІІ.-К.,2004), електронної версії третьої частини першої книги тому „Київ". Частково опрацьовані томи по м. Севастополю, Київській області, вагомі результати у підготовці томів по АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Львівській, Сумській, Херсонській, Чернівецькій областям[6]. Деякі обласні редколегії – Житомирська, Запорізька, Полтавська, Сумська ініціювали видання брошур з матеріалами „Зводу пам'яток історії та культури України" по окремим районам і містам[7]. Це дозволяє репрезентувати проведену роботу широкому загалу, виявити неточності і помилки у підготовлених матеріалах, розширити коло ентузіастів з вивчення і охорони культурної спадщини, залучаючи до пошукових груп поряд з досвідченими дослідниками молодь.

При дослідженні подій Другої світової війни необхідно враховувати особливості різних регіонів України, в яких в силу історичного розвитку, низки об'єктивних і суб'єктивних факторів по-різному сприймаються історичні

події та постаті. Для злагоди в суспільстві, досягнення консенсусу у спільному баченні власної історії слід зважено і коректно підходити до кожної події, акцентуючи увагу на найбільш знакових, які можуть згуртувати націю, примирити протилежні точки зору, сприяти позбавленню комплексу меншовартості, уникнути використання дражливих тем, надуманих проблем, які не сприймаються суспільством, а тільки вносять певну нестабільність. Державна політика формування історичної пам'яті має здійснюватися із врахуванням місцевих особливостей, але при цьому варто виокремлювати суспільні думки від політичних уподобань місцевої влади. У формуванні історичної пам'яті важливу роль відіграє виважена та осмислена політика держави, демонстрація державою, політичними силами, національною елітою поваги до власної історії, прагнення відновити історичну пам'ять та справедливість для всіх учасників війни, хто боровся за свободу і незалежність своєї Батьківщини. Націю формує спільна історична пам'ять, що включає в себе однакові для кожної спільноти героїчні події та спільні трагедії минулого. І виробити її можливо лише на основі ґрунтовного вивчення історичних даних та ігнорування будь-яких спроб політичного впливу на історичні реалії.

Важливим імпульсом для актуалізації історичної пам'яті та відновлення історичної справедливості є відкриття меморіалів українським та польським воякам у Львові і Харкові, вшанування пам'яті жертв кривавих подій на Волині, Биківні та Бабиному Яру, створення заповідників та музеїв національно-визвольної боротьби. Поряд зі створенням меморіальних комплексів і заповідників споруджуються пам'ятники національним героям, відновлюються штучно забуті місця пам'яті українського народу. Це пам'ятні місця боїв на державному кордоні в 1941 р., оборона Києва, Одеси, Севастополя, Харкова, де збереглися сотні інженерно-фортифікаційних споруд, які не тільки являються пам'ятками техніки, але з кожною з них пов'язана доля радянських воїнів, їх боротьба у ворожому оточенні, трагізм початкового періоду війни.

У Волинській, Львівській, Хмельницькій і Чернівецькій областях понад 60 пам'яток про події 1941 р. Це будинки штабів 41-ї стрілецької дивізії Південно-Західного фронту у містах Рава-Руська (Львівська обл.) і Нова Ушиця (Хмельницька обл.), 2-ї прикордонної комендатури 97-го прикордонного загону (с.Селятин, Путильський р-н, Чернівецька обл.), руїни прикордонних застав (с. Біла Криниця, Турятка, Глибокський р-н, Чернівецька обл.)[8], поховання радянських воїнів, пам'ятні знаки на місцях боїв, а також обеліски на честь прикордонників Володимир-Волинського, Любомльського, Перемишльського, Рава-Руського укріплених районів, які тривалий час вели оборонні бої у ворожому оточенні[9].

На території України залишилася значна кількість військово-інженерних споруд, дотів і дзотів, що знаходилися на лінії укріплених районів і які відіграли значну роль в ході оборонних боїв. Укріплений район – це район (рубіж) чи смуга місцевості, яка була обладнана системою довготривалих польових і вогневих та інших фортифікаційних споруд у поєднанні з різними інженерними загородженнями і підготовлена для тривалої оборони спеціально призначеними військами самостійно чи у взаємодії з польовими військами[10]. УРи призначались для прикриття ділянок державного кордону, важливих в оперативно-стратегічному відношенні напрямків чи об'єктів, політичних або промислових центрів.

Будівництво укріпрайонів у СРСР проходило в три етапи. Протягом першого етапу в період 1929-1938 рр. були побудовані 13 УРів, у тому числі в Україні 7, оскільки український напрямок вважався в оперативно-стратегічному відношенні найбільш важливим. В 1938-38 рр. розпочалося будівництво ще 8 УРів, у тому числі Шепетівського, Старокостянтинівського, Остропільського, Ізяславського, Проскурівського та Кам'янець-Подільського, які входили в так звану «лінію Сталіна». Включення до складу СРСР західноукраїнських і західнобілоруських земель залишило лінію старого кордону на декілька сотень кілометрів у тилу. У зв'язку із загостренням міжнародної обстановки напередодні майбутньої війни між Радянським Союзом і Німеччиною була розроблена і на початку 1940 р. прийнята нова схема УРів, якою передбачалося зведення так званої „лінії Молотова". В 1940-1941 рр. на новому державному кордоні розпочалося спорудження Володимир-Волинського, Ковельського, Перемишльського, Рава-Руського, Струмилівського, Верхньо-Прутського і Нижньо-Прутського, а також проводились роботи по створенню Дунайського, Одеського і Чернівецького УРів[11]. Керівництво республіки надавало великого значення виконанню цих робіт, забезепечуючи

будівництво робочою силою, виділяючи необхідну кількість будматеріалів і техніки. Тільки в квітні 1940 р. це питання чотири рази розглядалося на засіданні Політбюро ЦК КП(б) У. Але до початку війни запланований обсяг робіт вдалося виконати лише на 25% і забезпечити УРи особовим складом на 50%[12]. Низьким був такий важливий показник, як кількість вогневих точок на 1 км фронту. В багатьох місцях відстань між окремими дотами досягала 10 км[13]. Доти, дзоти, інші вогневі точки були обладнані тільки в першій лінії оборони при невисокій щільності оборонних споруд. Незакінчене будівництво західних укріпрайонів було важливою причиною, яка негативно вплинула на хід бойових дій у прикордонній зоні. Рядки донесення заступника командуючого військами Південно-Західного фронту по тилу заступнику командуючого військами Київського особливого воєнного округу, датовані 25 червня 1941 р., характеризують драматизм ситуації в перші дні війни: «Укріплені райони другої смуги Коростенський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Новоград-Волинський відбудовані і приводяться в бойову готовність. Вживаються заходи щодо вишукування озброєння, якого не вистачає. Укріплені райони Ізяславський, Київський, Остропільський, Старокостянтинівський, Шепетівський кулеметних батальйонів не мають. Польових військ штаб фронту виділити не може»[14]. Але незважаючи на складність ситуації особовий склад УРів зумів на певний час затримати противника, прикривши мобілізацію і розгортання головних сил Червоної армії.

Першими ворога зустріли радянські прикордонники, які, залишивши стару лінію оборони, чинили опір у нових недобудованих укріпленнях. Малочисельні прикордонні застави не поступалися жодним метром землі, хоча сили були нерівними – на один кілометр фронту припадало п'ять прикордонників, проти яких у середньому діяло до роти противника. Запеклі бої розгорнулися на стику Рава-Руського та Перемишльського УРів. Рава-Руський укріпрайон з перших хвилин війни захищали 35-й і 140-й окремий гарматний батальйони 41-ї стрілецької дивізії генерала Г. Мікушева. В 1954 р. на братській могилі воїнів встановлено обеліск, а приміщення, де знаходився штаб дивізії, відзначено в 1965 р. меморіальною дошкою. Понад тиждень успішно відбивали атаки в районі Перемишля воїни гарнізону Перемишльського УРу, 92-й прикордонний загін і 99-а стрілецька дивізія полковника М.Демент'єва. За героїчні дії дивізія однією з перших була нагороджена орденом Червоного Прапора, а Перемишль став відомим як місто, де ворогу було завдано першого відчутного контрудару. Спільними діями частин 99-ї стрілецької дивізії, прикордонників і ополченців місто було визволено від ворога[15]. Стримуючи наступ ворога, стійко оборонялися в оточенні воїни Струмилівського та інших укріпрайонів. Мужність і героїзм проявили гарнізони дотів, якими командували молодші лейтенанти Д.Куліш, В.Данін, П.Чаплін. Гарнізон доту на чолі з П.Чапліним протягом тижня тримав оборону в районі залізничного мосту через р. Сан і залишив дот тільки за наказом командування[16].

На одному з напрямків наступу німецьких частин — Варшава-Люблін-Київ — ділянку державного кордону СРСР довжиною у 150 км по річці Західний Буг охороняв 90-й Володимир-Волинський прикордонний загін, на який був спрямований шквал артилерійського вогню і бомбових ударів. Протягом 9-годинного бою у смертельному двобої захищали свої позиції воїни 3-ї прикордонної застави, яка з перших хвилин війни була у гущі бойових дій. У смертельному двобої поліг весь особовий склад застави, останнім загинув старшина І.Пархоменко. Тяжко поранений, він піднявся з дна окопу, жбурнувши гранату в гурт німецьких солдатів[17]. В 1982 р. пам'ятне місце бою прикордонників відзначене пам'ятним знаком, а ім'я Пархоменка присвоєно заставі і селу – колишній Видренці Волинської області[18]. Одинадцять днів і ночей тривав бій на 13-й заставі 90-го Володимир-Волинського загону під командуванням лейтенанта О. Лопатіна. Після виходу з ладу наземних оборонних споруд прикордонники перейшли у підвал напівзруйнованого будинку і продовжували вести вогонь. Німці захопили руїни лише тоді, коли зробили підкоп під будинок і висадили його в повітря. З 60 прикордонників живими лишилися лише троє[19]. Заставі, яка охороняє кордон сьогодні, присвоєно ім'я Героя Радянського Союзу О.Лопатіна, в 1962 р. в с. Скоморохи Сокальського р-ну (Львівська обл.) в пам'ять про події 1941 р. споруджений меморіальний комплекс, до складу якого входить могила О.Лопатіна, 57 могил прикордонників і пам'ятник. Біля підніжжя високого гранітного обеліска вста-

новлена висічена із світлого каменю скульптура воїна. На мармуровій дошці викарбувані слова: "Вічна пам'ять начальнику прикордонної застави Олексію Лопатіну і політруку Павлу Гласову, які героїчно захищали в бою свободу і незалежність Радянської Вітчизни проти німецько-фашистських загарбників"[20]. Широко відомий подвиг бійців 8-ї застави 98-го Любомльського прикордонного загону на чолі зі старшим лейтенантом П. Старовойтовим, що дислокувався в с. Вовчий перевіз (нині с. Старовойтове, Любомльський р-н, Волинська обл.). У 1962 р. в с.Старовойтове споруджено пам'ятник прикордонникам. Пам'ятним знаком відзначене місце бою прикордонників в с. Шепіт (Путильський р-н, Чернівецька обл.)[21].

На кінець червня 1941 р. головні події розгорнулись у районі Луцьк-Рівне-Дубно-Броди, де відбулася одна з найбільших танкових битв початкового періоду Великої Вітчизняної війни, в якій з обох сторін взяли участь близько двох тисяч танків. Переважаючи у живій силі і техніці, ворог зламав опір радянських танкових частин, і вони змушені були відступати, залишаючи оборонні рубежі. Радянські воїни чинили відчайдушний опір, ціною власного життя зупиняючи просування ворога. В пам'ять про ці події споруджені обеліски на братських могилах героїв-танкістів у Рівному, на західній околиці м. Дубно, у селах Новостан, Малий Шпак, Грушиця-2 та інших населених пунктах Рівненської області. В перші години війни радянські пілоти по бойовій тривозі піднімали в повітря вцілілі літаки. Поступаючись німецьким бойовим машинам у швидкості і озброєнні, радянські льотчики нерідко йшли на повітряний таран. Це свідчило не тільки про мужність льотчиків, але й про ті складні обставини, в яких опинилася авіація на початку війни. У м. Дубно споруджено пам'ятник на честь льотчика, Героя Радянського Союзу старшого лейтенанта І. Іванова, який одним з перших 22 червня 1941 р. о 4 годині 45 хвилин у повітряному бою таранив ворожий бомбардувальник[22].

Уже на початковому етапі війни радянські війська залишилися не тільки без розгалуженої системи оборони, але й без важкої оборонної техніки, передусім без танків і літаків, у військах панували настрої розгубленості. Червона армія втратила за перші три тижні війни 850 тис. чоловік, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Із 170 дивізій діючої армії боєздатність зберігали тільки 70, на цей же час німецькі бойові втрати в живій силі були майже в 10 разів менші[23]. У середині липня 1941 р. значно ускладнилася ситуація на південно-західному напрямку, німці кинули на київську ділянку великі сили. Важливим рубежем на підступах ло Києва були оборонні споруди Коростенського і Новоградського-Волинського УРів. На жаль, тривалої, добре організованої відсічі ворогу було надто мало, проте нащадки повинні зберігати пам'ять про ратну самовідданість окремих звитяжців, цілих підрозділів, які до кінця були вірними воїнському обов'язку.

Коростенський УР захищали воїни 5-ї армії під командуванням генерала-майора М.Потапова. За вісім діб добірні німецькі частини пройшли від Львова до Коростеня, а через Коростенський УР пробивалися 55 днів. Найдовше трималися 200 бійців, які воювали в районі міської лікарні (вул. Семашка) і колишнього підземного штабу Коростенського УРу (підземелля високого скелястого берега р. Уж)[24]. Упродовж п'яти днів у повному оточенні вели бої воїни на чолі з командиром полку майором П.Білозеровим. Здобути цитадель ворогу не вдалося, і тоді проти радянських воїнів був застосований отруйний газ. Проте загін із п'яти поранених бійців вийшов із підземелля на відстані 4 км і прийняв свій останній бій. Важко поранений майор вижив, потрапив до концтабору Маутхаузен, де у травні 1945 р. очолив повстання. По війні він оселився в Саратові, вдячні коростенці присвоїли йому звання Почесного громадянина міста[25].

На березі р. Уж (м. Коростень) збереглася унікальна пам'ятка - підземний штаб Коростенського укріпрайону №5, який займав оборону на відстані 182 км і нараховував 456 дотів. Будівництво УРу розпочалося в 1928 р., для штабу було побудоване спеціальне приміщення (вул. Грушевського, 6), в якому нині знаходиться міський краєзнавчий музей. Велике секретне будівництво підземного штабу, що отримало назву „Скеля" здійснювалося в 1935-37 рр. під керівництвом Д.Карбишева - військового діяча, генерал-лейтенанта інженерних військ, Героя Радянського Союзу (1946), професора, доктора воєнних наук, про що повідомляє меморіальна дошка при вході у підземний бункер. Бункер був захищений від авіабомбування металевими маскувальними сітками у 5 рівнів, потужні противибухові двері могли витримати прямий постріл гармати. Під землею у товщі граніту було побудоване

підземне місто з розвиненими інженерними системами, забезпечене всіма засобами для автономного існування, життєдіяльності і ведення бойових дій. Були передбачені система опалення, каналізація, внутрішня та зовнішня вентиляція, система контролю тиску, санпропускники, водогін, дизельні генератори, що забезпечували автономне енергопостачання, колодязь з питною водою, яка набиралася у спеціальні баки, оброблені зсередини сріблом. Протягом року підтримувалася стабільна температура +16 за Цельсієм. У бункері були їдальні, кімнати відпочинку, робочі приміщення, кімната урядового та запасного оперативного зв'язку зі штабом Червоної армії – і нині працює кнопка тривоги і діє телефонний зв'язок. Якість виконаних робіт у бункері настільки висока, що всі механізми тих часів знаходяться в робочому стані. Металоконструкції виконані зі сталі, яка використовувалася для виробництва танків. Система зливу змонтована так, що об'єкту не загрожують жодні повені та бурі. В 1986 р. „Скеля" була відремонтована. Довжина середнього рівня, відкритого для відвідувачів, 146 м., верхній простягнувся на 200м, нижній, ймовірно, розташований на рівні річки на глибині 70 м у товщі граніту і веде до підземного госпіталю[26]. Цей об'єкт воєнної історії, науки і техніки, повністю зберігся, що дозволило провести його музеєфікацію і створити військово-меморіальний комплекс «Скеля» і Музей цивільної оборони.

На початку війни відзначилися захисники 7-го Новоград-Волинського укріпрайону, який простягнувся на 120 км і нараховував 216 дотів. Серед дотів зберігся бронековпак, який був встановлений на західній околиці Новоград-Волинського. Це командно-спостережний пункт кулеметної роти 54-го кулеметного батальону. Бронебійні кулі, що застрягли в металевому циліндрі, нагадують про жорстокі бої в далекому 1941 р., тут загинули 18 червоноармійців. Командний пункт Новоград-Волинського УРу був розташований в Робочому селищі (вул. Богуна) і зберігся до наших днів. Він складається з власне командного пункту, караульного приміщення та котельні, які знаходились на відстані 20м від основного об'єкту, і, на жаль, не збереглися. Розпочаті роботи по створенню музейного меморіального комплексу „Командний пункт 7-го НВУР", куди увійдуть штаб УРу, артилерійські та кулеметні доти, зокрема дот Лук'яненка, що на березі р.Случ[27]. Поряд з командним пунктом знаходиться зруйнований дот Петрикова, назва якого походить від напису на рейці, що зберігається у міському музеї бойової слави. На уламку рейки штиком вицарапані слова:"Погиб в боях за дот красноармеец Петряков. 14 июля 1941 г." А офіційна дата взяття німцями Новоград-Волинського 8 липня, тобто захисники доту ще протягом шести діб вели бої у повному оточенні противника. В 1990 р. під час розкопок однієї з довгочасних вогневих точок дослідники пошукового загону відкопали рештки тіл чотирьох червоноармійців, але ідентифікувати їх за відсутності солдатських медальйонів неможливо[28]. На жаль, фортифікаційні об'єкти - пам'ятки науки і техніки, пам'ятні місця боїв - не включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Важливим рубежем на підступах ло Києва була оборонні споруди Київського УРу, загальна довжина яких складала 55 км., а глибина оборонної смуги – до 5 км. Штаб Київського укріпрайону з 3 липня по 8 серпня 1941 р. був розташований по вул. Львівська, №47/8, а з 8 серпня по 19 вересня 1941 р. – по вул. Артема, № 24, про що повідомляють тексти на меморіальних дошках[29]. Враховуючи складну обстановку на київському напрямку командуючий Південно-Західним фронтом генерал М. Кирпонос 24 червня 1941 р. видав директиву про формування частин КиУРу, відновлення, озброєння і підготовку його оборонних споруд для військ польового призначення, а 2 серпня 1941 р. – про удосконалення оборони Київського УРу, в якій передбачалися конкретні завдання щодо будівництва загороджувальних споруд з використанням всіх можливих ресурсів, спорудження дзотів, протитанкових і протипіхотних загороджень, мінних полів на основних напрямках південно-західної частини УРу[30]. У будівництві і відновленні оборонних споруд брало участь понад 500 тис населення Києва і області. До 9 липня 1941 р. було закінчено будівництво першої лінії оборони КиУРу - розчищені сектори обстрілів дотів і дзотів, прокладено 15 км ескарпів, 30 км протитанкових ровів, побудовано понад 750 дзотів[31].

Оборона Києва, яка тривала з 11 липня по 26 вересня 1941 р. була однією з головних воєнно-політичних подій літньо-осінньої кампанії 1941 р. 11 липня 1941 р. німецьким військам вдалося прорвати рубіж оборони в центрі Новоград-Волинського УРу і вийти на підступи до

столиці. Про жорстокість боїв на київському напрямку свідчать сотні братських і поодиноких могил радянських воїнів, які в складних умовах продовжували чинити опір. Безсмертний подвиг в районі Ставищ здійснив загін радянських воїнів 144-го полку 27-ї дивізії під командуванням молодшого лейтенанта Д.Шепеленка. Зайнявши оборону на 21- му кілометрі Житомирського шосе, воїни перерізали дорогу ворожим танкам, атакуючи їх гранатами і пляшками із запалювальною рідиною. Під час бою було знищено 26 німецьких бойових машин. В 1982 р. на місці бою, поблизу с. Небелиця споруджений пам'ятний знак. Обеліски на братських могилах в с. Борщів, Великий Круполь, Власовка, Коржі, Корнеєвка, Малий Круполь, Леляки Баришівського району, де поховані понад 20 тис. воїнів, пам'ятні знаки на місцях боїв увічнюють героїчні і трагічні дні 1941 р. В с. Чабани Києво-Святошинського району збереглися руїни дзоту, бійці якого протягом майже двох місяців, у ворожому оточенні, вели бій з противником[32].

Особливо запеклі бої розгорнулися з 16 по 22 липня 1941 р. в районі міст Біла Церква, Фастів, Тараща (Київська обл.). В районі сіл Віта Поштова–Мрига мужньо захищали першу лінію оборони воїни 147-ї і 175-ї стрілецьких дивізій, 1-го і 28-го окремих батальйонів 538-го і 55-го артилерійських протитанкових дивізіонів. У 1973 р. поблизу с. Віта Поштова (Києво-Святошинський район) споруджено пам'ятний знак на честь захисників Києва, біля руїн доту № 210 встановлені дві пам'ятні стели з меморіальним текстом. Пам'ятником мужності радянських воїнів став напівзруйнований дот № 205 біля с. Тарасівка, гарнізон якого на чолі з лейтенантом В.Вєтровим, не маючи зв'язку, захищав ділянку на підступах до міста впродовж десяти днів. Командир доту та його підлеглі зуміли частково деблокувати вогневу точку, але лише за наказом командування Київського УРу гарнізон залишив свою маленьку фортецю[33]. Героїчно захищали свої позиції гарнізони доту №131 біля с .Кременище під командуванням лейтенанта В.Якуніна, №127 між селами Ходосівка і Лісники, №179 в с. Круглик та в інших місцях[34]. Кожний виявлений і досліджений дзот - це пам'ять про воєнні події, мужність і самопожертву їх захисників, важливе джерело для вивчення воєнної історії.

Останнім часом об'єкти Київського укріпрайону – доти і дзоти, пам'ятки історичної і науково - технічної спадщини стали предметом вивчення науковцями Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. 8 досліджених об'єктів отримали статус пам'яток і занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України[35].

Одним із стратегічних завдань Київського укріпрайону було спорудження у межах столиці тунелю, на який покладалося відповідальне завдання – створити дублюючі підземні залізничні зв'язки під Дніпром на випадок знищення існуючих на той час залізничних мостів. Згідно проекту до 1944 р. планувалося спорудити два тунельні переходи: Північний (Оболонь-Вигурівщина) та Південний (Жуків острів – острів Водників–Осокорки),загальною довжиною в 6,5км. Тунель будувався для пропуску залізничних потягів у двох напрямках, які можна було у разі потреби швидко демонтувати і використовувати тунель для проїзду автотранспорту та військової техніки. Роботи розпочалися у 1936 р. і тривали до кінця липня 1941 р. одночасно на 14 титулах (будівельні ділянки). Будівництво було суворо засекречено, використовувались засуджені особи і вільнонаймані робітники, які навіть із початком війни, були звільнені від мобілізації. Споруди транспортного тунелю не були закінчені і ніколи не використовувалися. Фрагменти прохідницьких кесонів збереглися на Оболоні, фрагмент наземного тунелю (40 м.) на Жуковому острові, фрагмент (700 м.) - на острові Водників[36]. Ці споруди являються історичними і науково-технічними об'єктами Києва, які ще потребують дослідження і включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Незважаючи на мужність радянських воїнів оборона Києва закінчилася оточенням чотирьох радянських армій, у німецькому полоні опинилися 665 тис. чоловік. Нині відомо, що на всіх фронтах сотні тисяч воїнів Червоної армії потрапляли в полон через стратегічні і тактичні прорахунки військового командування та політичного керівництва, погане керування і управління військами, внаслідок нестачі досвідчених військових кадрів, десятки тисяч яких були репресовані. В другій половині вересня оборона Києва перетворилася в одну з найбільших трагедій Червоної армії. Сталін не тільки не надав допомоги арміям київського напрямку, але й не дозволив своєчасно відвести їх на нові рубежі. 17 вересня 1941 р. о 23-й годині 40 хвилин до

штабу фронту надійшло повідомлення про дозвіл Верховного головнокомандуючого залишити Київ. 19 вересня 1941 р. після двомісячної оборони Червона армія залишила Київ. Штаб фронту, члени Військової ради фронту і велика група офіцерів намагалися з боями прорватися із оточення танків, мотопіхоти і бронемашин противника. В урочищі Шумейково біля хут. Дрюківщина на Полтавщині загинув штаб Південно-Західного фронту, у нерівному бою був смертельно поранений командуючий фронту, Герой Радянського Союзу, генерал-полковник М. Кирпонос, загинули члени Військової ради фронту М. Бурмистенко, Є. Риков, начальник штабу В. Тупиков[37]. Окремі загони і групи продовжували чинити опір до 26-го вересня 1941 р. дня завершення Київської оборонної операції[38]. У 1976 р. в урочищі Шумейкове (Лохвицький р-н) був відкритий один з перших меморіальних комплексів в пам'ять про події початкового періоду війни. Це велична архітектурно-скульптурна композиція, присвячена воїнам Південно-Західного фронту[39], які в надзвичайно важких умовах вели запеклі бої і завдали німецьким військам значних втрат. Героїчна оборона столиці України відіграла важливу роль у зриві гітлерівських планів „блискавичної" війни проти Радянського Союзу і не дала йому можливості влітку 1941 р. захопити Лівобережну Україну.

В 70-ті роки минулого століття на місцях боїв воїнів Південно-Західного фронту у Кіровоградській, Київській, Полтавській областях були впорядковані могили воїнів, які загинули в 1941 р. На початок 1973 р. на державному обліку знаходилось 35069 пам'яток, у тому числі – 17424, присвячених подіям Великої вітчизняної війни[40]. Протягом останніх 12 років на Полтавщині виявлено 316 пам'яток, у тому числі 50 поховань воїнів, які загинули в 1941 р. при обороні сіл Полтавського і Кобеляцького районів. Встановлені прізвища 10 тис. воїнів, які були поховані в безіменних могилах на території області. Віднайдені могили бійців 226-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Південно-Західного фронту, що тримала оборону в районі Полтавського аеродрому, 434-ї та 169-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час оточення в районі с. Сапожине Полтавського району В ході роботи над „Зводом пам'яток історії та культури України" в Хмельницькій області виявлені і взяті на облік 234 поховання радянських воїнів періоду 1941-1944 рр.[41] .

З 5 серпня 1941 р. водночас з наступом на Київ 300-тисячна армія противника повела широкий наступ на південний схід і південь України з метою захоплення Одеси. В кінці 1940-х на початку 1950-х років розпочались пошуки пам'ятних місць оборони міста, був розроблений проект створення зеленого поясу Слави. Близько 100 пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіальних дощок увічнюють в Одесі події Великої вітчизняної війни, значна частина з них оборону міста. Це місце батареї берегової оборони № 411, будинки, де формувались загони народного ополчення та полк морської піхоти. Про мужніх захисників міста розповідає і незвичайний меморіальний ансамбль зелений пояс Слави. На місцях головного рубежу оборони споруджені численні обеліски і пам'ятні знаки, висаджені соснові і дубові гаї, каштанові і платанові алеї[42].

Особливе місце в планах загарбників займав Крим і, зокрема, Севастополь головна база Чорноморського флоту. Як і в Кримську війну, місто не було укріплене належним чином, але понад вісім місяців тривала оборона Севастополя силами моряків, які на суші стримували атаки ворога. В жовтні 1941 р. противник значними силами атакував позиції радянських військ у південній частині Криму. Стримуючи безперервні атаки ворога, частини 51-ї Окремої і Приморської армій змушені були відступати, що відкрило німцям дорогу на Севастополь. Рішучими діями Військової ради флоту, міського комітету оборони, за активної допомоги мешканців міста навколо Севастополя були зведені оборонні укріплення. До початку боїв за Севастополь на трьох сухопутних напрямках було збудовано 75 артилерійських дотів, 232 кулеметні доти і дзоти, протитанковий рів завдовжки 32,5 км. Як показали подальші події, ці оборонні рубежі відіграли важливу роль у зриві планів захоплення Севастополя з ходу[43]. Як пам'ятки про ті героїчні дні зберігаються доти (вул. генерала Острякова, м. Білокаменськ, с. Фруктове, Балаклавське, Сімферопольське шосе), штольні, де був розташований міський штаб оборони (вул. Велика Морська), приміщення казематів, де знаходилися командні пункти Приморської армії та берегової оборони Чорноморського флоту (вул. Володимирська)[44]. Перша спроба ворога захопити місто зазнала поразки. У грудні 1941 р. під час другого наступу німецьких військ на Севастополь, в районі Бельбекської долини відзначився гарнізон дзотів 1-ї кулеметної

роти під командуванням лейтенанта М. Садовникова. На шляху через Мекензієві гори ворога зупинили захисники дзоту № 11. Семеро бійців, курсантів електромеханічної школи учбового загону Чорноморського флоту на чолі зі старшиною С. Раєнком протягом трьох діб чинили відчайдушний опір. Лише знищивши всіх захисників, ворог оволодів дзотом[45].

Другий наступ німецьких військ на Севастополь також закінчився поразкою. Захисники міста зірвали плани німецького командування, і з 21 листопада почалась облога міста. Для допомоги оточеному Севастополю і створення умов для визволення півострову в грудні 1941р.-квітні 1942 р. Ставка ВГК віддала наказ про проведення Керченсько-Феодосійської десантної операції. На жаль, вона не була підготовлена належним чином і завершилась поразкою і відступом радянських військ з Керченського півострова, що значно погіршило становище захисників Севастополя. Німецьке командування зосередило тут сили 11-ї армії і в червні 1942 р. спробувало подолати оборону міста. Жорстокі бої розгорнулись в районах Сухарної балки, Північної бухти, Костянтинівського равеліну, Інкерманських висот. Особливу роль в системі оборони Севастополя відігравав Малахів курган, прославлений ще в період Кримської війни. Майже через століття естафету боротьби прийняли артилеристи 177-го морського дивізіону, яким командував старший лейтенант О.Матюхін. У 1958 р. на місці, де стояла батарея О. Матюхіна, були встановлені гармати, зняті з есмінця „Бойкий”- своєрідний пам’ятник ратному подвигу воїнів 177-го артдивізіону[46].

В місцях масових поховань захисників Севастополя упорядковані меморіальні воїнські цвинтарі, пам’ятними знаками відзначені місця подвигів лейтенанта В. Соколова, матроса І. Голубця. В місцях, де знаходилися командні пункти адмірала П. Октябрського (Кам’яна бухта), сектори оборони, 35-ї, 10-ї, 113-ї берегових батарей в Голубій бухті, Качинській долині, Максимовій дачі встановлені пам’ятні знаки. В будинку (вул. Советська, 49), в якому з 1959 р. по 1969 р. жив командуючий Чорноморським флотом, віцеадмірал, Герой Радянського Союзу П. Октябрський, відкритий меморіальний музей. Понад 700 обелісків і пам’ятних знаків у Севастополі і його околицях увічнюють пам’ять про захисників і визволителів міста[47]. Про героїчні і трагічні події початкового етапу війни нагадують пам’ятні знаки на місцях боїв, могили радянських воїнів, які загинули під час Керченсько-Феодосійської десантної операції. Бойові подвиги увічнюють численні обеліски, меморіальна стела, пам’ятник на братській могилі учасників десанту в Керчі, корабельна гармата, встановлена у 1965 р. на набережній Десантників у Феодосії[48]. На шостому кілометрі шосе Євпаторія-Сімферополь у 1970 р. було споруджено пам’ятник морякам-десантникам, які в ніч на 5 січня 1942 р. під командуванням капітана 2-го рангу М. Буслаєва висадилися на Кримському узбережжі поблизу Євпаторії. Навальною атакою морські піхотинці захопили плацдарм з наміром утримати його для висадки основних сил, але через шторм радянські кораблі не змогли підійти до міста. У лютому-квітні 1942 р. війська Кримського фронту при підтримці Чорноморського флоту, тричі намагалися прорвати вороже кільце, але безуспішно і вимушені були перейти до оборони. Організувати міцну оборону і закріпитися на Турецькому валу радянським військам не вдалося, і вони змушені були відійти до Керчі. Під час евакуації на Таманський півострів, що проходила в надзвичайно складних умовах, війська Кримського фронту втратили понад 162 тис. чоловік[49]. Так і з’явились на кримській землі поруч з пам’ятками сивої давнини курганами й античними городищами сотні зарубок минулої війни - поховання радянських воїнів: у Керчі на воїнському цвинтарі в 131 братській і 140 одиночній могилі-понад 18 тис. чоловік, на вул. Войкова - 3000, вул. Комунарів (колишнє селище Аджимушкай) -1450, у братській могилі на вул. генерала Кулакова - понад 1300, в Феодосії на міському кладовищі (вул. Назукіна) - 438 воїнів[50].

Історія Другої світової війни має багато суперечливих і гірких сторінок, які неоднозначно сприймаються сучасним суспільством. До таких належать події початкового, найбільш трагічного періоду Великої Вітчизняної війни, проблема військового полону частин Червоної армії, які перебували в оточенні і продовжували чинити опір ворожим частинам. Саме завдяки мужності воїнів 1941-1942 рр., більшість з яких загинули, створювалися передумови Перемоги. Подвиг минулого є не лише прикладом, своєрідним каноном, а й серйозним викликом, який стимулює дію, спрямовану як на захист, так і на прорив до кращого майбутнього.

КОМАНДНИЙ ПУНКТ КОРОСТЕНСЬКОГО УКРІПРАЙОНА №5 «СКЕЛЯ»

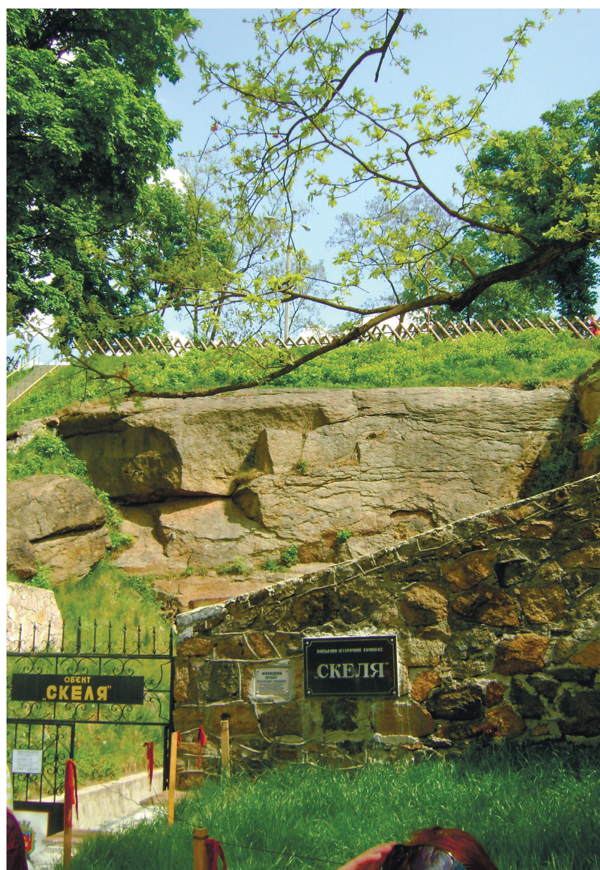

КИЇВСЬКИЙ УКРІПРАЙОН

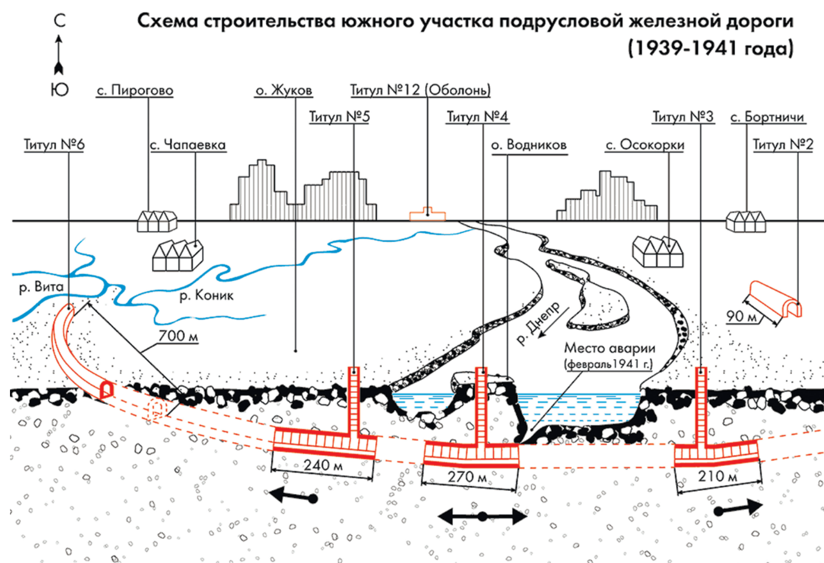

НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ УКРІПРАЙОН

"Линия Сталина"
Укрепленная группа
"ЖВЯХЕЛЬ"

А. Вход
100. Пулеметный дот
101. Пулеметный дот
102. Пулеметный дот
103. Полукапонир на два 76,2-мм орудия
104. Пулеметный дот

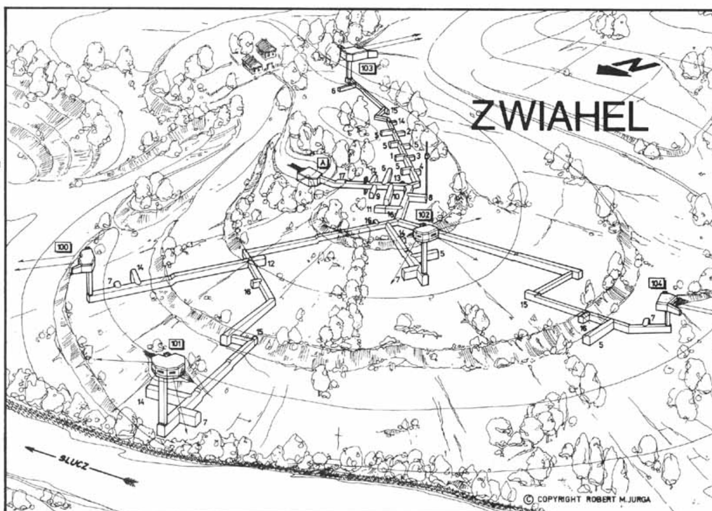

1. Помещение коменданта.
2. Помещение комиссара.
3. Штабное помещение.
4. Помещение для связистов.
5. Казармы.
6. Вентиляторная.
7. Фильтровая.
8. Калориферная.
9. Силовая.
10. Генераторная.
11. Насосная.
12. Склад средств защиты.
13. Оружейная комната.
14. Склад боеприпасов.
15. Караульное помещение обороны потерны.
16. Туалет.
17. Умывальная.

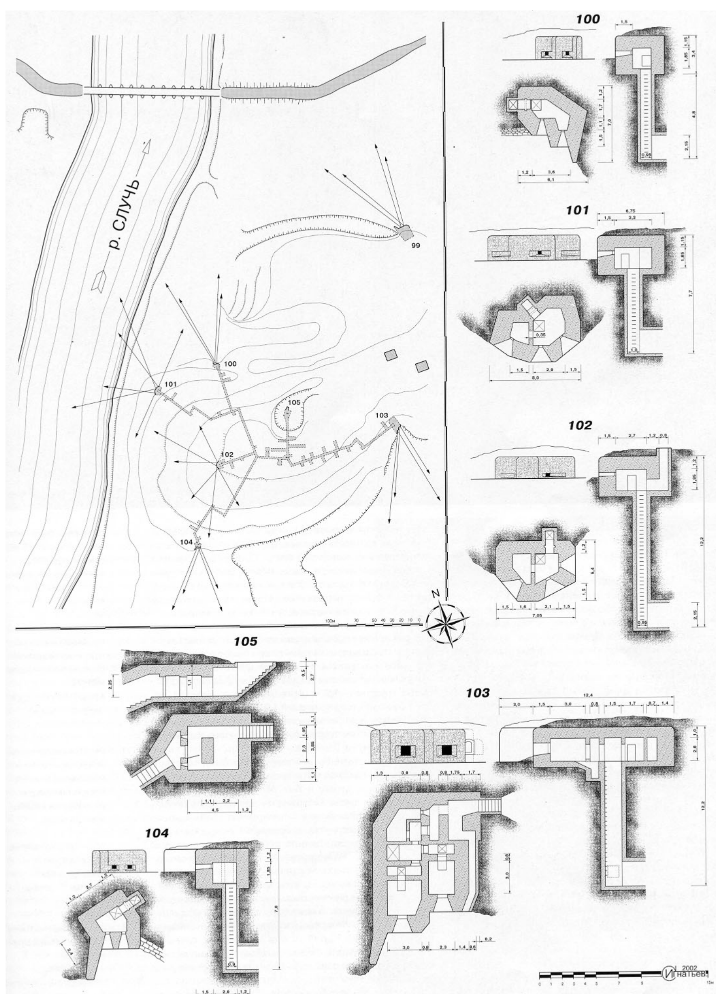

Правдива інформація про війну, в якій не останню роль відіграють пам'ятки воєнної історії, єднає сучасні і прийдешні покоління з поколіннями, переможцями у Другій світовій війні, робить безперервним процес утвердження української нації в якості повноправного члена світової спільноти і захисника загально гуманістичних цінностей. Широке залучення різноманітної історичної, мемуарної літератури, архівних матеріалів, дослідження і візуальне обстеження пам'яток, які являються реальними свідками подій, дозволить об'єктивно висвітлити найбільш вагомі і рельєфні віхи воєнної історії України, сприятиме збереженню пам'яті про воєнні події, які відбувалися на українських теренах, про людей, які загинули у боротьбі за Батьківщину і поховані в українській землі. Оборонні споруди, доти і дзоти, штаби УРів, які збереглися, являються гарною базою для створення музеїв, воєнно-історичних виставок. На їх прикладах можна наглядно продемонструвати еволюцію довоєнної радянської фортифікаційно-інженерної школи.

В умовах становлення державності України, коли одним з найважливіших завдань є виховання патріотизму, значення культурної спадщини важко переоцінити. Відродження та збереження національних святинь, пам'ятних місць, створення музеїв і заповідників, відкриття меморіалів пам'яті та вічної слави, формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України, підготовка „Зводу пам'яток історії та культури України" будуть свідченням виваженої та осмисленої політики держави щодо формування історичної пам'яті українського народу. З метою прискорення процесу розбудови української політичної нації необхідно об'єднати зусилля державних інституцій і громадських організацій на належне вшанування визначних історичних подій і постатей, історичних традицій, суспільного консенсусу навколо знакових подій і постатей, публічну демонстрацію державою, політичними силами, національною елітою поваги до історії, прагнення відновити історичну пам'ять.

Джерела та література

1 Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2- видання). – К.: Видавництво ХІК, 2006. – С.158.

2 Електронний ресурс. Симоненко І.М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. - 2009. — №4 (13). – С.53.

3 *Бойко О.* Феномен історичної пам'яті в сучасному українському контексті: характерні риси та особливості // Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки. – Харків: «Гімназія», 2010. – С.31.

4 *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – Т.12 – К.: Видавничий дім «Альтер-нативи», 1999. – С.6.

5 *Савостіна Л.*, Попельницький О. Проблеми формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.- Вип.6. - Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика", 2011.- С. 506.

6 *Горбик В.О.* Стан та проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання „Звід пам'яток історії та культури України" // Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 28-29 травня 2007 р. м.Тернопіль. Тернопіль, 2007. – С.20.

7 Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Василівський, Веселівський, Кам'янсько-Дніпровський райони). – Випуск 1. – Запоріжжя, 1998; Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури міста Житомира і Житомирського району. Випуск 6. – Житомир „Полісся", 2006; Пам'ятки історії міста Глухова та населених пунктів Глухівського району. Матеріали з підготовки „Зводу пам'яток історії та культури України" по Сумській області. – Глухів, РВВ ГДПУ, 2007; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. – Полтава „Дивосвіт", 2007.

8 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. –К.: Наук. думка, 1987.- С. 332, 552, 617, 622.

9 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наук. думка, 1987. Підрахунок автора.

10 Советская военная энциклопедия. – М.: Воениздат, 1980. - Т.8. - С.185.
11 *Хорьков А.Г.*Укрепленные районы на западных границах СССР // Военно-исторический журнал. - 1987. - № 12 http: // retrospicere. narod.ru / fortification –ussr / fortification 04-997 htm
12 Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К. : Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України", 2000. – С.52.
13 режим доступу: http: // morgenstern. org. ua/ index. php? mod=public&public id=18.
14 *Журавльов В.Р., Емельянова Н.М.* Про перші дні Великої Вітчизняної війни. Документи і матеріали // Укр. іст. журнал. – 1991. - № 6. – С.87.
15 Історія Української РСР. Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945 рр.). - К. : Наук. думка, 1977.-С.20-21.
16 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. – В трех томах. – Т.1 : Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на ССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. - ноябрь 1942 г.) - К. : Политиздат Украины, 1975. – С. 58.
17 *Горбик В.О, Денисенко Г.Г., Скрипник П.І.* Пам'ятки України: проблем збереження і дослідження. Історичні зошити. К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – С.28.
18 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник.- К.: Наук. думка, 1987. – С.69.
19 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. – В трех томах. – Т.1 : Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на ССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941г.-ноябрь 1942 г.) - К.: Политиздат Украины, 1975. – С. 57.
20 У пам'яті народній.-К.: Головна редакція УРЕ, 1975. - С.194.
21 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. –К.: Наук. думка, 1987. – С. 74.
22 Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. (На матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). Ч. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – С. 91-92.
23 *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – Т.12 –К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С.65.
24 Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Коростень, Новоград-Волинський. Випуск 11. - Житомир: "Полісся", 2008. – С.51,54.
25 *Москаленко В., Нечипоренко В.* Книга про Коростень. Коростень: «Тріада С», 2005. – С.60.
26 Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Коростень, Новоград-Волинський. Випуск 11.-Житомир: "Полісся",2008. – С.54; http: // mykolap. livejournal. com / 440456/ html.
27 режим доступу:http: // city ukraina. in.-fo/ index. php? citynewes=44502/
28 режим доступу:http: // explorer. lviv. ua. / forum/ index/ php? topic = 21200; Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Коростень, Новоград-Волинський. Випуск 11.-Житомир: "Полісся", 2008. –С. 145.
29 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник.–К.: Наук. думка, 1987. – С.18, 31.
30 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трех томах. –Т.1.- К.: Наук. думка, 1980. – С.99-100.
31 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. Т.1. - К.: Политиздат Украины, 1975. - С.157-158.
32 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 232-234, 246.
33 Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України", 2000. – С.72.
34 Історія Української РСР. Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945 рр.). - К.: Наук. думка, 1977.- С.37-38.
35 Поточний архів Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Державний реєстр нерухомих пам'яток України місцевого значення (2011 р.).
36 *Ієвлева В.П.* Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця Х1Х – першої третини ХХ століття. – К.: Видавничий Дім «Прес – КП», 2008. – С.180-183.
37 *Баграмян І.Х.* Доповідна про київське оточення // Укр. іст. журнал.– К., 1991.-№ 6.– С. 96.

38 *Анфилов В.А.*, Жуков Г.К.: «Маршал Тимошенко… сделал все, что можно» // Военно-исторический журнал. – 1999. - №. 3. – С. 21.

39 Монумент на честь воїнів Південно-Західного фронту. Нарис. Вид. третє. - Харків: «Прапор», 1982.

40 *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. - К.: Вид-во «Логос», 1998. – С.76.

41 *Журавель Г.Г., Андрієць В.А.* Дослідження пам'яток 2-ї світової війни на Полтавщині; Кокошко Н.В. Дослідження пам'яток періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) - один з важливих етапів роботи над Зводом пам'яток історії і культури / Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 8. – К., 1999. – С. 133-138.

42 *Мултих Г.М.* Увічнення в монументах на Україні подій і героїв Великої Вітчизняної війни. – К.: Тов-во «Знання» Української РСР, 1980. – С. 11.

43 По місцях бойової слави на Україні. (1941–1945 рр.). – К., 1969. – С. 2-4.

44 *Ванеєв Г.* Останні дні Севастополя 1941–1942 рр.//Укр. іст. журнал. – 1991.- № 6.– С. 115.

45 Музей героической обороны и освобождения Севастополя. – Фонды: Воспоминания Г.Г. Доли и М.Н. Садовникова.

46 *Кулаков Н.М.* 250 дней в огне. – М.: Политиздат, 1965. – С. 103-108.

47 Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник.–К.: Наук. думка, 1987.- 441-454 (підрахунок автора).

48 Крым: памятники славы и бессмертия. Изд. второе, доп.– Симферополь: Таврия, 1985. – С. 80-81.

49 *Гуркин В. В.* Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941–1945.: Новые аспекты // Военно-исторический журнал. – 1999. - № 2. – С. 4-5.

50 Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури і мистецтв України. – Державний реєстр нерухомих пам'яток історії і культури Республіки Крим: Пам'ятки історії і монументального мистецтва.– Кн.1.– Сімферополь, 1995. – С. 31-41.

Галина Денисенко

Культурное наследие в формировании исторической памяти: события 1941-1942 гг. в памятниках

Освещается роль и значение культурного наследия в формировании исторической памяти. Рассматриваются события начального периода Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. и их отражение в памятниках. Анализируются недвижимые историко-культурные объекты и их роль в формировании мемориального пространства.

Ключевые слова: памятники, недвижиме памятники, оборонительные сооружения, укрепленный район, культурное наследие, историческая память.

Galyna Denysenko

The cultural heritage is in the formation of the historical memory: events of the 1941-1942 years are in the monuments

The role and significance of the cultural heritage in the formation of the historical memory is illuminated in this article. The events of the beginning of The Great Patriotic war of the Soviet Union 1941-1945 years and their perpetuating in the monuments are revealed. The immovable historical and cultural objects and their role in the formation of the memorial space are analysed.

Key words: *monuments, immovable monuments, cultural heritage, historical memory, defensive fortification, fortification region, historical memory.*

УДК 94(477.86) "450.5"

Ігор Андрухів (м. Івано-Франківськ)

ПОДІЇ НА СТАНІСЛАВЩИНІ В ПЕРШІ ДНІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено події на території Станіславської (з 1962 р. – Івано-Франківської) області в перші дні після початку німецько-радянської війни; показано дії обласних органів влади та військових з організації опору агресору; проаналізовано ставлення до воюючих сторін місцевого населення та підпільних станиць ОУН і їх наслідки.

Ключові слова: *Станіславщина, німецько-радянська війна, оборонні заходи, підпілля ОУН.*

Постановка проблеми. Німецько-радянська війна, незважаючи на значний проміжок часу, який віддаляє людство від тих подій, продовжує залишатися в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Водночас ще не достатньо в наукових дослідженнях приділена увага розвитку подій у перші дні війни в окремих областях України. Однією з таких є Станіславська область, що і стало предметом дослідження цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Події на Станіславщині в перші дні війни знайшли фрагментарне висвітлення в окремих колективних працях[1], збірниках документів[2] та мемуарній літературі[3] , які, однак, не дають повного уявлення про перебіг подій та суспільно-політичну ситуацію.

Метою дослідження є висвітлення основних подій перших днів війни на території Станіславської області, пов'язаних із оборонними заходами, проведення мобілізації, діяльністю радянсько-партійних органів влади та підпілля ОУН.

Виклад основного матеріалу. На світанку 22 червня 1941 р. радянським військам у прикордонній полосі було задано могутнього артилерійсько-мінометного удару. Одночасно зазнали масованого бомбардування залізничні станції, вузли та лінії зв'язку, місця дислокації військових частин і штабів, військові аеродроми тощо. Зокрема, було піддано бомбардуванню 23 військових аеродроми Київського особливого військового округу (КОВО) до складу якого входили 5, 6, 12 і 26 армії (командувач генерал-полковник П.Кирпонос). Під час цих бомбардувань було знищено 180 із 485 літаків нових типів (МІГ-3, ЯК-2, ПЕ-2, СУ-2)[4].

Згідно оперативного донесення штабу 12-ї армії, у перший день війни авіація противника нанесла бомбові удари по аеродромах у Чернівцях, Станіславі, Корничі, Галичі, Бовшеві, а також по населених пунктах – Снятині, Гвіздці, Калуші, Дрогобичі, Самборі в яких дислокувалися військові частини та знаходилися залізничні станції. Зокрема в Калуші о 6-й годині ранку ворожі літаки обстріляли на залізничній станції[5] поїзд Стрий–Станіслав, а також центр міста, скинувши понад 50 бомб, від яких загинуло 11 осіб, а понад 80 отримали поранення. Крім того, було зруйновано понад кілометр телефонно-телеграфної лінії на вулиці Калініна[6].

Ворожій авіації давали гідну відсіч льотчики-винищувачі та зенітні батареї. Особливо відзначилися льотчики 12-го винищувального авіаційного полку під командуванням Героя Радянського Союзу майора Павла Терентійовича Коробкова (звання Героя отримав у 1939 р. за бойові дії в Іспанії)[7], який дислокувався у Станіславі та в Бовшеві. У полку налічувалося 66 винищувачів І-153 («Чайка») і 48 льотчиків. Під час нальоту ворожих бомбардувальників на світанку 22 червня, було знищено 36 літаків, 4 з яких швидко вдалося відновити. За перших два дні війни льотчики полку знищили у повітряних боях 11 ворожих літаків (із них вісім Ю-88) втративши лише три «чайки». По два ворожих літаки у перший день війни збили майор П.Коробков та молодший лейтенант Леонід Бутелін. Останній, один із літаків збив тараном у небі над Галичем о 5 год. 42 хв. ціною власного життя[8]. За цей подвиг Л.Бутелін Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 травня 1965 р. був нагороджений орденом Вітчизняної війни І ступеня (посмертно).

За повідомленнями Радянського Інформбюро упродовж 22 – 26 червня «льотчики Н-ської авіачастини (район Станіслава) збили

19 літаків противника, два літаки збиті зенітною артилерією, обслугою молодших командирів Ковальова і Мілахова, 4 німецьких льотчики взяті в полон бійцями цих обслуг. Всього взято в полон 12 німецьких льотчиків»[9].

Серед зенітників особливо відзначилася батарея під командуванням лейтенанта Олексія Муравйова. Бійці батареї, прикриваючи повітряний простір над Станіславом, 22 червня «один за одним збила два ворожі літаки Ю-88 і взяла в полон п'ять німецьких льотчиків, в тому числі двох лейтенантів»[10]. Упродовж тижня батарея О.Муравйова збила ще чотири ворожих літаки, за що його, а також старшого сержанта І.Кузьменкова та єфрейтора П.Малонога було нагороджено орденами Червоної Зірки[11] .

Крім бомбардувань, на території Станіславської області, за спогадами начальника штабу 12-ї армії генерал-лейтенанта у відставці (тоді – генерал-майор) Баграта Арушаняна, до 30 червня бойових дій не було. Військові частини 12-ї армії (командувач генерал-майор Павло Григорович Понєдєлін, член військової ради армії бригадний комісар Іван Павлович Куликов) разом із прикордонними загонами Управління Прикордонних військ НКВС прикривали 500 кілометрову прикордонну смугу з Угорщиною і Румунією від Дрогобича до Хотина (Чернівецька область).

Згідно оперативного плану «КОВО-41» 12-а армія мала два стрілецьких і один механізований корпуси, в яких налічувалося 26380 бійців та 680 танків. Однак, розпочата наприкінці 1940 р. реорганізація армії, зокрема створення на базі стрілецьких дивізій гірсько-стрілецьких до початку війни не було завершено. Відповідно особовий склад армії був укомплектований лише на 65% , не вистачало також озброєння, автотранспорту, засобів зв'язку тощо[12]. Зокрема, за штатним розкладом одна дивізія в КОВО мала налічувати 14483 осіб, а реально на початок війни було 8792 осіб. Стосовно наявної техніки, то на 80% вона була старих зразків.

Згідно з оперативним планом «КОВО 1941» 12-а армія мала двоешелонну побудову. Перший ешелон складали стрілецькі корпуси, які першими мали вступати у бій з ворогом і стримати його наступ, а військові частини механізованого корпусу, що становили другий ешелон, мали завдати ворогу потужного удару й перейти в наступ[13].

Основні сили армії було сконцентровано на двох напрямках – станіславському (правий фланг) і чернівецькому (лівий фланг). Станіславський напрямок (Старий Самбір, Турка, Борислав, Болехів, Долина) прикривав 13-й стрілецький корпус (командувач генерал-майор М.Кирилов) в складі двох гірських стрілецьких дивізій – 192-ї (командир полковник С.Гібін) та 44-ї (командувач генерал-майор С.Ткаченко). Штаб корпусу знаходився у Бориславі.

На чернівецькому напрямку (Коломия, Чернівці, Кам'янець-Подільський) дислокувався 17-й стрілецький корпус (командувач генерал-майор І. Галанін) у складі трьох гірсько-стрілецьких дивізій – 58-ї (командир генерал-майор М. Прошкін), 60-ї (командир генерал-майор М. Саліхов), 96-ї (командир І. Шепетов) та одної (164-ї) стрілецької дивізії (командир полковник О. Червінський). Штаб корпусу знаходився у Чернівцях.

16-й механізований корпус (комдив О.Соколов) складався з двох танкових, однієї моторизованої дивізії та 19-го моторизованого полку, які дислокувалися: 15-а танкова дивізія (командир полковник В.Полозков) у Станіславі, 39-а танкова дивізія (командир полковник М. Старков) у Чернівцях, 240-а моторизована дивізія (командир полковник І. Горбенко) в Кам'янці-Подільському. Штаб корпусу дислокувався у Кам'янці Подільському.

Крім цих з'єднань до складу армії входили: 10, 11 і 12-й укріп райони, 4-а протитанкова артилерійська бригада; 269, 274, 283 і 468-й корпусні артилерійські полки, 37-й інженерний полк; 20-й і 30-й окремі зенітні артилерійські дивізіони; 293-й армійський батальйон зв'язку та інші бойові та тилові підрозділи.

В оперативному підпорядкуванні 12-ї армії були два винищувальні та один бомбардувальний авіаційні полки із Могилів-Подільської протиповітряної бригади, а також 93, 94, 95, 96 и 97-й прикордонні загони НКВС УРСР. Зокрема, штаб 2-ї комендатури 95-го Надвірнянського прикордонного загону знаходився в с. Зелена, 3-ї – у с.Татарові, 4-ї і 5-ї у с. Жаб'є (нині – смт. Верховина). Окремі прикордонні комендатури 97-го Чернівецького прикордонного загону знаходилися у Снятинському та Коломийському районах[14].

Основні військові сили 12-ї армії прикривали лівий і правий фланги, а в центрі перед-

бачалося лише охорона військовими підрозділами доріг, Карпатських перевалів і стежок. Щоб розвернутися на кордоні, гірсько-стрілецьким дивізіям необхідно було пройти відстань від 25 до 80 км[15].

На правому фланзі підрозділи 12-ї армії тісно взаємодіяли з двома корпусами 26-ї армії (8-м стрілецьким і 8-м механізованим), а на лівому – із 176-ю стрілецькою дивізією Одеського військового округу.

На кордоні з Угорщиною 12-й армії протистояв 8-й угорський армійський корпус, в складі якого були й німецькі військові частини.

Штаб 12-ї армії знаходився у Станіславі. За словами Б.Арушаняна, його 22 червня о четвертій години ранку терміново викликав до штабу черговий, де він по «ВЧ» мав розмову із командувачем КОВО генерал-полковником М. Кирпоносом (на базі КОВО 23 червня було створено Південно-Західний фронт). Командувач наказав «негайно підняти війська по тривозі і зайняти вогневі позиції в укріпрайонах згідно з оперативним планом. Польові війська до кодону не просувати, на провокації не піддаватися»[16]. Отримавши сигнал про прикриття державного кордону, гірсько-стрілецькі дивізії 12-ї армії, дотримуючись всіх заходів маскування, доволі швидко зайняли вихідні позиції. Із військових частин армії лише 192-а гірсько-стрілецька дивізія разом із військовими частинами 26-ї армії відбивала впродовж 22 червня атаки 52-го німецького корпусу, що намагався прорвати оборону на південь від Перемишля.

Водночас військові з'єднання окремої 58-ї гірсько-стрілецької дивізії. Штаб якої знаходився в Делятині, прикривали можливий прорив противника в напрямку Яремче–Делятин–Надвірна, Ворохта–Жаб'є, Делятин–Ланчин–Коломия, а з'єднання 44-ї гірсько-стрілецької дивізії прикривали можливий прорив у напрямку Вигода–Долина–Болехів–Калуш.

Перша спроба прориву противника на чернівецькому напрямку відбулася 24 червня. Маючи значну перевагу в силі, їм вдалося ціною великих втрат прорвати оборону на хотинському і сторожинецькому напрямках. Однак, за словами Б. Арушаняна «внаслідок рішучих контратак резервами 17-го корпусу і частин другого ешелону армії противник був розбитий, а залишки відкинуто на вихідні позиції. У ході нанесення контратаки окремі наші частини перейшли державний кордон, але невдовзі були повернуті, оскільки наказ Наркома оборони перехід кордону забороняв»[17]. Після цих боїв ситуація на кордоні залишалася незмінною до 29 червня.

Із 23 червня на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР «Про мобілізацію військовозобов'язаних» ухваленого 22 червня, розпочалася мобілізації військовозобов'язаних осіб 1905–1918 років народження[18]. З ініціативи обласної партійної та комсомольської організацій розгорнулася широка агітаційна кампанія. Першими добровільно в лави Червоної армії записувалися власне комуністи і комсомольці. Зокрема, 23–24 червня в ряди 58-ї та 44-ї стрілецьких дивізій влилося понад 600 резервістів[19]. У місцевих газетах кожного дня публікувалися повідомлення про наміри добровільно вступити в армію і вихідців із місцевого населення. Зокрема, як повідомляла обласна газета «Радянська Україна» до Галицького райвійськкомату 24 червня прийшла молода дівчина Ганна Драненко і заявила начальнику РВК, що «в дні, коли ворог загрожує нашій Батьківщині, я не можу сидіти дома». Її було призвано в медсанчастину Червоної армії"[20].

Про своє бажання добровільно вступити в ряди Червоної армії повідомив листом «Радянську Україну» і мешканець Станіслава, поляк за національністю Едвард Бокошко (1902 р. н.), який хоча й не підлягав призову за віком, однак теж хотів «бити ворога»[21].

Власне завдяки такому підбору матеріалів у місцевій пресі складалося враження, що ледь не все населення краю бажає стати на захист «своєї соціалістичної Батьківщини». Проте, насправді, ситуація була далекою від ідеальної, оскільки фактично в усіх західних областях мобілізаційну кампанію було зірвано. На призовні пункти не з'явилося від 40 до 50% військовозобов'язаних. Але й навіть там, де мобілізацію вдалося провести, «велика кількість осіб з числа ворожого елементу, призваного по мобілізації, отримавши зброю, відходила до націоналістичних формувань – банд ОУН»[22]. Навіть чимало комсомольців проігнорували мобілізаційну кампанію. Наприклад, у Дрогобицькій області із 8 тис. комсомольців на мобілізаційні пункти прибуло лише 5 тисяч[23]. Більше половини резервістів, приписаних до 44 і 58 дивізій, не з'явилося у Станіславській області[24].

Причини зриву мобілізаційної кампанії були зумовлені як наслідками «соціалістичних

перетворень», які супроводжувалися масовими арештами та виселеннями «ворожих елементів», так і пропагандою ОУН про відродження Української державності при допомозі Німеччини. Необхідно зазначити, що за період із кінця вересня 1939 р. до червня 1941 р. у західних областях було арештовано понад 79 тис. осіб, із яких 64457 засуджено як «ворогів народу» за статтями 54 (контрреволюційні злочини) та 56 (особливо небезпечні злочини проти порядку управління) КК УРСР[25]. А під час чотирьох масових акцій (лютий, квітень, червень 1940 р. і в травні 1941 р.), за різними даними, було вислано понад 78 тис. сімей «ворогів народу» (осадників, лісників, біженців, репресованих, «зрадників батьківщини», членів ОУН), в складі понад 245 тис. осіб[26].

Незважаючи на численні арешти, станом на травень 1941 р. у західних областях налічувалось 3300 станиць ОУН, в яких перебувало готових до виступу проти радянського режиму 20 тис. осіб. Із них 400 станиць та понад 1000 членів перебувало на території Станіславської області. Крім того, упродовж 1–10 травня 1941 р. Проводом ОУН на ЗУЗ була проведена робота з призначення в кожній області обласних українських урядів, а до 20 травня – сформовано уряди на рівні сіл, міст і районів[27].

У силу названих причин, мало хто з місцевого населення, за винятком нечисленних прихильників радянської влади та комсомольсько-партійного активу, прагнули добровільно чи за викликом райвійськкоматів вступати в ряди Червоної армії.

Водночас необхідно відзначити, що за спогадами очевидців, для багатьох із призовників, яких все ж таки мобілізували, доля склалася трагічно. Так, за спогадами одного з мобілізованих, колона «рекрутів» чисельністю майже 4000 чол. прибула під посиленою охороною конвою до села Незвисько Городенківського району, де була паромна переправа через Дністер. «Коли наша група дійшла до Дністра, дали большевики наказ, щоби кожен стрілець роздягався, взяв одіж на голову і переплив Дністер. При тім додали, що кожний стрілець відповідає своїм життям за мундир, бо це державне майно. Стероризовані стрільці стали плисти через Дністер, що коло Незвиська є широкий. Хто не міг плисти, той на середині Дністра топився. Топилися й ті, котрі вміли плавати, але котрих хапали чи за ногу, чи за руку ті, що не вміли плавати. Кілько тоді стрільців-галичан втопилося, не знаю. Совєтські старшини переїхали через Дністер паромом. Паромом перевезли також свої авта. Хто переплив Дністер, мусів іти дальше. Вночі, хто міг, втікав..». Утік, скориставшись нагодою, і автор спогадів. А коли переправлявся паромом в Незвиську на правий берег Дністра, то довідався від людей, що того дня люди виловили з ріки 70 трупів[28] .

Інший мобілізований, якому вдалося втекти, розповідав, що біля Тлумача «московські комісари казали задержатись цілим полком під лісом. – "Українці хай виступлять. – скомандували вони, – підуть додому". Шістсот українців виступило. Тоді комісари наказали енкаведистам відкрити по нас скорострільний вогонь. Більше чим половину посікли на смерть»[29].

Тут зазначимо, що питання проведення мобілізаційної кампанії у перші дні війни в західних областях є недослідженим і потребує більш глибшого вивчення.

Розвиваючи наступ угрупування гітлерівських військ «Південь» 26 червня підійшло до Дубно. Передбачаючи можливість переходу в наступ в напрямку Ясси–Могилів-Подільський 8-го угорського армійського з'єднання, наказом Ставки Головного Командування новосформованій 18-й армії, що входила до Південного фронту, було передано від 12-ї армії 17-й стрілецький корпус у складі трьох дивізій (96 і 60 гірсько-стрілецькі та 164 стрілецьку), 16-й механізований корпус (15, 39 танкові і 240 моторизовану дивізії) і 4 протитанкову артилерійську бригаду. Таким чином у складі 12-ї армії залишився лише один 13-й корпус, у складі 44,58 і 192-ї гірсько-стрілецьких дивізій[30].

Відповідно смуга оборони армії скоротилася майже наполовину. Головна увага була зосереджена на правий фланг, де під Перемишлем і Дрогобичем вела важкі бої 26-а армія та 192-а дивізія 12-ї армії, на підсилення якої було передислоковано два резервні артилерійські полки. Це дало змогу стримати швидке просування ворога на лінії Самбір–Дрогобич–Борислав. Особливо жорстоке протистояння тут мало місце впродовж 26–29 червня.

30 червня під натиском ворога 5-а і 26-а армії змушені були залишити Львів і Тернопіль, а також низку районних центрів –

Підбуж, Старий Самбір. Стрий, Біберку та інші. Війська 26-ї армії відійшли на лінію Раковець–Роздол–Жидачів, а 192-а дивізія – на лінію Стрий–Тухля.

З метою уникнення можливого оточення за наказом Ставки Головного Командування командувач Південно-Західним фронтом М.Кирпонос видав вечором 30 червня наказ про відхід всіх військ фронту на нові рубежі, який мав завершитися до 9 липня. Зокрема, 12-й армії наказувалося зайняти проміжний укріпрайон на лінії Чортків– Коломи –Берегомет й утримувати його до 6 липня.

Військові частини 44-ї і 58-ї гірськострілецьких дивізій, які за словами начальника штабу 12-ї армії, «не мали контактів із противником, відійшли організовано», а 192-й дивізії доводилося відходити з боями, стримуючи наступ ворога[31]. Щоб зірвати організований відхід на нові рубежі, німецьке командування віддало 1 липня наказ про перехід у наступ 8-го угорського армійського з'єднання[32]. Саме 1 липня і мали місце сутички з ворогом на території Станіславщини в районі Долини, Болехова, Вигоди і Снятина. Так, бійці батальйону під командуванням батальйонного комісара О.Ломовцева із 44-ї гірсько-стрілецької дивізії прикриваючи відступ 192-ї дивізії, чинили впродовж 1 липня опір ворогу в районі Вигоди, Долини. Болехова. Того ж дня мужньо боронили свою ділянку кордону бійці окремої Коломийської прикордонної комендатури під командуванням майора Р.І.Філіппова, які лише в ніч на 1 липня, виконуючи наказ командування, залишили державний кордон.

Бійці 17-ї застави Надвірнянського прикордонного загону, щоб не потрапити в оточення відійшли за наказом командування через Коломию до Снятина, де зайняли оборону на південній окраїні міста. Упродовж 1 липня вони під командуванням лейтенанта Тихоненка цілу добу стримували наступ двох батальйонів противника. Майже всі бійці прикордонної застави загинули, завдавши ворогу значних втрат[33].

2 липня розпочалася поспішна евакуація військових частин і радянсько-партійного апарату та силових структур із Станіслава. А вже 3 липня, за спогадами члена обласної управи окупаційного періоду В. Яшана, угорці «обняли нагляд над місцевою адміністрацією від кордонів своєї держави, аж по Дністер. На північ від Дністра вже була зона, якою йшли німецькі війська... Під мадярську військову владу підпала територія майже цілої колишньої Станиславівської области, починаючи Городенківським повітом на сході, та кінчаючи Долинським на заході – за винятком тих земель, що були на північ від Дністра, отже Рогатинського повіту»[34].

Водночас, окремі розрізнені групи червоноармійців, за даними звітів станиць ОУН, виходили з оточення ще впродовж 4–10 липня. Чимало із них було роззброєно і відправлено до таборів для військовополонених у Підгайцях, Бережанах і Золочеві. Так, 4 липня в с.Угринові «перейняли партизани табір, що переїздив селом і роззброїли та полонили 10 червоноармійців (серед них було 2 лейтенанти). Ще пізніше того самого дня один партизан роззброїв 7 червоноармійців. Всіх 17 полонених відправлено на німецьку команду в Підгайцях»[35].

У с. Семаківцях 5 липня «роззброюючи малий відділ більшовиків, зауважили партизани над рікою сотню більшовицької кінноти. Підпустивши більшовиків під село, взяли їх партизани на ціль. За першою сальвою злетіло з коней 10 червоних. Решта позіскакувала з коней і пішо пішла в наступ. В бою втратив ворог кількох людей, а решта здалася. Їх партизани роззброїли. За якийсь час над'їхали автами німецькі війська. З укриття вискочило 2 більшовиків та з гранатами кинулись в сторону авт. Зауваживши це, один партизан вистрілом з кріса вбив одного червоного, граната що її тримав червоний у руці, вибухнула і розірвала його тіло. Після того роззброювали партизани далі більшовицькі відділи, які часто-густо не ставили ніякого спротиву, бо дуже хотіли їсти. Полонених около 400 відставлено до Бережан. Партизани ходили враз з німцями на стежі. В час одної такої стежі відділ, зложений з двох партизанів і двох німців, наткнувся на більшовицьку частину, в перестрілці з якою 3 червоні були вбиті, 1 ранений, а 6 попали в полон. Довкруги села виставляли партизани стійки, які ловили більшовиків, що підкрадалися до села, щоб дістати їсти. Таким способом назбирано знову сотню і відставлено до Золочева»[36].

Не відзначалися «добротою» до місцевого населення і відступаючі червоноармійці. Наприклад, у Коломиї, як повідомляла згодом газета «Воля Покуття», «цілий день 1 липня проїжджали містом моторизовані частини большевиків. Ніччю вивезло НКВД з

коломийської тюрми усіх в'язнів. На світанку 2 липня відступаючі червоні "герої", знані як безприкладні "філантропи", здається, для підтвердження саме цих рис, висадили в повітря залізничний двірець і верстати (ремонтні майстерні. – Авт.)»[37].

У Тисмениці «більшовицькі війська відступаючи, розбивали крамниці, самі грабували і заохочували громадян розкрадати народне добро. Крамниці були розбиті, місто засмічене»[38].

3 липня у с. ТишківцяхГороденківського району «більшовицькі банди застрілили місцевих свідомих українців Пеца-Довбуша і Ткачика Михайла… Того самого дня застрілили ті самі кати 14-літнього Паращука Івася сина Дмитра в житі на полі… У П'ядницькому лісі большевики замордували 7 людей»[39].

У селі Виноград «большевики замордували місцевого пароха о. Клецана. З села Черемхова взяли большевики 4 громадян, а саме: Степана Савчука, Старичевського, Василя Кравчука і Йосифа Дмитрука. Їх повезли до Герасимова (повіт Городенка) і там у звірський спосіб вчинили над ними морд: поламали їм руки, поприпікали ноги, а на головах було видно сліди важких ударів. Вони серед жахливих мук померли»[40].

Під час відступу з Городенки «військова большевицька команда намовляла людей Городенки і навколишніх сіл до розбивання магазинів. Коли люди кинулися на магазини, большевики зачали по них стріляти. Багато людей поранено»[41]. І таких фактів під час відступу було чимало.

Але ще більшими звірствами відзначилися працівники органів держбезпеки та Станіславської тюрми, в якій із 24 червня і до залишення міста тривали розстріли ув'язнених. Як повідомляла одна з місцевих газет, «по відході червоних яничар виявилося, що посередині тюремного подвір'я була викопана величезна яма, наповнена вщерть пакунками, які пересилали рідні арештованим. З адрес надавців на пакунках показалося, що ув'язнені були люди з околиць Станіславова, головно селяни. Про тисячі жертв свідчить також колосальна скирта закривавлених сорочок і штанів під стіною подвір'я…

Жертви давніших знущань були поскидані у великій ямі на подвір'ю тюрми. У пивницях тюрми відчинено три великі келії, де трупи покатованих зложено під саму стелю. У келіях були уже самі розложені тіла, лиць не можна було впізнати. Сопух не дозволяв робітникам докінчити праці по розпізнаванню трупів. Усі мліли по хвилі роботи. Треба було замурувати ці три пивниці»[42].

Жертви із Станіславської тюрми були приховані у лісових масивах як на околицях міста, так і навіть в інших районах. Так, наприкінці липня 1941 р. в урочищі «Буковина» під Надвірною було виявлено 4 потаємні могили з яких вийнято й поховано 3 серпня на кладовищі в Надвірній 85 осіб, переважно у віці від 20 до 35 років. У кишенях одягу багатьох із них було знайдено квитанції, видані Станіславською тюрмою взамін на забрані при арешті у них речі й гроші[43].

В урочищі «Дем'янів лаз», що на околиці Станіслава у липні 1941 р. теж було виявлено ями-могили, однак, побоюючись, щоб трупні бактерії із тіл, які вже розкладалися, не спричинили якоїсь епідемії, комендант-угорець заборонив проводити ексгумацію. І тільки у вересні 1989 р. було проведено розкопки під час яких у трьох ямах виявлено 524 людських останків, а в кишенях одягу – вироки Військового трибуналу 12-ї армії про позбавлення волі на 10 років у виправно-трудових таборах[44].

Всього, як повідомляли українські газети у Станіславській тюрмі було знищено до 2500 в'язнів[45].

Необхідно зазначити, що органи НКВС не тільки знищували в'язнів у тюрмах, а й продовжували арештовувати до часу відступу з території області. Про це свідчать оголошення в українських газетах окупаційного періоду через які родичі арештованих намагалися дізнатися про їх долю, вказуючи коли і де вони були арештовані. Наприклад, за даними оголошень, поміщених у газетах «Українське слово», «Українські щоденні вісті» та інших, упродовж 23 – 27 червня були заарештовані Лущак Мирослав зі Станіслава, Петро і Микола Бігуни з НижньогоСтрутеня, Фіблюс Михайло і Банах Мирослав із Жаб'я, Строщук Григорій з Кремидова, Удерський Владислав зі Станіслава, Туз Василь зі Сваричева, Столярчук Олекса і Сулима Тома із Загвіздя та багато інших.

Таким чином, у перші дні війни на території Станіславської області не велись бойові дії за винятком бомбардувань ворожою авіацією окремих населених пунктів, на території яких знаходилися військові та стратегічні об'єкти. Військові з'єднання 12-ї

армії, що дислокувалися на території області, прикривали кордон з Угорщиною та Румунією на випадок можливого нападу 8-го угорського армійського з'єднання і за наказом Ставки Головного Командування 1–2 липня залишили територію області.

У перші дні війни активізували свою діяльність підпільні групи ОУН, які проводили посилену агітацію, внаслідок чого було зірвано мобілізаційну кампанію. Водночас органи НКВС фактично до останніх днів перебування на території області проводили арешти та знищення ув'язнених у Станіславській тюрмі й приміщеннях НКВС про що свідчать як спогади очевидців тих подій, так і виявлені в липні 1941 р. потаємні масові поховання.

Джерела та література

1 Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти томах. Івано-Франківська область. К.: Інститут історії Академії Наук УРСР, 1971. – 640 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1945–1945 гг. В трёх томах. Том первый: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). – К.: Политиздат Украины, 1975. –544 с; Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К.:Политиздат Украины, 1985. – 618 с.; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород: Карпати, 1979. – 312 с.

2 Радянське Прикарпаття 1939–1959. Документи й матеріали. – Ужгород: Карпати, 1964. – 534 с; Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. – Том 2. – Книга 1 (1939–1945). – Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2009. – 600 с.

3 *Арушанян Б.* Боевые действия 12-й армии в начальный период войны / Б.Арушанян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/12-я_армия_(СССР) – Відкритий екран.; Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславівщини в Другій світовій війні, 1941 – 1944 / В.Яшан. – Торонто: Булава, 1989. – 284 с.

4 Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України». 2000. – С. 45.

5 Оперативная сводка штаба Юго-Западного фронта № 01 к 20 часам 22 июня 1941 г. о боевых действиях войск фронта [Електронний ресурс]. – Режим доступу : dgr.su/t45872.html – Відкритий екран.

6 Державний архів Івано-Франківської області, ф. П-17, оп. 1, спр. 6, арк.108–109.

7 *Коробков Павел Терентьевич* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : airaces.narod.ru/spane/korobk.htm – Відкритий екран.

8 *Гуляс А.* Первые дни войны (22 июня 1941 года) / А.Гуляс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.airwar.ru/history/av2ww/soviet/22june/22june.html – Відкритий екран.

9 Повідомлення радянського інформбюро // Червоний прапор.. – Коломия, 1941. – 27 червня.

10 Від радянського інформбюро // Червоний прапор. – Коломия, 1941. – 29 червня.

11 Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти томах. Івано-Франківська область. К.: Інститут історії Академії Наук УРСР, 1971. – С. 68.

12 *Арушанян Б.* Боевые действия 12-й армии в начальный период войны / Б.Арушанян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/12-я_армия_(СССР) – Відкритий екран.

13 Там само.

14 Записка по плану обороны на период отмобилизования, сосредоточения и развертывания войск КОВО на 1941 год [Електронний ресурс]. – Режим доступу: rkka.ru/docs/plans/kovo.htm – Відкритий екран.

15 *Арушанян Б.* Боевые действия 12-й армии в начальный период войны / Б.Арушанян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/12-я_армия_(СССР) – Відкритий екран.

16 Там само.

17 Там само.

18 Червоний прапор. – Коломия, 1941. – 24 червня

19 Народне ополчення та винищувальні батальйони [Електронний ресурс]. – Режим до-

ступу: www.peremoga.gov.ua – Відкритий екран.
20 Радянське Прикарпаття 1939–1959. Документи й матеріали. – Ужгород: Карпати, 1964. – С. 102.
21 Там само. – С. 103–104.
22 *Гриневич В.А.* Напад Німеччини на СРСР і криза лояльності сталінському режиму в Україні / В.А.Гриневич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Частина ІІ. – С. 104.
23 Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України». 2000. – С. 47.
24 *Гриневич В.А.* Напад Німеччини на СРСР і криза лояльності сталінському режиму в Україні / В.А.Гриневич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Частина ІІ. – С. 103.
25 *Горланов А.А., Рогинский А.Б.* Об арестах в западнях областях Белоруссии и Украины / А.А. Горланов, А.Б. Рогинский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.memo.ru/history/Polacy/GORROG_C.htm. – Відкритий екран.
26 *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні.1917–1953.Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. / І.Г. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – С.145–156; Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні 91917–1953 рр.) / Т.В. Вронська. – К.: Інститут історії України НАН України. 2009. – С. 276.
27 Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. – Том 2. – Книга 1 (1939–1945). – Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2009. – С.201.
28 Воля Покуття. – Коломия, 1941. – 17 липня.
29 «За честь, за славу!» // Золотий Тризуб. – Калуш. 1941. – 10 липня.
30 *Арушанян Б.* Боевые действия 12-й армии в начальный период войны / Б.Арушанян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/12-я_армия_(СССР) – Відкритий екран.
31 Там само.
32 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1945–1945 гг. В трёх томах. Том первый: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). – К.: Политиздат Украины, 1975. – С.72.
33 Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород: Карпати, 1979. – С. 74–75.
34 *Яшан В.* Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславівщини в Другій світовій війні, 1941 – 1944 / В.Яшан. – Торонто: Булава, 1989. – С. 22.
35 Збройна боротьба ОУН за Українську Державу (Партизанка 1939 – 1941 рр.). Машинопис. – Постій, 1941. – С.10.
36 Там само. – С. 11.
Українське слово. – Станиславів, 1942. – 25 березня.
37 Там само. – 1941. – 24 липня.
38 Воля Покуття. – 1941. – 24 липня.
39 Там само. – 1941. – 27 липня.
40 Там само.
41 Українські щоденні вісті. – Львів, 1941. – 16 липня.
42 Документи звірств НКВД // Українське слово. – 1941. – 13 серпня.
43 *Андрухів І.О.* «Вороги народу»: причини, методи і наслідки сталінських репресій на Східній Україні в 20-30-х та на західноукраїнських землях у 1939 – 1941 роках / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1990. – С. 33.
44 Жертви большевицького терору // Львівські вісті. – 1943. – 27-28 червня.

Игорь Андрухив

События на Станиславщине в первые дни германо-советской войны

В статье освещены события на территории Станиславской (с 1962 г. – Ивано-Франковской) области в первые дни после начала германо-советской войны; показаны действия областных органов власти и военных организаций сопротивления агрессору; проанализированы отношения к противоборствующим сторонам местного населения и подпольных станиц ОУН, а также их последствия.

Ключевые слова: *Станиславщина, германо-советская война, оборонные мероприятия, подполье ОУН.*

Igor Andrukhiv

Events in the first days of the German-Soviet War in Stanislav region

This article reviews the events in Stanislav (since 1962 - Ivano-Frankivsk) region in the beginning of the German-Soviet War, shows the resistance of local authority and military organization to the aggressor and analyzes the attitude to the warring parties of the local population and underground stations of OUN and their consequences.

Key words:*Stanislav region, German-Soviet war, defensivemeasures, the OUN underground.*

УДК: 94(477.7)“1939/1945”

Микола Михайлуца (м. Одеса)

ПІВДЕННА БЕССАРАБІЯ: РІК РАДЯНІЗАЦІЇ І ПЕРШІ ДНІ ВІЙНИ

На основі наукових здобутків попередників та маловідомій документальній архівній базі показано процеси радянізації Бессарабського краю у переддень червня 1941-го, та рефлексії основних соціальних груп на події перших днів війни, на напад румунсько-німецьких загарбників на СРСР.

Ключові слова: *Південна Бессарабія, радянізація, репресії, розкуркулювання, радянсько-німецька війна, оборона Придунав’я.*

Події, віддалені сімома десятками років, сьогодні вкотре привертають увагу науковців своєю складністю й суперечливістю, спричиненою непохитною дослідницькою зацікавленістю сутнісними проявами людини в екстраординарних умовах, якими була війна.

Наукова, науково-популярна література та збірки документів[1], що зараз в українській історіографії сприймаються як заідеологізований продукт радянського часу, подавали перші дні війни у Придунав’ї переважно у розрізі описання бойових дій на ділянці радянсько-румунського кордону, ілюстрували героїзм і відвагу прикордонників, червоноармійців стрілецьких підрозділів, бійців Дунайської військової флотилії тощо. Суттєвим здобутком історіографії представляється низка праць дослідників (особливо А. Д. Бачинського) про трудовий та патріотичний порив населення Придунайського краю у перший місяць радянсько-німецької війни[2]. Однак, саме через загалом недостатнє, переважно спричинене ідеологічно обумовленою однобокістю, наукове студіювання проблеми, нашим завданням у розкритті зазначеної теми, бачимо спробу подати зріз контраверсивних настроїв різних суспільних страт населення Південної Бессарабії на початку війни. Узявши за основу хронологічних меж кінець червня 1941 року й опираючись на невідомі архівні джерела та свідчення безпосередніх учасників подій, проілюструємо рефлексії основних соціальних груп мешканців бессарабського краю на напад румунсько-німецьких загарбників на СРСР.

ПЕРЕДДЕНЬ ВІЙНИ. РАДЯНІЗАЦІЯ.

28 червня 1940 р. в результаті ультимативної ноти сталінського уряду на

адресу боярської Румунії остання "погодилася передати" Бессарабію СРСР. Загальна площа цієї території, що простиралася поміж Дунаєм, Прутом і Дністром становила близько 14,5 тис. км^2. Законом, прийнятим сесією Верховної Ради СРСР 2 серпня 1940 р., утворювалася Молдавська РСР до якої увійшла й Бессарабія. Південну ж Бессарабію, а саме Ізмаїльський і Аккерманський повіти (так званий Буджак), 7 серпня того ж року було включено до Радянської України. Спочатку обласним центром утвореної Ізмаїльської області, з червня 1940 р. був Аккерман[1], а з грудня того ж року – Ізмаїл. В адміністративному відношенні до складу області входило 6 міст та містечок, 13 сільських районів і 199 сільрад. На зазначеній території мешкало біля 624 тис. осіб, хоча й існують інші данні[3].

Упродовж року (з 28.06.1940 р. до 22.06.1941 р.) під постійними контролем і керівництвом з боку ВКП(б)-КП(б)У, обласними партійними і державними органами, центральними й місцевими спецслужбами у краї було встановлено (за зразком СРСР та УРСР) жорсткий тоталітарний режим. Позаяк політика радянізації, здійснювана цим режимом у Південній Бессарабії, супроводжувалася реалізацією цілеспрямованих ідеологічних, репресивних й соціально-економічних заходів вона зіграла негативну роль у формуванні морально-політичної ситуації на початку війни. Спробуємо виділити найхарактерніші з них.

Владою невідкладно здійснювалися завуальовані під інтереси люмпенізованих верств населення соціалістичні перетворення на селі у вигляді знищення одноосібного селянського господарства і проведення суцільної колективізації. Остання проводилася першочергово, адже 84%, тобто основну масу населення новоутвореної області, становило сільське населення. Унаслідок такої колективізації 107 тис. селянських господарств було "загнано" у колгоспи[4]. Щоби унеможливити будь-яку протидію колгоспному будівництву і радянським порядкам упродовж 1940-1941 рр. у селах Придунав'я кількома етапами було проведено масові арешти тисяч голів сімей "куркулів" та інших "суспільно ворожих елементів", яких вивозили до таборів, а членів їхніх сімей, як зсильнопоселенців, відправляли до Казахстану, на Алтай, Красноярський край, Республіку Комі, Омську та Новосибірську області й інші східні регіони. Найбільше всього постраждали від депортацій Бессарабські землі, особливо Молдавія, Ізмаїльська та Чернівецька області, з яких було виселено 30389 осіб[5].

Поряд з тим, не тільки соціально-економічний чинник спричиняв загострення ситуації у краї. Етнічний фактор також необхідно враховувати. У переддень війни (на 1941 р.) етнічна палітра південнобессарабського краю виглядала наступним чином: понад 300 тис. українців, 200 тис. росіян, понад 140 тис. болгар, 60 тис. молдаван, 5,7 тис. євреїв, біля 5,2 тис. гагаузів та представники інших національностей (німці, французи)[6]. Радянська влада й тут швидко зреалізувала "сталінську національну політику", лещатами пройшовшись по чисельним національним групам та меншинам. Розкуркулення доповнювалося депортаціями та переселенням українців, німців, французів, татар, гагаузів та інших народів. Так, у червні 1940 р. до Швейцарії було вивезено французьке населення з французьких колоній (наприклад, Шабо), у жовтні 1940 р. через звинувачення німецьких колоністів (а їх мешкало 25 тис. осіб) у експлуатації населення та в підтримці фашистів Німеччини було депортовано кілька тисяч бессарабських німців із Сарати, Тарутіно, Арцизу та інших колоній.

Історично склалося, що населення Південної Бессарабії було споконвіку побожним. Лише у Ізмаїльському та Четатя-Албському повітах краю у міжвоєнній період за румунського володарювання діяло 156 православних парафій[7]. Відтак, вже в умовах радянізації релігійність більшої частини населення безперечно визначала духовну складову суспільного життя в регіоні. Маючи неабиякий досвід боротьби з "релігійним мракобіссям" у 1920-1930-ті роки, нова радянська влада у передвоєнний рік щосили вдарила по Церкві, яка, зберігаючи свою релігійну традицію, звичайно ж не вписувалася у "затеїзоване" суспільство. Репресивна система розпочала підступну боротьбу зі священиками та іншими служителями культу вже у червні 1940 р., тобто зразу ж після вступу радянських військ у приєднані землі. Радянські спецслужби обра-

[1] З XVI ст. турецька назва міста (з тур. "Білий камінь"). За румунського володарювання у 1918-1940 рр. місто називалося Cetății-Albe - Четатя-Албе (з рум. "Біла фортеця"). Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 серпня 1944 р. м. Аккерман було перейменовано і названо в Білгород-Дністровський.

ли духовенство регіону об'єктом нищівного удару, оскільки саме душпастори були носіями іншої, не марксистської ідеології й моралі. А відтак, апріорі ворожої, бо до того обслуговували румунську владу упродовж значного відрізку часу (з 1918 р. до літа 40-го року).

Були звинувачені у "фашистській діяльності", "шпигунстві", "контрреволюції", "антирадянській діяльності", причетності до румунських політичних партій ("кузістів", "царанистів", "жоржистів", "Фронту національного визволення") і репресовані майже усі священно- та церковнослужителі. З різних причин залишається не визначеним й до сьогодні загальне число репресованих кліриків Південної Бессарабії. Проте масштаби злочину радянської влади проти пасторів і пастви виразно простежуються. Так, жертвами антицерковної кампанії стали: о. Георгій Мунтяну, священик церкви с. Нерушай, викладач Ізмаїльської духовної семінарії, якого у липні 1940 р. заарештувала опергрупа УДБ НКВС, разом з багатьма представниками бессарабської інтелігенції (засуджений за ст. 54-13 КК УРСР до 8 років виправно-трудових таборів)[8]. З 6 липня по 1 серпня 1940 р. опергрупою Болградського УНКВС були заарештовані 12 членів партії "царанистів" (селянська партія) - переважно прихожани православних храмів м. Болград. Серед церковних активістів був ув'язнений і регент церковного хору Василь Агура. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 5 червня 1941 р. В. Агуру, як і всіх дванадцять православних, за груповим звинуваченням засудили до 8 років ВТТ[9]. Засуджені відбували термін ув'язнення в різних місцях: Карагандинському (Казахська СРСР), Північно-Східному, Інтинському та Воркутинському (Комі АРСР) таборах НКВС. 28 квітня 1941 р. священик с. Хаджи-Курда (зараз - село Камишове) о. Афанасій Кострицький також був заарештований (за ст.ст. 54-10 ч. 1 та 54-13 КК УРСР) управлінням НКВС в Ізмаїльській області[10]. У червні 1941 р. Саратський РВ НКВС без будь-якого звинувачення заарештував Антона Вустяна, священика с. Матроска Ізмаїльського району й етапом направив до Вологодської області[11]. Тоді ж опергрупою Татарбунарського райвідділу НКВС за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР було заарештовано священика с. Борисівка Татарбунарського району Пилипа Бєлінського. У зв'язку з наближенням фронту кліриків вислали до Східного Сибіру[12]. Така ж ситуація на початку війни у червні-липні 1941 р. була типовою для тисяч заарештованих.

Переслідування комуністичною владою і органами НКВС представників духовенства та віруючих у краї були не поодинокі. Як не були поодинокими репресивні заходи щодо південнобессарабських селян, інтелігенції та інших верств суспільства, які завинили лише тим, що мешкали до приходу радянської влади в іншому суспільно-політичному та релігійному соціумі.

Стрімке просування румунсько-німецьких військ у глиб радянської території приводило до здачі населених пунктів ворогові і з цієї причини рішення трибуналів переважно зводилися до самосуду, а часом і самі рішення були відсутні. Так, з 27 червня до 3 липня 1941 р. в тюрмі Ізмаїла було розстріляно 13 осіб (між датою арешту і датою розстрілу було 2-3 дні), з них двоє - розстріляні без судових рішень[13].

Соціалістичні перетворення, ідеологізація і "зачистка" від "буржуазно-поміщицького та церковного елементу" впродовж літа 1940 р. - літа 1941 р. вцілому привели до жахливих наслідків. Вони боляче вдарили по неоднорідній громаді південнобессарабського краю, спричинили різко полярну реакцію на напад ворога на Радянський Союз і викликали відповідні рефлексії окремих суспільних страт, визначивши їхню поведінку в умовах війни.

РЕФЛЕКСІЇ НА ПОЧАТОК ВІЙНИ…

Армія. 22 червня 1941 р. о 4-й годині ранку румунські війська (3-я і 4-а польові армії) за підтримки союзників німців (11-а армія) розпочали військові дії проти СРСР на Дунаї. 170-кілометрову ділянку радянського кордону від молдавського селища Липкани і до самого гирла Дунаю утримували війська 14-го стрілецького корпусу, яким командував генерал-майор Д. Г. Єгоров. Цей корпус, який складався переважно з прикордонних частин (51-а Перекопська, 25-а Чапаєвська стрілецькі дивізії, Дунайська військова флотилія, 79-й Ізмаїльський прикордонний загін, 4-й Чорноморський загін прикордонних кораблів), був значно меншим за чисельністю ніж румунсько-німецькі армії, перевага яких визначалася у вісім разів. Про стратегічно програшну ситуацію свідчить статистика: на один кілометр кордону припадало 5 радянських бійців, проти яких наступали 100-120 вояків ворога.

Напасти загарбникам 22 червня зненацька не вдалося, оскільки прикордонні застави по всій ділянці кордону командуванням були приведені до бойового стану і випередили ворога на годину. Стрілецькі полки зазначених дивізій, залишивши місця постійної дислокації, зайняли позиції уздовж кордону на відстані до 2-х кілометрів, що власне й надало їм ситуативну перевагу перших тижнів війни. Королівські дивізії і війська вермахту, нанісши масований авіаційний, артилерійський та кулеметно-рушничний удар по заздалегідь розвіданим точкам (радянським прикордонним заставам, позиціям РСЧА та її базам), не досягли бажаного результату.

Були готовими зустріти ворожі війська під час форсування Дунаю і спроб закріпитися на радянському боці також і бійці Дунайської флотилії та 4-го Чорноморського загону прикордонних суден. Моряки і червонофлотці взяли під свій контроль увесь водний та прибережний масив, виділивши найнебезпечніші ділянки, і зустрічним вогнем нанесли такий удар по десанту румунських військ, що останні так і не змогли прорвати кордон. Відзначились у цих боях прикордонники застави №1, якою командував старший лейтенант О. Плотніков (загинув) і його заступник – лейтенант П. Тиндик. 22 червня захисники кордону (прикордонна застава, артилеристи 724-ї берегової оборони, кулеметники 17-ї окремої кулеметної роти Дунайської військової флотилії) у гирлі Прута відбили шість атак десанту і за участі батальйону 31-го стрілецького полку та підтримки батареї 99-го гаубичного артилерійського полку скинули порушників кордону у Прут.

Шаленим обстрілам з мінометів та артилерії були піддані 4-а і 5-а прикордонні застави Ренійсько-Картальської ділянки кордону. Тут ворог висадив десант, намагаючись закріпитися на плацдармі лівого берега Дунаю. Втрати фашистів були значними, що знизило наступальний натиск військ, отож, кордон вдалося утримати. Біля 5-ї години ранку румунські війська вкотре безрезультатно зробили спробу висадити десант. До світанку румуни періодично, обстрілюючи радянські позиції з артилерійських гармат, кидаючи значні сили і бомбардуючи авіацією з повітря, успіху не розвинули ні на крок. Злагоджені дії захисників Карталу, за підтримки моніторів і бронекатерів Дунайської флотилії та 725-ї берегової батареї, мали успіх.

Водночас, основні сили ворог кинув на ізмаїльський напрямок. Румунам конче потрібно було взяти обласний центр Придунав'я. Намагаючись захопити місто Ізмаїл зі сходу і заходу, румунські війська за підтримки далекобійної артилерії і авіації, здійснили кілька спроб висадки десанту з румунського боку в районі Тульчі і Сату-Ноу, однак, великі втрати убитими змусили ворога уповільнити наступ. Місто О. В. Суворова захищали геройськи бійці 6-ї прикордонної застави, 2-ї ізмаїльської комендатури, роти морської піхоти Дунайської морської флотилії, 3-го батальйону 287-го стрілецького полку 51-ї Перекопської дивізії. Мужньо билися з ворогом у небі над Ізмаїлом винищувачі 96-ї авіаескадрильї капітана О. Коробіцина. Лише 22 червня захисники Ізмаїльщини збили п'ять ворожих літаків, з яких дві перемоги дісталися лейтенанту М. Максимову.

Найскладніша ситуація у перший день війни була на ділянці кордону 6-ї застави, де батальйон румунського десанту, підтриманий плавучими батареями, висадився на острів і взяв заставу у півкільце. Ситуацію врятував швидкий маневр катерів і човнів з сіл Матроска і Нова Некрасівка, які на своїх бортах доставили підмогу – кулеметний взвод маневрової групи капітана М. Бодрунова. Недовго зоставалося ворогові триматися на українському березі. Прикордонники і морські піхотинці змогли ціною великих втрат скинути ворога у Дунай.

Не вдалося румунським десантам розвинути висадку й атакувати прикордонників та підрозділи РСЧА неподалік Кілії і Вилкового, а також на островах дунайської дельти. А в секторі 18-ї та 19-ї застав, зіткнувшись зі стійким спротивом радянських прикордонників, ворог втратив майже дві сотні солдатів і офіцерів.

22 червня 1941-го радянський кордон на Дунаї залишився не перетнутим ворогом. Цьому є низка пояснень, серед яких чільне місце займають превентивна тактика керівництва укріпрайону, героїзм бійців та командирів підрозділів РСЧА і Дунайської військової флотилії, що виявили стійкість духу та самопожертву. Важливим є й той чинник, що Південна Бессарабія не була стратегічно важливим напрямком у планах вермахту і видавалася життєво необхідною лише для самої Румунії, яка у 1940-му "слідуючи порадам своїх союзників віддала Бессарабію без бою.

Однак у 1941-му, виконуючи наказ маршала Антонеску: "Румуни, наказую вам перейти Прут"[14], намагалися повернути втрачене. Справедливою виявляється думка дослідника А. Д. Бачинського відносно слабкого мілітарного духу румунської армії, утвореної з рекрутованих царан (селян), які аж ніяких не проявляли бажань воювати за інтереси генерала-кондукатора І. Антонеску і його німецького союзника.

У наступні дні червня 1941 р. на кордоні від дельти Дунаю й на 100 км уздовж Пруту йшли тяжкі оборонні бої, румунські війська намагалися прорвати радянську оборону. На ранок 23 червня ворожа артилерія й авіація відкрили вогонь і бомбардування по Рені і Карталу, згодом біля двох піхотних дивізій розпочали наступ на ділянці Кагул-Картал. Ворогом було кинуто 20 танків, задіяно 30 гармат, стільки ж кулеметів. Обстріл здійснювався запалювальними снарядами, до десятка бомбардувальників накривали смертоносним залізом Рені, важливі вузлові об'єкти та позиції радянських частин. Одночасно на різних ділянках кордону робилися чисельні спроби висадки фашистського десанту. Поміж героїчних вчинків виділяються відважні дії бійців 31-го стрілецького полку та особливо батальйону капітана В. Петраша, який знищив дві роти нападників.

Заслуговує на особливу увагу чи не єдиний випадок на початку війни, коли підрозділами РСЧА вдалі бойові дії велися на румунській території. Так, упродовж перших п'яти днів війни десантний загін, сформований із прикордонників, бійців 287-го полку 25-ї Чапаєвської дивізії за підтримки кораблів і моніторів Дунайської воєнної флотилії висадився на румунській території (в районі Кілія-Вєкє) і вів запеклий бій. Захопивши плацдарм у близько 750 км^2, десантники знищили майже полк ворога (піхоту, кавалерію та граничар) – 200 вбитими, понад 700 полоненими. Захоплено трофеями вісім гармат, 30 кулеметів та понад тисячу гвинтівок[15]. Цей успіх дозволив покращити не тільки моральний дух червоноармійців на дунайській ділянці радянсько-румунського фронту, але й вдалося зірвати плани ворога, припинити обстріл української території з боку ворога, покращилося тактичне маневрування військами, що дозволило, хоч і тимчасово, укріпити позиції сусідньої 9-ї армії.

Так, завдячуючи саможертві кадрових частин Червоної армії, яка мужньо тримала оборону і чинила спротив румунсько-німецьким військам, територія Південної Бессарабії залишалася упродовж місяця (до 25 липня) не загарбаною ворогом. Тут армія свою роль і призначення виконала з честю.

Населення. Розмаїте як за соціально-економічною, так і за етно-релігійною складовою цивільне населення Півдня Бессарабії до факту розв'язання війни позиціонувало себе по-різному. Про деякі причини такого ставлення вже йшлося у першій новелі. Позаяк саме ці чинники спричинили відповідні прояви серед тих соціальних груп, які відчули на собі "переваги" радянського ладу вже в умовах розпочатої війни. Принаймні першими повідомленнями про початок війни для мешканців прикордоння були безпосередньо авіаційні бомбардування, артилерійські канонади, вибухи снарядів і, власне, увесь той жах, який породжує війна. Для населення, що проживало в глибинці Бессарабського краю війна також не була чимось несподіваним. Однак, перцепція самого факту початку війни між Румунією та СРСР відбувалася полярно тому, яким чином на цю ж саму подію реагували люди, обтяжені присягою і військовим одностроєм. Армійці військових частин, розквартированих на покордонні з Румунією, були призвані до лав РСЧА з різних регіонів СРСР задовго до війни, виховувалися у дусі радянського патріотизму, були членами ВЛКСМ та ВКП(б), знаходилися під постійним ідеологічним впливом політкомісарів та офіцерів, які головним чином були членами партії, і тому себе вважали дійсними захисниками радянської держави.

Натомість мешканці сіл та містечок Південної Бессарабії проявляли себе по-різному. Вони висловлювали часом негативні настрої відносно проголошення урядової телеграми про мобілізацію від 22 числа, що змушувало місцеві органи влади, фільтруючи інформацію з місць, вдаватися до запобіжних заходів контролю над морально-політичним станом у прифронтовій зоні. Ставлення населення до радянської директиви фіксували переважно місцеві активісти, працівники сільрад та інші "благонадійні" мешканці, на що й звертали увагу відповідні спецслужби. На фоні чисельних інформаційних повідомлень партійних органів, районних управлінь НКВС в Ізмаїльській області дато-

ваних 23.VI.41 р., виокремлюються випадки відвертої відмови селян від прийняття повістки, явки на збірний пункт для відправки на фронт, відкритих випадів проти радянської влади, партійних та державних діячів тощо. З одного боку, в інформаціях наводилися приклади патріотичного пориву населення, яке виявило нестримне бажання добровільно й по мобілізації піти на фронт. А з іншого, у джерелах знаходимо свідчення відвертого критичного й, часом, ворожого ставлення бессарабців до СРСР, радянського уряду і його мобілізаційних заходів, хоча ці факти й приховалися за висловами на зразок - "є один випадок", "трапляються окремі факти" тощо. Між іншим, статистичні данні з архівів говорять про надто низький загальний патріотичний порив населення Ізмаїльської області (Південної Бессарабії) на початку війни. Так, у мітингах на підтримку СРСР у війні проти Німеччини та Румунії наприкінці червня 1941 р. у чотирьох районах Ізмаїльщини брало участь трохи більше 50 тисяч осіб[16], що становило за приблизними підрахунками менше 8% населення краю (від 640-670 тис.), а добровольцями на фронт пішло з Ізмаїлу, Кілії та Аккерману тільки 2800 осіб! Водночас в Одеській області на фронт до лав РСЧА добровільно й по мобілізації записалося понад 155 тисяч[17].

Загалом же радянська влада довіри у населення краю не мала, як і сама ж не довіряла йому. З цієї причини болгар, молдаван, гагаузів, німців та інших представників бессарабського населення на фронт не призивали. Власне, на те були й свої причини. У перші дні війни переважно серед не зрадянізованих членів бессарабської громади велись відкриті розмови про швидку перемогу німецьких військ, поразку Червоної армії, повну деморалізацію і паніку яка охопила країну, а особливо Москву і Ленінград. За повідомленнями з прикордонних районів області складалася картина, що радянська влада в окремих селах не має широкої підтримки населення. Так, у політінформації від виконуючого обов'язки секретаря Бородінського РК КП(б)У тов. Левченка відмічалося, що у селах Бородіно, Гофнугсталь та ін. у "колгоспників настрій нездоровий", "жінки чоловіків, мобілізованих до армії, на роботу не вийшли"[18].

Після прийняття рішення ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 22 червня 1941 р. про воєнний стан в усіх прикордонних республіках в країні розпочалася мобілізація. Наступного дня, керівництвом країни було прийнято постанову, в якій визначалися першочергові задачі в умовах воєнного часу. Після об'яви про мобілізацію військкомати направляли в села розсильних, для вручення призовникам повісток на фронт. Проте у селах Нова Царичанка, Райлянка та інших "траплялися випадки відмови прийняти повістку і явитися на збірний пункт"[19]. Особливо такі негативні прояви були притаманні торговцям, комерсантам у містах, "куркульському прошарку" на селі і, рідше, селянам-одноосібникам. Одноосібник с. Фараонівка І. П-ас[1], заїхавши до сусіднього с. Забари, серед знайомих розповсюджував чутки про те, що "скоро має бути переворот, ми знов будемо тримати гору і тоді ми покажемо цим бідняка", а куркуль Л-ко І.Н. сказав, що "до колгоспу ні в якому разі не буду записуватися, бо рано чи пізно знов прийдуть румуни і тим, хто за радянську владу, побачите що їм буде"[20].

Серед поширених заяв, на фоні соціального антагонізму між маєтним селянством і біднотою, виділялися розмови про неминучу загибель Радянської влади, про те, що "керівники СРСР не люди, а бандити, негідники, проти яких об'єдналися країни". Певна річ, дії противника спрямовані на здійснення диверсій, збору шпигунської інформації та розвідданих, розповсюдження слухів тощо, мали місце у прикордонній смузі та в глибинці області. Так, у населеному пункті Булатовка Менчжунської сільради колгоспник П-кий "вів відкриті розмови серед селян про те, що Москва і Ленінград розгромлені німецькою авіацією", а в селі Кара-Мурза громадянка Б-ян, дружина вчителя (а її сестра заміжня за священиком), зустрівши дружину голови сільради Л-ку, завила: "Ну що? Дачники відступають? Не легко взяти і утримати Бессарабію!"[21]. У деяких селах траплялися випадки диверсій, як у с. Миколаївка, де 23 червня невідомим чоловіком було перерізано телефонний провід, а в інших селах округи невідомий вершник повідомляв населення про бомбардування і закликав від'їжджати у бік Бендер[22].

Окрему групу антирадянського елементу становили колишні білогвардійці та різні

1 Тут і далі у тексті статті автором з етичних міркувань не подаються прізвища повністю, а лише у скороченому варіанті.

промонархічні елементи, які з початком війни заявляли про себе відвертими висловлюваннями поміж населення, не уживаючи, однак, рішучих дій. Білогвардієць І.Є. К-ра із с. Матроска "закликав селян допомагати румунам в їхній боротьбі проти Червоної Армії", жителька Ізмаїла П. З-ка, перебуваючи у бомбосховищі, гучно висловлювалася: "Поживемо ще добре, не так як тут. Гітлер знає що робить". А родичка князя Оболенського з с. Бородіно П.-О.-ська систематично серед жінок розповсюджувала слух, про те, що "Гітлер забере Україну, Бессарабію і Кавказ"[23].

Судячи з інформації районних партійних органів, в ніч з 22-го на 23/VI.41 г. "частину цього контрреволюційного елементу було вилучено з району", тобто заарештовано. У краї, хоч на нашу думку мало ймовірно, окрім пасивних висловлювань окремих противників радянських порядків, скоріше всього спричинених розповсюдженням слухів румунськими й німецькими розвідувальними органами, молодь готувала збройні виступи. Так, 23 червня спецслужбами було заарештовано й четверо учнів сьомого та восьмого класів середньої школи Старокозацького району, у яких "знайшли і вилучили" зброю. Під час попереднього допиту, вияснилося, що ці учні – діти куркулів, і ставили на меті відновлення "селянської радянської влади". Більш вірогідною може бути версія про превентивні заходи НКВС щодо нейтралізації т.з. антирадянського елементу, який з розв'язанням війни становив би небезпеку радянській владі.

Інформаційні зведення секретарів райкомів КП(б)У закінчувалися доволі пафосними запевненнями у тому, що попри зазначені факти наявності антирадянськи налаштованого елементу, морально-політичний стан в районах здоровий. "Біднота й середняки, - зазначалося в одному звіті, - підтримують усі заходи партії та уряду і готові в будь-який момент виступити зі зброєю в руках проти фашистів й відстояти країну Рад. У всіх єдина мета – скоріше знищити фашизм"[24]. Вагому частку з тих, хто готовий був підтримати комуністів становили колгоспники, колишні батраки та різний люмпенізований сільський люд, серед якого значна маса "була злиднями" і, маючи певну матеріальну вигоду, радо сприймала свого часу політику розкуркулення маєтних селян і становила опору радянізації у бессарабському селі.

Переважна більшість населення краю займала невиразну позицію, переважно вичікувальну, сподіваючись на покращення свого соціального становища в умовах чергової зміни правлячих режимів, які один від одного не були кращими.

Найбільш активні та патріотично налаштовані люди брали участь у різноманітних формах спротиву ворогові: хто у фортифікаційних батальйонах (по 500 чоловік у кожному) та бригадах поточного ремонту доріг, хто у транспортних бригадах підвезення для військових частин боєприпасів, продовольства тощо[25]. Інші облаштовували шпиталі (наприклад, у Татарбунарах і Шабо було обладнано 2 шпиталі на 150 ліжок[26]), записувалися у загони народного ополчення, хоча формування останніх здійснювалося не завжди на добровільній основі та й часу достатнього на їхню організацію, навчання і бойовий вишкіл не було. Якщо в Одеській і Миколаївській областях Півдня України багатотисячні ополченські підрозділи відіграли помітну роль в утриманні радянських позицій й допомозі кадровим військам РСЧА, то на Ізмаїльщині лише кілька нечисельних загонів, як-то загін "Дунай", утворений з колишніх бійців-інтернаціоналістів в Іспанії, проявляли зразки мужності й стійкості у боротьбі з ворогом.

Переважно комсомольців, міліціонерів, працівників партійно-державного апарату приймали до винищувальних батальйонів – спецзагонів по 450 бійців в кожному районі, сформованих задля охорони оборонних об'єктів, боротьби з ворожим десантом, шпигунами, розвідниками та диверсантами. Щоправда, більшість цих загонів не змогли виконати свого призначення, через погане озброєння та слабку організацію. У межах 13 районів прикордонної Ізмаїльської області було сформовано біля 20 винищувальних батальйонів[27]. Забезпеченість боєприпасами, вогнепальною зброєю та транспортом була вкрай низькою. Саратський батальйон, наприклад, мав лише 12 гвинтівок, та й то застарілого зразка, перероблених з навчальних тощо.

На трудовому фронті також не все було так одностайно й організовано, як на сторінках звітів партноменклатурників. Інакше як можна пояснити втечу 9,5 тис. радянських функціонерів та активістів з краю. Попри те, що працівники Дунайських портів, залізничних станцій і вузлів робили все, щоби вивезти у

глиб країни матеріальні цінності, обладнання заводів і фабрик, сільськогосподарську техніку, зерно й худобу, навіть десятої частини від того з Ізмаїльської області не було евакуйовано. Швидкий наступ ворога змушував все кидати на розграбування окупантів.

Отже, впроваджувана більшовицькою владою впродовж року (червень 1940 – червень 1941) політика радянізації Південної Бессарабії загострила морально-політичну ситуацію в краї. Опираючись на раніше вже перевірені тоталітарні методи здійснення соціалістичних перетворень у зрадянізованих регіонах УРСР упродовж 1920-1930-х років, комуністи спромоглися протиставити собі (або зайняти пасивну позицію) в умовах розв'язаної 22 червня 1941-го року радянсько-німецької війни, розкуркулене й депортоване одноосібне південно-бессарабське селянство, позбавлених церков та репресованих церковнослужителів, лишили прав віросповідувати побожних людей, депортували й виселяли десятками тисяч представників національних меншин краю на Схід. На захист радянських кордонів від ворога стали військові частини й підрозділи РСЧА, представники партійно-радянської й ідеологічної номенклатури, силові органи та спецслужби, виховані упродовж одного покоління в радянському суспільстві. Ідеологічно й соціально диференційоване суспільство краю й позиціонувало себе відповідно в умовах розпочатої війни.

Джерела та література

1 Советский Придунайский край (1940-1945 гг.): Документы и материалы. – Одесса: Маяк, 1968. – 407 с.; Одесская область в Великой Отечественной войне: 1941-1945 гг.: Документы и материалы / Редкол.: И.И.Зотов (отв.ред.) и др. – Одесса: Маяк, 1970. – 388 с. (у соавт.);

2 *Бачинский А.Д.*, Дыхан М.Д.. Коновалов Ю.П. Истоки: Очерки исторических связей Одессы и Варны / Ред. Ю.П.Коновалов. – Одесса: Маяк, 1990. – С. 104-110; Бачинский А.Д. 1941: На подступах к Одессе // Есть город у моря: Краевед. сб. – Одесса, 1990. – С. 85-99; Бачинский А.Д. Непокоренный Дунай. – Одеса: Маяк, 1995. – 144 с.; Бачинський А.Д. Буджацька заграва. Придунайські землі України в роки Великої Вітчизняної війни. – Одеса: Маяк, 1995. – 64 с.; Михайлуца Н. И. Население юга Украины фронту и фронтовикам в период 1941-1945 гг. – Одесса : [Б.и.], 2005. – С. 9-46;

3 Історик А. Жуковський доводить, що на визначених землях проживало 650 тис. осіб [268, с. 83], а у "Паспорт-характеристиці Ізмаїльської області" УМДБ в Ізмаїльській обл. на 1940-й рік зазначалося 675 тис. осіб (Див.: Бажан О. Історія Південної Бессарабії у відображенні радянських спецслужб // Південний-Захід. Одесика : істор.-краєзн. наук. альманах. – Вип. 11. – Одеса : Друкарський дім, 2011. – С. 177-214. (С. 192).

4 *Бажан О.* Історія Південної Бессарабії у відображенні радянських спецслужб // Південний-Захід. Одесика : істор.-краєзн. наук. альманах. – Вип. 11. – Одеса : Друкарський дім, 2011. – С. 187, 193.

5 Електронний ресурс: www.histpricion.ru/mrep16.php

6 Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 4980, оп. 1, спр. 53, арк. 50.

7 *Михайлуца М. І.* Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944 рр.). – Одеса : "Optimum", 2006. – С. 33.

8 *Михайлуца М. І.* Репресії духовенства на Одещині в першій половині 40-х років XX ст. // Одеський мартиролог : Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : іст.-memор. вид. [у 4 т.] / [уклад. : Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. – Одеса : ОКФА, 1997–2006. – Т. 3. – 2005. – С. 874.

9 Там само. – С. 876.

10 Архів УСБУ в Одеській області, спр. 17968-п. [Кострицкий А. В.], 79 арк.

11 Там само, спр. 11340-п., т.1-2 [Вустян А. Т.], 221 арк.

12 Там само, спр. 10519-п. [Белинский Ф. И.], 44 арк.

13 Список громадян, розстріляних органами НКВС у в'язницях міст Києва та Ізмаїла на початку Великої Вітчизняної війни подано у публікації І. Бухарєвої і П. Кулаковського (див.: З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – №1 (20). – С. 438–439).

14 ДАОО, ф. П-13, оп. 2, спр. 156 (Газета Молва. – 1943 (год I, № 95). – 27 марта.

15 История городов и сел Украинской ССР : у 26 т. / глав. ред. кол.: Тронько П. Т. (предс.), Артеменко И. И., Бажан Н. П. [и др.]. – К. : Ин-т истории АН УССР ; Глав. ред. УСЭ, 1967–1981. – Одесская область. – / [ред. кол.: Чередниченко А. П. (предс.) и др.]. – 1978. – С. 60.
16 ДАОО, ф. 4980, оп. 1, спр. 597, арк. 76, 87.
17 *Михайлуца Н. И.* Вказ. праця. - С. 29.
18 ДАОО, ф. 4980, оп. 1, спр. 24, арк. 3.
19 Там само, арк. 15.
20 ДАОО, ф. 4980, оп. 1, спр. 24, арк. 15-16.
21 Там само, арк. 4.
22 Там само.
23 Там само, арк. 22-23.
24 Там само, спр. 597, арк. 76, 84.
25 Там само, арк. 129-130.
26 Там само, арк. 130.
27 *Бачинский А.Д.* Непокоренный Дунай. – С. 54; ДАОО, ф. 4980, оп. 1, спр. 597, 73, 76, 87, 130.

Николай Михайлуца

Южная Бессарабия: год советизации и первые дни войны

На основе научных достижений предшественников и малоизвестной документальной архивной базе показаны процессы советизации Бессарабского края накануне июня 1941-го, и рефлексии основных социальных групп на события первых дней войны, на нападение румыно-немецких захватчиков на СССР.

Ключевые слова: *Южная Бессарабия, советизация, репрессии, раскулачивание, советско-немецкая война, оборона Придунавья.*

Mikola Michailutsa

South Bessarabia: year of sovetization and the first days of war

The processes of sovietization of Bessarabian region in June 1941 and reflection of major social groups on the events of the first days of war, on the attack of the Romanian-German invaders in the USSR are shown in the article, based on the scientific achievements of predecessors and little-known documentary base.

Key words: *South Bessarabia, sovietization, repressions, dekulakization, the Soviet-German War, defense of the Danube.*

УДК 94(477):930(498)''1941''

Василь Щетников

1941-Й РІК: ПОГЛЯД РУМУНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «ІСТОРИЧНЕ ДОСЬЄ»)

Розвідку посвячено огляду й історіографічному аналізу ювілейного випуску румунського науково-публіцистичному журналу «Dosarele Istoriei» («Історичне досьє»), присвяченого черговій ювілейній річниці початку нападу Німеччини та її сателітів (зокрема Румунії) на СРСР 22 червня 1941 року. Аналіз запропонованих матеріалів дозволить звернути увагу на концептуальну еволюцію провідних дослідників з проблеми, також порівняти їх погляди з науковими наробками сучасних українських істориків.

Ключові слова: *Бессарабія, Північна Буковина, Румунія, Німеччина, Радянський Союз, Кароль II, Іон Антонеску, Гітлер, Сталін, пакт, війна, окупація.*

20 років незалежності Української держави для ліквідації так званих «білих плям» вітчизняної історії попри спрощену процедуру роботи у переважній більшості архівів виявилось недостатнім. Публікацій дійсно стало більше, але кількість, на жаль, не стала ознакою якості, навіть у випадку введення в обіг нових документів, і тим більше не призвела до зняття надмірного політико-ідеологічного забарвлення у працях істориків. Особливо неприпустимою, на наш розсуд, є ситуація, коли духом апріорного неприйняття іншої думки просякнуті роботи молодих, дослідників. Мабуть, найбільше це стосується праць представників того загону історичної науки, що працює над проблемами Другої світової війни. В такій спосіб не тільки не зникають, так би мовити, «зовнішні» барикади, що лишилися нам від попередньої епохи (з усіма її недоліками та надбаннями), а часто-густо з'являються і «внутрішні». Однією з причин такої ситуації є недостатня обізнаність фахівців, що вивчають період 1941 – 1944 років в Україні з працями їх іноземних колег. Для українських дослідників, які вивчають історію Буго – Дністровського межиріччя у зазначений період, це, передусім, праці румунських вчених. І хоча співпраця науковців обох держав лише починає налагоджуватися, перед нами вже постав новий етап розвитку історичної думки в Україні та її найближчих південно-західних сусідів – Молдови та Румунії, який потребує історіографічного аналізу й осмислення. Оскільки початок будь-якого етапу не несе його виразних рис які формуються згодом, а вступ Румунії до ЄС та пожвавлення суспільно – політичних процесів у Молдові виразно свідчать про можливість появи нових концептуальних підходів, наразі видається корисним ознайомитися з візією румунських авторів щодо причин, обставин та деталей вступу їх країни у Другу світову війну на боці Німеччини у 1941 році.

Початок XXI століття був ознаменований і 60-ю річницею подій, що в радянській історіографії дістали назву Велика Вітчизняна війна і залишили по собі вкрай гіркі й жахливі спогади про той суперечливий і складний період. Серед величезної кількості наукової та публіцистичної літератури, що з'явилася в Україні та Румунії з цієї нагоди, нашу увагу привернув черговий випуск часопису «Dosarele Istoriei» (nr. 7.- 2001), майже цілком присвячений подіям 1941 року. По-перше, на нашу думку, саме така форма подачі історичного матеріалу, присвяченого ключовим історичним процесам – у формі тематичного випуску – швидше знайде свого потенційного читача. Змішаний науковий та науково-публіцистичний стиль розвідок дозволяє розширити аудиторію, полемічно загострити окремі аспекти досліджуваних проблем. Навіть, якщо автори виступають, так би мовити, єдиним концептуальним «фронтом», це буде означати лише те, що дискусія в такій спосіб переноситься «назовні». Як нам здається, румунським дослідникам такої складної тематики, переважним чином, вдається уникати менторського тону і апріорних оцінок.

У рецензованому випуску часопису (він, до речі, містить сюжети не лише пов'язані з проблемами Другої світової війни, хоча таких – майже 2/3 його обсягу) нашу увагу від самого

початку привернуло гасло, яким прикрашено обкладинку: на тлі мапи, де зазначені напрями дій групи армій «Генерал Антонеску» (3-я та 4-та румунські і 11-та німецька) по перетину прикордонної річки Прут – постать Іона Антонеску і слова його наказу «Ostaşi, vă ordon: treceţi Prutul!» («Солдати, я вам наказую: перейти Прут!») і нижче питання: «Для чого?».

Вже у передмові шефа-редактора цього видання Мірчі Сучу йдеться про концепцію збірки. Вступне слово автора має назву «Через Прут, додому». Заслуговують на увагу дві посилки шефа-редактора видання. У 1995 р., коли світ відзначав 50-ту річницю закінчення Другої світової війни, «популярний північноамериканський тижневик» на обкладинці якого містився такий заголовок: «Війна, що не дала нам миру». З цього приводу Мірча Сучу: «...я думаю, щось подібне можна сказати і про нашу війну на Сході, яка почалася 22 червня 1941 року пам'ятним закликом маршала: „Солдати, я наказую вам перейти Прут!"[1]. Автор передмови доносить до нас свою занепокоєність можливістю «підміни історичного (наукового) дискурсу – політичним», в разі, якщо «перебільшений шум ЗМІ» буде голоснішим за розважливі аргументи науковців[2].

Збірка репрезентована текстами як відомих румунських дослідників історії Другої світової війни, так і молодими науковцями. Переважна більшість текстів є апробованими виступами на різного рода наукових форумах 2001 року. Так, два матеріали, що належать перу професора університету Крайови, директору Центру Європейської історії та цивілізації (м. Яси) Георге Бузату – «Пакт Гітлер – Сталін і Румунія» та «Маршал Антонеску і Східна війна» були його доповідями – в Інституті історії «Н. Йорга» 22 червня 2001 року, та на симпозіумі в Національному архіві Румунії 17 травня того ж року. Кидається у вічі, що хронологічно матеріал явно виходить за межі заявленої ювілейної дати – 1941 року. Втім, це виправдане з огляду на перспективні наслідки подій першої половини 1941 р. Автор задає концептуальну «тональність» решті публікацій та, так би мовити, їх доволі високий науковий рейтинг.

Вже у вступі до свого першого матеріалу з даної збірки Г. Бузату досить чітко визначає свої позиції стосовно подій 22 червня 1941 року. Вступ Румунії у війну на боці Німеччини проти Радянського Союзу є «моментом піку національної історії»[3], причиною такого рішення є «...не обман, не підштовхування». Головною причиною такого вибору автор вбачає «пакт Гітлера - Сталіна». Саме, тому він і скористався нагодою, «висловити деякі думки крізь призму ставлення Румунії до війни 22 червня 1941 (року)...»[4].

Текст статті подано у формі стислих теоретичних узагальнень та висновків. Всього їх шість. Три з них безпосередньо стосуються початку війни і самого пакту. Пакт визнається найбільш катастрофічним дипломатичним документом XX століття, оскільки він не тільки санкціонував дії Гітлера, але й «позначив перехід СРСР у ранг супердержави, що й спровокувало найбільшу катастрофу в історії»[5]. Далі автор торкається позиції «західних сил», які своєю політикою сприяння Гітлеру також причетні до появи пакту, а отже, – і початку Другої світової війни. Вступ радянських військ на територію Бессарабії та Північної Буковини спричинив до того, що й Румунія «не мала змоги відхилитися», й – «увійшла у союз з Німеччиною проти СРСР, який був (для них) грізним ворогом, та ще й бастіоном комунізму». На думку автора, така еволюція подій, викладених через факти, свідчить, що винні були всі. «Чому тільки Німеччина та Румунія?!» - емоційно наостанок запитує він. Дотримуючись власної позиції спостереження за думкою історика, можемо лише зауважити стосовно тези про відсутність підштовхування: а хіба сам пакт, мета з якою він укладався, зрештою наслідки, які можна було прорахувати вже на момент його укладення, не були отим самим «підштовхуванням»? Втім риторичність такого запитання підкреслюється другим висновком дослідника який так і називається: «Передбачуваний наслідок». Головна його теза: «Пакт дорівнює призову до влади Антонеску», а зовсім «тому в цьому винні не тільки реакціонери, екстремісти або румунські антисеміти»[6]. Висновок третій: прихід до влади І.Антонеску зробив шлях «Румунії до великої війни на відновлення національної єдності ...простішим і швидшим». «Немає нічого простішого та правдивішого, – пише Г.Бузату, – то була **війна для країни і для народу**» («Nimic mai simplu şi adevărat: a fost **un război pentru ţară şi pentru popor»**[7] - виділено автором). Ще один висновок: «...якщо відбувся перехід Прута, то подолання Дністра було логічним наслідком». І наостанок Г.Бузату пише, що війна Румунії

«22 червня 1941 – 23 серпня 1944 була війною держави-сателіта», а (посилання при цьому дається на Андреаса Хільгрубера).

Наступні три висновки Г.Бузату цілком логічно випливають з духу трьох попередніх, хоча й не відповідають прямо на стрижневе питання статті в цілому, зазначену на її початку: «Cum și de ce am intrat în război, la 22.06.1941? » («Як і чому ми вступили у війну, 22.06.1941? »). Вони є мінімальними за обсягом (як і сама розвідка а Бузуту), проте максимально політизованими. По-перше: «Пакт Гітлера – Сталіна винен не лише у світовій війні 1939 – 1945 рр., а і в «холодній» війні, яка постала з «гарячої», тому що з пакту витікають претензії Сталіна (після 22 червня 1941), щоб Об'єднані Нації визнали його права на Заході…». По-друге: «Повертаючись до дати 22 червня 1941 року, робимо висновок, що то була **наша війна;** Румунія сплатила достатньо за неї». Нарешті – останній висновок автора: говорячи про можливість «нового переходу Пруту», Г. Бузату підкреслює: «Він (цей перехід – В. Щ.) може бути внутрішнім або зовнішнім, не передбачаючи військових дій у сьогоднішній Європі. Перехід Пруту, - задаємо питання, - а чому ні? Єдина проблема, яка постає: з ким, з чим, як і коли? Чи може хтось відповісти? Є мотивація, для якої 22 червня 1941, а не 23 серпня 1944 залишається суб'єктом для роздумів. І не лише для істориків»[8].

Вище ми вже казали, що останній матеріал з щомісячника, який ми розглядаємо, і який присвячено 60-й річниці нападу 22 червня 1941 року нацистської Німеччини та її сателітів на СРСР, також належить перу професора Георге Бузату. В світлі його бачення процесів, що передували нападу Німеччини та Румунії на Радянський Союз, а також його візії перспектив розвитку взаємостосунків Румунії, Молдови та України, оприлюднених ним на початку XXI століття, мабуть цілком закономірним є його вкрай негативне ставлення до рішень Трибуналу 1946 року, що засудив дії І.Антонеску як керівника румунської держави у 1940 – 1944 роках, а разом з ним і дії 23 його спільників. У своїй розвідці «Маршал Антонеску і Східна війна» Г.Бузату називає рішення Трибуналу «невірним вердиктом», вважає, що «судді висловлювали точку зору окупаційних сил, що виграли Другу світову війну (США, СРСР та Великої Британії)», а війна, в яку вступила Румунія на боці Німеччини, від початку «оголошена священною війною»[9]. Він наводить твердження Іона Антонеску про те, що «війна була оголошена несподівано для нас» (??!), та про те, що він не мав «опозиції з приводу початку війни». На запитання сторони звинувачення, що робили румунські війська під Сталінградом, автор статті наводить просторі роздуми І.Антонеску про загальні принципи ведення війни через приклади стосунків стародавнього Риму та Карфагену, Наполеона та Олександра І у їх військових конфліктах. Нарешті, закінчення цієї розвідки, на нашу думку, заслуговує на те, щоби бути наведеним достатньо повно. Після фрази про те, що за рішенням Бухарестського трибуналу 1946 року Іон Антонеску (як і ще кілька його соратників) були засуджені до страти, професор Г.Бузату пише: «І. Антонеску засудили до страти. Дослідження істориків, відкриття архівів, інтервенція такого фактору як час в аналізі подій 1939 – 1945 рр., зрештою – сучасні події, - югославська війна, штовхають сьогодні спеціалістів, і не тільки, на переосмислення подій справи маршала Антонеску. Ось що залишив Антонеску у своєму «Заповіті» (останньому слові), яке було сказано на останньому засіданні Трибуналу у травні 1946 року: «Дорогий румунський народ, я воював у двох війнах (1914-1918 та 1939-1945) для твоєї слави. Залишаю країні усе найкраще, що було при моєму правлінні. Усе найгірше беру на себе, крім злочинів! Ця війна, що завершилася розгромом Німеччини, не поставить крапку у світовому конфлікті, що розпочався у 1914 р. Передбачаю ІІІ-ю Світову війну, яка поставить людство на справжню соціальну базу. Ви та ваші нащадки спробуйте, що і я пробував, але був розбитий! Якби я переміг, то мав би статуї у кожному румунському місті. Прошу мене стратити, заздалегідь відмовляюся від будь-якого помилування. Я закінчив!»[10].

Наступна розвідка належить перу дослідника, що за своїми науковими кондиціями не поступається попередникові. Йдеться про працю Іоанна Скурту, професора історичного факультету Бухарестського університету, директора Інституту історії «Н.Йорга», текст якої був апробований там само, де й текст статті Гр.Бузату. Виступ і стаття присвячені «Міжнародному становищу Румунії під час Другої світової війни»[11]. Вже у

преамбулі до своєї статті проф. Скурту дає читачеві зрозуміти, що розрізняє не два, а три етапи у післявоєнній історії Румунії, включно з другою половиною 80-х років XX століття. Стосовно міжвоєнного періоду 1918 – 1939 років автор підкреслює: а) мирний характер зовнішньої політики Румунії (маючи на увазі її міжнародне співробітництво у сфері колективної безпеки, проти реваншистських сил, незадоволених наслідками Першої світової війни); автор наголошує, що така політика базувалася на союзі з Францією та Балканських угодах (додамо, що для цілого ряду країн Центрально-Східної Європи за підтримки країн західної демократії історія у 1918 році, дійсно, починалася якби заново, з чистого аркуша); б) ситуація починає швидко змінюватися від демілітаризації Рейнської зони до зникнення з мапи Європи Чехословаччини та укладення пакту Ріббентропа-Молотова, у зв'язку з чим Румунія відчула себе між молотом і ковадлом; в) ситуація остаточно визначилася від вересня 1939 до вересня 1940 року (при цьому дослідника бентежить не стільки «дивна» війна західних демократій з Німеччиною, скільки той факт, що вони не оголосили війну СРСР); падіння Франції правлячі кола Румунії порівнювали з падінням Полярної зірки, на яку вони рівнялися майже півстоліття.

Наступна частина статті проф. І.Скурту – «Початок драми», – на нашу думку, є найбільш академічною та науково витриманою серед багатьох текстів, автори яких в той чи інший спосіб торкаються подій літа 1940 року в Румунії. У ній ідеться про спроби виходу зі складного становища і ступінь соціальної активності народних мас на тлі загальнонаціональної кризи, що охопила країну у той драматичний час. Останніми роками склалася традиція зображення подій того літа крізь призму радянської агресії та згуртування суспільства навколо нового лідера нації, яким став генерал Іон Антонеску. Професор Скурту «показує» більш складну, а отже і більш достовірну картинку подій того літа: це і трагедія непідготовленої бессарабської евакуації і відчайдушні спроби уряду Кароля II впоратися з ситуацією шляхом переорієнтації на Німеччину, і територіальні втрати на користь Угорщини та Болгарії, до яких спричинила ця переорієнтація, і вдалі дії німецької дипломатії, що скеровувала румунську громадську думку з приводу територіальних втрат у переважно антирадянське річище (додамо: в умовах вже де-факто визначеного нового вектора німецької агресії далі на Схід – проти Радянського Союзу) тощо.

Наступна, остання частина розвідки проф. Скурту охоплює період від приходу до влади кондукатора і до перших післявоєнних років. І тут автор в руслі притаманного переважній більшості румунських істориків загальнонаціонального патріотизму, має стосовно багатьох аспектів не стільки 1941, скільки 1940 року, своє особисте бачення. Так, він вважає режим Антонеску вже з 14 вересня 1940 року тоталітарним[12]. При цьому констатується, що рішення про вступ у війну проти СРСР Іон Антонеску прийняв особисто «без консультацій із членами уряду та не очікуючи на схвалення молодого короля, спираючись лише на громадську думку» (це наближує його позицію до позиції проф. Г.Бузату, про що йшлося вище, але вимагає більш уважно поставитися до діяльності румунських ЗМІ та органів пропаганди у передвоєнний період). В той же час, хоча Г. Бузату знайшов суто румунський, паралельний шлях Антонеску у війні з Радянським Союзом, І.Скурту наполягає, що передусім «це була війна Німеччини за гегемонію в Європі та світі» і режим Антонеску не міг не слідувати німецьким курсом, наприклад, у расовій політиці, політиці антисемітизму (хоча вище він зазначав, що цей курс взяв ще уряд Кароля II намагаючись зблизитися з Німеччиною в умовах втрати французького партнера). Визначаючи солідарність кращих представників румунського народу і румунської політичної нації з єврейським населенням, проф. І. Скурту все ж зазначає щодо проявів Голокосту: «Такі реалії не можуть бути мінімалізованими або виправданими». Вище ми вже назвали напрями, за якими розвідка проф. І.Скурту корелюється з іншими статтями цього видання, а саме: роль пропаганди і преси у підготовці війни на Сході.

Цим аспектам румунської історії присвячено розвідки учня проф. Г.Бузату – Міоара Антона «Священна війна»[13] та Дана Манолаке «Преса вітає вступ до війни»[14]. Існують й інші візії[15].

Так, М.Антон зосереджує свою увагу, передусім, на діяльності уряду Іона Антонеску, спрямовану на «реконструкцію національної гідності», оскільки події літа – осені 1940 року і повстання січня 1941 року,

за виразом автора, «повністю прибили румунське суспільство». Для того, щоби отримати суспільну підтримку для майбутніх актів реконструкції національної гідності, у лютому 1941 року генералом Іоном Антонеску був проведений плебісцит. «Питання, яке природно виникає в таких дослідженнях, є той ступінь, з якого румунськє суспільство було готове прийняти і підтримати нову війну», – зазначає автор. До кінця 30-х років діяльність румунської пропаганди була вкрай слабкою і орієнтованою на Англію і Францію. Орієнтація на Німеччину асоціювалася з новою війною, або війною за збереження територій від сусідів-ревізіоністів: Угорщини, Болгарії та СРСР. Зусилля німців були спрямовані на обробку румунської громадської думки щодо підтримки співпраці з Німеччиною; румунські власті уважно вивчали діяльність німецької сторони. Автор пише, що вже у 1940 році стало зрозумілим, що «німецька преса – та, що в Румунії і що з райху, - чудово вписується у діяльність з інфільтрації націонал-соціалізму, виконуючи свою місію з завзятістю». З іншого боку, відзначалося невдоволення німців тим, що витрачалися гроші на важливих «румунських журналістів і власників газет, але вони не поспішали гідно представляти інтереси Берліну». Вже після вступу Румунії до Троїстого пакту 23 листопада 1940 р., підписанням додаткового таємного протоколу німці забезпечили собі контроль над румунськими засобами масової інформації. 2 травня 1941, було заявлено, що прийнято новий проект додаткового протоколу пакту. Відповідно до нових вимог, професійні організації журналістів двох країн мали перебувати під прямим контролем міністрів закордонних справ. Наприкінці розвідки М.Антон наводить факти діяльності органів політичної пропаганди на території губернаторств «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія».

Отже, ця розвідка дещо спростовує положення, що звучали у інших авторів (з посиланням на документи) про непідготовлений характер нападу на СРСР.

В свою чергу, наступний матеріал ще одного іменитого автора – шефа-редактора літературно-мистецько-наукової редакції університету «Овідіус» з м. Констанца, Дана Манолаке «Преса вітає вступ до війни» вносить свою частину в пояснення тієї складної, мозаїчної ситуації, яку переживало румунське суспільство напередодні 22 червня 1941 року. Дещо парадоксальним, особливо з контексту попередньої розвідки, звучить вже перше речення даної статті: «Критику преси, що виходила у Бухаресті весною та на початку літа 1941 року важко уявити роль Румунії у той період»[10]. Йдеться про неможливість дізнатися про наслідки матеріальних і моральних втрат, скорочення майже на 1/3 території і населення Румунії; автор доволі критично пише про «рожевий колір діяльності уряду», який надавала йому преса у цей час, «розхвалюючи та виправдовуючи усі закони» держави. В той же час весною 1941 року преса розповсюджує чутки про війну, що насувається. Безумовно, не є ознакою наявності усталеної суспільної думки той факт, що преса, яка 22 червня 1941 року (!) відкидає як абсурдні «чутки про погіршення німецько-російських стосунків» уже наступного дня виразно формує цю думку у її антиросійській спрямованості. Після 25 червня усі газети починають друкувати матеріали про румунські права на землі, що лежать на північ і схід від Дністра й «висновки виникають вочевидь: румуни ведуть священну війну проти більшовизму». Газети Румунії захоплюються мужністю, героїзмом і самим зовнішнім виглядом німців. Зарубіжні газети проголошують румунського солдата в якості борця «за європейську цивілізацію» тощо. Наприкінці власної розвідки Манолаке пише: «Висновки, звичайно зробити важко. ...Говорячи про права румунів у Бессарабії та Буковині, можна сказати, що пропаганда розчинила перед ними двері до національної самосвідомості. Проте багато хто з румунів не міг бути спокійним, коли думав про війну на Сході, або про те, як укладається союз із вчорашнім ворогом. Хоча й співали «марш Бессарабії», не забували про те, що втрачена ... частина включає у себе і частину Трансільванії. Втрати, переважно, через теперішніх союзників. Союз з гітлерівською Німеччиною не був підтриманий прибічниками демократичних принципів, вони були впевнені у тому, що він не довготривалий. У таких обставинах жодна пропаганда не зможе перемогти».

Не екстраполюючи погляди І. Скурту на всіх румунських дослідників, усе ж слід вказати на популярність сформульованої ними позиції: «Ми повинні прийняти історію такою, якою вона була. ...Визволення війною Бессарабії та Північної Буковини було можливим, але недовгий час. Може бути, що у іншому контексті історії – у об’єднаній

Європі, – через роки, в атмосфері миру і міжнародного співробітництва, румуни отримають можливість реалізувати свої ідеали – жити у спільній Батьківщині».

Наостанок необхідно зазначити, що менш за все хотілося б когось судити, навіть і через обґрунтовану критику, хоча це справа важлива і потрібна в процесі пошуку істини. Але, передусім, ми хотіли зрозуміти наших найближчих сусідів – румунських істориків, через спільне осмислення одного з найтрагічніших етапів нашої спільної історії. Тому автор даної розвідки і спробував перекласти і реформувати різнорідний, хронологічно і методологічно, різнорідний матеріал з метою продовжити важливий діалог істориків як представників своїх народів для початку можливого подальшого порозуміння між нами.

Джерела та література

1 Suciu Mircea. Peste Prut, acasă //Ibidem.- P.1
2 Suciu Mircea. Peste Prut, acasă //Ibidem.- P.1.
3 Buzatu Gheorghe. Pactul Hitler – Stalin și România //Ibidem.- P.2.
4 Buzatu Gheorghe. Pactul Hitler – Stalin și România //Ibidem.- P.2-3.
5 Buzatu Gheorghe. Pactul Hitler – Stalin și România //Ibidem.- P. 3.
6 Buzatu Gheorghe. Pactul Hitler – Stalin și România //Ibidem.- P.3.
7 Buzatu Gheorghe. Pactul Hitler – Stalin și România //Ibidem.- P.3.
8 Buzatu Gheorghe. Pactul Hitler – Stalin și România //Ibidem.- P. 3.
9 Buzatu Gheorghe. Mareșalul Antonescu și războiul din Est //Ibidem.- P.46.
10 Buzatu Gheorghe. Mareșalul Antonescu și războiul din Est //Ibidem.- P.47.
11 Scurtu Ioan. Situația internațională a României în anii celui de-al doilea război mondial //Ibidem.- P.4.
12 Scurtu Ioan. Situația internațională a României în anii celui de-al doilea război mondial //Ibidem.- P.6.
13 Anton Mioara. Războiul sfânt //Dosarele Istoriei.- 2001.- №7 (59).- P. 8 – 12.
14 Manolache Dan. Ziarele salută intrarea în război //Ibidem.- P.21 – 24.
15 Denize Eugen. Propaganda radiofonică și trecerea Prutului //Ibidem.- P.19 – 21.
16 Manolache Dan. Ziarele salută intrarea în război //Ibidem.- P.21.

Вячеслав Щетников

1941-й год: взгляд румынских исследователей
(за материалами журнала «Историческое досье»

Данная статья посвящена обзору и историографическому анализу юбилейного выпуска румынского научно-публицистического журнала «Dosarele Istoriei» («Историческое досье»), посвященного очередной юбилейной годовщине начала Великой Отечественной войны – 22 июня 1941 года. Анализ предложенных материалов позволит обратить внимание на концептуальную эволюцию ведущих румынских исследователей проблемы, также сравнить их взгляды с научными достижениями современных украинских историков.

Ключевые слова: *Бессарабия, Северная Буковина, Румыния, Германия, Советский Союз, Кароль II, Ион Антонеску, Гитлер, Сталин, пакт, война, оккупация.*

Vasiliy Shchetnikov

The year 1941: the approach of modern Romanian researches
(by the materials of the magazine "Dosarele Istoriei")

Given article is devoted to the review and the historiographic analysis of anniversary release of the Romanian scientific-journalistic magazine « Dosarele Istoriei » (« the Historical file»), the beginning of Great Domestic war devoted to the next anniversary anniversary – on June, 22nd, 1941. The analysis of the offered materials will allow to pay attention to conceptual evolution of leading

Romanian researchers of a problem, also to compare their sights to scientific achievements of modern Ukrainian historians.

Key words: *Bessarabia, Northern Bukovina, Romania, Germany, Soviet Union, Karol II, Ion Антонеску, Hitler, Stalin, the pact, war, occupation.*

УДК [159.942.53:355.11(=11)]:62-41"1941"

Марина Дубик (м. Київ)

НАСТРОЇ НІМЕЦЬКИХ СОЛДАТ ВЛІТКУ 1941 РОКУ ЗА ЛИСТАМИ З ФРОНТУ

У статті проаналізовано листи німецьких солдат, що воювали на українській території, датовані червнем-серпнем 1941 року. Головну увагу зосереджено на уявленнях про цілі та характер війни, про ворожу країну та ворога, а також на змінах цих уявлень після двох місяців війни.

Ключові слова: *Друга світова війна, повсякденне життя в умовах війни, нацистські окупанти, польова пошта.*

Перенесення акцентів у сучасному історіописанні з висвітлення подій на повсякденність існування людини в умовах війни потребує залучення якісно нових джерел. Дослідження настроїв німецького населення упродовж існування Третього райху на підставі статистичних даних щодо надання немовлятам імен нацистських лідерів, виходу з церкви, заощаджень громадян у банках, винесення смертних вироків проти німецьких громадян, використання різних форм жалобних повідомлень про полеглих надало авторам видання «Глас народу. Скепсис та довіра до фюрера часів націонал-соціалізму»[1] змогу констатувати, що саме початок радянсько-німецької війни різко знизив довіру до Гітлера та став рубежем, після якого вона набула стрімкого падіння, що призвело до росту антинацистських настроїв, песимізму німецького народу відносно завзято пропагованого «світлого майбутнього» Третього райху.

Хоча вплив «антропологічного повороту» на німецьку історіографію та перенос уваги з вивчення політичних та соціально-економічних структур на рівень окремої людини і повсякденності відносять до 70-х років XX століття, епістолярію як особливому джерелу з історії війни приділялася увага і раніше. Ще самими нацистами публікувалися збірки листів солдат з фронту із враженнями про побачені злочини Радянської влади у якості доказів жахів більшовизму. У 1950-1960 роки було опубліковано декілька видань, у тому числі у 1961 році у Мюнхені – збірку листів воєнного часу від звичайних людей з різних держав, що загинули у тій війні. Не політики, не якісь відповідальні особи, вони розмірковували про долю своєї батьківщини та світу загалом. Серед інших був опублікований лист звичайного німця, який загинув невдовзі у Росії: «Дійсно, вже далеко зайшло, вже немає шансів знайти розумні «людські» врегулювання наших політичних та економічних проблем, проте завжди постає питання про сенс, історичну цінність цієї війни, яка ведеться всупереч усім сподіванням останніх 25 років... Сьогодні повсюди у світі робиться спроба силою вирішувати проблеми, які назріли протягом останнього століття та які потребують іншого лікування, аніж можуть надати пушки, літаки та отруйний газ...[2]. Це лише один із багатьох, але дуже по-

казовий приклад осмислення звичайною людиною подій у світі, проникнення у сутність воєнного конфлікту між державами.

Листи з фронту німецьких вояків є одним із джерел, які дозволяють прослідкувати зміну їх настроїв, уявлень та упереджень щодо цілей та характеру війни. Загалом протягом Другої світової війни тільки через німецьку поштову службу пройшло до 40 млрд. листів з фронту[3].

На сьогодні бібліографія щодо німецької польової пошти нараховує понад 300 позицій[4], як археографічних публікацій, так і аналітичного опрацювання листування. На відповідному німецькому Інтернет-сайті опубліковано понад 1400 листів польової пошти, ведеться подальша робота зі збору та оцифровці приватних зібрань, окремі колекції нараховують до тисячі листів від одного автора, написаних протягом війни.

Для характеристики настроїв вояків влітку 1941 р. є важливим не тільки дослідити ставлення якомога більшої кількості різних авторів до подій для отримання репрезентативної характеристики, ще важливішим є порівняльне дослідження листування одного автора протягом цього часу та змін в його уявленнях про війну. Для аналізу було взято 41 лист від 18 солдатів (від 1 до 7 на кожного), що знаходилися у складі військових частин переважно на українській території, датовані червнем-серпнем 1941 року. Віковий діапазон авторів складає 21-37 років, причому 8 з них на той час були молодше 23 років, і тільки 6 – старше 30. За статусом вони майже усі були рядовими або нижчих військових чинів, лише один – обер-лейтенантом (Манфред фон П.). За фахом до війни старші чоловіки були комерсантами, дрібними службовцями, один навіть пастором євангелічної церкви (Гайнц Р.), листи якого найбільше вражають глибиною та філософським світоглядом.

Одним із найперших є питання про міркування авторів влітку 1941 року щодо тривалості війни та її мети. Кілька листів, датовані червнем-липнем, містять розповсюджене уявлення, що війна може закінчитись протягом 4 тижнів. Курт М. в листі від 12 серпня був вже іншої думки: «Як довго ще буде тривати ця війна, ніхто не може напевно сказати. Росіянин бореться дійсно як лев, вони біжать великими масами до нашого вогню та будуть знищені. В них людське життя нічого не коштує. Ця війна безперечно вже коштувала мільйони життів»[5].

Через неповний місяць після початку війни Гайнц Р. розповідав дружині про дискусію щодо її цілей: «Минулого вечора я розмовляв з деякими товаришами та сьогодні вранці з нашими пасторами про сенс цієї кампанії. Оскільки так багато товаришів віддали свої життя, для мене це питання стало дуже важливим. [...] Я сам знав тільки, що передбачається кампанія, про причини я сам, мабуть, небагато думав. На жаль, в мене не було тоді можливості, почути пояснення уряду Райху. Вчора були названі різні мотиви. Один виходив з того, що у більшості єврейські комісари гонять зброєю до бою хиткі роти росіян. Він мав на увазі, що їх панування повинно остаточно припинитися, та у Радянському Союзі треба встановити новий порядок. Але чи варто для цього жертвувати німецькою кров'ю? Тоді інший казав: було б можливо краще, якщо б ми збудували східний вал, щоб захиститись. Яке відношення маємо ми до Сходу? Але, звичайно, нам потрібна родюча Україна як харчова основа для подальшого ведення війни. Це здається мені очевидним: вжити заходів, щоб батьківщина мала харчі. Коли ми тоді проходили повз колишньої церкви, в мене виникло знов сподівання, що у вільній Україні можливо знов буде християнське Благовіщення. Це бажання є для мене метою, за яку варто битися. Пастор А. [...] вважає, що провидіння Німеччини можливо полягає в тому, щоб придушити радянське панування. Я неохоче вдаюся до такого тлумачення історії. [...] Я повинен сказати, що мене дуже сильно вразила смерть моїх товаришів. Тільки тепер я поступово починаю це забувати. Знаєш, мені йдеться зовсім поіншому, ніж молодим добровольцям у світовій війні. Цей бій з Росією здається занадто безглуздим. Причому в нас немає конкретної воєнної мети, як наприклад у польській чи французькій кампанії. За Ельзас та вільний Рейн, за німецький Данциг та Західну Пруссію легше битися, ніж за вільну від єврейського впливу Росію. До того ж треба зазначити як велику проблему розміри Росії. Ми стоїмо зараз вглиб на 500 км у ворожій країні. Це початок чи кінець?»[6]

Майже одразу солдати відчули інший характер війни у порівнянні з попередніми військовими кампаніями. Ганс С. писав 28 липня: «На цей раз це дуже жорстка боротьба.

На батьківщині не так легко все це уявити і можна зробити помилку, якої я припустився, коли недооцінив росіян»[7]. Карл Н. зауважував у листі від 26 липня: «Якщо війна тут для нас закінчиться переможно та ми повернемося щасливими та цілими додому, тоді ми зможемо святкувати другий день народження та дякувати Богу»[8]. Кілька авторів листів характеризували нову війну як більш жорстоку за характером. Манфред фон П. у листі від 30 липня порівнював війну на Заході з новою війною та констатував, що солдати змінилися, стали жорсткими та досвідченими бійцями – «кожен знає, за що ведеться війна, і компромісів не може бути»[9]. Гайнц Р. писав 2 липня, що ніколи ще не бачив стільки вбитих, але війна притупляє емоції і можна вже спокійно на це дивитись, на відміну від гострого відчуття болю, яке переслідувало його при спостеріганні перших загиблих у Франції, та констатував, що війна робить людину жорстокішим.

У багатьох листах автори розмірковують про сенс війни. Вільгельм Р. писав 12 липня: «Ми б'ємося за чудову родючу місцевість України. Неосяжні пшеничні та житні поля колишуться від вітру як вічне море. Якщо над усім цим стоїть палючий сонячний шар, зовсім не можна повірити, що тут йде війна. Але тоді лає зенітка, гудять бомби над нами, стукають кулемети, та танки укочують родючі хвилі – усе перетворюється в жахливу, моторошну лютість війни, котра не знає ніякого особистого вибору, ніякої різниці між рангами, сліпо вбиває та жорстоко наздоганяє»[10].

Гайнц Р. зауважував 22 липня, що на батьківщині ще мало розуміють серйозність цієї війни. Він став навіть писати вірші, хоча раніше не помічав за собою такої схильності: «Чому – навіщо? Країна повна криками війни, бушує шумна зброя! Чому, навіщо? Це все створив Ти, Господь? Це не може бути твоєю волею, Ти все ж батько любові! Чому, навіщо правлять світом темні інстинкти? Сатана люто направляє своїм скіпетром, він відзначає свій найбільший тріумф. Чому, навіщо задихається людство у болоті? Ти, Батько, знаєш нужди людей, Ти проголошуєш своє божественне милосердя. Чому, навіщо ми ще в руках сатани?»[11] Гюнтер фон К. писав 3 серпня: «Я бачу війну як самосуд людства, суд, який повинен служити тому, щоб розторсати душі, щоб став можливим новий підйом з темряви»[12].

Уявлення про ворога у ході військових подій змінювалося дуже швидко. Манфред фон П. так описував свої враження від ворога і країни: «Що за протиріччя показує ця війна. Зовсім не можна порівняти з уявленнями, які ми отримали з описів світової війни перед майбутньою кампанією. Уявлення про глибокий спокій у родючій країні з дуже бідними, але дивно чистими жителями, майже всі з яких блакитноокі та світловолосі, а тоді знов багатогодинні бойові дії з азіатським ворогом підступної натури. Якщо подивитись на 4.000 полонених останніх днів, можна отримати докладне враження щодо природи та особливостей різних національностей нашого червоного ворога. Деякі з них настільки примітивні та наївні, що викликають навіть жалість. Велика маса є насправді тільки підбуреним народом, який через примітивний розум не може мати жодного уявлення про сенс війни»[13]. Ворогом ставали не лише люди, але й сама природа. Гюнтер фон К. писав 25 липня: «Боротьба з природою, з горами, річками, поганими дорогами, пилюкою та страшною жарою така ж велика, як з російськими частинами, які вперто оборонялися у сприятливій місцевості. Так продовжується у трупному сморoді шляхів наступу. – Хто знає ще сон та спокій; я спав в артилерійському вогні, після того як були 48 годин у дорозі, здолані дощем та нічним холодом»[14].

У багатьох листах йде мова ставлення ворога до полону. Густав Б. у листі від 7 серпня наводив порівняння своїх товаришів щодо воєнних дій у Франції та Росії, та зауважував, що росіяни не здаються у полон так швидко, як французи, оскільки, за його припущенням, усі вірили, що вони будуть розстріляні, якщо потраплять до полону[15]. Клаус К. також розповідав 7 липня батькам про те, що росіяни переконані, що німці не беруть у полон або після російської перемоги вони будуть одразу розстріляні, і дивувалися, що вони можуть далі жити[16]. Ганц С. писав 28 липня: «Росіянин або краще більшовик є незвично нацькований та надзвичайно витривалий ворог. Дотепер було так, що він віддавав перевагу смерті перед полоном»[17]. Клаус К. зауважував: «На жаль, росіянин інший ворог, аніж француз чи бельгієць. Раніше був би вже кінець. Успіх є таким самим, але шлях до цього не такий самий. У Франції ми билися проти людей, що концентрували як солдати інтелігентність, витривалість та досвід. Тут на Східному фронті

стоїть ворог, який є не інтелігентним, а тупим, не по-солдатськи хоробрим, а витривалим з відсутності почуттів, нам протистоїть байдужа та бездушна машина, яка буде зламана. Якщо ми у Франції брали ворога у кліщі, то це приводило до кінця. Ці хлопці тут б'ються, можна сказати, з божевіллям, поки вже не можуть рухати кінцівками. Вони не зміряються! Їм краще загинути під нашими танками. Вони роблять таке, що є не хоробрістю, а нерозсудливістю»[18]. Гайнц Р. у листі від 2 липня описував свої враження від радянських солдатів як фанатичних борців за ідею, оскільки вони не здавалися до полону та провокували на вбивство, що він пробував пояснити також тим, що «хтось розповів їм про нас та про наше поводження з полоненими моторошні казки»[19]. На противагу Карл Н. так описував 13 серпня зустріч з військовополоненими: «Ми проїхали сьогодні вранці знов ще 40 км. Нескінченні колони полонених росіян йдуть нам назустріч, вітаючи нас з радісними посмішками та нацистським вітанням, усі щасливі, що війна для них скінчилася»[20].

Листи солдат відображають також багато спостережень авторів щодо життя місцевого населення та здебільшого упереджене ставлення до нього, у співставленні з життям у Німеччині. У кількох листах німецькі солдати дещо з подивом описували, як їх сердечно зустрічало місцеве населення у Західній Україні, зокрема у Львові, відмічали їхню доброзичливість та вдячність за прихід та допомогу. Поряд з тим у листах описуються звірства, здійснені НКВС у тюрмах. Загалом ставлення до населення коливається у листах від гидливої пихатості до жалісливого співчуття.

Деяке протверезіння через реалії війни можна спостерігати вже у листах, написаних наприкінці літа. Курт М. писав дружині 30 серпня: «У такій війні, що ведеться тут, людина кардинально змінюється, і так ґрунтовно, що краще виховання йде вниз. Тут насильно виховується дійсно корисна людина, долі цивільних вже зовсім не цікавлять, оскільки ми їх зовсім не сприймаємо. Керівництву на батьківщині так добре, що вони зовсім не доходять до таких хворобливих роздумів. Треба побачити, як ці пастирі тужили б за своєю домівкою, якщо б вони так сиділи б у цьому тумані та пилюці, як ми. [...] Ми тут бажаємо усьому світу чоловіків, які ще не брали участі у світовій війні, тільки одну танкову атаку, коли не знаєш, чи добре завершиться на цей раз, – це вилікувало б на усе життя»[21].

Джерела та література

1 Volkes Stimme. Skepsis und Führervertrauen im Nationalsozialismus. Hrsg. Götz Aly. – Frankfurt am Main, 2006. Див. також: Дубик М. Індикатори сподівань та скепсису часів націонал-соціалізму: огляд дослідження "Глас народу. Довіра та скепсис до фюрера часів націонал-соціалізму" // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С.369–374.

2 Die Stimme des Menschen. Briefe und Aufzeichnungen aus der ganzen Welt 1939-1945. Gesammelt und herausgegeben von Hans Walter Bähr. – München, 1961. – S. 73.

3 Kilian, Katrin. «Man stirbt nicht gern, wenn man 22 Jahre alt ist, aber ich war bereit...» Der Krieg in Russland 1941 bis 1945 im Spiegel deutscher Feldpostbriefe // www1.historisches-centrum.de/forum/kilian02-1.html

4 http://www.feldpost-archiv.de/05-literatur.shtml

5 http://www.museumsstiftung.de/feldpost/brief.html: Kurt Marlow an seine Ehefrau am 12.08.1941 (3.2002.0884).

6 Ebenda. Heinz Rahe an seine Ehefrau am 18.07.1941 (3.2002.0985).

7 Ebenda. Hans Simon an seinen Vater am 28.07.1941 (3.2002.1288).

8 Ebenda. Karl Nünnighoff an seine Eltern am 26.07.1941 (3.2008.1388).

9 Ebenda. Manfred von Plotho an seine Ehefrau am 30.06.1941 (3.2008.2195).

10 Die Stimme des Menschen. – S.149.

11 http://www.museumsstiftung.de/feldpost/brief.html: Heinz Rahe an seine Ehefrau am 22.07.1941 (3.2002.0985).

12 Die Stimme des Menschen. – S.153.

13 http://www.museumsstiftung.de/feldpost/brief.html: Manfred von Plotho an seine Ehefrau am 1.08.1941 (3.2008.2195).

14 Die Stimme des Menschen. – S.153.

15 http://www.museumsstiftung.de/feldpost/brief.html: Gustav Böker an seine Eltern am

7.08.1941 (3.2002.0966).

16 Ebenda. Klaus K. an seine Eltern am 7.07.1941 (3.2002.0817).

17 Ebenda. Hans Simon an seinen Vater am 28.07.1941 (3.2002.1288).

18 Ebenda. Klaus K. an seine Eltern am 29.07.1941 (3.2002.0817).

19 Ebenda. Heinz Rahe an seine Ehefrau am 2.07.1941 (3.2002.0985).

20 Ebenda. Karl Nünnighoff an seine Eltern am 13.08.1941 (3.2008.1388).

21 Ebenda. Kurt Marlow an seine Ehefrau am 30.08.1941 (3.2002.0884).

Марина Дубик

Настроения немецких солдат летом 1941 года в письмах с фронта

В статье проанализированы письма немецких солдат, воевавших на украинской территории, датированные июнем-августом 1941 года. Основное внимание сосредоточено на представлениях о целях и характере войны, о вражеской стране и противнике, а также на изменениях этих представлений после двух месяцев войны.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, повседневная жизнь в условиях войны, нацистские оккупанты, полевая почта.*

Maryna Dubyk

The mood of German soldiers in the summer of 1941, in the letters from the front

The paper analyzes the letters of German soldiers who fought on the Ukrainian territory, dated June-August 1941. Main attention is pointed on the concepts of purpose and nature of the war, the enemy country and enemies, as well as changes in these views after two months of war.

Key words: *World War II, everyday life in conditions of war, Nazi occupiers, military post.*

УДК 94(477)"1941": 65.011.55

Ігор Вєтров (м. Київ)

ЕВАКУАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ ВАЖКОЇ ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ В 1941 РОЦІ: СТРАТЕГІЯ, ПЕРЕБІГ ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАСЛІДКИ

Розглядаються питання, пов'язані з евакуацію об'єктів важкої індустрії республіки на початку війни, труднощі та прорахунки у цій роботі та її наслідки для економіки України.

***Ключові слова:** економіка, евакуація, важка індустрія, військово–промисловий комплекс, народне господарство.*

Напад Німеччини та її союзників на СРСР поставив радянських лідерів перед необхідністю вирішення комплексу надзвичайно складних проблем. Одним з першочергових питань вважалось переведення економіки країни на воєнні рейки, а також перебазування виробничих потужностей з районів, яким загрожував агресор, у віддалені регіони Радянського Союзу.

На перший погляд, фактологічний ряд цієї теми виглядає доволі заповненим. Натомість інтерпретації й теоретичний рівень осмислення евакуаційної епопеї залишає значні можливості для дослідницьких зусиль. Йдеться, насамперед, про з'ясування механізмів регулювання промислового виробництва в екстремальних умовах війни, визначення ефективності й продуманості рішень вищого ешелону влади та інших „поверхів" управлінської вертикалі, аналіз невдач і прорахунків економічної політики на початковому етапі війни. Донині достеменно невідомо, що вдалося евакуювати, що довелося знищити, яка частина промислових потужностей постраждала в ході бойових дій, а яка – від рук окупантів чи була ними вивезена. Остання обставина пов'язана з тим, що в матеріалах Надзвичайної державної комісії, яка встановлювала розмір збитків, заподіяних займанцями, більшість матеріальних втрат „списувалося" на ворога. Ці дані „перекочували" до партійно-радянських документів. Та навіть коли на окремі індустріальні об'єкти, що мали особливе значення, в ході визволення України, приїздили високі комісії з центру (на них покладалась оцінка ситуації, вироблення рекомендацій щодо відновлення виробництва), у звітах основними винуватцями руйнувань позначалися окупанти. Це питання можна було б вважати суто формальним (мовляв, яка різниця, хто знищив приміщення й обладнання заводів та фабрик), однак відповідь на нього дає можливість глибше зрозуміти мотивацію й алгоритм дій радянського керівництва у найскладніший період війни, побачити, як воно уявляло перспективи. Адже не випадково поняття „тимчасово окуповані території" з перших днів збройного протистояння набуло статусу основоположної ідеологеми. Її повсюдне використання мало на меті переконати громадськість (у тому числі й зайнятих противником земель), що радянська влада після розгрому ворожих військ неминуче повернеться. Чим ще можна пояснити, що поверталась вона у 1943-1944 рр. на суцільні попелища й руїни, які були, переважно, результатом її тотальної тактики „випаленої землі"? Очевидно, на момент відступу і нездатності зупинити війська агресорів, саме це завдання видавалося головним. Перегрупування сил і створення альтернативних центрів військово-промислового комплексу (ВПК) на Уралі й Кузбасі, як тоді здавалося, зможуть компенсувати втрату українського промислового потенціалу. Безумовно, це був ризикований розрахунок. Однак виникає ще одне запитання: чи існували інші, продуктивніші варіанти розвитку подій. Віддавши у жертву промисловість УРСР (вагомість цієї жертви значною мірою мінімізувало вивезення найціннішого устаткування у віддалені райони країни), радянський уряд зміг вирішити надзавдання: не програв „ бліцкріг", вистояв у критичний період війни, зумів наростити ВПК до кількісних і якісних параметрів, співмірних з німецькими. Всі інші проблеми в той час вважалися другорядними, менш важливими й такими, що піддаються вирішенню в той чи інший спосіб. У 1948 р. вийшла друком брошура „Военная экономика в период Великой

Отечественной войны", автором якої був Голова Держплану СРСР М.Вознесенський. Як належало в той час, він зазначав, що програма воєнної перебудови „народного господарства " СРСР вичерпно подана у виступах Й.Сталіна 3 липня 1941 р. по радіо і в доповіді 6 листопада 1941 року. Та в кожному з восьми пунктів, сформульованих пост - фактум на підставі висловлених вождем думок не знайшлося місця для виразної артикуляції завдань, пов'язаних, з широкомасштабним перебазуванням продуктивних сил у східні регіони СРСР. Згадувалося лише про збільшення пропускної здатності залізниць Уралу і найважливіших вузлів – Челябінського, Свердловського, Тагільського, Новосибірського, Кіровського, а також будівництво залізничної мережі вздовж Волги, у північних та східних районах країни, але не вказувалося, з якою метою[1].

Сталін і його оточення і в найгірших очікуваннях не припускали, що бойові дії будуть упродовж тривалого часу вестись на території СРСР, а значна її частина буде зайнята агресором. Тому вже після початку війни замість „плану розвитку народного господарства на III квартал 1941 р.", довелося розробляти «мобілізаційний народно - господарський план» на цей відрізок часу. Згідно з цим документом затверджувався список ударних будов, що охоплював військові об'єкти, електростанції, підприємства паливно-енергетичної, металургійної, хімічної промисловості сконцентрованих у Західному Сибіру, на Уралі й Поволжі. Водночас план роздрібного товарообігу зменшився на 12%, що було викликане необхідністю задовольнити насамперед потреби Збройних сил.

Навальний наступ Вермахту і його союзників, загроза захоплення промислових центрів України спричинило нові корективи у плануванні. Цей план орієнтувався на переміщення індустріальних об'єктів на схід і формування тут воєнного виробництва.

Планові підходи до перебазування продуктивних сил дали змогу упродовж якихось трьох місяців евакуювати понад 1360 великих, головним чином, військових підприємств (455 – на Урал, 210 – у Західний Сибір, 250 – у Казахстан і Середню Азію). 550 промислових об'єктів було вивезено з України.

Враховуючи обмежені фінансові й матеріальні ресурси держави, евакуаційні заходи виявилися одним з головних засобів підвищення оборонної спроможності СРСР. Адже до листопада 1941 р. на території, яку захопив противник, до війни перебувало близько 40% усього населення країни, видобувалося 63% вугілля, виплавлялося 58% сталі, 68% чавуну, 60% алюмінію. Внаслідок військових витрат і евакуації продукція промисловості СРСР з червня до листопада1941 р. зменшилася в 2,1 рази. В останні два місяці 1941р. економіка не отримала жодної тонни вугілля з Донецького й Підмосковного басейнів. Випуск прокату чорних металів у грудні зменшився порівняно з червнем у 3,1 рази. Цей період виявився найважчим в історії воєнної економіки.

Позитивні тенденції стали проявлятися з березня 1942 р., коли евакуйоване обладнання вводилося в дію на новій базі.

Вже в цей час випуск нової продукції у східних районах країни досяг обсягів довоєнного виробництва на всій території СРСР[2].

Таким чином, завдяки перебазуванню індустріальних об'єктів з південно-західних регіонів Радянського Союзу вдалося швидко відновити економічний потенціал держави й поступово зламати несприятливий хід подій на фронті. Та все ж у більшому наближенні процес перебазування промислових підприємств, кваліфікованих робітників та інженерно - технічного персоналу на великі відстані виглядає зовсім не так безпроблемно, як це подавалося донедавна в історичній літературі.

Основна складність полягала у визначенні термінів демонтажу й передислокації обладнання, а також забезпечення таких перевезень рухомим складом. Швидкоплинна зміна ситуації на фронті перешкоджала плануванню евакуаційних заходів та їхній своєчасній реалізації.

З метою координації дій різних відомств 24 червня при союзному уряді було створено Раду з евакуації (спочатку її очолював Л.Каганович, а з 3 липня – М. Шверник). У постановах РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна» від 27 червня та «Про порядок евакуації населення, у воєнний час» викладено основні засади евакуаційної політики, черговість переміщення устаткування промислових підприємств, матеріалів, сировини, харчових запасів, людей[3]. Насамперед передбачалося перебазувати об'єкти стратегічного значення разом з фахівцями, які мали забезпечити їх пуск на нових місцях.

Звертає на себе увагу той факт, що з часом до складу Ради з евакуації було кооптовано керівників радянських спецслужб – Л.Берію, В.Абакумова й С.Круглова. Цей крок, очевидно, був викликаний усвідомленням того, що за вкрай несприятливого розвитку подій на фронтах вивезти на великі відстані все, що планувалося, не вдасться. У зв'язку з цим на органи держбезпеки (згідно з директивою НКДБ СРСР № 168 від липня 1941 р.) покладався контроль за тим, «наскільки ретельно знищено на території СРСР, яку займе противник, народне добро (фабрики, заводи, склади, електростанції та все, що може виявитися корисним ворогові в його боротьбі з радянським народом)...»[4].

Як бачимо, вказівки Сталіна про суцільне знищення всього, що міг би використати агресор, перетворення захопленої ним території на «зону пустелі» не лише послідовно втілювалися в життя : за якістю виконання цих директив стежили органи, в ретельності яких сумніватися не доводилось.

«Мобілізаційний народногосподарський план» на ІІІ квартал 1941 р. містив ще одну суперечність. Промисловість переводилась на воєнні рейки, різке перепрофілювання на випуск продукції для діючої армії, підвищені плани вимагали максимальної концентрації всіх ресурсів і робочої сили. Варто взяти до уваги, що до кінця 1941 р. об'єкти ВПК Радянського Союзу випустили 12 тис. бойових літаків, 6,5 тис. гармат і мінометів[5]. Значна частина цієї продукції – на рахунку українських промислових підприємств. Водночас з центру надходили розпорядження про підготовку до евакуації, що відразу порушувало виробничий цикл, усталений ритм роботи. Нерідко вказівки про переміщення підприємств надходили з запізненням, внаслідок чого демонтаж, вантаження й транспортування обладнання відбувалося під авіаційними нальотами й артилерійськими обстрілами.

В Україні керівництво переміщенням продуктивних сил у віддалені райони СРСР покладалося на республіканську комісію на чолі з заступником Голови РНК УРСР Д.Жилою, яка була створена 26 червня 1941 року. Вже наступного дня в столиці республіки почався демонтаж устаткування вагоноремонтного заводу, а 1 липня перший ешелон (33 вантажних вагони і 2 – з фахівцями та їхніми сім'ями) рушив на схід. Майже одночасно вивозилося обладнання заводу ім. Артема[6]. До середини вересня з Києва відбуло 1100 вагонів з устаткуванням, робітниками, інженерами, техніками заводу «Арсенал». А всього на цей час з Києва вивезено 197 підприємств (64 – союзного та 88 – республіканського значення та 355 тис. фахівців[6].

Восени начальник Генштабу сухопутних військ Вермахту Р.Гальдер занотував у своєму щоденнику: «Складається враження, що Київ був планомірно евакуйований»[8].

У середині липня у зв'язку з загрозою захоплення ворогом розгорнулись підготовчі роботи до вивезення підприємств Херсонщини та Миколаївщини.

Завдяки нестандартним рішенням (було прокладено тимчасову залізничну колію) до 1 серпня вдалося передислокувати обладнання й апаратуру Херсонського нафтопереробного заводу до Сизрані на спеціальних платформах.

Недобудовані морські судна «Лепсе» і «Разін» Херсонського суднобудівного й судноремонтного заводу ім. Комінтерну передали Чорноморському пароплавству, ще 5 відбуксировані в Керч, а одне – в Тюмень. Два кораблі після капітального ремонту вивезли з Херсона, а ще два – роззброєно й частково розібрано. Морські транспорти виявилися дуже вразливими для авіації та підводного флоту противника, оскільки не мали належного озброєння. Внаслідок ворожих атак затонули пароплави «Аджарія», «Більшовик», «Поліна Осипенко», були ушкоджені інші судна.

Оскільки санкціонувати рух морськими магістралями міг лише Наркомат оборони, цивільний флот потрапив у цілковиту залежність від військового відомства. Встановлюючи мінні поля, військове командування не забезпечило його необхідною кількістю досвідчених лоцманів. Керівництво Чорноморського пароплавства виїхало до Ростована-Дону й не могло забезпечити оперативне розв'язання проблем, що виникали щогодини.

Незважаючи на те, що рішення Наркомату суднобудівної промисловості про евакуацію заводу ім. 61-го комунара (м. Миколаїв) надійшло ще 8 липня 1941 р., місцева влада не вжила належних заходів до його виконання. Тільки в другій половині місяця до Астрахані вирушили обладнання і спеціаліст заводів ім. А.Марті й ім. 61-го комунара. 11 серпня у штабі Приморської армії відбулась нарада за участю командарма генерала І. Тюленєва, члена військради Л.Корнійця, місцевого керівництва, директорів заводів та

фабрик. На ньому обговорювалися невідкладні заходи, спрямовані на своєчасне переміщення промислових потужностей, матеріалів, плавзасобів у безпечні райони. Однак далеко не всі функціонери продемонстрували здатність опанувати ситуацією в критичний момент, стійкість, волю, виконавську дисципліну. Так, 12 серпня під час наради господарських керівників Миколаївщини заступник наркома суднобудівної промисловості А.Редькін закликав припинити паніку, прояви боягузтва й несанкціонований виїзд керівного складу. Та щойно він від'їхав до Севастополя, в другій половині дня перестали надходити вагони, а більшість працівників заводу ім. 61-го комунара не стали до своїх робочих місць. Наступного дня всі роботи зупинилися. Головні інженер та енергетик змушені були висадити толовими шашками в повітря діючі елекричну й кисневу станції та інші цехи. Тим часом легкову машину, в якій з міста намагалася виїхати дирекція підприємства, відібрав загороджувальний загін (у такий спосіб «командирів виробництва» примушували до кінця виконувати свої обов'язки)[9].

Унікальну витримку й ентузіазм виявили трудові колективи Одещини. Незважаючи на близкість лінії фронту, одесити мужньо переносили авіанальоти й продовжували працювати. 26 серпня 1941 р. бюро Одеського обкому КП(б)У затвердило постанову про організацію та подальше розширення виробництва для потреб фронту й оборони міста. У переліку підприємств, які залучалися до випуску воєнної продукції налічувалося 23 об'єкти, в тому числі заводи ім. Січневого повстання, ім. Червоної гвардії, ім. 10-річчя Жовтня, завод УЧП №2, ім. Жовтневої революції, ім. Дзержинського, ім. Петровського та ін. На них покладалися: ремонт танків і бронемашин, гармат і мінометів, стрілецької зброї, автотранспорту, пересувних майстерень, похідних кухонь, виготовлення рейкових протитанкових загорож, мінних запалів, вибухових речовин, спорядження, а також виробництво бронепоїздів, бронетанкових машин (на базі гусеничних тягачів), мінометів Д – 50 та 80-м калібру, окопних вогнеметів, ручних протипіхотних та протитанкових мін, запалів - детонаторів, кинджалів тощо[10].

Водночас одесити намагалися забезпечити евакуацію підприємств і установ з інших областей морськими магістралями, оскільки можливості залізничного транспорту неухильно зменшувалися. Середньодобове навантаження на Південній залізниці у липні 1941 р. становило 71,5 % від червневого, Сталінській - 61,3%, Південно-Донецькій – 57,95 % Північно-Донецькій – 54, 1 %[11].

З Одеського порту морем вивезли 150 підприємств та установ, у тому числі верстатобудівний завод ім. Дзержинського, завод сільськогосподарського машинобудування, крекінг-завод. Зі 190 тис. тонн механізмів, апаратури, матеріалів, харчових продуктів, історико-культурних цінностей тощо – 51 тис. тонн транспортувалося залізницею, 139 тис. т. – морськими шляхами[12].

18 серпня ДКО видав директиву про порядок евакуації промислових підприємств Лівобережжя. Тільки на території Дніпропетровщини функціонувало 511 великих підприємств. До війни вони давали 19,7 % чавуну, 16,5% сталі, 18,2 % прокату, 28,2% залізних труб, 15% коксу, які вироблялися в СРСР, 60% видобутку залізної руди, 33% – марганцевої руди[13].

Обсяги і темпи демонтажних і вантажних робіт вражають увагу, адже йшлося про перебазування гігантів індустрії. 919 вагонів з обладнанням, 17 паровозів, а також 96 вагонів з робітниками та ІТП виїхали з металургійного заводу імені Петровського (м. Дніпропетровськ) в Оренбурзьку область, де зводився Орсько-Халіловський комбінат. Туди ж попрямувало устаткування доменного цеху, універсального стану, бесемерівського цеху, 744 верстати, молоти, преси і двигуни металургійного заводу ім. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ)[14]. З 9 серпня до 6 жовтня тривало вивезення устаткування й окремих агрегатів з Дніпропетровського трубопрокатного заводу – головного об'єкту, на якому виготовляли високоякісні труби для авіаційної, автотранспортної та інших галузей ВПК. Разом з фахівцями воно було використане на новоствореному Первоуральському трубному та реконструйованому Синарському металургійному заводах[15].

Гірничорудні підприємства тресту «Дзержинськруда» перебазувалися на Бакальські та Златоустівські рудники Челябінської області. 1500 гірників прибули в розпорядження тресту «Красноуралмідьруда» (Свердловська обл.), частина колективу-тресту «Нікополь-Марганець» – до північних районів області, решта – на Магнітку[16]. Всього з

Дніпропетровщини було вивезено 99 тис. вагонів з цінними вантажами[17].

Непорозуміння між дирекцією «Запоріжсталі» та місцевою владою, дефіцит рухомого складу порушували графік евакуації найбільшого в Європі підприємства цього профілю. Та все ж 9 тис. робітників, техніки, інженерів, які вдень і вночі розбирали й вантажили устаткування на платформи в цілому справилися з покладеними на них завданнями. Крім того, до вересня вони відвантажили замовникам готової продукції на 40 млн. крб. За півтора місяці заводчани відправили на схід 9358 вагонів вантажів. А всього з УРСР було евакуйовано 40 об'єктів чорної металургії[18]. Все обладнання українських індустріальних гігантів було розміщене на майданчиках і в цехах 26 заводів Уралу[19].

16 вересня ДКО ухвалив рішення про переміщення на схід підприємств Харкова. Внаслідок розгубленості й нерозпорядливості керівників виробництва, відсутності механізмів для вантаження обладнання, загальної непідготовленості роботи на багатьох підприємствах велися низькими темпами. Та все ж до 19 жовтня з 34 найбільших промислових об'єктів міста відправлено 320 ешелонів з майном, а також 65 тис. мешканців[20].

Дещо запізнілим видається розпорядження Ради з евакуації про перебазування виробничих потужностей Донбасу. 9 жовтня, коли воно з'явилося, ворог вже вступив на територію краю. Тому час відведений на вивезення устаткування Макіївського і Сталінського металургійних заводів, Мушкетівського, Рутченковського і Сталінського коксохімічних, Харцизького трубного, Макіївського трубозварювального обмежився 5 днями, підприємств Маріуполя – 3. Загальну ситуацію покращувало тільки те, що вузли й агрегати окремих цехів були вивезені раніше у відповідності з наказами відповідних наркоматів і главків. Однак завдяки зусиллям виробничих колективів, партійних та профспілкових комітетів, які брали на себе розв'язання багатьох організаційних проблем, цінні вантажі та люди (11870 вагонів) були евакуйовані з Донбасу[21].

З великими труднощами виконувалися рішення про перебазування потужностей енергетичної галузі, які до останнього давали струм діючим промисловим підприємствам. З Київської РЕС вдалося вивести 3 турбіни, 1 турбіну ТЕЦ і 3 котли. Решту – знищили, а ГЕС №1 цілком вивели з ладу. Спеціальні команди саперів висадили в повітря греблю Дніпрогесу, Дніпродзержинська і Криворізької ГЕС. У Харкові зуміли забезпечити демонтаж і вивезення 5 турбогенераторів ГЕС №2 і №3, 2 турбіни ТЕЦ тракторного заводу ГЕС №1 й однієї турбіни ТЕЦ ХТЗ. Енергетики евакуювали частину апаратури й устаткування Зуївської і Штерівської ДРЕС й основне обладнання з будівництва Кураховської ГРЕС (Сталінська обл.). Загалом же ситуація була маловтішна: замість 4100 вагонів, необхідних для транспортування потужностей галузі, було одержано тільки 262. У зв'язку з цим все електрообладнання довелося знищувати чи приводити в стан непридатності[22].

Надзвичайного значення уряд надавав евакуації підприємств машинобудівного профілю. В період індустріалізації він не рахувався ні з чим, аби забезпечити сучасне оснащення галузі, що мала гарантувати економічну незалежність держави. А в роки війни кожен верстат і агрегат був на рахунку, тому їх намагалися зберегти для експлуатації у віддалених від фронту цехах. Для прикладу, на Харківському турбогенераторному заводі (єдиний в Союзі виробляв турбіни потужністю 50 тис. квт і турбіни для кораблів ВМФ), використовувалися верстати, виготовлені за кордоном у єдиному екземплярі. Працівники заводу заздалегідь зняли і завантажили для перевезення до Свердловська 568 одиниць устаткування з 610. До 20 жовтня 3745 одиниць з усіх 3851 та 4,7 тис. робітників і спеціалістів відправилися на Сталінградських тракторний завод з ХТЗ[23].

Майже 3 тис. одиниць обладнання і 3,2 тис. фахівців прибули на Челябінський тракторний завод з харківських підприємств –дизельного, верстатобудівного і заводу шліфувальних верстатів. Апаратура і спеціалісти електромеханічного заводу були розпорошені на об'єктах Кемерово, Нижньої Тури, Прокоп'євська, Свердловська, Чебоксар і Уфи. На майданчики Нижньотагільського вагонобудівного заводу упродовж місяця перебазували 2250 вагонів обладнання танкового заводу ім. Комінтерна[24].

Велика увага приділялася переміщенню на схід об'єктів сільськогосподарського машинобудування. Механізми й агрегати, а то й цілі технологічні лінії, вивезені з України, встановлювалися на новостворюваних заводах за Волгою та Уралом, в основному – танкових.

Частина устаткування Київського заводу і Харківського заводу ім. Лепсе було використане в Омську на щойно зведеному Сибірському машинобудівному заводі, який став випускати тракторні двигуни й боєприпаси. На базу нового машинобудівного заводу прибули обладнання, робітники й інженерно – технічний персонал харківського заводу „Серп і Молот". Верстати й механізми Запорізького комбайнового заводу „Комунар" було перевезено до Красноярська, де створювалося нове підприємство сільськогосподарського машинобудування[25].

На уральських об'єктах ВПК знайшли застосування фахівці й устаткування Кіровоградського і Бердянського заводів сільськогосподарського машинобудування, Херсонського комбайнового, Сумського машинобудівного. У якості самостійних підприємств у Ташкенті функціонували одеські заводи ім. Сталіна й ім. Жовтневої революції, а також завод автозапчастин „Червоний Профінтерн" у м. Чкалов Кокчетавської області Казахської РСР[26].

Серед перших підприємств, що виробляли літаки, до Новосибірська прибув Київський авіазавод. Дніпропетровський, Харківський і Запорізький авіаційні заводи були переміщені в Саратов і Перм, де на великих площах налагоджувалось масове виготовлення останніх моделей радянських бойових літаків[27].

Багато виробничих споруд, технологічних ліній, що працювали до приходу ворога, так і не встигли розібрати, вивезти чи пошкодити. У багатьох випадках для цього просто не існувало фізичних можливостей. Так на території запорізьких заводів залишилося майже 100 тис. т чавуну і сталі, для вивезення яких потрібно було кілька тисяч вагонів. Потреба в електрострумі ускладнила, а місцями й унеможливила демонтаж електростанцій та електромереж. У Донбасі залишилася значна кількість видобутого вугілля, що дісталось окупантам.

Далеко не всі робітники й службовці, техніки, інженери, конструктори, науковці, які мали можливість евакуюватися, зважилися на такий крок. Дехто не бажав залишати власну домівку, господарство, майно. Були й такі, хто залишився вдома з політичних чи інших міркувань. Та все ж 3,5 млн. громадян республіки виїхали за її межі. За офіційними даними, у східні регіони СРСР було перебазовано 550 великих підприємств з України. З огляду на те, що в 1940 р. в УРСР налічувалося 13 тис. промислових об'єктів, ця кількість видається незначною. Однак слід визнати, що попри всі негаразди й невдачі, радянському керівництву вдалося вирішити два взаємопов'язані завдання: 1) створити потужний військово – промисловий комплекс у недосяжних для агресора регіонах країни; 2) позбавити противника можливості у більш –менш осяжній перспективі відродити на захоплених територіях промислове виробництво в масштабах, які б мали помітний вплив на хід бойових дій.

У зв'язку з цим залишається актуальним питання про стартові позиції відбудови індустрії республіки. Оскільки повноцінна реевакуація виробничих потужностей була неможливою, а ступінь руйнувань виявився критичним, відродження важкої промисловості України доводилося починати з „нуля". В умовах триваючої війни про масштабні відновлювальні роботи не йшлося. Здавалося б, за цих обставин стратегічною лінією мала б стати відбудова об'єктів, орієнтованих на соціальні потреби. Але у Москві вирішилися до кінця скористатися шансом ввести СРСР до клубу світових держав і амбіційні геополітичні наміри взяли гору над здоровим глуздом. Країна, що з гігантськими людськими й матеріальними втратами вистояла у жахливій війні, на довгі десятиліття втягувалась у гонку озброєнь і „холодну війну ". Для економіки всієї держави й України, зокрема, це означало нові жертви на користь форсованого розвитку оборонної сфери, мінімізацію соціальних програм, галузевий дисбаланс і постійне перенапруження бюджету. У поєднанні з руйнівними наслідками війни це програмувало на повоєнний період низький рівень життя переважної частини громадян.

Джерела та література

1 Военная экономика в период Великой Отечественной войны. - У кн.: Вознесенский Н.А. Избранные произведения. – М., 1979. – С. 498–501.
2 Там само. – С. 504–505.
3 Известия КПСС. – 1990. – № 6. – С. 208.
4 З архівів ВУЧК- ГПУ- НКВС- КГБ. – 2000. – № 1/2. – С. 25.

5 *Волкогонов Д.А.* Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна: У 2-х кн. – К., 1990. – Кн. 2. – С. 183.
6 Центральний денржавний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України), ф. 166, оп. 3, спр. 308, арк. 77, 94, 111.
7 Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – 1977. – Т. 7. – С. 66.
8 *Гальдер Ф.* Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генштаба сухопутных войск (1939– 1942). Пер. с нем: В 3-х т. – М., 1968 – 1971. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 66.
9 *Малярчук А.А.* Верфь на Ингуле. – Ленинград, 1989. – С. 172.
10 Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Док. и материалы. – Одесса, 1970. – С. 58–59.
11 *Салата О.О.* Значення економіки України у створенні обороного потенціалу СРСР у період оборонних боїв (22 червня – грудень 1941 р.). – К., 2005. – С. 105.
12 *Головко М.Л.* Суспільно-політичні організації та рухи в період Другої Світової війни. – К., 2004. – С. 271.
13 *Чернега П.М.* Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої Світової війни (1939–1945). – К., 2004. – С. 54.
14 Сталь для победы.Черная металургия СССР в годы Великой Отечественной войны. – М., 1983. – С. 42, 89.
15 *Кожевников Ю.Н.* Трубная промышленность фронту // Воспоминания старейших металургов. – М., 1980. – Ч. 2. – С. 3– 7.
16 *Чернега П.М.* Вказ. праця. – С. 56.
17 Історія Української РСР. – Т. 7. – С. 66.
18 *Морехина Г.Г.* Великая битва за металл (1941–1945). – М., 1974. – С. 83–86.
19 В битве за Советскую Украину. – К., 1985. – С. 53.
20 ЦДАГО України, ф. Р. 1, оп. 23, спр. 24; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг.: в 3 т. – К., 1975. – Т. 1. – С. 267.
21 Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – Т. 1. – С. 280.
22 ЦДАГО України, ф. Р. 1, оп. 23, спр. 24. арк. 21.
23 *Чернега П.М.* Вказ. праця. – С. 57.
24 Там само. – С. 58.
25 *Митрофанова А.В.* Рабочий клас Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.). – М., 1960. – С. 87, 89.
26 *Чернега П.М.* Вказ. праця. – С. 59.
27 *Степанченко В.*, Петренко В. Киевские самолетостроители.Очерки истории Киевского авиационного завода имени 50-лелия Великой Октябрьской социалистической революции. – К., 1970. – С. 122–124.

Игорь Ветров

Эвакуация объектов тяжёлой индустрии Украины в 1941 г.: стратегия, ход и перспективные последствия

Рассматриваются вопросы, связанные с эвакуацией объектов тяжелой индустрии республики в начале войны, трудности и просчёты в этой работе и её последствия для экономики Украины.

Ключевые слова: *экономика, эвакуация, тяжёлая индустрия, военно-промышленный комплекс, стратегия.*

Igor Vetrov

Evacuation of the objects of heavy industry of Ukraine in 1941: strategy, overcome and perspective consequences

Article discusses the questions, connected with evacuation of the objects of heavy industry of the republic in the beginning of war, difficulties and mismanagement in this field and its consequences for the Ukrainian economy.

Key words: *economy, evacuation, heavy industry, military-industrial establishment, strategy.*

УДК 94(477).08.«1941/45»

Олександр Марінченко (м. Дніпропетровськ)

БОЙОВІ ДІЇ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК В УМОВАХ ЛОКАЛЬНИХ ОТОЧЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ВЛІТКУ 1941 РОКУ

У статті здійснена спроба виявлення випадків локальних оточень радянських військ на території України влітку 1941 р. та аналізу бойових дій оточених частин в специфічних умовах війни.

Ключові слова: *оточення, радянські війська, дивізія, з'єднання, частини, командування, людські та матеріальні втрати.*

За останні роки у вивченні подій 1941 р. на фронті протистояння Червоної армії та вермахту зроблені серйозні кроки вперед порівняно із історіографічними здобутками минулих років. Не пройшли повз уваги дослідників і такі складні та неоднозначні її сторінки як оточення армійських угруповань радянських військ на території України в літньо-осінній кампанії 1941 р., що підтверджується виданням спеціальної наукової літератури[1]. «Але у ворожому кільці», – як слушно зазначав підполковник С. Рубан, – «опинялися не тільки армії. Набагато частіше потрапляли в оточення з'єднання і частини»[2]. Без висвітлення цих сюжетів, тобто локальних оточень радянських військ, картина війни уявляється неповною.

У початковий період війни Південно-Західний фронт діяв більш успішно ніж Північно-Західний чи Західний, що пояснюється не в останню чергу тим, що на цьому напрямі було зосереджено найсильніше угруповання Червоної армії, а для вермахту головним на той час був центральний – московський напрямок. І тим не менше частина радянських військових з'єднань, в умовах маневреної війни, коли противник зміг заволодіти стратегічною ініціативою, опинилася у вкрай тяжкому становищі. Так, в оперативному зведенні № 09 штабу Південно-Західного фронту від 26 червня вказувалося, що два полки 87-ї стрілецької дивізії залишилися оточеними в районі Устилуга. Тільки особовому складу оточених в кількості 200 чоловік під командуванням полковника Бланка вдалося з боєм прорватися на з'єднання з 15-м стрілецьким корпусом в районі Володимир-Волинська[3]. Інші підрозділи продовжили чинити опір в тилу німецьких військ.

228-а стрілецька дивізія після декількох днів форсованого маршу вранці 25 червня вийшла в район Дубно. В документах відзначалося, що її частини зав'язали бої з десантом противника та «місцевими фашистськими загонами»[4]. Дивізія не маючи допомоги з боку інших з'єднань 36-го стрілецького корпусу та зв'язку зі штабом корпусу, змушена була виходити з бою. Відступаючи, вона втратила всю гаубичну та легку дивізійну, полкову і батальйонну артилерію, всі міномети, до 50% станкових кулеметів, до 50% особового складу, все штабне майно, всі засоби зв'язку, а 799-й стрілецький полк втратив убитими, пораненими та зниклими без вісті 75% свого особистого складу. Вже 27 червня 1941 р. дивізія опинилася без боєприпасів у напівоточенні. У період з 27 червня по 1 липня 1941 р. зв'язок частин між собою і штабом дивізії з частинами був втрачений[5].

Приблизно в той же самий час у вкрай тяжкому становищі опинилася і 124-а стрілецька дивізія. На кінець дня 24 червня 1941 р. дивізія втратила зв'язок із штабом армії і штабом корпусу. В бою загинув полковий комісар Желябов. На кінець дня 25 червня 1941 р. частини дивізії були остаточно відрізана від тилів і баз постачання в районі Порицьк, Сокаль, Милятин. Штаб з'єднання був розбитий, втративши більше половини своїх працівників. Більшість полків втратило до 50% особового складу, озброєння залишилося без снарядів, а автотранспорт без пального. Оцінивши скрутне становище в якому опинилася дивізія, її командир генерал-майор Сущий прийняв рішення на світанку наступного дня органі-зувати прорив. Вихід частин із оточення супроводжувався кровопролитними боями. Вже 5 липня залишки дивізії зосередилася в лісі на півночі від населеного пункту Дубини. Після того як командувач зник без вісті, командування дивізією прийняв на себе важко поранений в ногу ко-

мандир 406-го стрілецького полку полковник Новіков, якому вдалося вивести з'єднання з оточення. 24 липня 1941 р. залишки дивізії разом із залишками 34-ї танкової, 87-ї та 98-ї стрілецьких дивізій («група Попеля»), що приєдналися на шляху просування, вступили в укріпрайон Білокоровичі, маючи у своєму складі 1700 чол. і чотири 45 мм гармати (за іншими даними біля 2000 чол.). Частини йшли з боями по тилах противника 32 дні, подолавши 640 км по прямій, а в цілому біля 900 км[6].

Матеріальне забезпечення частин дивізії, постачання боєприпасами та озброєнням здійснювалося за рахунок нападів на тилові комунікації противника. Так 406-й стрілецький полк в районі Перемишля зміг захопити 400 снарядів та 50000 патронів. Харчування здійснювалося за рахунок дій створеного продовольчого загону, який займався заготівлею продовольства у місцевого населення, а коли це було неможливо, харчувалися кониною (було вбито та з'їдено 120 коней), а також за рахунок трофеїв противника і розгрому його тилів. Таким же шляхом добувалися медикаменти. Харчі готували в трофейних касках та цинкових коробках від патронів[7].

У доповідній записці про вихід 124-ї стрілецької дивізії з оточення, її начальник штабу капітан Повійчук відзначав, що противник на окупованій території по якій проходив шлях дивізії, вів посилену пропаганду через листівки «про самостійну Україну і об'єднання її навколо націоналіста Бандери»[8].

Подібним же чином склалася доля радянських військ, які приймали участь в боях за Дубно. За свідченням бригадного комісара 8-го мехкорпусу М.К. Попеля, після особистого наказу члена Військової Ради корпусного комісара Вашугіна 27 червня 1941 р., в районі Радзивіло він очолив зведену групу із 34-ї і частини танків 12-ї танкових дивізій з метою наступу в район південної околиці м. Дубно в ході танкової битви на території Західної України. До 23.00 цього ж дня околиці Дубно були захоплені. Зав'язалися важкі бої з 11-ю моторизованою дивізією вермахту, які тривали до 30 червня. Радянські частини в умовах сильного тиску з боку противника на тили зайняли кругову оборону, захопивши під час бою 13 танків. Але німецьким військам вдалося обійти фланги обороняючих місто і повністю їх оточити. Починаючи з 28 червня їхнє становище ускладнювався тим, що до району Дубно у другій половині дня з заходу підійшла нова група танків противника (біля 200 одиниць)[9]. За свідченням командувача 16-ї німецької танкової дивізії В. Вертена, частини якої були кинуті на розгром оточених, 29 червня стало кульмінацією битви. Червоноармійці чинили настільки впертий спротив, що противник був вимушений відступити під масованим обстрілом, при чому серед німецьких солдатів мали місце прояви паніки[10]. Однак, не маючи зв'язку ані з корпусом, ані з фронтом, і втративши тільки до 29 червня до 50% танків, в умовах відсутності снарядів для гармат, було прийнято рішення здійснити прорив і вийти з оточення. Атака почалася 30-го червня у вечорі і увінчалася успіхом, проте війська зазнали великих втрат. До 1 липня у т.з. групі Попеля налічувалося 395 чоловік і в т.ч. поранені. Групі вдалося вийти через балки до навколишніх лісів де вона переховувалася 2 і 3 липня, ведучи розвідку з метою встановлення контакту з іншими радянськими підрозділами. Решта танків була виведені з ладу, зброя знята. На нараді було вирішено прориватися в пішому порядку в ніч з 3 на 4 липня. Вже 13 липня група з'єдналася із залишками вже згадуваної 124-ї стрілецької дивізії в районі Славутських лісів. Боротьба ускладнювалася тим, що авіація противника постійно стежила за рухом групи, і по дорозі робилися численні засідки. 24 липня 1941 р. о 18.00 їм вдалося вийти в розташування військ фронту в районі Білокоровичі[10].

У доповіді про вихід з оточення Попель, як і полковник Новіков, теж вказував на те що «супротивник широко використовує українські контрреволюційні організації, особливо ОУН, для агітаційно-пропагандистської роботи серед місцевого населення...»[12]. А торкаючись питання про ставлення місцевого населення до Червоної армії він наголошував: «На всьому протязі руху загону, ми зустрічали доброзичливе ставлення з боку населення частинам і окремим бійцям армії, що проходили, особливо це в східних областях. У західних же областях мали місце випадки обробки наших бійців на здачу в полон противнику з боку місцевих жителів»[13].

Про те наскільки міцно Попель та підпорядковані йому командири тримали командування групою, говорять і факти проведення ідеологічної роботи серед бійців, задля підвищення їх морально-політичного стану. Найкращі бійці та командири загону приймалися в партійні ряди. Так у період виходу з

оточення та просування по тилах німецьких військ було прийнято 7 осіб в кандидати ВКП(б), 12 чоловік до комсомолу. Загін озброювався за рахунок трофеїв. До 16–17 липня його чисельність стала перевищувати 1500 чоловік[14].

Про те наскільки успішними виявилися дії групи в реаліях літа 1941 р. говорить той факт, що вона в якості героїчного приклада була згадана у каральному наказі Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 року, (група Новікова–Попеля[15].

Іншим з’єднанням 8-го мехкорпусу «пощастило» значно менше. В доповіді про бойові дії корпусу в період з 22 по 30 червня 1941 р. його командувач генерал-лейтенант Д.І. Рябишев писав про те, що підпорядкованим йому військам прийшлося зіткнутися із відступом від кордону неорганізованих і розгублених радянських частин, які фактично перестали існувати як військові організації. Дороги по яким рухався корпус були забиті біженцями, що приводило до пробок, «маршеві порядки корпуса ламалися». Дивізії вступили у бій вранці 26 червня після чотири добового безперервного маршу, маючи 40–50% бойових машин та артилерії, все ж інше було розкидано по 500 км маршруту просування[16].

Рябишев вказував, що наказ командування Південно-Західного фронту № 2121 про наступ корпусу на Дубно був переданий о шостій ранку 27 червня через бригадного комісара Михайлова. При чому напередодні було отримано цілю низку суперечливих наказів. Так о сьомій ранку 25 червня був отриманий зовсім інший наказ № 0015 про перехід в атаку та вихід в район Чарухув, Боремель, Берестечко, Звиняче, вже наступного дня був отриманий наказ № 0016, в якому початок атаки був перенесений на ранок 26 червня, а вночі 27 червня генерал-майор Панюхов передав усний наказ командувача Південно-Західного фронту про відхід за лінію піхоти 37-го стрілецького корпусу з метою посилення її бойового порядку[17].

У результаті боїв 28 червня в оточення потрапила 7-а мотострілецька дивізія в районі Пляшова, Іване Пусте, Іващуки, Сітно, зазнавши великих втрат у техніці, головним чином від вогню ворожої артилерії і дій бомбардувальної авіації. Маючи зв'язок з частинами дивізії Рябишев наказав їм прориватися.

В оточенні опинилася також 12-а танкова дивізія. Її командир генерал-майор Мішанін був убитий на полі бою, загинули начальник штабу полковник Попов, помічник командира дивізії по технічній частині і начальник зв'язку. Командири 23-ї та 24-ї танкових полків опинилися в оточення разом із групою Попеля. Великих втрат зазнав начсклад під час бомбардування. Велика група начскладу і червоноармійців втекли в паніці з поля бою на чолі з колишнім заступником командира дивізії полковим комісаром Волковим. До кінця дня 28 червня некеровані залишки дивізії вийшли з оточення. Фактично 7-а мотострілецька і 12-а танкова дивізії перестали існувати як бойовий організм[18].

8-й мехкорпус втратив у боях до 30 червня, без урахування 34-ї танкової дивізії, 107 танків і 38 бронемашин. Головним джерелом деморалізації радянських військ були активні дії авіації противника[19]. Загальні ж дані про людські втрати, і в тому числі полоненими, в доповіді про бойові дії частин корпусу, як і в багатьох інших радянських документах воєнної доби, не зафіксовані.

У зв’язку зі складною ситуацію на фронті, оточенням значної кількості з’єднань, 15 липня 1941 р. начальник Головного політуправління Червоної армії Л.З. Мехліс доручив головкому військами Південно-Західного напряму С.М. Будьонному літаками закинути в окуповані райони «Звернення до червоноармійців, командирів і політпрацівників, які б'ються в тилу супротивника». В тексті «Звернення» говорилося: «Відважні воїни Червоної армії. По ходу бойових дій вам доводиться битися з ворогом у відриві від головних сил Червоної армії. В умовах маневрованої війни відрив частин і навіть підрозділів від своїх головних сил відбувається нерідко. Треба пам'ятати, що кожна група бійців і кожна частина Червоної армії, що опинилися в тилу супротивника, повинні розглядати себе, як такі, що виконують бойове завдання»[20].

Далі в пропагандистському дусі стверджувалося, що «за перші три тижні війни німці втратили убитими, пораненими та полоненими не менше мільйона чоловік, більш ніж 3000 танків і більш ніж 2300 літаків. Кращі німецькі дивізії винищені нашими військами»[21]. Хоча наведені статистичні дані скоріше були правильними відносно втрат РСЧА аніж вермахту у початковий період війни.

Особливо наголошувалося на тому, що перемога над ворогом близька, оскільки 12 липня між СРСР і Великобританією було укладе-

но угоду про спільні воєнні дії проти гітлерівської Німеччини, яка отримала війну на два і більше фронти[22].

І хоча оперативно-стратегічна ситуація на фронті складалася не на користь Червоної армії, деякі з'єднання відходили з важкими боями, чинячи впертий опір наступаючим німецьким військам. В ніч на 2 липня змогла вирватися з оточення в районі Задвуже 41-а стрілецька дивізія генерал-майора Мікушева. Атакуючи у південному напрямі, її полки прорвали кільце оточення і почали просуватися в напрямку Галогури під безперервними ударами противника з флангів і тилу. Поряд по сусіднім дорогам разом із потоками біженців відходили цілі частини і підрозділи Червоної армії, брели бійці і командири, що відстали. Згадуючи роботу вищестоящих штабів в цей період, генерал Мікушев писав: «Що відбувається на найближчих від нас ділянках фронту і в тилу, не повідомляють. За весь час боїв ми не отримали зверху скільки-небудь чіткої інформації як про стан своїх військ, так і про противника. Хіба це управління військами?»[23]. Залишкам дивізії вдалося пробитися на Волочиськ, Проскуров, де 8 липня вони вийшли до лінії фронту.

За неперевіреними даними на початку липня вела бої в оточенні 139-а стрілецька дивізія 6-ї армії в районі Шишковце, Маркопіль[24].

За даними на 9 липня, після сильного удару танкових і моторизованих дивізій противника по правому крилу 6-ї армії, в районі Зелена, Мала Салиха були оточені два полки 146-ї стрілецької дивізії[25]. Скориставшись розривами в обороні радянських військ, німецькі мотоциклісти прорвалися до штаба 36-го стрілецького корпусу. Охорона штаба була розгромлена та розсіяна раптовим нападом. В полон потрапила велика група командирів і бійців, в тому числі переодягнутий у форму червоноармійця командир корпусу генерал-майор Сисоєв[26].

В одній з ранкових телеграм штабу Південно-Західного фронту від 17 липня 1941 р. говорилося, що частини 7-го стрілецького корпусу знаходилися в оточенні в районі Ульха. Після декількох днів запеклих боїв командиром Добросердовим було прийнято рішення пробиватися окремими групами на з'єднання з військами фронту. Оточені не мали боєприпасів. За два дні безперервних атак окремі групи бійців та командирів стали виходити у напрямку на схід від Коростеня. Вдалося вийти також групі штабу і самому командиру корпусу[27].

Вже через декілька днів 20–21 липня в оточення потрапили 91-й прикордонний загін і 6-й мотострілецький полк НКВС в районі Фастова (група Мотикіна) разом із двома залізничними батальйонами. Після серії жорстоких боїв у ніч на 22 липня їм вдалося прорватися в район Мотовилівка, маючи великі людські втрати й залишивши на полі бою значну частину матчастини[28].

Одним з варіантів оточень було блокування дотів стаціонарних укріплень. Так 22 липня противник повністю блокував 4 бетонні споруди в районі Малина[29]. В період з 23 по 24 липня було блоковано ряд дотів Коростенського укріпленого району в смузі дій 5-ї армії, гарнізон яких чинив впертий опір. 4 серпня німецькими військами було зруйновано два і блоковано ще три доти східніше Білогородка. Гарнізон одного з блокованих і напівзруйнованих споруд, за донесенням начальника штабу Київського укріпленого району, здався в полон (гарнізон складався з п'яти осіб – комендант і чотири червоноармійця)[30].

У період боїв з 3 по 5 серпня частини Київського укріпрайону втратили убитими, пораненими і зниклими безвісті до 2300 осіб, а в смузі дій 5-ї армії тільки в період з 1 по 15 серпня частини, що обороняли лінію укріплених районів втратили: убитими 55, пораненими 54, зниклими безвісті 689 чоловік[31]. Можна припустити, що більшість зниклих без вісті потрапила до нацистського полону.

6 серпня під час відходу з'єднань 15-го і 31-го стрілецьких корпусів на новий оборонний рубіж, ар'єргарди 135-ї і 193-ї стрілецьких дивізій були відрізані від своїх військ і вели важкі бої, намагаючись пробитися з ворожого кільця. Однак вдалося це не багатьом[32].

Того ж дня під час маршу на автомашинах 1-й батальйон Одеського піхотного училища, не організувавши розвідку і охорони, потрапив у засідку в районі Братське і був повністю оточений. Втрати складали до 250 чоловік бійців і більша частина зброї, за що командир батальйону був відданий під суд військового трибуналу[33].

131-й полк 5-ї кавалерійської дивізії після вдало проведеної атаки 14 серпня вийшов з оточення в районі Єленівки (10 км західніше Нового Бугу). Підрозділи полку фактично дві з половиною доби періодично билися в повному оточенні. В результаті боїв противнику

були завдані великі втрати вбитими і пораненими, а сам полк зміг вийти з оточення зберігши всю артилерію. Його втрати склали 6 убитих, 15 поранених, 18 зниклих безвісті[34]. А 19 серпня в районі Миколаєва вдалося вийти з оточення батальйону 348-го стрілецького полку[35].

Наприкінці літа 1941 р. в районі Дніпродзержинська вела бої в оточенні 26-а кавалерійська дивізія з одним полком 230-ї стрілецької дивізії. Однак завдяки рішучим діям командування Резервної армії, яке змогло організувати концентровані удари зсередини та ззовні кільця оточення в напрямку на Кринички і Сухачівку в ніч на 24 серпня, оточеним частинам вдалося уникнути повного розгрому та вирватися з пастки[36].

Іноді в документах фронту зустрічаються згадки навіть про оточення зовсім невеликих груп червоноармійців. Наприклад о четвертій ранку 18 серпня в районі Михайлівка, Рубежівка, Козинці розвідка 2-ї окремої кулеметної бригади потрапила в оточення, в результаті – убитих 1 командир і 3 бійця, поранено – 3, пропало безвісти 4. Оточенню розвідки сприяла частина місцевих жителів[37].

Несприятливий розвиток подій на фронті став предметом пильної уваги та аналізу як з боку командирів окремих частин та з'єднань, так і командування Південно-Західного напряму. 27 липня 1941 р. до М.С. Хрущова надійшов документ, за підписами майора Геккера та батальйонного комісара Михайлика, які очолювали 244-й артилерійський полк, де подавався власний погляд на причини поразок радянських військ на початку війни. Автори писали: «Місяць боїв з фашистськими загарбниками показав цілий ряд потворних явищ, які коштували нам багатьох жертв і радянської території»[38]. Серед головних причин поразок називалися: недостатня кількість боєприпасів, нестача людського складу, частинам доручали занадто широкі смуги оборони, що призводило до прориву фронту противником (як наслідок багаточисельні оточення), недостатнє постачання в результаті поганої роботи тилу, не стійкість піхоти в обороні, не вимогливість начскладу до себе і до червоноармійців. На морально-політичний стан військ особливо негативний вплив мали чисельні випадки негідної поведінки представників місцевої влади: «Те, що робиться в районах бойових дій партійно-радянськими та громадськими організаціями, не відповідає гаслу вітчизняної війни: влада і партійні організації за 5–10 днів до вступу противника на їх територію тікають, і ніяка політична та агітаційна робота серед населення не ведеться...»[39].

В таких умовах найбільша відповідальність покладалася на командний склад. Так 6 серпня 1941 р. начальник штабу Південно-Західного напряму О.П. Покровський надіслав вказівки командуванню 297-ї стрілецької дивізії: «Досвід бойового використання новосформованих з'єднань показує, що якщо командири і комісари виявляють найменшу нерозпорядливість чи боягузтво, то ці з'єднання швидко втрачають бойову стійкість. З огляду на це головком маршал товариш Будьонний наказав мені попередити Вас про те, що він очікує від усього командного та політичного складу дивізії справжньої більшовицької твердості і самовідданої хоробрості». Особливо це стосувалося «нещадної боротьби з боягузами і панікерами»[40]. А в середині серпня Будьонний і Хрущов надіслали телеграму з подібним змістом командувачу 26-ї армії генерал-лейтенанту Ф.Я. Костенку де вказувалося: «Майте на увазі, Військова Рада Південно-Західного напряму сподівається на Вас. З досвіду боїв відомо, що там де командири і комісари виявляють свою тверду волю, розгром ворога і перемога завжди забезпечені»[41]. Теза про можливість розгрому і перемоги над військами вермахту влітку 1941 р. уявляється значним перебільшенням, але в той же час не можна не погодитися із тим, що дійсно від якостей командування та від того чи змогло воно опанувати складну ситуацію залежало дуже багато.

Підводячи підсумок, треба зазначити, що вищенаведеними прикладами випадки локальних оточень радянських військ влітку 1941 р. не вичерпуються. Існує складність у виявленні всіх випадків подібного роду, оскільки мова іде як про окремі військові угрупування, так і про окремі групи військовослужбовців, що залишились в тилу противника. Досить складною виявляється проблема проведення статистичних підрахунків втрат оточених, і в тому числі полоненими, оскільки дуже часто в штаб фронту взагалі не доповідали про вбитих, поранених та зниклих безвісті, а про полонених найчастіше зовсім не згадували. Внаслідок чого підрозділам, частинам, і навіть цілим з'єднанням ставилися нереальні, не відповідні їх силам задачі, що приводило у багатьох ви-

падках до трагічних наслідків. Практично у всіх оперативних зведеннях наводяться втрати тільки по авіації, а стосовно противника всі категорії втрат, як людських, та і матеріальних. У контексті зазначеного нагальним уявляється проведення подальших досліджень історії оточень радянських військ по всім етапам війни на території України.

Джерела та література

1 Див.: *Исаев А. В.* Котлы 41-го. История ВОВ, которую мы не знали. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 400 с; *Нуждин О.И.* Действия 6-й и 12-й армии в сражении под г. Умань. 1-13 августа 1941 г. // Уральский вестник международных исследований. – Т. 4. – Екатеринбург, 2006. – С. 74–106; *Быков К.* Величайшая военная катастрофа. Киевский «котел». – М.: Эксмо, Яуза, 2008. – 496 с.
2 *Рубан С.Н.* Стояли насмерть в огненных котлах // Военно-исторический журнал (далі ВИЖ). – 1995. – № 2. – С. 14–19.
3 Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі - ЦАМО РФ), ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 31, 56.
4 ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 161, спр. 89, арк. 30.
5 Там само, арк. 31.
6 Там само, арк. 56–62; ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 193; ЦАМО РФ, ф. 251, оп. 646, спр. 19, арк. 191.
7 ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 161, спр. 89, арк. 63.
8 Там само, арк. 64.
9 Там само, арк. 67, 83–84; ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 42, 49.
10 Werthen W. Geschichte der 16. Panzer-Division 1939–1945. – Bad Nauheim: Hans-Henning Podzun, 1958. – S. 46–47.
11 ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 161, спр. 89, арк. 68–71.
12 Там само, арк. 72
13 Там само.
14 Там само, арк. 73.
15 Див.: ВИЖ. – 1988. – № 9. – С. 26–28.
16 ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 161, спр. 89, арк. 77–78, 86–87.
17 Там само, арк. 78–80.
18 Там само, арк. 82–83.
19 Там само, арк. 84, 87.
20 ЦАМО РФ, ф. 251, оп. 646, спр. 2, арк. 34–36.
21 Там само, арк. 37.
22 Там само, арк. 38–39.
23 ВИЖ. – 1961. – № 7. – С. 70.
24 ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 71.
25 Там само, арк. 91.
26 *Иринархов Р.С.* У Днепровских круч. – М..: АСТ; Мн.: Харвест, 2006. – С. 91.
27 ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 112.
28 Там само, арк. 170, 173; ЦАМО РФ, ф. 251, оп. 646, спр. 19, арк. 48, 53, 60.
29 ЦАМО РФ, ф. 251, оп. 646, спр. 19, арк. 59.
30 ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 185, 193, 258, 262; ЦАМО РФ, ф. 251, оп. 646, спр. 20, арк. 98-99.
31 ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 280, 341.
32 *Иринархов Р.С.* У Днепровских круч... – С. 273.
33 ЦАМО РФ, ф. 228, оп. 701, спр. 228, арк. 47.
34 Там само, арк. 72.
35 Там само, арк. 74.
36 Там само, спр. 58, арк. 198–199.
37 Там само, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 351.
38 Там само, спр. 89, арк. 50.
39 Там само.
40 ЦАМО РФ, ф. 251, оп. 646, спр. 4, арк. 153.
41 Там само, арк. 220.

Александр Маринченко

Боевые действия советских войск в условиях локальных окружений на территории Украины летом 1941 г.

В статье предпринята попытка выявления случаев локальных окружений советских войск на территории Украины летом 1941 г. и анализа боевых действий окруженных частей в специфических условиях войны.

Ключевые слова: *окружение, советские войска, дивизия, соединения, части, командование, человеческие и материальные потери.*

Alexander Marinchenko

Combat operations of Soviet troops in local encirclements on the territory of Ukraine in the summer of 1941

The article attempts at identifying cases of local encirclements of Soviet troops on the territory of Ukraine in the summer of 1941 and the analysis of combat operations by encircled units in specific war conditions.

***Key words:** encirclement, Soviet troops, the division, military formation, military units, human and material losses.*

УДК 355.432.1

Валерій Грицюк (м.Київ)

ОПЕРАЦІЇ З ОТОЧЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ: 1941 / 1944 рр.

У статті взяті до аналізу військові операції на оточення противника, здійснені німецькими та радянськими військами в 1941 та 1944 роках на Правобережжі України.

***Ключові слова:** Друга світова війна, Уманська оборонна операція, Корсунь-Шевченківська наступальна операція.*

Операції на оточення і знищення противника є вищою формою військового мистецтва. Вважається, що її започаткував карфагенський полководець Ганнібал, армія якого оточила та знищила римське військо в битві під Каннами 2 серпня 216 р. до н. е.

В жодній війні минулого не було такої кількості операцій на оточення великих угруповань і таких результатів із знищення оточеного ворога, як у Великій Вітчизняній війні. Всі операції на оточення, проведені в роки Великої Вітчизняної війни, відрізнялися небувалим розмахом як за кількістю військ і техніки, що брали в них участь, так і за часом (темпом) і простором. Кожна з них за своєю організацією і проведенням не була схожа на попередню. У кожній операції завжди були свої певні особливості. До аналізу запропонованої воєнно-історичної розвідки взято Уманську оборонну операцію 1941 року та Корсунь-Шевченківську наступальну операцію 1944 року. Друга операція досить широко представлена в історіографії, а перша навпаки – має обмаль як історичних джерел, так і наукових студій їй присвячених.

Автором статті вперше робиться спроба порівняти дві операції на оточення, які проводились різними воюючими сторонами у різний час на майже одній і ті ж території.

1941-й рік. Після перших двох тижнів війни, відповідно до уточнених завдань, група армій "Південь" частиною сил продовжувала наступ на київському напрямі, а головними силами здійснювала операцію з метою оточення радянських військ на Правобережжі. Головну роль в операції по оточенню радянських військ на захід від Дніпра відігравали 1-а танкова група і 17-а армія з північного напряму, а з півдня – 11-а армія.

У середині липня війська Південно-Західному фронту завдали кілька контрударів по 6-й німецькій армії і 1-й танковій групі, але ліквідувати розрив, що утворився між своїми 5-ю і 6-ю арміями, не змогли. З метою створен-

ня більш вигідного угруповання військ Ставка наказала до 21 липня відвести війська 6, 12, 18 і 9-ї армій на рубіж Біла Церква – Гайсин – Кам'янка – нижня течія р. Дністер. Одночасно командуючому Південно-Західному фронту наказувалося завдати удару у фланг угрупованню противника, що знаходилось проти 6-ї армії, а командуючому Південному фронту – створити сильну групу фронтових резервів у районі Умані у складі 18-го і 2-го механізованих корпусів (нараховувалося до 900 танків) і двох стрілецьких дивізій з метою організації контрударів по ворогу (Директиви Ставки ВГК Південному фронту б/н від 17.07.41 і Південно-Західному фронту № 00411 від 18.07.41)[1].

Для забезпечення відведення військ 6-ї і 12-ї армій на тилові рубежі, 26-а армія в другій половині липня нанесла ряд контрударів з району південніше Києва. Проте командуючий Південного фронту не зміг виконати наказ Ставки про створення фронтового резерву. Механізовані корпуси при зосередженні в районі Умані розтяглися на марші і зазнали великих втрат від авіації противника. Крім того, у зв'язку з проривом противника командування фронту було змушене розгорнути 18-й механізований корпус у стику між 12-ю і 18-ю арміями[2].

21 липня 2-й механізований корпус завдав контрудар по противнику, який прорвався до Умані, і відкинув його. Однак унаслідок виходу військ 11-ї німецької армії в район Балти виникла загроза глибокого охоплення військ 6-ї і 12-ї армій з півдня. Тому Ставка затвердила рішення військової ради Південно-Західного напряму на негайне відведення цих армій на рубіж Тальне – Христинівка та підпорядкування їх командуючому Південному фронту (Директива Ставки ВГК № 00509 від 25.7.1941 р.)[3]. Директива 0044/оп Південного фронту про підпорядкування 6-ї і 12-ї армій була ухвалена 25 липня надвечір. Директива на проведення оборонної операції військ фронту за номером 0027/оп від 27 липня конкретизувала завдання. Вона встановлювала питання управління та взаємодії і уточнювала рубежі відходу армій: для 12-ї армії ст. Звенигородка, Соколівочка, викл. Поташ, штаб армії у Новоархангельску; для 6-ї армії – Поташ, Умань, Христинівка, штаб армії в Умані; 2-й мехкорпус виводився з бою, передавався до резерву фронту та зосереджувався в районі Новоархангельск, Підвисоке, Тишківка[4]. Отже, в рішенні командувача Південним фронтом проглядається прагнення здійснити маневр та розвернути армії правого крила фронтом на північний-захід для відбиття удару 1-ї танкової групи німців.

До кінця липня 6-а і 12-а армії відійшли на зазначений рубіж, але їх стан в зв'язку з великими втратами, сильною перевтомою особового складу і безупинним тиском противника залишався винятково важким. Ситуація ускладнювалася і тим, що управління військами було незадовільним через погану організацію зв'язку.

Під час відходу військ між фронтами утворився розрив. Щоб не дати можливості противнику розвинути удар на стику фронтів, Ставка наказала головнокомандуючому Південно-Західним напрямком відвести армії правого крила Південного фронту на рубіж Шпола – Тернівка – Рибниця і там міцно закріпитися. Одночасно пропонувалося створити сильну групу резервів у районі Черкаси – Кіровоград – Кременчук і підготувати удар у загальному напрямі Черкаси – Вінниця (Директива Ставки ВГК № 00565 від 28.7 1941 р.)[5]. Однак цю директиву Ставки військам Південного фронту виконати не вдалося. Німецькі ударні угруповання вперто наступали по зустрічних напрямках: Звенигородка – Тальне – Новоархангельськ та Кодима – Балта – Криве Озеро. Врахувавши складність обстановки, командувач фронту передав управління всіма військами, над якими нависла загроза оточення, командувачу 12-ї армії[6]. В подальшому ці війська в документах називаються групою генерала Понєдєліна.

2 серпня з'єднання 1-ї танкової групи противника вийшли в район Первомайська і відрізали шляхи відходу на схід військам 6-ї, 12-ї та частково 18-ї армій і 2-го мехкорпусу. У цей же час 17-а німецька армія охопила їх з півдня. Кільце оточення замкнулось. Стійкого фронту оточення ще не було. Можливість прориву радянських військ була високою. Бракувало стійкого управління, зв'язку, належної розвідки, тверезої оцінки обстановки та прийняття правильних рішень. Особливих труднощів війська зазнавали у матеріально-технічному забезпеченні, передусім у боєприпасах та пальному. Спроби їх доставки авіацією були мало результативними, про що свідчать документи того часу[7].

Бої радянських частин в оточенні тривали до 7 серпня[8]. Були знищені управління двох

армій, семи корпусів, перестало існувати 20 радянських дивізій. Близько 103 тис. військовослужбовців потрапило в полон, ворог захопив 300 танків та 800 гармат[9]. Трагічною була доля командувачів армій генералів Понєдєліна та Музиченка, їм судилося зазнати гіркоту німецького полону, а після звільнення – сталінських таборів. Вихід противника в район Первомайська створив загрозу охоплення інших військ Південного фронту.

1944 рік. Планування і підготовка операцій радянських військ на 1944 р. почалися з листопада 1943 р., тобто у ході завершення попередньої кампанії. Майбутні завдання стали предметом обговорення в Ставці Верховного Головнокомандування. Операції цього періоду війни отримали назву "десяти сталінських ударів", стратегічна наступальна операція на Правобережній Україні визначалася головною у зимовій кампанії 1943 – 1944 рр. та планувалася другою[10]. Координація дій військ покладалася на представників Ставки ВГК: 1-го та 2-го Українських фронтів – Маршала Радянського Союзу Г. Жукова; 3-го та 4-го Українських фронтів – Маршала Радянського Союзу О. Василевського.

Військово-політичне керівництво ІІІ-го рейху також визначилося в зосередженні основних зусиль на південній ділянці фронту. З метою реалізації воєнно-політичних планів наприкінці 1943 року на Україні були зосереджені найпотужніші угрупування військ: понад 4 млн. військовослужбовців з обох сторін, 45 тис. гармат та мінометів, 4 тис. танків та майже 4 тис. літаків. Закінчувалась підготовка однієї з найбільших стратегічних операцій Другої світової війни.

Готуючи великі наступальні операції, Ставка вжила заходів до посилення Українських фронтів резервами, бойовою технікою і матеріально-технічними засобами. Наприклад, 1-й Український фронт у листопаді – грудні 1943 р. одержав дві загальновійськові, одну танкову армії і два окремих танкових корпуси. До початку наступу на Правобережній Україні на 1400-кілометровому фронті радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 8 механізованих корпусів. У середньому на одну стрілецьку дивізію припадало 8 км фронту.

На початок операції 1, 2, 3 і 4-й Українські фронти нараховували 2 406 тис. солдатів та офіцерів, 28 654 гармат та мінометів, 2037 танків та САУ, 2600 літаків. В ході операції війська постійно підсилювались: призвано зі звільнених територій 766 334 чол., крім того направлено в частини 60 401 чол. маршового поповнення (63% від усього призову до радянських збройних сил за І-й квартал 1944 року); в цей же час надійшло з промисловості та ремонтно-відновлювальних підприємств 4655 танків та САУ (74,4 % від усіх отриманих за цей час Червоною армією), 4 803 гармат та мінометів (49,2 %)[11]. Перерозподіл сил та засобів здійснювався також за рахунок стратегічних резервів та перегрупувань військ з інших стратегічних напрямів та театрів воєнних дій. З радянського боку додатково до операції були залучені: 2-й Білоруський фронт, 47, 61, 70-а армії, 2, 4 і 6-а танкові армії (остання сформована в ході операції), 6-а повітряна армія (що включали 6 танкових та 2 механізованих корпуси, 33 дивізії).

Радянським військам протистояла група армій «Південь» (командуючий генерал-фельдмаршал Манштейн) і група армій «А» (командуючий генерал-фельдмаршал Клейст), всього 93 дивізії, у тому числі 18 танкових і 4 моторизовані, а також дві моторизовані бригади. Групи армій «Південь» і «А» підтримував 4-й повітряний флот. Німці та їх союзники мали 1 760 тис солдат і офіцерів, 16 800 гармат та мінометів, 2200 танків та штурмових гармат, 1460 літаків для дій в Україні. Для поповнення втрат гітлерівське командування було змушено в січні – першій половині квітня підтягти на південну ділянку фронту 40 дивізій і 4 бригади з резерву Головного командування й інших країн, не враховуючи поточного поповнення діючих тут військ людьми, бойовою технікою й озброєнням.

Проте накопичення сил та засобів здійснювалось обома сторонами зі значними труднощами. На кінець 1943 р. радянська економіка поряд із досягнутими успіхами продовжувала переборювати ряд перешкод, які не давали їй можливості повною мірою забезпечити потреби збройних сил, особливо в боєприпасах та пальному. Не було можливості повністю поповнити величезні втрати в матеріальній частині, в першу чергу, в танках та САУ, літаках, яких війська зазнали в ході літньо-осінньої кампанії 1943 р. Вичерпались моторесурси технічних засобів, особливо автомобільного й тракторного парку. Внаслідок цього бойові можливості оператив-

них об'єднань, задіяних на південно-західному напрямі, порівняно з літом 1943 р. суттєво знизились: кількість бойових засобів у розрахунку на одну загальновійськову армію зменшилась в людях на 20 %, в артилерії на 17 %, в танках і САУ – на 72 %. Матеріальне забезпечення фронтів було в 2–3 рази меншим від аналогічних показників у попередніх кампаніях[12].

Війська зазнавали серйозних труднощів з комплектуванням особовим складом. Найгірший стан справ спостерігався у стрілецьких з'єднаннях, середня чисельність яких в період бойових дій на Правобережній Україні коливалась у межах від 3,2 до 6,2 тис. чол., що становило 30–60% штатної чисельності[13]. Ця проблема ускладнювалась низькими професійно-бойовими якостями значної частини поповнення, мобілізованого зі звільнених від окупації областей та відсутністю достатнього часу на його підготовку в запасних частинах[14]. Навіть дійшло до того, що комуністам доручали стежити в бою за новобранцями, щоб ті вели вогонь у сторону ворога, та не нищили набої[15].

Ще більших труднощів зазнавав противник[16]. Саме цим виправдовувалось рішення радянського військово-політичного керівництва про початок стратегічного наступу на Правобережній Україні, фактично не завершивши підготовки до стратегічної операції. Воно стало несподіваним для ворога, який виключав можливість активних бойових дій без оперативної паузи за складних погодних умов, і не давало йому часу для приведення своїх військ у порядок.

У середній течії Дніпра гітлерівці втрималися в районі Канева. Цей район вклинювався в розташування радянських військ величезним виступом, вершина якого впиралася в Дніпро на ділянці до 40 км у районі Канева[17]. Командування противника розраховувало відновити оборону на Дніпрі, використавши корсунь-шевченківський виступ для організації ударів по флангах військ 1-го і 2-го Українських фронтів.

При плануванні операцій фронтів в рамках стратегічної операції на Правобережній Україні Й. Сталін погодився на проведення операцій з оточення великих ворожих угруповань[18]. Вже на кінець жовтня 1943 р. оформився задум щодо можливого оточення ворожих угруповань шляхом з'єднання 1-го та 2-го Українських фронтів в районі станції Христинівка поблизу Умані або 2-го та 3-го Українських фронтів – у районі Апостолове. Згодом пріоритетним став перший варіант.

Відповідно до вказівок Ставки ВГК 1-й Український фронт 24 грудня 1943 року завдав головного удару на Вінницю, а допоміжні – на Рівне і Христинівку. Пізніше в історіографії ця операція 1-го Українського фронту отримає назву Житомирсько-Бердичівської (24.12.43 – 14.1.44)[19].

Тільки впевнившись в успіху дій фронту, Ставка ВГК вирішила розширити межі операції шляхом введення в дію об'єднань 2-го Українського фронту. Згідно з вимогами Ставки ВГК (Директива Ставки ВГК №30272 від 29.12.1943)[20] цей фронт мав завдати головного удару на Кіровоград – Первомайськ, а частиною сил на Христинівку, назустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення ворожих військ у районі Канева, Умані, Сміли[21]. Січнева операція 2-го Українського фронту в історіографії отримала назву Кіровоградської (5–16.1.44)[22].

Штучне відокремлення задуманої як єдине ціле операції двох фронтів на самостійні фронтові операції, на нашу думку не правильне. Таку ж позицію обстоюють сучасні російські військові історики, які пропонують назвати цю операцію Житомирсько-Кіровоградською операцією 1-го та 2-го Українських фронтів та вважати її незавершеною[23].

38-ма армія 1-го Українського фронту на 6 січня оволоділа районом Липовець, Ільїнці, Жашків. У оперативному шикуванні ворожих військ утворився розрив 80 км. Станом на 12 січня війська фронту вийшли на підступи до Жмеринки й Умані. З'єднання 27-ї армії і 5-й гв. танковий корпус прорвалися в район Звенигородки[24]. Це дозволило перерізати комунікації з'єднань противника, які оборонялись на Канівському виступі. Проте війська 2-го Українського фронту не виконали поставлених завдань. 14 січня вони перебували на відстані 120 км від Умані. У директиві Ставки від 16 січня 1944 р. провина за невиконання завдань фронту покладалась на І. Конєва[25].

Рятуючи становище, командування групи армій "Південь" вживало всі можливих заходів щодо локалізації розриву. Сюди спішним порядком було перекинуто 12 дивізій. 11–14 січня з-під Вінниці та Умані розпочався контрнаступ ворожих військ.

Внаслідок удару в районі Тального, Звенигородки противнику вдалося потіснити радянські війська на 40 – 50 км. Потрапили в оточення 136-а сд, частини 167-ї сд і 6-та мбр із складу 5-го гв. тк.

Наступальні можливості обох фронтів були вичерпані, ударні угруповання розпорошились, між арміями виникли незайняті військами проміжки, резерви закінчились. У танкових і механізованих корпусах залишалось менше 50% бойового складу: у військах 1-го Українського фронту – 533 танки і САУ із 1128; 2-го – 212 із 560[26]. За цих умов Ставка дозволила фронтам перейти до оборонних дій та вживала термінових додаткових організаційних заходів щодо всебічного забезпечення військ.

Таким чином, на середину січня основні завдання операції по оточенню німецьких військ в районі Умані залишались невиконаними, ворог продовжував утримувати виступ у районі Корсунь-Шевченківського. За цих умов Ставка ВГК директивою № 220006 від 12.01.1944 р.[27] лише уточнила завдання фронтів, суть яких полягала в оточенні та знищенні ворожого угруповання на корсунь-шевченківському виступі (в документі він називається Миронівсько-Звенигородський) шляхом одночасних ударів військ фронтів під основу виступу і з'єднання їх у районі Шполи. У порівнянні з попереднім задумом – оточення ворожого угруповання шляхом зімкнення 1-го та 2-го фронтів у районі Умані, Христинівки – глибина й обсяги завдань обох фронтів значно скорочувались за рахунок переміщення ділянок прориву ближче до Дніпра, що дозволяло оминути танкові заслони противника, полегшувало оточення та розгром з'єднань, що знаходились на Канівському виступі (в документах трапляється і така назва). Проте нова операція на оточення набувала значно скромніших обрисів порівняно з попереднім задумом. Слід зазначити, що й угруповання, і виступ, і сама операція отримали назву Корсунь-Шевченківських вже після її проведення. У джерелах поширені назви "Черкаський котел", "Миронівсько-Звенигородська операція" та ін.

Задум Корсунь-Шевченківської операції (24.01.44 – 17.02.44) не був сформований завчасно, а виник вже у ході воєнних дій. Ще одним суттєвим фактором, який впливав на хід і результати операції, став украй стислий термін, що відводився для її підготовки – 5–7 діб. Природно-географічні умови також значно впливали на хід бойових дій, особливо це стосується складних і мінливих погодних умов і бездоріжжя. В кінці січня в Україну раптово прийшла рання весна.

Командування 1-го і 2-го Українських фронтів вірно обрало напрямок головних ударів та здійснило перегрупування військ, що дозволило прорвати оборону противника в основі виступу, а танковим арміям наступати назустріч один одному на Звенигородку.

Розпочали наступ війська 2-го Українського фронту. Хоча їх наступ був спланований на 25 січня, командувач фронту генерал-полковник І. С. Конєв розгорнув бойові дії з'єднань на добу раніше – 24 січня з метою проведення розвідки боєм. Наступ головних сил 53-ї та 4-ї армій розпочався 25 січня 1944 р. Відповідно до плану 26 січня за підтримки 2-ї повітряної армії з 30-хвилинної артпідготовки розпочався наступ 1-го Українського фронту. Прорив оборони противника здійснювався на 27-кілометровій ділянці фронту між Тинівкою іКівшуватим: 40-ва А на ділянці Тинівка, Косяківка (ширина 17 км), 27-ма А – на ділянці Косяківка, Ківшувате (10 км).

Після прориву оборони противника війська приступили до виконання нового завдання – оточення угруповання німецьких військ. На цьому етапі операції головна роль була відведена танковим арміям. Зважаючи на брак танків у 2-му Українському фронті для розвитку наступу в глибині, в коридир прориву був введений 5-й кавалерійський козачий корпус в складі трьох дивізій. Незважаючи на ситуацію, що склалася, передові загони 5-ї гв. та 6-ї танкових армій, прорвалися в Звенигородку. 28 січня 1944 р. близько 13-ї години відбулася зустріч танкістів 1-го та 2-го фронту. В подальшому частини танкових армій були використані для створення зовнішнього фронту оточення. До 3 лютого війська 27-ї А 1-го Українського фронту, 4-ї гв. А, 52-ї А та 5-го гв. кк 2-го Українського фронту створили суцільний внутрішній фронт оточення.

У більшості радянських видань подаються цифри, запропоновані І. Конєвим[28], а саме – в кільці опинилося управління 11-го і 42-го німецьких армійських корпусів, 10 дивізій і одна бригада, всього майже 80 тис. солдат і офіцерів, близько 1600 гармат і мінометів та більш як 230 танків і штурмових гармат. Німці подають інші дані – в котлі перебували 6 дивізій і одна бригада, близько 54 тис. чол.

потрапило в оточення. Загальне керівництво оточеними військами з 30 січня було доручене генералу В. Штеммерману.

Для недопущення деблокування оточеного угруповання командування 1-го та 2-го Українських фронтів вжило термінових заходів щодо створення і зміцнення зовнішнього фронту оточення. На ділянці від Охматова до Звенигородки оборонялися війська 1-го Українського фронту: частина сил 40-ї А і 6-ї ТА. Від Звенигородки до Водяного оборонялася 5-та гв. ТА разом із 49-й ск 53-ї А 2-го Українського фронту. Усього на зовнішньому фронті оточення на відстані близько 150 кілометрів розташовувались 22 стрілецькі дивізії, до 2736 гармат і мінометів, дві танкові армії, що мали 307 танків і САУ.

Німецьке командування не збиралося залишати оточене угруповання сам на сам з радянськими військами. Е. Манштейн сподівався могутніми ударами танкових дивізій прорвати фронт оточення і відновити становище. Постачання оточених військ боєприпасами, продовольством і пальним здійснювалось транспортною авіацією. Стан оточених військ постійно погіршувався. Про це свідчить і той факт, що з 6 лютого в оточених військах було припинено надання відпусток. Виникли труднощі з продовольчим забезпеченням, було зроблено спробу забезпечити харчування за рахунок місцевих жителів. Проте оточене угруповання не втратило боєздатності. Військам 27-ї армії доводилося відбивати потужні атаки ворога на внутрішньому фронті в районі Стеблева. Поданий радянським командуванням 8 лютого ультиматум про припинення опору німці відхилили.

11 лютого противник зробив чергову, найбільш серйозну спробу прорватися до оточеного угруповання. Після підтягнення до зовнішнього фронту оточення 8-ми танкових і 6-ти піхотних дивізій, ворог спробував здійснити прорив у вузькій (14 кілометрів) смузі фронту чотирма танковими (танкова дивізія СС “Адольф Гітлер”, 17-та, 1-ша, 16-та) і двома піхотними (34-та, 198-ма) дивізіями з району Ризино в напрямку на Лисянку[29]. На ділянці прориву радянські стрілецькі полки та частини артилерії не відступили і були знищені на позиціях. У 6-й ТА до кінця 11.02.44 залишалося 70 танків[30]. Оточене угруповання завдало удару на зустріч з району Корсунь–Шевченківський на Стеблів – Шендерівку.

Прорив військ противника викликав занепокоєння Ставки Верховного Головнокомандування. 12 лютого Й. В. Сталін поклав керівництво усіма військами на внутрішньому фронті оточення на І.Конєва, а командувач 1-го українського фронту М. Ватутін був відправлений з району проведення операції під Шепетівку. Г. К. Жуков отримав суворе стягнення і директивою Ставки за №220022 був усунутий від загального керівництва операцією та призначений відповідальним за недопущення подальшого прориву німців на зовнішньому фронті[31].

До 15 лютого танкові частини генерала Хуббе в 3-х кілометрах західніше Лисянки, а війська Штеммермана вели бій за села Петрівська Гута та Комарівка. Відстань між деблокуючим та оточеним угрупованням скоротилась до 5 – 7 км. Прорив з кільця відбувся за складних погодних умов (різке зниження температури та хурделиця) в ніч з 16 на 17 лютого. На ділянці до 4-х км у прорив пішло до 50 тисяч вояків вермахту та СС. Бойовище було жахливим. При прориві загинув і сам В. Штеммерман. Радянські джерела повідомили про повне знищення оточеного угруповання (55 тис. чол. вбитими та 18 тис. полоненими). Проте це не відповідає дійсності. Е. Манштейн повідомляє, що з оточення вирвалось 30–32 тис. чоловік[32]. “...Манштейну вдалося вивести із котла біля 35 тис. чол., але втрати, особливо артилерії, були величезні. Більшість гармат змушені були кинути на дорогах” – відзначає бувший генерал німецької армії Ф. фон Мєллєнтін[33]. Про це пише і Тіппельскірх: “оточені корпуси змушені були кинути всю важку зброю, артилерію і більшу кількість спорядження останнім відчайдушним кидком пробитися до своїх військ. Із оточення вийшло лише 30 тис. чол.[34]. О. Лисенко в роботі “Безсмертя. Книга пам’яті України 1941 – 1945 рр.” зазначає: “Майже 50 тисяч солдат та офіцерів вермаху було вбито й поранено. Всього 30 тис. гітлерівців ціною неймовірних зусиль зуміли вирватися з кільця, залишивши усю важку зброю”[35].

До кожної з цих цифр можна ставитися порізному. Це питання потребує серйозного дослідження. Сучасний український дослідник Корсунь-Шевченківської операції А.Я. Сало за документованими даними фіксує перебування в базових таборах для “оточенців” під Уманню близько 30 тис. німецьких вояків[36].

Питання кількості німецький військ, яким вдалося вирватися з оточення напряму пов'язане з питанням кількості втрат. Радянська сторона заявила про 55 тис. убитих та понад 18 тис. полонених. Однак вивчення документальних матеріалів, в яких обліковані поховання німецьких солдат, вже за першими результатами дозволяють виявити сумнів відносно втрат німців. Ці документи виявлені автором під час роботи над матеріалом. Формуляр справ свідчить про їх введення у науковий обіг саме у цій статті[37]. Всього в районі активних бойових дій по знищенню оточеного корсунь-шевченківського угруповання відразу по подіях обліковано трохи більше 10 тис. похованих німецьких вояків. За організацію робіт по масовому похованню трупів та впорядкування могил голова Корсунь-Шевченківської районної ради був поданий до нагородженням бойовим орденом Червоної зірки[38].

Втрати радянських військ: 24286 безповоротні, 55902 санітарні – всього 80188[39].

Аналізуючи хід двох (трьох) послідовних операцій 1-го та 2-го Українських фронтів на оточення ворожого угруповання в районі канівського виступу, слід визнати, що хоча їх результатом стала перемога радянських військ, проте "новий Сталінград" був не зовсім вдалим: масштаби катастрофи для ворога цього разу виявилися значно меншими, а втрати Червоної армії значними. Завдання надійної ізоляції ворожого угруповання і подальшого його знищення в операції повністю вирішити не вдалося. Поширена у вітчизняній історіографії версія про успішне та повне завершення ліквідації противника в районі Корсуня-Шевченківського підлягає серйозній корекції. В одному з останніх досліджень Корсунь-Шевченківської битви на основі аналізу та зіставлення джерел обох воюючих сторін аргументовано стверджується про вихід з оточення 25–35 тис. солдатів та офіцерів противника, які під час прориву залишили всю техніку і важке озброєння[40].

У проаналізованих операціях німецькими та радянськими військами застосована така форма їх проведення як оточення та знищення великих угруповань противника. Оточення досягалось способом розвитку наступу двох ударних угруповань на збіжних напрямках. І в 1941 і в 1944 році головні удари планувались на Умань, та в ході розвитку операції зміщувались. У 1941-му, у зв'язку з виходом радянських військ з-під загрози оточення, – в глибину через Звенигородку, Тальне, Новоархангельськ на Первомайськ. У січні 1944-го, внаслідок нанесеного німцями контрудару в районах Вінниця, Погребище, запланована глибина ударів радянських ударних угруповань скоротилась, вони були спрямовані на Звенигородку.

В обох операціях вирішальну роль відіграли танкові та механізовані з'єднання, вони завершували прорив оборони противника, розвивали наступ в глибину та. Рухаючись назустріч один одному досягали пунктів зустрічі. Піхота, кавалерія та артилерійські з'єднання розвивали успіх, закріплювались на досягнутих рубежах та здійснювали бойові дії по знищенню оточеного угруповання. В уманській операції німці піхотними з'єднаннями прикрились від контрударів 26-ї армії, а танкові дивізії спрямували на завершення оточення та ліквідацію групи генерала Понєдєліна. У Корсунь-Шевченківській операції навпаки, радянське командування сили танкових армій спрямувало на зовнішньому фронті оточення, а загальновійськові армії та кавалерійський корпус використало для створення внутрішнього кільця.

У 1941 році в оточення потрапили дві радянські армії чисельністю більше 100 тис. чоловік, у 1944 – два німецькі корпуси – близько 80 тис. Радянські війська в умовах повного оточення здійснювали організований супротив з 2 до 7 серпня 1941 року. Німецькі – з 28 січня до 17 лютого 1944 року. Для здійснення деблокування групи Штеммермана командування групи армій "Південь" створило потужне танкове контрударне угруповання на основі 3-го танкового корпусу та зустрічними ударами вивело значну частину військ з оточення. Здійснити контрудар силами 2-го та 18-го мехкорпусів у 1941 році командуванню Південного фронту не вдалося. Оточені війська групи Понєдєліна здійснювали прорив самостійно.

Корсунь-Шевченківська операція радянських військ 1944 року, як і операція німецьких військ в районі Умані у 1941 році за різних умов та результатів досягли перемоги. Якщо відійти від питання ефективності бойових дій, то правильним буде твердження – спільним в операціях на оточення є те, що перемогу здобула сторона яка володіла ініціативою.

Джерела та література

1 Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. / Под ред. А. Н. Грылева. – Вып. 1 (июнь – декабрь 1943 года) – М.: Воениздат, 1968. – С. 63,67.
2 Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 38 (11 – 22 июля 1941 года). – М.: Воениздат, 1958. – С. 138–155.
3 Сборник документов ВГК... Вып. 1. – С. 81.
4 Центральный архив Министерства обороны Росийской Федерации (далі - ЦАМО РФ), ф. 228, оп. 701, д. 4, л. 107, 111–113.
5 Сборник документов ВГК... Вып. 1. – С. 86–87.
6 ЦАМО РФ, ф. 228, оп. 701, д. 4, л. 115.
7 ЦАМО РФ, ф. 251, оп.646, д. 4, л. 92–97.
8 *Мощанский И.Б.* Битва за Киев. 7 июля – 26 сентября. – М.: Яуза, БТВ-Книга, Эксмо, 2008. – С. 22–54.
9 *Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга* і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К.: Пошуково-вид. агентство “Книга пам’яті України”, 1996. – С. 85
10 *Бешанов В.В.* Десять сталинских ударов. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2005. – 768 с.
11 Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1961– С. 623.
12 Стратегические решения и вооруженные силы: В 2 т. – М.: Арбизо, 1995. – Т. 1. – С. 318.
13 Стратегические решения … – С. 541
14 *Гриневич В. А.* Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-німецьких загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.): Автореф. дис. … канд. істор. наук.: 07.00.02 / Інститут історії України АН України. – К., 1994. – 16 с.; *Рибченко Л.В.* Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 / КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 16 с.
15 ЦАМО РФ, ф. 240, оп. 2772, д. 26, л. 58–64.
16 *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1933–1945: В 3 т.: Пер. с нем. – М.: Воениздат, 1976. – Т. 3: Война на два фронта. – С. 168–190.
17 *Захаров М. В.* Канны на Днепре // Военный вестник. – 1969. – № 1. – С. 13–15.
18 *Жуков Г. К.* Воспоминания и размышления: В 3 т. – 9-е изд. – М.: АПН, 1988. – Т. 3. – С. 94.
19 *Хруленко І.П.* Житомирсько-Бердичівська наступальна операція 1943–1944 років // Україна в полум’ї війни. 1941–1945. – К.: Україна, 2005. – С. 251–260.
20 Сборник документов ВГК... Вып. 3. – С. 286.
21 Стратегический очерк … – С. 632–633.
22 Кром М.Г. Кіровоградська наступальна операція 1944 року // Україна в полум’ї війни. 1941–1945. – К.: Україна, 2005. – С. 261–270.
23 Стратегические решения … – С. 482.
24 *Москаленко К. С.* На юго-западном направлении. Воспоминания командарма: В 2 кн. – М.: Наука, 1973. – Кн. 2: 1943–1945. – С. 232–235.; Стратегические решения … – С. 481.
25 Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (Январь 1944 года – август 1945 года) / Под ред. А. Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968. – С. 11.
26 Стратегические решения … – С. 482.
27 Сборник документов ВГК... Вып. 4. – С. 9–10.
28 *Конев И. С.* Записки командующего фронтом. – М.: Воениздат, 1991. – С. 100.
29 Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. — Department of the Army, Washington, DC 1952
30 *Строева А. Т.* Шестая танковая и ее командарм. – К.: Молодь, 2000. – С. 95.
31 ЦАМО РФ, ф. 132-А, оп. 2642, спр. 13, арк. 201–202
32 *Манштейн Э.* Проигранные победы. – М.: Центрполигаф, 2009. – С. 523.
33 *Меллентин Ф.В.* Танковые сражения 1939–1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне: /Пер. с нем. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – С. 334.
34 *Типпельскирх К.* История Второй мировой войны: Пер. с нем. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956.
35 *Лисенко О.*Корсунь-Шевченківська битва. Безсмертя. Книга Пам’яті України 1941 – 1945. – К.: “Книга Пам’яті України”, 2000. – С. 323.
36 *Сало А.Я.* Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операціїі 1944 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 “військова

історія” / А. Я. Сало. – К., 2005. – С. 14.
37 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф. 166, оп. 3, спр. 349. Ведомости, сведения о захоронении воинов Красной Армии, партизан, погибших в Корсунь-Шевченковском районе Киевской области, уходе за братскими могилами. Сведения о захоронении трупов вражеских солдат и офицеров и о приведении в санитарное состояние территории. – 198 арк
38 ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 349. Списки, сведения о воинах Красной Армии захороненных в селах Корсунь-Шевченковского района Киевской области. Приказ №106 Наркома обороны СССР от 4 апреля 1942 г. об уборке трупов вражеских солдат. Отчет о захоронении немецких солдат. – 130 арк.
39 Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – С. 102.
40 *Сало А. Я.* Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна акдемія оборони України. – К., 2005. – 20 с.

Валерий Грицюк

Операции с окружения на Правобережной Украине 1941/1944 г.г.

В статье проанализированы операции по окружению крупных группировок противника, проведенные немецкими и советскими войсками в 1941 и 1944 годах на Правобережной Украине.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Уманская оборонительная операция, Корсунь-Шевченковская наступальная операция.*

Valery Hrytsiuk

Operations on encirclement in Right-bank Ukraine, 1941-1944

Operations on an environment of enemy's large groupings carried out by German and Soviet armies in 1941 and 1944 in Right-bank Ukraine are analyzed in article.

Key words: *the Second World War, Uman defensive operation, Korsun-Shevchenkovskoe offensive operation.*

УДК 623.459: 355.432.1(477) «1941»

Володимир Поляков (м.Сімферополь)

ОРЖИЦЬКА ТРАГЕДІЯ. НЕВІДОМІ СПОГАДИ УЧАСНИКА ПОДІЙ

У статті публікуються невідомі раніше спогади учасника трагедії Південно-Західного фронту про бої в оточенні поблизу с. Оржиця.

Ключові слова: *Друга світова війна, Київська оборонна операція 1941 р., оточення, Південно-Західний фронт.*

Трагедія Південно-Західного фронту у вересні 1941 р., незважаючи на багаточисленні жертви, до сьогодні не отримала достатнього висвітлення в історичній та мемуарній літературі. Тим ціннiше є виявлені Кримським відділенням «Товариства нащадків великих авіаторов» спогади безпосереднього учасника цих драматичних подій – інженера авіаполку Міхіна Василя Степановича (1923–1975). У роки війни – старший інженер, інженер-майор батальйона аеродромного обслуговування, у складі 649-ї мобільної авіаремонтної бази воював на Північно-Західному, Південно-Західному, 1-му Білоруському, 1-му Українському фронтах. В 1945 р. полк, в якому він служив, був переведений у Крим. Потім Василь Міхін служив у Таврійському військовому окрузі. Проживав у Сімферополі, де і вийшов на пенсію. Окрім спогадів про перші дні війни, залишив нотатки про свою частину з момента її створення в 1943 р. і до кінця війни. Спогади дуже детальні з цифрами відремонтованих літаків, запчастин, людино-годин організацією технічного навчання, фактами загибелі особового складу від отруєння технічним спиртом, прикладами важкої та складної роботи авіаційних спеціалістів. Написано все достатньо правдиво, хоча і не дуже літературно.

Записи про вихід з оточення В. С. Міхіна представляють значний інтерес, так як детально розповідають про маловідомі події так званої Оржицького угрупування. Запропонований увазі читача фрагмент спогадів охоплює період з 18 вересня по 10 жовтня 1941 року. При підготовці матеріалу до публікації автором, проведена не значна стилістична редактура, вилучені несуттєві повтори, додані коментарі.

Автор висловлює вдячність Міхіній Валентині Анатольївні, яка надала ці спогади, а також фотографії, карти та інші збережені нею документи.

*****

«Это было 18 сентября 1941 года. Я, в ту пору инженер авиаполка получил приказ восстановить оставленные на аэродроме Оржица[1] неисправные самолеты и на них перелететь на восток. Со мной было четыре механика и четыре летчика, которые и должны были перегнать отремонтированные нами самолеты. К сожалению, без ремонтных средств мы так и не смогли быстро восстановить материальную часть. То, что мы оказались в кольце, мы узнали лишь тогда, когда немцы стали обстреливать аэродром.

Я, как старший, принял решение сжечь самолёты и уходить. С группой восемь человек мы пришли в деревню Оржица, в которой в тот момент было очень большое количество самых разных наших войск.

Это было 19 сентября 1941 года[2]. О своей явке я доложил генерал-майору Смирнову[3] который мне приказал сформировать роту и командовать ей, что и было мною сделано. Люди были собраны со всех родов войск. Мне было приказано наступать левым флангом от Оржицы. Это было первое моё крещение в бою с немецкими оккупантами.

20.9.41. Весь день мы держали оборону. Немец крепко нас бомбил, обстреливал из минометов.

21.9.41. Мы перешли в атаку. Немец не выдержал, отступил на 8 км. Из моих людей ранили старшего техник–лейтенанта Соко-

1 Оржица – село, з 1968 р. – районний центр Полтавської області.

2 Хроніка подій наступна: 16 вересня – оточені 5, 26 , 37-й і окремі з'єднання 21 і 38-ї армій на схід від Києва, 18 вересня – окупована військами Вермахта Полтава, 19 вересня – Київ.

3 Смирнов Андрій Миколайович – генерал-майор, 1899 р.н., з 2.09.1941 командував 27-м стрілецьким корпусом. Загинув в оточенні під Києвом в кінці вересня 1941 року.

ловского, который, видя безнадёжное положение, сам себя застрелил. Кроме него ранили младшего техник–лейтенанта Бондаря. Кушали мы плохо, то есть то, что было с собой у каждого.

22.9.41. Целый день шёл ужасный бой, мы отступили. Немец опять загнал нас в село Оржица. Перешёл в контратаку. Зашёл к нам в тыл, кругом рвутся снаряды. Горят автомашины. Много убитых и раненых. К 18:00 немец так сжал в кольцо, что нам деваться было некуда. Генерал-майор был тяжело ранен. Произошла паника, большинство бросились спасать каждый сам себя. Все бросились к реке Оржица. Видя такое безнадёжное положение, я забрал своих всех людей и пошёл вброд через реку Оржица на остров, где надеялся укрыться. По нам велся ураганный сплошной шквал огня с земли и воздуха. Много убитых и раненых. Около двух автомашин с ранеными попали в плен к немцу, а также многие сдались. На этот остров выходили не одни мы, а многие другие, которые хотели спасти свою жизнь и перейти к своим.

Нам обещали дать подкрепление и выручить из гибельного положения. На острове мы просидели двое суток. Никакого подкрепления мы не дождались. Пришлось принимать решение самим.

Всего нас было 116 человек. Из них двенадцать человек были с винтовками, двое с автоматами. Некоторые в одном белье и даже были совсем голые. Это ужасная картина. Я сделал собрание. Назначил замполита, начальника особого отдела, продовольствия и другие хозяйственные службы. Построил весь личный состав, разбил на две роты, а уже их на отделения. Назначил командиров рот и отделений. Объявил руководящий состав, мною назначенный. Приказал, кто будет отступать, буду расстреливать. Если есть трусы – выйти из строя! Таковых не оказалось. Назначил постоянную разведку. Командирам рот приказал переписать всех по фамилии. Сам взял разведку, пошёл с ними, чтобы выбрать место, где можно легче и быстро прорваться. Остров беспрерывно обстреливался. Немцы знали, что большая часть спасается на этом острове. Поэтому оставили часть своих войск для подавления остатков окружения наших войск. Основная часть немецких войск пошли по направлению города Ахтырка.

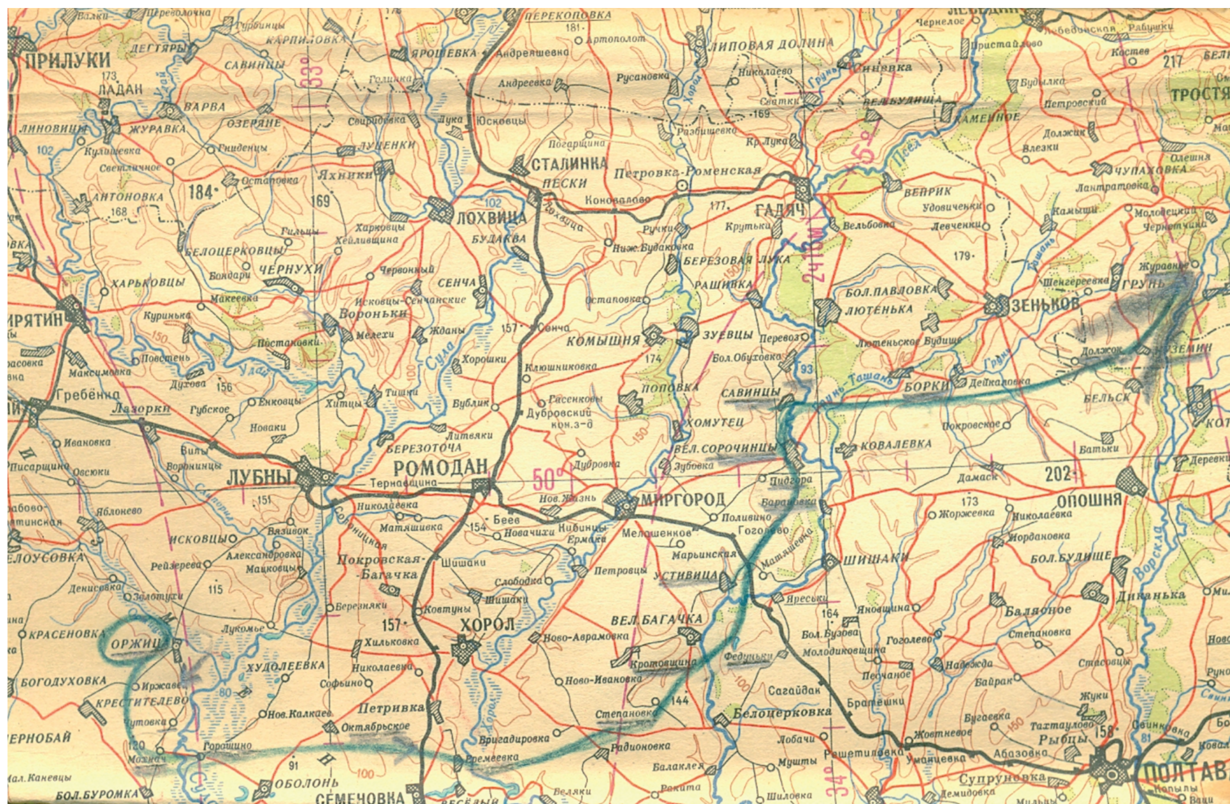

Маршрут виходу з оточення групи В.С. Міхіна

Вернулся из разведки, построил весь личный состав и объявил о том, что мы окружены незначительной частью немецких войск, а поэтому нам нужно немедленно прорвать это кольцо и уйти с этого острова, т.к. в дальнейшем нам грозит опасность. Во-первых, мы с голоду здесь умрем. Во-вторых, что нас всех могут перебить. Задача такова. Поскольку уже нет оружия, надо морально подействовать на немцев. Поэтому приказываю всему личному составу кричать, сколько есть сил: «Ура!» Я пойду впереди, первая и вторая рота левым и правым флангом за мною. От меня не отрываться. Следить моё направление. Кто струсит, приказываю расстреливать.

23.9.41г. Мы прорвались. Четырех наших человек убили, и восемь ранило, в том числе и меня. В правую ногу, но легко. Одним словом, мы вышли из угрожающей опасности. Стало легче. Кушали грибы и верхушки ёлок. Немец нас преследует. За этот день мы прошли двадцать четыре километра. Скрылись в лесу.

Міхін Василь Степанович. 1941 р.

Разведка мне донесла, что впереди, по балке, в лесу, есть деревня, в которой немцев нет. Мы обрадовались и решили зайти в неё, чтобы организовать привал и отдохнуть. Когда мы подошли к деревне, то увидели, что параллельно нам двигается автоколонна немцев. В момент их въезда вошли и мы.

Неожиданно для немцев мы первыми открыли огонь. В результате внезапного нападения мы взяли 3 автомашины и 4 мотоцикла. Одна машина была с продуктами, одна специальная, вроде радиостанции, и одна со штабным имуществом. Оказалось, что это перебазировался штаб 147 мотопехотной дивизии во главе с начальником штаба и другими работниками. Мы убили начальника штаба и с ним двадцать одного человека[1]. Часть из них сбежали. Мы хорошо покушали и, главное, вооружились всем необходимым, даже с избытком.

24.9.41 года. Рано утром из этой деревни мы ушли лесом. К полудню нам стало видно, что эта деревня горит. Видимо, немцы узнали о случившемся, и в отместку сожгли ее. Примерно в 16:00 разведка донесла мне, что немцы нас преследуют. Минут через двадцать мы уже были полностью окружены. Я приказал окопаться и держать оборону. Подсчитали потери: одного взяли в плен, двое погибли, восемь человек были ранены.

Немцы в лес не пошли, они, видимо, боялись. Но лес ужасно простреливался из минометов и автоматов, изредка бросали гранаты. Меня называли по фамилии, предлагали сдаться, сложить оружие. Обещали спасти жизнь и создать хорошие условия. Я на это отвечал выстрелами. Картина была неприглядная. К вечеру, т.е к часам 17-18, я решил прорываться из этого окружения, ибо другого выхода не было. Мы с боем бросились из леса в кукурузу. Здесь мы почти были пойманы. Я дал приказание спасаться, кто как может. Сбор с северной стороны опушки леса от нас в шести-семи километрах. Таким образом, мы разошлись на мелкие группы. Немцы стали прочесывать кукурузу, пшеницу и копны, т.к. мы уже прекратили сопротивление. И вот ужасный случай. Меня, видимо, заметили, что я мелькнул в копне. Кто-то проколол штыком через копну. Мне немножечко задело голову. Я не успел прийти в себя, как около копны остановился мотоцикл, по-видимому, у него что-то слома-

1 147-а резервна дивізія дійсно згадується в складі військ Вермахта, які діяли на Східному фронті, але її бойовий шлях встановити покищо не вдалося.

лось, и я слышал, как гремят ключами. Копался он минут 10-15, потом подошёл ко мне и сел как раз на мою ногу. Слышу: закурил. Потом встал и начал кричать «Ком-мир». Я сразу понял, что эта сволочь почувствовала мою ногу и зовёт помощь, чтобы меня забрать. Я приготовил пистолет и решил последнюю пулю оставить для себя, но в руки этим заклятым врагам не дамся. Прокопал дверку, наблюдаю, едет автомашина с группой автоматчиков. Подъехали, он что-то объяснился с ними, погрузили мотоцикл и уехали. Вот уж здесь я вздохнул. Мгновенно промелькнула мысль: значит, я буду жить, а жить так хочется.

Наступила темнота. Я вылез из копны, пошёл к опушке леса, куда приказывал всем собраться. Когда я пришёл и увидел большинство своих людей, то невольно заплакал. Друзья мои также плакали и вместе с тем радовались, что мы снова вместе. В этот день у нас убили еще два человека и шесть человек ранили. Ночью я сделал совещание и пришёл к выводу, что днём нам дальше идти невозможно. Надо пробиваться только ночью, а днём на рассвете останавливаться в удобных местах, скрываться до следующей ночи. Роты я ликвидировал, т.к. людей значительно стало меньше.

25.9.41. Ночью форсировали реку. Хорошо кушали. Спокойно. День отдыхали. Настроение у людей поднялось. Днём скрывались в лесу, недалеко от деревни, на глазах у немцев. Ужасная картина: очень много наших пленных. Немцы целыми колонами, человек по сто – сто пятьдесят гнали их не известно куда.

26.9.41. Форсировали реку. Недалеко от деревни был птицеводческий совхоз. Со слов председателя, там было до четырех тысяч курей и, якобы, они еще целы. Их охраняли и кормили три – четыре старушки и один дед.

Я взял лошадь, мешки и трех автоматчиков. От деревни было 3-4 км. Вышел старичок. Мы ему сказали, что нас сюда направил председатель колхоза. Он не возражал: «Берите, сколько вам надо, ибо всё равно немцы каждый день берут». Мы не долго думая, вооружились палками и принялись за работу. И вот уже к концу нашей добычи, смотрю, с другой стороны немцы тоже ловят курей. Я подал команду: расстрелять немцев. Одного я убил сам, а второго младший техник, лейтенант Бондарь. Таким образом, у нас была двойная добыча, да и плюс к тому два мотоцикла. На одном я поехал, второй сожгли. В колхозе я и его бросил, т.к. нам было невозможно по дорогам ехать. Куры были жаренные и варёные. Ребята были очень довольны, что такой был удачный улов.

27.9.41. Прошли волчьи степи и болота, многие устали, в одном месте сделали привал около скирды. Некоторые так сильно устали, что потом мы не могли их разбудить. Примерно человек 15-20 остались, т.е. потерялись.

28.9.41. Ночью прошли километров пятнадцать, устали, подошли к реке возле деревни Савинцы[1]. Ночью встретили массу крестьян, которые шли из деревень Большие и Малые Сорочинцы. Они нам рассказали, что немцев в этих деревнях очень много, их обстреливают наши с той стороны реки. Я остановил группу, пошёл с разведкой в деревню Савинцы. Там немцев не было. Они вечером форсировали реку Псёл и перешли на ту сторону. Нашим главным препятствием была река. Переплывать её было нечем, а мосты охранялись.

29.9.41. Мы нашли партизан. Нас хорошо покормили, к тому же зарезали тёлку. Я принял решение сделать глубокую разведку и дать людям отдохнуть.

30.09 – 03.10.41. Мы за эти дни хорошо отдохнули, продвинулись ближе к реке Псёл. Сделали глубокую разведку. Нашли места проходов. Составили план форсирования реки.

4.10.41. Я с двумя разведчиками и одним партизаном на досках переплыл на другую сторону реки. Проверил все места проходов. Нигде препятствия не было. За исключением часовых на мосту. Я принял решение убить часовых и перевести своих людей, другого выхода не было, т.к. такую группу в шестьдесят с лишним человек на бричках, так скоро не переправишь, да к тому же нас могут обнаружить немцы и всех перестрелять. И вот в ночь на 4.10.41. я переправил двух автоматчиков на обратную сторону и дал им задание убить часового на той стороне, а я с третьим автоматчиком убью часового со своей стороны. Таким образом, можно тихо перейти мост. Двух часовых мы очень тихо сняли. Мост был свободный. Часовых мы сбрасывали в реку. Я и Бондарь переоделись в немецкую одежду, а двух бойцов я послал за нашими.

Когда мы перешли мост и пошли по берегу реки, то вышли, примерно, на средину линии фронта: немцев и своих. Я не мог от радости

1 Савинці – село Миргородського району Полтавскої області.

не сказать всем о том, что теперь наша жизнь спасена. И вот, когда я собрал всех, и сказал: «Мы теперь будем живы, поздравляю вас с успешным завершения окружения». Некоторые стали кричать «Ура!» Другие плачут от счастья и радости, обнимаются, целуются. Одним словом, это что-то вообще небывалое. Трудно эти минуты описать. Было 4 октября 1941 года. Наш крик и шум услышала разведка одной из наших частей. Как уже позже мы узнали, из 47 кавалерийской дивизии нашего фронта. Они не поняли и не знали, кто мы. Нас обстреляли. 6 человек погибло и 9 ранили. Вот как дорого пришлось заплатить за наше глупое торжество. И как это было больно и обидно. Надо перенести столько горя и несчастья, выйти живым из смерти и вот вдруг быть убитыми своими, на своей родной земле. Мы их похоронили с почестями в лесу около речки .

10.10.41. Нас направили в г.Ахтырка на сортировочный пункт. Из Ахтырки нас разослали по своим родам войск. Я попал в Харьков в отдел кадров ВВС.

Закончил я войну в Праге.

Правительство наградило меня двумя орденами: орденом Красной звезды и орденом Отечественной войны 1 степени и тремя медалями, за взятие Праги, Берлина и за победу над Германией.

В 1945 году 8 декабря мы вернулись на свою родную землю».

Владимир Поляков

Оржицкая трагедия. Неизвестные ранее воспоминания участника событий

В статье публикуются неизвестные ранее воспоминания участника трагедии Юго-Западного фронта о боях в окружении у с. Оржица.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Киевская оборонная операция 1941 г., окружение войск Юго-Западный фронт.*

Vladimir Poliakov

Tragedy of Orzhica. Unknown flashbacks of events

The article describes the unknown flashbacks of participant of tragedy of South-West front. Fights in surroundings near village Orzhica.

Key words: *World War II, Kiev defensive operation 1941, surrounding of South-Western Front.*

УДК 355.724

Надія Бойко (м. Переяслав-Хмельницький)

ГОСПІТАЛІ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941/1943 рр.)

У статті подано перелік тимчасових польових пересувних госпіталів, які функціонували в Переяславському районі Київської області під час Великої Вітчизняної війни, а саме в 1941 та в 1943 роках, досліджується історія евакуаційного госпіталю №2028, який був сформований у Переяславі, та висвітлюється виснажлива робота медичних працівників цього лікувального закладу.

Ключові слова: *госпіталь, Велика Вітчизняна війна, Переяслав, медичні працівники, поранені.*

Госпіталь – в СРСР медичний заклад, призначений для стаціонарного лікування військовослужбовців. Розрізняють госпіталі постійні (існують як у воєнний, так і в мирний час) і тимчасові (формуються у воєнний час). Тимчасові госпіталі бувають польові пересувні різного типу (хірургічні,терапевтичні, інфекційні, госпіталі для легкопоранених та ін.) і евакуаційні госпіталі[1]. Польові пересувні госпіталі призначені для безпосереднього слідування за військами; вони мають штатний автомобільний транспорт, намети і необхідне обладнання, яке дозволяє розгорнути роботу за межами населених пунктів. Ці госпіталі розраховані на масовий прийом уражених під час бою і хворих та надання їм медичної допомоги.

У Переяславі тимчасові госпіталі почали організовувати вже в перші місяці Великої Вітчизняної війни. Вдалося встановити, що в місті працювало 4 госпіталі. Це – 3 польові пересувні госпіталі (ППГ) – 67 (20.08.41), 2324 (16.08.41 – 04.09.41), 2330 (10.08.41) та евакуаційний госпіталь (ЕГ) 2028 (05.07.41 – 07.08.41). Знаходилися вони в районі нинішніх ресторану «Дружба», гастроному №1, центральної пошти та в школі №1. У 1941 р. переяславські госпіталі функціонували недовго, по кілька тижнів – стрімко наблизився фронт, довелося евакуюватися.

У 1943 р. на Букринському плацдармі загинули і були поранені сотні тисяч воїнів. «Поранених було дуже і дуже багато: везли на машинах, танках, а хто міг пересуватися – самі йшли. Працювали без сну по дві-три доби», – згадує молодший лейтенант медслужби Параска Пилипівна Атаманова[2].

У 1943 р., за даними військово-медичного архіву Військово-медичного музею Міністерства Оборони Росії (м. Санкт-Петербург), на Переяславщині функціонувало близько 40 госпіталів.

Найбільше їх було у с. Дем`янці – 12. З них – 3 хірургічні польові пересувні госпіталі (ХППГ) 1162 (29.09.43 – 16.11.43), 2416 (01.10.43), 5161 (01.10.43 – 15.10.43); ППГ 5459, ППГ 5160, ППГ 5189, ППГ 5220, ППГ 5769, польовий госпіталь 5169, польовий госпіталь 220, ППГ п/п 66882, в/г п/п 28869.

У Переяславі розташовувалися 4 госпіталі – польовий пересувний госпіталь (ППГ) 87 (01.11.43 – 18.11.43), евакуаційний госпіталь (ЕГ) 1348 (04.10.43 – 01.01.44), хірургічний польовий пересувний госпіталь (ХППГ) 2640 (25.10.43 – 27.11.43), госпіталь для легкопоранених (ГЛР) 3224 (18.12.43 – 01.01.44).

У деяких селах району розміщувалося по кілька госпіталів. Зокрема, у В`юнищах – 5, з яких 4 – хірургічні польові пересувні госпіталі (ХППГ) 2179 (15.10.43), 4336 (01.11.43 – 01.12.43), 4383 (15.10.43 – 01.01.44), 5163 (24.10.43 – 21.11.43), один – терапевтичний польовий пересувний госпіталь (ТППГ) 2203 (15.11.43);

у Виповзках – 4: евакуаційний госпіталь (ЕГ) 2645 (15.11.43 – 15.01.44), терапевтичний польовий пересувний госпіталь (ТППГ) 3564 (01.11.43 – 08.11.43), хірургічний польовий пересувний госпіталь (ХППГ) 4315 (01.11.43), ЕГ 5176 (01.11.43 – 15.11.43);

у Великій Каратулі було 2 інфекційні госпіталі (ІГ) 2195 (01.10.43 – 15.11.43) і 4384 (01.01.44 – 15.01.44);

у Вергунах – 2 хірургічні польові пересувні госпіталі (ХППГ) 87 (01.10.43 – 17.10.43) і 4339 (15.10.43 – 16.02.44);

у Гланишеві – 2: хірургічний польовий пе-

ресувний госпіталь (ХППГ) 160 (01.01.44 – 13.01.44) і евакуаційний госпіталь (ЕГ) 1348 (04.10.43);

у Хоцьках – хірургічний польовий пересувний госпіталь 747 (07.10.43 – 30.10.43);

у Гайшині – хірургічний польовий пересувний госпіталь 2416 (15.10.43 – 01.11.43);

у Горбанях – госпіталь для легкопоранених 1810 (43 – 01.12.43);

у Мазінках – терапевтичний польовий пересувний госпіталь 3565 (15.10.43);

у Натягайлівці – хірургічний польовий пересувний госпіталь 5163 (03.10.43 – 24.10.43);

у Помоклях – евакуаційний госпіталь 2179;

у Циблях – п/п 28060.

Зі слів колишніх працівників Галини Іванівни Гузеєвої, Євдокії Мефодіївни Шевченко, Надії Василівни Верівської, Ніни Прохорівни Лябах, Марії Савеліївни Тоболько, Марії Федорівни Пальчиковської, Олексія Івановича Саріна та інших вдалося встановити історію госпіталю №2028, який знаходився у приміщенні школи №1.

Евакуаційний госпіталь №2028 був сформований у Переяславі в червні-липні 1941 року. До нього райвійськкомат направив близько 100 осіб. Це медичні працівники з Переяславського, Яготинського, Кагарлицького районів, Житомирської області, міст Києва та Кам`янця-Подільського. Працювало також багато добровольців.

Начальником госпіталю був майор медичної служби Іван Степанович Сарін, замполітом – Михайло Степанович Хацей, секретарем парторганізації – Григорій Веремійович Майоренко, начмедом – Петрашевський, начпродом – Петровський, начфіном – Іван Якович Лихота, начгоспом – Мусієнко. Реєстратором поранених, що прибували до госпіталю, був Олексій Іванович Сарін. Провідними хірургами були Мацієвський і Петрашевський.

«Ми не бачили, – згадує Надія Василівна Верівська, – щоб колись не було в операційній чи в палатах хірурга Петрашевського. Вдень і вночі він з пораненими. Він встигав не тільки оперувати, а й посидіти біля ліжка тяжкопораненого, повідомити йому про події на фронті, поговорити про те, чи отримує він листи від рідних, чи добре харчують.

Невтомний, знаючий, люблячий свою справу, новатор у своїй професії, «всюдисущий» – так звали його медики»[3].

У госпіталі працювали цілими сім'ями, зокрема, Яновські, Мусієнки, Дем'яненки, Петровські, Майоренки, Клименки, Хацеї, Шанявські, Кузьки. Медичними сестрами працювало багато переяславців: Ніна Авраменко, Галина Вовк, Парасковія Рева, Марія Чемерис, Тетяна Омеляненко, Наталія Булах, Валентина Білокінь, Людмила Яковенко, Галина Носач, Євдокія Дудка, Варвара Плугатар, Ольга Лисенко, Марія Козенко, Ольга Іващенко, Валентина Канупер, Галина Кузько, Лілія і Марія Яновські, Олександра Мартишко, Людмила Гладких, Євдокія Довгопола, Варвара Качкалда, Ольга Ткаченко. Санітарами працювали Ольга Бицюра, Марія Рубан, Галина Товмач, Надія Верівська, Євдокія Шевченко, Ольга Федорченко, Марія Петровська, Галина Клименко, Володимир Яновський, Сергій Шанявський, Петро Тур, Степан Цимбал, Галина Хацей, Марія Тоболько, Марфа Олефіренко, Степан Дем'яненко, Мусієнко, Майоренко та інші. Таким був колектив на початку заснування госпіталю.

Удень і вночі з фронту привозили поранених. Приміщення госпіталю було переповнене, тому поранених доводилося розміщувати в коридорах і на подвір'ї. Медичного персоналу не вистачало, і допомога місцевого населення була вчасною і дуже доречною. Допомагали і діти. «Пам'ятаю одну дівчинку, – згадує Галина Іванівна Носач, – яка на прохання помираючого пораненого принесла морозиво. Але йому так і не довелося поласувати – помер. Як гірко плакала дівчинка! А перед цим поранений у живіт воїн дав дівчинці адресу, щоб вона повідомила дружині, що він загинув, захищаючи Переяслав. Дівчинка написала адресу на конверті і після смерті воїна відправила листа»[4].

У госпіталі надавали первинну допомогу пораненим і відправляли далі в тил. «В Переяславі, мабуть, ми працювали два тижні», – згадує Надія Верівська[5].

«Недовго нам довелося працювати в Переяславі, тому що німці наступали, а наші війська відступали», – розповідає Галина Носач[6].

З наближенням лінії фронту надійшла команда вивезти всіх поранених у тил. Їх вивозили військові частини, а остання група поранених була евакуйована пароплавом з переяславської пристані до Дніпропетровська. «По дорозі до Дніпра нашу машину обстріляв ворожий літак, – згадує Марія Пальчиківська.

– Кулі пробили кузов, але поранені залишилися живими»[7].

Інвентар госпіталю в середині серпня 1941 року був вивезений на залізничну станцію Переяславську і повантажений у поїзд, який 22 серпня 1941 р. вирушив на станцію Мерефа Харківської області.

Розмістився госпіталь за 30-40 км від Харкова в колишньому приміщенні дитячого санаторію, який знаходився в селищі Зелений Гай. «Умови для праці у нас були дуже важкі: німецька авіація часто бомбила Харків і це селище. Нам треба було по декілька разів на день то виносити поранених в окопи, то заносити, а коридори і сходові клітки були вузькими, а нам, молодим і безсилим, треба було піднімати поперед себе пораненого вагою 80-120, а то й більше кілограмів», – згадує Надія Верівська[8].

«Тяжкими були ті дні, – пригадує Марія Пальчиківська. – Бомбардували нас німці часто. Пам'ятаю, як від великого нервового напруження захворіла медсестра Олександра Мартишко із села Віненці. Її ми відправили до харківської психоневрологічної лікарні. Пізніше ми довідалися, що, коли німці захопили Харків, усіх хворих було розстріляно»[9].

Лінія фронту наближалася до Харкова, тому госпіталь був змушений евакуюватися до Новосибірської області на станцію Шипуново, де і знаходився з грудня 1941 року по березень 1942 року у 2-поверховій дерев'яній школі з підвальним приміщенням. Медпрацівники лікували важкопоранених, вчили своїх колег і передавали їм досвід, набирали поповнення серед сибіряків. 6 березня 1942 року, в зв'язку з наступом наших військ під Москвою, госпіталь прибув до міста Кольчугіно Івановської області – ближче до фронту. Відтоді госпіталь №2028 був розрахований на 1500-1800 ліжок, але поранених привозили у два-три рази більше, тому споруджували дво-, триярусні ліжка. Розташувався госпіталь у центрі міста у великому заводському гуртожитку.

У червні 1943 року госпіталь №2028 був розформований. Кращі його працівники на чолі з начальником госпіталю Іваном Степановичем Саріним були направлені на передову лінію фронту. Частина медперсоналу була переведена до госпіталю № 5828, який знаходився у м. Кольчугіно до кінця війни. Інша група медпрацівників надійшла в розпорядження госпіталю №1897, який формувався у Запоріжжі. Така коротка, але славна історія евакогоспіталю №2028, сформованому в м. Переяславі.

«Що довелося пережити, як працювали, розповісти неможливо, – згадує Надія Верівська. – Це було щоденне пекло. Прибували важкопоранені люди, життя яких довірено нам – медичним працівникам. І ми боролися за кожне серце солдата чи офіцера, за життя кожного воїна. Нікого не дивувало, що кожен із нас по декілька діб не залишав госпіталь, що спати доводилося на ходу, а хірургам – у період, коли одного пораненого виносять, а іншого готують до операції. Така робота була нормою життя колективу госпіталю. Врятувати воїна, вилікувати і повернути в діючу армію – таким було наше завдання. А яка титанічна праця стояла за цими словами!

Щодня ми приймали з фронту великі партії поранених і одночасно відправляли у тил на лікування важкопоранених. З фронту поранені потрапляли знесиленими. Їх треба було помити, перев'язати, обігріти, нагодувати, заспокоїти, проінформувати про справи на фронті, написати листи рідним, накрутити цигарок (у нас лежали з пораненнями рук та ніг), а інших треба було відправляти у тил: вантажити на машини, з машин – у поїзд. І так щодня. У вільний від чергування час прали білизну, бинти, сушили, прасували, готували ватні тампони для стерилізації, заготовляли дрова, мили підлогу, возили воду в бочках. А її ж стільки треба на 2-тисячний колектив!

Колектив наш був в основному молодіжний, комсомольський, і всі працювали з повною віддачею своїх сил, знань, умінь, з почуттям високого обов'язку перед кожним воїном, перед Батьківщиною. Надзвичайно тяжкою була праця операційних сестер і санітарок, не говорячи вже про лікарів-хірургів.

Окремо хочеться сказати про санітарку операційної, яка працювала з часу формування госпіталю і до кінця, Марфу Олефіренко. Не можна передати, з якою любов'ю, відповідальністю вона виконувала цю дуже складну роботу. Треба було не тільки мити, готувати перев'язочний матеріал, носити поранених, але і бачити море крові, трагічний кінець операції, чути крики, стогони. І так щодня протягом чотирьох з половиною років.

Ще хочеться згадати добрим словом і словами вдячності роботу санітарки Марії Савеліївни Тоболько. Її працелюбність, азарт, уміння організувати навколо себе всіх на

найскладнішу роботу не раз ставали в пригоді в найважчі хвилини. Вона вміла все: коня запрягти, підняти найтяжчий вантаж, організувати привезення води здалеку (а її треба було дуже багато щодня). Морози взимку стояли сильні – 40-45 градусів, так що непросто наливати з річки воду в бочки (дівчата сильно обморожували руки). Вона завжди була на вокзалах, коли приймали поранених з поїздів і відправляли в тил. Це треба було по 4-5 годин вантажити з машини в поїзд і навпаки. Її воля, прагнення якнайшвидше допомогти воїнам не знали втоми. Ніколи і нікому не сказала, що не спала багато ночей, не їла, замерзла. Вона знала, що її праця, як і праця всього колективу, повертає здоров'я воїнам, на яких чеках фронт і Перемога»[10].

Про свою працю в госпіталі та аптеці, які знаходилися на Переяславщині, Марія Панасівна Євтушенко згадує так:

«Спочатку запросили мене в госпіталь важкопоранених, який розмістився у с. Студеники в приміщенні школи та по хатах людей. Пригадую, дуже багато привозили важкопоранених у госпіталь з-під Дніпра. Не вистачало робочої сили в госпіталі по догляду за тяжкохворими, тому запрошували молоденьких дівчаток на допомогу, в тому числі і мене. Мені довірили дві палати хворих, тобто два класи, в яких я вчилася перед початком війни і закінчила вісім класів. А були і молодші за мене. Доглядала 50 хворих. Годувала з ложечки, мочила губи водичкою тим, хто був у гарячці, вкривала, перевертала, підсувала на подушку вгору (а вони всі як мати народила), підносила «утку», перестилала пельонки, зволожувала палати-класи від пилу»[11].

Через 15 днів Марію забрав бригадир колгоспу ім. Шевченка орати поле коровами, тому що не було кому працювати в колгоспі. У кінці жовтня 1943 р., як тільки закінчилися польові роботи, Марію викликали до Переяслава.

«З Переяслава нас тридцять осіб направили в село Мазінки, у госпіталь №1348. Він теж розмістився в школі і по хатах. Пам'ятаю добре: прийшли ми в село о 12-й годині ночі, зайшли до Репи Марії (і вона з нами прийшла). Мама її послала нам постіль на долівці, на соломі. Ми відпочили, а вранці прийшли в штаб госпіталю. Начальник штабу (забула прізвище, знаю, що з Дніпропетровська), записував, хто ким буде. Вибір був: повар, робітники кухні, медсестри, санітарки. Я підходила, говорила: «Запишіть у медсестри». Він говорить: «А ви підождіть». Другий раз підхожу, кажу: «Запишіть на кухню», він знову мені: «Ви підождіть». Я жду, а чого жду – не знаю. Він записав усіх і доручив розвести по роботах. А зі мною прийшов у аптеку і сказав: «А ви будете працювати ось з цими дівчатами в аптеці». Аптека розміщена була в кутовій хаті через дорогу від школи-госпіталю. В аптеці працювали: начальник аптеки Коваленко Надія Сергіївна, Захарова Марія... Обидві з Пензи ніби (там формувався госпіталь). Вони були старшими лейтенантами.

Роботу свою старалася виконувати відмінно. Відпочивати, гуляти не було коли. Працювала день і ніч. На сон залишалося 2-3 години. Рубала дрова, вночі переганяла воду на дистильовану – 3-4 сулії нагонила для ліків, загортала порошки в папірці, підготовляла посуд для ліків, ранком, до сходу сонця, перемивала поли, вбирала, перетирала посуд (пляшечки ліків) до блиску, адже в аптеці мала бути ідеальна чистота. Хворих з-під Дніпра привозили вдень і вночі, в середньому по 200 чоловік на добу, і виписували щодня теж стільки. Потрібно було їх забезпечити і ліками, і бинтами. Бинтів не хватало на всіх поранених, тому доводилося брати старі, використані по кілька разів. Пригадую: принесуть із чотирьох відділень клумаки бинтів, знятих з поранених – в крові, брудні, удушливі – лячно дивитися на них. А мені треба було зробити з них нові, чисті, білосніжні бинти, щоб знову перев'язувати хворим рани. І ось роботи знову на цілу ніч. А прала вручну, виварювала, кип'ятила по кілька разів, віджимала руками. Бинти ставали білосніжними. Сушила, а потім скачувала по долоні у рулони, бо на ранок прийдуть по ліки і бинти. А посуди скільки треба було перемивати і заповнювати ліками – по 300 штук у день, та прийняти і видати – всього не опишеш. В селі Мазінки пробули ми до 3-х місяців, бо німці довго сиділи за Дніпром у горах, тому важко їх було вигнати з тих гір. А в нас госпіталь №1348 був прифронтовий»[12].

Марія Федорівна Пальчиківська, колишній лейтенант медичної служби, згадала такий епізод із життя одного госпіталю:

«Батько-льотчик загинув у повітряних боях на фронті. Мати працювала медичною сестрою в госпіталі. Їхня 10-річна донька Олечка залишилася сама. Приходила вона в госпіталь до мами. Але без пайка в госпіталі вона не могла знаходитися. Провідний хірург влаштував

Олечку служити санітаркою до хірургічного відділення. Дівчинка доглядала поранених, прибирала в палатах, з ложечки годувала і напувала післяопераційних поранених. І завжди підкладала білий рушник на груди. Вона так усе вміло робила, що її полюбили всі поранені і співробітники госпіталю. Начальник госпіталю представив 10-річну дівчинку до нагороди. Олечку нагородили медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.». На її білому халатику засяяла медаль, яку вона ніколи не знімала. Всі працівники госпіталю і поранені вітали маленьку санітарочку з нагородою. Олечка сказала: «Коли закінчиться війна і виженуть фашистів, я буду вчитися на лікаря і стану хірургом». Так 10-річна дівчинка служила в госпіталі і заробляла свій пайок хліба»[13].

Зусиллями і турботою медиків надана допомога мільйонам захисників Вітчизни. Це справжній подвиг в ім'я життя і вагомий внесок у Перемогу.

Джерела та література

1 Українська Радянська Енциклопедія. – Т. 3. – К., 1979. – С. 126.
2 Спогади молодшого лейтенанта медслужби 56 медико-санітарного батальйону 9 механізованого корпусу 3 гвардійської танкової армії Параски Пилипівни Атаманової від 14.05.1991 р. // Особистий архів автора.
3 Спогади заступника комсорга, санітарки госпіталю №2028 Надії Василівни Верівської від 10.11.1986 р. // Особистий архів автора.
4 Спогади медсестри госпіталю №2028 Галини Іванівни Носач-Гузеєвої від 15.05.1986 р. // Особистий архів автора.
5 Спогади заступника комсорга, санітарки госпіталю №2028 Надії Василівни Верівської від 10.11.1986 р. // Особистий архів автора.
6 Спогади медсестри госпіталю №2028 Галини Іванівни Носач-Гузеєвої від 15.05.1986 р. // Особистий архів автора.
7 *Пальчиківська М. Ф.* Медики теж кували перемогу // Комуністична праця. – 1986. - 31 грудня.
8 Спогади заступника комсорга, санітарки госпіталю №2028 Надії Василівни Верівської від 10.11.1986 р. // Особистий архів автора.
9 *Пальчиківська М. Ф.* Медики теж кували перемогу // Комуністична праця. - 1986. – 31 грудня.
10 Спогади заступника комсорга, санітарки госпіталю №2028 Надії Василівни Верівської від 10.11.1986 р. // Особистий архів автора.
11 Спогади Євтушенко Марії Панасівни від 03.11.1986 р. // Особистий архів автора.
12 Спогади Євтушенко Марія Панасівни від 03.11.1986 р. // Особистий архів автора.
13 Спогади лейтенанта медслужби, медсестри госпіталю №2028 Марії Федорівни Пальчиківської від 20.01.1987 р. // Особистий архів автора.

Надежда Бойко

Госпитали на Переяславщине в годы Великой Отечественной войны (1941 г., 1943 г.)

В статье дается перечень временных полевых передвижных госпиталей, которые функционировали в Переяславском районе Киевской области во время Великой Отечественной войны, а именно в 1941 и в 1943 годах, исследуется история эвакуационного госпиталя №2028, который был сформирован в Переяславе, и освещается изнурительная работа медицинских работников этого лечебного учреждения.

Ключевые слова: *госпиталь, Великая Отечественная война, Переяслав, медицинские работники, раненые.*

Nadiya Boyko

The hospitals in Pereyaslav region in the years of Great World War (1941 y, 1943)

The article informs about all temporary hospitals, which existed during the 2 World War in the area of Pereyaslav in Kyiv region. It shows the evacuation history from the year 1941 till 1943 of the temporary hospital №2028, that has been organized in Pereyaslav. This article also shows the hard work of the medical workers.

***Key words:** hospital, Great World War, Pereyaslav, medical workers, injured.*

УДК 930.253:94 (477) "1941"

Тетяна Пастушенко (м.Київ)

СИСТЕМА НІМЕЦЬКИХ ТАБОРІВ ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УКРАЇНІ: (ЧЕРВЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1941 р.)

У статті описані етапи становлення впродовж літа-осені 1941 р. системи німецьких таборів для радянських військовополонених на території України.

***Ключові слова:** Друга світова війна, радянські військовополонені, дулаг, шталаг, армійський збірно-пересильний пункт, Верховне головнокомандування Вермахту, Головнокомандування сухопутних сил Німеччини.*

Структура й апарат установ німецького військового полону на території України належить до найменш досліджених тем в історіографії. У рідкісних вітчизняних публікаціях про радянських військовополонених основна увага дослідників зосереджувалася переважно на описі тяжкого становища полонених червоноармійців та злочинному ставленні до них з боку військовослужбовців Вермахту та нацистської влади загалом[1]. Найбільш повним на сьогодні переліком місця утримання радянських полонених в Україні є «Довідник про табори, тюрми та гетто», який дає уявлення про масштаби та географію установ військового полону Вермахту[2]. У «Довіднику» вказано 242 населених пункти[3], де були організовані різні категорії таборів, але пояснення складної організації німецького військового полону не входило до завдань упорядників цього довідкового видання.

У німецькій історіографії, яка налічує зараз найбільшу кількість ґрунтовних досліджень про радянських військовополонених, система військового полону на окупованих східних територіях зазвичай описується схематично[4]. Основна увага німецьких істориків прикута до двох питань: а) з'ясування ступеня відповідальності Вермахту в загибелі мільйонів полонених Червоної армії; б) функціонування таборів «для росіян» безпосередньо на території Райху. Виключенням є невелика за обсягом дипломна робота Християна Мюллера про стаціонарний табір військовополонених 305 у Кіровограді[5].

Пострадянські російськомовні дослідження традиційно описують ситуації, які склалися в окремих таборах на території Білорусі, Росії чи України, і не зосереджують увагу на питаннях функціонування всієї системи німецького військового полону на окупованих територіях, її кадрового та матеріально-технічного забезпечення[6]. У спеціальному виданні – довіднику

про табори військовополонених на території Білорусі, підготовленому під час спільного німецько-білоруського проекту, його упорядники також обмежилися поясненнями щодо установ полону в зоні відповідальності Верховного головнокомандування Вермахту, тобто на суто німецьких територіях. Якою ж була схема підпорядкування й звітності чисельних категорій таборів у Білорусі, які подаються у виданні, автори не пояснюють[7].

Відсутність необхідних знань про організацію та діяльність установ німецького військового полону в Україні, призводить до того, що навіть в сучасних вітчизняних дослідженнях доволі часто плутають або ототожнюють поняття «концтабір» та «табір для військовополонених», не розрізняють специфіки й призначення стаціонарного табору, його філіалів, робочих команд. Обізнаність у таких питаннях є необхідною передумовою для вивчення оригінальних документів Вермахту в архівах як Німеччини так і України й Російської Федерації. Прикладом якісно нових результатів, отриманих завдяки дослідженню німецькомовних документів, є робота молодого архівіста В. Берковського про табори для полонених у місті Славута Хмельницької області[8].

У цій статті пропонується розглянути етапи формування впродовж літа-осені 1941 р. системи німецьких таборів для військовополонених червоноармійців на території України. Дослідження здійснене на основі сучасних публікацій та колекції мікрофотокопій документів німецьких адміністративних закладів, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях (фонд КМФ-8 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України).

У німецьких Збройних силах справами військовополонених займалися Верховне головнокомандування збройних сил Німеччини (ОКВ, від нім: Oberkommando der Wehrmacht, OKW) та Головне командування сухопутних військ (ОКГ, від нім: Oberkommando des Heeres, OKH), а пізніше й СС [11; 18], на території Райху частково імперські служби праці, а в окремих випадках Абвер, СД (нім: Sicherheitsdienst, SD – політична розвідка в складі СС) та гестапо.

У т. зв. зоні відповідальності ОКВ питаннями військового полону займалося Загальне управління Вермахту (нім: Allgemeinen Wehrmacht-Amtes, AWA) під головуванням генерала Г. Райнеке (Reinecke). До його складу входив Відділ у справах військовополонених (нім: Abteilung Kriegsgefangene, Abt. Kgf.). Через велику кількість радянських військовополонених з 1 січня 1942 р. цей відділ був реорганізований в управління (Chef des Kriegsgefangenenwesens), яким керували почергово генерал-майор Гревеніц (Graevenitz), а з 1 квітня 1944 р. — генерал-майор Вестгофф (Westhoff). Обоє за сумісництвом виконували й функцію інспектора таборів військовополонених.

Восени 1944 р. система установ полону була реорганізована й підпорядкована командуючому резервної армії райхсфюреру СС Г. Гіммлеру, який призначив начальником системи установ полону обергруппенфюрера СС і генерала військ СС Г. Бергера.

До компетенції ОКВ входили табори військовополонених, розташовані на території Райху, Генерал-губернаторства, райхскомісаріатів «Україна» та «Остланд», в Норвегії, Бельгії, окупованій частині Франції.

На окупованих територіях у зонах цивільної адміністрації на чолі системи військового полону стояли територіальні Командувачі збройними силами Німеччини (Wehrmachtsbefehlshaber (W.Bfh.), яким підпорядковувалися начальники у справах військового полону (Kommandeure der Kriegsgefangenen, Kdr.Kgf.), котрі мали під своїм командуванням окремі шталаги.

Система таборів військовополонених в райхскомісаріаті «Україна» підпорядковувалася Командуючому Вермахту в Україні, яким з 27 травня 1941 р. був призначений генерал-лейтенант К. Кітцінгер. У його підпорядкуванні був начальник у справах військовополонених в Україні з резиденцією у Ровно та Бердичеві з липня 1941 до 22 листопада 1942 р. був генерал-майор (з січня 1942 р генерал-лейтенант) Йозеф Файхтмаєр (Josef Feichtmeier), а з 23 листопада 1941 р. до 15 грудня 1943 р. — генерал-майор (1 січня 1943 р. – генерал-лейтенант) Курт Вольф (Kurt Wolff)[9].

У прифронтовій зоні сухопутних військ і в зоні відповідальності німецької військової місії в Румунії, тобто в так званій зоні відповідальності ОКГ військовополоненими займалась служба генерал-квартирмайстера сухопутних військ на чолі з генерал-майором Е. Вагнером. У зоні командуючого оператив-

ним тиловим районом сухопутних військ або Берюк (від нім: Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete скорочено Berük або (Bfh.H.G.) питання полону перебували у компетенції комендантів районів у справах військовополонених (Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten(Kgf.Bk.), якимпідпорядковувалися коменданти фронтових, армійських та пересильних таборів. Фронтові й армійські табори розміщувались безпосередньо на територіях, підконтрольних комендантам тилового району армії (Kommandanten der rückwärtigen Armeegebiete“ скорочено (Korück)[10] і в службовому відношенні підпорядковувалися охоронним дивізіям та командуючим арміями.

Як взаємодіяли між собою ОКВ та ОКГ у питаннях військового полону відповісти однозначно складно. Наскільки відділ у справах військовополонених ОКВ мав формальне право давати вказівки генерал-квартирмайстеру сухопутних військ у прифронтовій зоні до кінця не зрозуміло. Фактично ж, судячи з архівних документів, генерал-квартирмайстер сухопутних сил самостійно ухвалював директиви, а генерал-лейтенант Райнеке проводив наради з представниками служби у справах військовополонених в зоні відповідальності ОКГ і давав їм вказівки[11].

Для прийому й розташування військовополонених ще з 1939 р. була створена мережа таборів у Німеччині та на окупованих територіях, яка складалася з: таборів для офіцерів (офлаги від нім. Offizierslager für Kriegsgefangene Offiziere, oflag), стаціонарних таборів для рядового та сержантського складу (шталаги, від нім.: Stammannschaftslager, Stammlager für Kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere, Stalag), пересильних таборів (дулаги, від нім: Durchgangslager für Kriegsgefangene, Dulag). На територіях, що безпосередньо прилягали до зони бойових дій функціонували армійські збірно-пересильні пункти (ЗПП) (нім.: Auffanglager або пізніше Armee-Gefangenen-Sammelstellen (AGSSt)).

Влада над усім табором перебувала в руках коменданта — офіцера в званні не нижче майора. Командні кадри для таборів військовополонених готувались на навчальних курсах в шталазі II D Штаргард (Померанія). Охороняли табори військовополонених охоронні батальйони (Landesschützenbataillone), що формувалися, як правило, з солдатів похилого віку або фронтовиків, які доліковувалися після поранень та хвороб.

Після взяття в полон військовослужбовців Червоної армії роззброювали, старших офіцерів, по можливості, відділяли від молодших офіцерів, рядового і сержантського складу. З дивізійних збірних пунктів полонені потрапляли на армійські збірно-пересильні пункти. Армійські ЗПП були доволі мобільні й часто змінювали своє розташування. Їх завданням було швидко передати полонених в тилові табори. Вони мали постійно бути готовими до прийому нових партій військовополонених. Після початкового обліку на ЗПП військовополонених направляли в транзитні або пересильні табори (дулаги). На основі щоденних донесень ОКГ про завантаження дулагів ОКВ визначало кількість полонених, яких ті повинні були передати до стаціонарних таборів — таборів для рядового й сержантського складу й офіцерських таборів. Більшість табірних адміністрацій та охоронних підрозділів збірних пунктів та дулагів не затримувалися на одному місці, а постійно передислоковувалися разом з військами.

На території України діяли війська групи армій «Південь», до якої в 1941 р. входила 1 танкова група (з жовтня 1941 р. – армія), 6, 17 та 11-а німецькі й 3 та 4-а румунські армії. Тилові райони цих армій охороняли 213, 444 та 454 охоронні дивізії. У підпорядкуванні коменданта тилового району 1-ї танкової армії (Корюк 531) перебували команди 152 та 162 дулагів, 17-ї армії (Корюк 550) – 71 армійський збірний пункт, 111, 172 та 180 дулаги; 6-ї армії – 7-й армійський збірний пункт, 170 та 201 пересильні табори[12]. На Півдні України у підпорядкуванні коменданта тилового району 11-ї армії (Корюк 553) влітку 1941 р. було два дулаги 123 і 241, два армійські збірні пункти 11 та 12[13]. До цих «постійних» команд пересильних таборів приєднувалися нові, які весь час переміщалися із одного тилового району в інший. В міру просування лінії фронту на схід, команди пересильних таборів замінялися адміністраціями стаціонарних таборів. Офлаги й шталаги, які тривалий час перебували на одному місці, мали бараки для розташування військовополонених. Зазвичай шталаги організовувалися на тих територіях, які передбачалося передати найближчим часом, або вже передали до компетенції цивільної окупаційної адміністрації.

Як правило, більшість табірних адміністрацій були створені ще напередодні війни з Радянським Союзом, а після початку бойових

дій вони почали поступово переміщувати ближче до лінії фронту. У захоплених населених пунктах табори для військовополонених створювалися в міру просування німецької армії вглиб території СРСР і надходження нових партій полонених червоноармійців. Архівні документи дозволяють прослідкувати шлях 11 і 12 армійських збірних пунктів при 11-й армії. 27 липня 1941 р. 11 та 12 збірні пункти розташовувалися у Бельцях (Молдова) [14], 30 липня 1941 р. 11 пункт був уже в Сороках (Молдова)[15], а на початку серпня його замінила адміністрація 123-го дулагу[16]. 10 серпня 1941 р. команда 12-го пересильного пункту переїхала до Кодими (Одеська обл.)[17], звідки була передислокована до Варварівки (ймовірно населений пункт поблизу Миколаєва, зараз територія міста)[18]. Про збірний табір для військовополонених у Варварівці згадується у щотижневих вересневих донесеннях гарнізонної комендатури II/915, розташованої у Херсоні. До цього табору передавали радянських військовополонених, яких знаходили в окупованому місті. Про відвідування армійського збірного пункту у Варварівці йде мова у донесенні армійського скарбника від 30 серпня 1941 р. Те, що німецький чиновник за один день відвідав і табір і гарнізонну комендатуру I/853 у Миколаєві, підтверджує припущення, що згаданий населений пункт був поблизу цього обласного центру.

Табірні адміністрації та охоронні підрозділи дулагів також постійно рухалися за військами. Команда дулагу 123 прибула на територію України в середині серпня 1941 р. у болгарське село Катаржина (нині с. Червонознам'янка, Іванівський р-н, Одеська обл.). Про це свідчать службове листування між комендантом табору, гарнізонною комендатурою 2/662 та командиром 49 охоронним батальйоном. Мова йшла про перенесення табору в найближчі села – Цибулівку та Малоземенове (Великомихайлівський р-н, Одеська обл.), бо болотиста місцевість в Катаржині створювала суттєві труднощі для розміщення 4-5 тис. полонених червоноармійців[19]. Наприкінці серпня 1941 р. в с. Березівка (Балтський р-н., Одеська обл.) розташувалася команда дулагу 241[20]. Для організації табору в Миколаєві спеціально надіслали команду дулагу 137, яка від 26 вересня 1941 р. «готова була прийняти військовополонених». Про це повідомлялося в оперативному донесенні гарнізонної комендатури I/853[21]. На початку листопада 1941 р. у підпорядкуванні обер-квартирмайстера Чорного моря перебувало два дулаги: 137 у Миколаєві та 120 у Херсоні[22]. А в підпорядкуванні коменданта тилового району 11-ї армії (Корюк 553) так само залишалися пересильні табори розташовані тепер у Криму: дулаг 123 у Джанкої та дулаг 241 у Сімферополі[23].

Про переміщення пересильних таборів у прифронтовій смузі 6-ї, 17-ї армій та 1-ї танкової групи влітку 1941 р поки що не вдалося знайти такої детальної інформації. Але кількість таборів у зоні дій цих підрозділів була набагато більшою, оскільки тут велися значно активніші бойові дії, сталися найбільш крупні оточення радянських військ, насамперед: 6 та 12-ї армій в районі Умані (на початку серпня 1941 р.), 21-ї, 37-ї, 26-ї армій під Києвом (вересень 1941 р.). Унаслідок цих подій у німецький полон потрапило біля Умані – 103 тис., біля Києва – 665 тис. червоноармійців[24]. (За радянськими даними в полон під Києвом потрапило 452 тис. осіб)[25]. У тиловій смузі згаданих німецьких армій найраніше в Україні почали створюватися стаціонарні табори. Відомо, що на початок вересня в зоні відповідальності командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь» вже діяло 10 стаціонарних таборів, у яких перебувало 300 тис. військовополонених і 10 тис. осіб охорони[26]. Перші великі стаціонарні табори були організовані у Львові (328), Раві-Руській/Замостя (325), Хирові (323), Ярославі, Дрогобичі (335), Тернополі, Станіславі (371), Шепетівці (357)[27]. Нові шталаги у вересні 1941 р. передбачалося створити на місці пересильних таборів у наступних населених пунктах: Володимирі-Волинському, Ковелі, Луцьку, Рівному, Проскурові, Звягелі (Новоград-Волинський), Старокостянтинові, Житомирі, Києві, Білій Церкві, Вінниці, Умані, Дніпропетровську, Кривому Розі, Кременчуці, Переяславі[28].

Для хворих і поранених військовополонених створювалися спеціальні шпиталі. На початку вересня такі лікувальні установи вже діяли в Луцьку, Дубно, Рівному, Старокостянтинові[29], у листопаді – у Кременчуці та Дніпропетровську[30]. В останніх населених пунктах передбачалося також створення дезінсекційних пунктів для військовополонених. На початку листопада 1941 р. пункт в Кременчуці перебував на стадії будівництва, його добова

продуктивність планувалася в 1600 осіб, а в Дніпропетровську він уже працював, обслуговуючи за добу 1000 осіб[31]. Зустрічаються також документи, у яких згадується про дозвіл лікувати тяжкопоранених військовополонених місцевими лікарями (не німцями) у лікарнях для цивільного населення[32]. Вилікуваних бранців необхідно було направляти до найближчих шталагів. Часто шпиталі для полонених створювалися у допоміжних таборах, які позначалися літерою «Z» – «Zweiglager». Одним з таких допоміжних таборів був т.зв. «Гросс-лазарет» в місті Славута, створений у вересні 1941 р. для утримання хворих та поранених радянських військовополонених, які не були в змозі доїхати до шталагу в Шепетівці. Пізніше, з переміщенням до Славути основного табору, на базі «Гросс-лазарету» створено лазаретну частину шталагів 301 та 357[33].

Після закінчення евакуації військовополонених із зони оточення радянських армій під Києвом і поповнення постійного персоналу тилових таборів, на 30 жовтня 1941 р. в оперативному тиловому районі групи армій «Південь» перебували такі пересильні табори військовополонених. У розпорядженні командування 1-ї танкової армії: 152 на шляху до Маріуполя, 162 в Кривому Розі; в розпорядженні командування 17-ї армії: 180 в Дніпропетровську, 172 рухався в Красноград (Харківська обл.), 171 в Кіровограді, 111 рухався в Лозову; в розпорядженні командування 6-ї армії: 160 в Хоролі, 170 рухався в Харків, 201 прямував у Ромни, 205 – у Білгород[34].

Стаціонарні табори: 349 Умань, 334 Біла Церква, 339 Дарниця (район Києва) та 345 Сміла (пізніше в Новоукраїнці) з 20 жовтня 1941 р. переходили в розпорядження командуючого військами Вермахту в Україні, оскільки ці території увійшли до райхскомісаріату «Україна»[35]. У підпорядкуванні командуючого військами оперативного тилового району групи армій «Південь» залишалися шталаги: 338 Кривий Ріг, 305 Кіровоград, 346 Кременчук та 348 Дніпропетровськ[36].

У листопаді команди дулагів 171 Кіровоград, 162 Кривий Ріг, 180 Дніпропетровськ, замінили команди шталагів: 305 у Кіровограді, 338 у Кривому Розі, 348 у Дніпропетровську, які 15 листопада 1941 р. офіційно перейшли у підпорядкування головнокомандуючого Вермахту в Україні[37]. Звільнений персонал дулагу 171 був направлені у Лубни для спорудження табору на 8 тис. військовополонених для робіт в організації ТОД, дулагу 180 – у Панютино (Харківська обл. Лозовський р-н), 162 – у Миколаївку (Ростовська обл. РФ). За даними звіту відділу квартимайстера групи армій «Південь» за листопад 1941 р. в оперативному тиловому районі 6-ї армії знаходилися дулаги 170 і 205 в Полтаві, 201 в Харкові, 17-ї армії – 172 та 111 в Лозовій, 160 в Хоролі, 1-ї танкової армії – 152 в Маріуполі. Запланована «заміна пересильного табору 182 в Запоріжжі стаціонарним табором 348 затрималася через нестачу караульного персоналу, оскільки 301 та 926 батальйони ландштурму не передали в підпорядкування командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь»[38]. Загалом, у названих таборах в зоні оперативного командування групи армій «Південь» перебувало 49 970 військовополонених[39].

На початку 1942 р., коли на певний час стабілізувався фронт, в ОКВ була реорганізована структура військового полону (замість відділу було створене управління), відповідно в Україні у зоні відповідальності ОКГ зазнала деяких модифікацій система таборів для військовополонених. У цей час до командування оперативного тилового району групи армій «Південь» прибув начальник таборів військовополонених генерал Шмідт, через що був внесений новий порядок у підпорядкування дулагів і шталагів[40]. Штаб начальника таборів розташувався у Кременчуці. Йому звітували коменданти таборів військовополонених районів №2, А та Е. У підпорядкуванні 213 охоронної дивізії зі штабом у Кременчуці перебували табірні команди району №2: в Кременчуці – шталагів 346, 192, Переяславі – шталагу 132, Хоролі – шталагу 135 і дулагу 160, Лубнах – дулагу 171, Полтаві – шталагу 151, дулагу 205. У підпорядкуванні 444 охоронної дивізії зі штабом у Дніпропетровську перебували табірні команди району А в Запоріжжі – шталагу 181, дулагів 182, 120 і 137[41]. У підпорядкуванні комендантів армійських тилових районів були табори в Маріуполі – шталаг 190 і дулаг 152, в Сталіно – шталаг 162 (командування 1-ї танкової армії); у Сумах – дулаг 170, Харкові – дулаг 201 (командування 6-ї армії); в Лозовій – дулаг 111, Горлівці – дулаг 172, Краматорську – дулаг 180 (командування 17-ї армії)[42]. Але у донесенні відділу тилу оперативного тилового району групи армій «Південь» за січень 1942 р. відомості

про «чисельність та участь у роботі військовополонених» подали лише стосовно п'яти із 20 перелічених табірних команд. У дулагах 160 Хорол, 170 Лубни, 182 Запоріжжя, 205 Полтава та шталазі 346 Кременчук на цей час утримувалося 39 395 полонених, з яких працездатними були – 18 120 полонених[43]. Це означає, що в населених пунктах дислокувалися лише табірні команди без в'язнів. Отже, спостерігаємо підготовку до нових військових кампаній 1942 р. – команди персоналу таборів були зосереджені у прифронтовій смузі в очкуванні чергових партій бранців.

У райхскомісаріаті «Україна» на початок 1942 р. налічувалося вже 14 стаціонарних таборів[44], а в квітні 1943 р. тут було двадцять шталагів, які розташовувалася в населених пунктах західніше Дніпра[45]. Всього за роки окупації на території України діяло 30 команд шталагів та 27 команд дулагів[46].

Особливістю таборів для військовополонених у 1941 р. була їх переповненість. Якщо у серпні в десяти стаціонарних таборах для військовополонених райхскомісаріату «Україна» утримувалося приблизно 225 тис. бранців, у вересні 300 тис., то в жовтні їх вже було 445 тис[47]. Полонених червоноармійців тримали під відкритим небом, загнаних за колючій дріт як худобу. Їх кількість у таборах була такою великою, що наближалася до величини населених пунктів, в яких вони розташовувалися. Наприклад, у Новоград-Волинському (Житомирська область), де мешкало не більше 12 тис. осіб, у таборі для військовополонених (дулаг 172) у серпні нараховувалося 8 тис. бранців[48]. З метою зменшити перенаселення, німецькі військові переводили частину полонених в Шепетівський шталаг. Але після поразки Червоної армії під Києвом, десятки тисяч полонених радянських солдатів і офіцерів потім перегнали у табори Житомира, Вінниці, Кривого Рогу, в яких кількість бранців, незважаючи на смерть від голоду та епідемій, продовжувала залишатися величезною[49].

Расово-ідеологічний характер війни нацистської Німеччини проти Радянського Союзу зумовили величезну кількість смертей, не пов'язаних з безпосереднім веденням бойових дій. Полонені червоноармійці стали першими жертвами такої політики. Видані ОКВ т. зв. «наказ про комісарів» від 6 червня 1941 р., «Розпорядження стосовно справи військового полону у випадку операції «Барбаросса» 16 червня 1941 р. та «Бойовий наказ №8» від 17 липня 1941 р. скасовували основні приписи Женевської конвенції 1929 р. про захист військовополонених, приписували розстрілювати за законами воєнного часу політпрацівників Червоної армії, євреїв та інших «небажаних» за расовими чи політичними ознаками осіб.

Тисячі полонених загинуло на полі бою, перебуваючи у збірних та фронтових таборах, масові вбивства військових бранців відбувалися під час багатокілометрових піших маршів із прифронтової зони в тил. «Основну частину роботи по евакуації військовополонених із району битви Дніпро-Десна довелося виконати 24-й піхотній дивізії. Підрозділи цієї дивізії конвоювали колони військовополонених до Умані. 62-а та 113-а піхотні дивізії мали менше роботи, оскільки з 15 жовтня їм на допомогу прибула 454 охоронна дивізія» [50] – звітував відділ квартирмейстера оперативного тилового району групи армій «Південь». Проте, в документі немає інформації, що за час маршу в жовтні 1941 р. охоронці розстріляли понад тисячу полонених, яких їм довірили супроводжувати[51]. Згідно з донесенням обер-квартирмайстера 17-ї армії, підрозділам якої необхідно було переправити 320 тис. полонених під Києвом червоноармійців на територію райхскомісаріату «Україна», щоденно під час евакуації помирало понад 1% полонених[52]. Командуючий 24-ї дивізії 18 жовтня 1941 р. змушений був видати спеціальний наказ не розстрілювати полонених: «Честь солдата і турбота за життя не дозволяють нам застосовувати зброю проти беззахисних і дійсно змучених військовополонених». Стріляти дозволялося «лише за несподіваних спроб втечі й дійсно виявленому спротиві»[53].

Масова смертність серед радянських військовополонених була зумовлена не лише розстрілами, поганими умовами утримання, а в першу чергу «політикою голоду», яку здійснювало керівництво Вермахту. Харчування радянських військовополонених стрімко погіршувалося з перших місяців бойових дій. У донесення головного скарбника командування тиловим районом 11-ї армії (Корюк 553) від 30 липня 1941 р. про відвідування 11-го фронтового збірно-пересильного пункту пояснював нестачу продуктів тим, що «...за теперішнього тяжкого становища з постачання неможливо отримувати хліб для полонених в достатній кількості, оскільки в першу чергу

повинні бути забезпечені власні війська»[54]. Через місяць, перебуваючи у армійському збірному пункті у селищі Варварцеве поблизу Миколаєва, цей військовий чиновник повідомляв: «Під час мого візиту військовополонені якраз були вишикувані для обіду. Кожен з них мав при собі тарілку або інший посуд. Обід варили, виділені із військовополонених повари у великих котлах. Він складався із супу, звареного із пшона і надісланих із скотобійні субпродуктів. Щодо забезпечення військовополонених продуктами харчування на сьогоднішній день справи кепські. В усякому випадку все залежить від винахідливості служби постачання. Крьонунг (начальник служби постачання табору) повідомив мені, що він майже нічого не отримує для табору із армійських продовольчих складів»[55]. Генерал-квартирмайстер Е. Вагнер, який відповідав за постачання продовольства в армії, притримувався тієї позиції, що військовополонені, які не працюють, повинні голодувати. Він, як і більшість нацистських високопосадовців, вважали на той час, що «чим більше полонених помре, тим краще для нас»[56]. Тільки через шість тижнів після початку війни з'явився єдиний припис щодо харчування військовополонених, у якому диференціювалися норми харчування для полонених, зайнятих на фізично важких роботах та будівництві таборів. Розпорядженням ОКГ, генерал-квартирмайстера від 21 жовтня 1941 р. всім «російським» військовополоненим, які перебули у таборах і не залучалися до роботи, був встановлений такий раціон харчування на тиждень: 2250 гр. хліба, 200 гр. м'яса, 1125 гр. свіжих овочів, 8500 гр. картоплі та інших продуктів, таких як цукор, чай, мармелад, котрі малоймовірно отримували полонені. Для тих, хто працював, раціон рекомендувалося збільшити на 600 гр. хліба та 150 гр. м'яса, для відновлення працездатності потрібно додавати до раціону на 7 днів: 50 гр. в'яленої риби, 100 гр. штучного меду, 3500 гр. картоплі або буряка[57]. Але найсуттєвішим приписом цього розпорядження була рекомендація: « Якщо окремих видів продовольства немає в наявності, то їх потрібно широко заміняти іншими, особливо мукою. Варку мучного супу для відновлення працездатності потрібно вести найбільш активним чином»[58]. Попри затверджений перелік різноманітних продуктів харчування, основною їжею для бранців впродовж всієї війни було вариво з муки, а найчастіше необробленого зерна, яке вони називала «баландою». За свідченнями очевидців, в багатьох пересильних таборах вони по декілька тижнів не отримували навіть таких харчів. Тож подібними нормами харчування смерть від голоду полонених червоноармійців у німецьких таборах ставала неминучою.

Описані у цій статті переміщення та діяльність установ німецького військового полону в Україні становлять лише один «пазл» із масштабної картини табірної структури Вермахту в окупованих східних територіях. Постійний рух збірних пунктів, дулагів і шталагів, зміни у їх підпорядкуванні залежно від ситуації на фронті бойових дій створюють певні труднощі для таких реконструкцій. Але головним «ворогом» дослідників тут є брак і неповнота джерельної бази. У донесеннях служби квартирмейстера 1941 р. питання військовополонених з інформацією про дислокацію таборів та чисельність бранців стабільно з'являється лише з жовтня місяця. А до того часу воно було ніби «неважливе». Що стосується таборів райхскомісаріату «Україна», то, як твердить Християн Штрайт, інформація про їх наповнення військовополоненими починає регулярно надходити в ОКВ лише з листопада 1941 р. Тому дослідження «маловідомих» документів окремих військових структур, які діяли в Україні, допоможе більш повно відтворити загальну картину.

Організаційні етапи табірної системи для радянських військовополонених в Україні співпадають з ходом бойових дій на радянсько-німецькому фронті. До серпня 1941 р. спостерігається стрімке створення крупних стаціонарних таборів у правобережних областях України, вересень-жовтень – організація установ полону вздовж Дніпра, а в листопаді-грудні – центр активності табірних команд переміщується на схід та південь України.

Розглядаючи історію створення системи німецьких таборів в України, важливо зазначити, що за умовами утримання вони наближалися до категорії таборів знищення. Більше того, табори на окупованій території України мали більш жорсткі умови утримання військовополонених, ніж подібні установи в країнах Центральної та Західної Європи[59]. Висока смертність, голод, відсутність медичної допомоги, знущання й тортури над в'язнями і масове їх знищення стали характерними ознаками таборів для військовополонених в Україні в 1941 року.

Джерела та література

1 Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної конференції 2–4 червня 2006 р. – К., 2008 – 336 с.; Коваль М.В. Радянські військовополонені – шлак війни // Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – К., 1999. – С.196 – 218; Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. – К., 2002. – 128 с.

2 Довідник про табори тюрми та гетто на окупованій території України / 1941-1944/ Упор. Дубик М. – К., 2000.

3 Там само – С. 18.

4 Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn: Dietz, 1999; Ich werde es nie vergessen. Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004-2006. Kontakte-Kontakty e.V. (Hrsg.) Berlin 2007. (erster Sammelband in deutscher Sprache); Müller R-D. Menschenjagd. Die Rekrutierung von Zwangsarbeitein im der besetzten Sowjetunion // H.Heer, K. Naumann (Hg.). Vernichtungskrieg: Veibrechen der Wehrmacht 1941-1944. – Hamburg: Hamburger Edition, 1995. – S. 92 –103; Otto R., Keller R., Nagel J Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941-1945. Zahlen und Dimensionen // VfZ – 4/2008. – S. 588-589; Otto R. Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42. R. Oldenbourg Verlag, München 1998; Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München, – 2008; Rüdiger O. Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 9/2. München 2005, Seite 749 f. ; Streim A. Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa". Eine Dokumentation. – Heidelberg, Karlsruhe: Müller Juristischer Verlag. Heidelberg/Karlsruhe 1981; Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. Verlag J.H.W. Dietz. Nachf., Bonn 1997. Переклад на російську мову: Штрайт К. «ОНИ НАМ НЕ ТОВАРИЩИ...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. / Пер. с нем. И.Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. – М., 2009.

5 Möller C. Massensterben und Massenvernichtung – Das Stalag 305 in der Ukraine 1941-1944. – Magisterarbeit: Schulenburg-Leine, 2001.

6 *Дуглас И.А., Черон Ф.Я.* Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Preess, 1994. – Т.11; Ерин М.Е. Советские военнопленные в нацистской Германии 1941-1945 гг. Проблемы исследования. – Ярославль, 2005; Ерин М.Е., Хольный Г.Л. Трагедия советских военнопленных (история шталага 326 (VI К) Зенне, 1941–1945 гг»). – Ярославль, 2000; Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2002; Цайтхайн. Книга памяти советских военнопленных/ Кн.1: Лагерь военнопленных Цайтхайн – от «лагеря для русских» к мемориалу / ред. Хазе Н., Харитонов А., Мюллер К.-Д., Нагель Й. – Дрезден, 2005; Шнеер А. Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941-1945. – М., 2005.

7 Лагеря советских военнопленных в Беларуси, 1941-1944: справочник / авт. состав В.И.Адамушко [и др.] – Мн.: НАРБ, 2004.

8 *Берковський В.* Гросслазарет Славут, Цай табір 301: від історичного міфу до трагічної правди // Трудівник Полісся – Славута – 2010 – 14 жовтня – С. 11.

9 Möller C. Massensterben und Massenvernichtung – Das Stalag 305 in der Ukraine 1941-1944. – Magisterarbeit: Schulenburg-Leine, 2001. – S. 8.

10 Ibid.

11 *Штрайт К.* «ОНИ НАМ НЕ ТОВАРИЩИ...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. / Пер. с нем. И.Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. – М., 2009. – С. 56. Режим доступу : http://www.fedy-diary.ru/

12 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 148, арк. 14-15; спр. 195, арк. 189–192.

13 Там само, спр.392, арк. 8.
14 Там само, арк. 8.
15 Там само, арк. 18.
16 Там само, арк. 31.
17 Там само, арк. 44.
18 Там само, спр. 393, арк. 115, 116, спр. 392, арк. 81.
19 Там само, спр. 393, арк. 23–50
20 Там само, арк. 67, 96.
21 Там само, арк. 122.
22 Там само, спр. 148, арк. 54.
23 Там само.
24 *Overmans R.* Die Kriegsgefangenepolitik des Deutsches Reiches 1939 bis 1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Band 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. – München, 2005. – S. 805.
25 *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. - К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С.40.
26 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 148, арк. 205: Протокол наради економічної інспекції «Південь» та командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь» від 14.09.1941.
27 *Курилишин К.* Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної преси – Львів, 2010 – С. 165 – 178.
28 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 148, арк. 205: Протокол наради економічної інспекції «Південь» та командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь» від 14.09.1941.
29 Там само, арк.238 : Спеціальне розпорядження командуючого оперативним тилом групи армій «Південь» № 74 від 8.09.1941.
30 Там само, арк. 50: Протокол наради при командуючому 444 охоронною дивізією.
31 Там само, арк. 63: Звіт про передачу санітарних частин і установ із зони оперативного командування старшому військовому лікарю при головнокомандуючому Вермахту в Україні 15.11. 1941.
32 Там само, арк. 244: Акт передачі справ представників начальника санчастини при головнокомандуючому Вермахту в Україні від санітарних установ, що перебували в оперативному тиловому районі групи армій «Південь». Старокостянтинів 28.08.1941.
33 Детальніше див.: Берковський В. Гросслазарет Славут, Цай табір 301: від історичного міфу до трагічної правди // Трудівник Полісся – Славута – 2010 – 14 жовтня – С. 11.
34 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр.195, арк. 283.
35 Там само.
36 Там само, арк. 284.
37 Там само, спр. 148, арк. 14–15
38 Там само.
39 Тас само, арк. 15.
40 Там само, спр.195, арк. 183: Донесення відділу тилу групи армій «Південь» за період з 1 по 31 січня 1942 р.
41 Там само, арк. 189–192 : Розпорядження командуючого тиловим районом групи армій «Південь» про організацію справи військовополонених від 15.01.1942.
42 Там само, арк. 192.
43 Там само, арк. 183.
44 *Otto R., Keller R., Nagel J.* Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945. Zahlen und Dimensionen // VfZ – 4/2008. – S. 588–589.
45 *Berhoff C.* K Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule. – Cambridge, Massachusets and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004. – P. 99.
46 Обчислено за Довідник про табори тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) Упор. М. Г. Дубик – К., 2000 та матеріалами сайту: Lexikon der Wehrmacht. Режим доступу: http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Kriegsgefangenenlager/Dulag.htm
47 Berhoff C. K. Op.cit. – P. 99.
48 Lower W. Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine. – The University of North Carolina Press, 2005. – P. 63. Переклад українською: Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К., 2010. – С. 87.
49 Там само.
50 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 195, арк. 282: Звіт про діяльність відділу квартирмейстера командуючому оперативним тиловим району групи армії «Південь» за період з 1по 30 жовтня 1941 р.
51 *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München, – 2008. – S. 208
52 *Штрайт К.* Они нам не товарищи // Воен-

но-истор. журнал. – 1992. – № 4. – С. 42.
53 ЦДАВО України, КМФ-8, оп.2, спр.148,арк. 115–116.
54 Там само, спр. 392, арк.18.
55 Там само,спр. 392, арк. 82.
56 *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts - und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. – Hamburg, 2000. – S. 44–47.
57 ЦДАВО України, КМФ-8, оп.2, спр. 148,арк. 3-4: Особливе розпорядження № 96 від 3.12.1941.
58 Там само.
59 Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / упоряд. М.Г. Дубик. – К., 2000. – С. 8.

Татьяна Пастушенко

Система немецких лагерей для советских военнопленных в Украине: (июнь – декабрь 1941 г.)

В статье описаны этапы становления в течение лета-осени 1941 г. системы немецких лагерей для советских военнопленных на территории Украины.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, советские военнопленные, дулаг, шталаг, армейский сборно-пересыльный пункт, Верховное главнокомандование Вермахта, Главнокомандование сухопутных сил Германии.*

Tetiana Pastushenko

The system of Nazi POW camps in Ukraine (June – December 1941)

The article describes the stages of establishment of the German camp system for Soviet prisoners of war on the territory of Ukraine.

Key words: World War II, Soviet POWs, Dulag, Stalag, army collection-transportation point, Oberkommando der Wehrmacht, Oberkommando des Heeres.

УДК 93/94: 355.01 [168.522 : 612.1]

Тамара Вронська, Олександр Лисенко (м. Київ)

ІСТОРІЯ ВІЙНИ, НАПИСАНА ЛЮДСЬКОЮ КРОВ'Ю

У статті висвітлюється маловідома сторінка історії Другої світової війни, складова окупаційного режиму, встановленого гітлерівцями на захопленій території України – обставини утримання в'язнів нацистських тюрем. На основі нових документів, виявлених у архівах Російської Федерації та України, подається дислокація тюрем, а також організаційні заходи НКВС з їх обстеження. Систематизація написів в'язнів дозволяє доповнити загальне уявлення про окупаційний лад, злочини нацистів проти різних соціальних груп населення республіки.

Ключові слова: *окупаційний режим, нацисти, гітлерівці, місця примусового утримання, тюрми, в'язні, військовополонені.*

Найбільш масштабна й жорстока в історії людства війна й донині приховує від нас чимало того, що показує її найвідразливіші прояви. На багатостраждальний український народ випали важкі випробовування: безкомпромісні битви на фронтах, які вирішували хід війни, нещадний економічний визиск, депортації, масові екзекуції та фізичне знищення мільйонів людей, невимовні моральні страждання внаслідок смерті рідних та близьких, величезні матеріальні втрати.

Окуповану територію України густою павутиною вкрила мережа «місць примусового утримання» – таборів для полонених, єврейських гетто, таборів для цивільних категорій населення, тюрем для кримінальних та політичних злочинців, дрібних правопорушників та ін. Справді голгофських мук зазнали бранці нацистських затінків. Як це не парадоксально (адже в'язниці були стаціонарними і розміщувалися у великих містах), про них відомо небагато. Якщо табори радянських військовополонених порівняно давно перебувають у фокусі дослідницького інтересу, то тюремні коридори й донині лякають темними закутками свого минулого, мороком таємниць, які пішли в могилу разом з їхніми замордованими носіями.

Та все ж деякі з них зуміли залишити такі ниточки, за якими можна простежити їхні долі, пов'язати їх з іншими в полотно історичної пам'яті про всі жертви воєнної доби. Це – написи на стінах в'язниць, залишені тими, хто довший чи коротший час балансував між життям і смертю. Більшість із цих людей пішли у кращі світи, де немає болю і страждань, нескореними. Ці написи – послання у майбутнє, заповіт наступним поколінням, пересторога і заклик проти війни. Це пам'ятник безсилля насильства, величі людського духу, мужнього опору злу, самозреченої солідарності.

У 2006 р. Служба безпеки України ініціювала видавничо-інформаційний проект «Нацист ські табори в Україні під час гітлерівської окупації (1941-1944 рр.». В процесі його реалізації планувалося підготувати 2-томник, у якому намічалося окрім інших місць примусового утримання громадян, висвітлити й функціонування тюрем у супроводі добірки ілюстрацій, фотографій, картосхем тощо. Втім згодом робота була звужена до рамок нагромадження інформаційної бази за довідками, отриманими з регіональних управлінь СБУ.

В узагальненому виданні «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944)» (Упоряд. М. Г. Дубик. - К., 2000. - 304 с.) подаються дані про 66 тюрем, які діяли в період окупації.

Абсолютно точно встановити кількість тюрем та їх дислокацію на окупованій території України не видається можливим. Цього дотепер не змогли зробити ані дослідники, які займалися вивчення окупаційного режиму в Україні, ані укладачі спеціального довідника про місця примусового утримання громадян у республіці (1941-1944 рр.). Навіть спеціальна група, створена відповідним розпорядження заступника голови СБУ, для підготовки інформаційної бази з цього питання, не може точно вказати, скільки в'язниць діяло в Україні в цей період, так само й встановити загальну кількість людей, які пройшли через них.

Упорядники довідника про місця примусового утримання, класифікуючи дані, отримані з різноманітних архівних документів окупаційного періоду, матеріалів Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідў-

вання злочинів, заподіяних гітлерівцями та видань, опублікованих за кордоном, не врахували деякі тюрми.

Ще менш точними для з'ясування кількості тюрем, відкритих окупантами для утримання різних категорій населення, видаються документи, виявлені в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) у колекції, створеній на виконання припису начальника Тюремного управління НКВС СРСР А.Нікольського задля фіксації написів, залишених в'язнями тюрем захоплених районів Білорусії, Росії та України.

Останнє цілком зрозуміло, оскільки метою їх узагальнення була не статистична робота, а збирання даних, що ілюстрували режим утримання та могли слугувати доказами злочинів окупантів на підконтрольних їм територіях.

Підсумувавши дані, отримані з кількох джерел, з певною часткою вірогідності можна стверджувати, що на окупованій території України функціонувало 79 тюрем. До того ж більші чи менші тюрми, вірогідно, були в кожному окупованому районі.

Таблиця

№№ п/п	Область	Дислокація тюрем, джерело згадки	Загальна кількість
1.	Вінницька	Вінниця (ДАРФ, довідник) Козятин (ДАРФ) Брацлав (довідник)	3
2.	Волинська	-	-
3.	Ворошиловградська (Луганська)	Ворошиловград (довідник) Ворошиловськ (Алчевськ) -п- Рубіжне -п- Кадіївка -п- Краснодон -п- Красний Луч -п- Ново-Псков -п- Попасна -п- Слов'яносербськ -п- Старобільськ -п- ст. Луганська (Станічно-Луганське) -п-	11
4.	Дніпропетровська	Дніпропетровськ (ДАРФ) Кривий Ріг(довідник) Нікополь -п- с.Чкалове Нікопольськ. р-ну -п-	4
5.	Дрогобицька (Львівська)	Дрогобич (ДАРФ, довідник) Стрий (ДАРФ)	2
6.	Житомирська	Житомир (ДАРФ) Бердичів(довідник) Новоград-Волинський -п- Дзержинськ -п-	4
7.	Запорізька	Запоріжжя (довідник) Мелітополь (довідник, ДАРФ)	2
8.	Кам'янець-Подільська (Хмельницька)	Старокостянтинів (довідник)	1
9.	Київська	Київ (тюрма на Володимирській, 33 та Лук'янівська) (ДАРФ, довідник) Біла Церква (ДАРФ, довідник) Умань (ДАРФ) Черкаси (ДАРФ)	5
10.	Кіровоградська	Кіровоград (Довідник) Олександрія (ДАРФ)	2
11.	Львівська	Львів (довідник)	1
12.	Миколаївська	Миколаїв (ДАРФ, довідник) Новоодеський р-н (довідник) с. Снігурів -п-	3
13.	Одеська	Одеса (ДАРФ, довідник) Ананьїв (довідник) Балта -п-	3

Таблиця (продовження)

№№ п/п	Область	Дислокація тюрем, джерело згадки	Загальна кількість
14	Полтавська	Полтава (довідник) Лубни (довідник, ДАРФ) Пирятин (довідник) Гадяч -п- Чорнухинський р-н -п- Карлівський р-н -п-	6
15.	Рівненська	Рівне (Ровно) (ДАРФ) Дубно (довідник)	2
16.	Сталінська (Донецька)	-	-
17.	Станіславська (Івано-Франківська)	Станіслав (ДАРФ)	1
18.	Сумська	Суми (довідник) Конотоп (Довідник, ДАРФ) Ромни (довідник)	3
19.	Тернопільська	Тернопіль (ДАРФ) Кременець (довідник) Чортків -п-	3
20.	Харківська	Харків («Холодногорська»), тюрма у приміщенні колишньої дитячої колонії, пересильному пункті (ДАРФ, довідник) с. Подвірки (довідник) Сахновщинський р-н (довідник)	4
21.	Херсонська	Херсон (довідник) Генічеськ -п- Каховка Скадовськ -п- с. Новоронцовка -п- х. Брижами -п-	6
22.	Чернівецька	-	-
23.	Чернігівська	Чернігів (ДАРФ, довідник) Прилуки (ДАРФ, довідник) Новгород-Сіверський (ДАРФ, довідник) Ніжин (довідник) Щорс -п-	5
24.	Крим	Джанкой (довідник) Карасубазар -п- Керч -п- Старий Крим -п- Феодосія -п- Сімферополь -п- Алупка -п- Ялта -п-	8
		Загалом	79

Ідея обстеження тюрем та копіювання написів, що збереглися там, виникла, як вже зазначалося, в серпні 1943 р. у надрах Тюремного управління НКВС СРСР. Начальник цього підрозділу наркомату внутрішніх справ віддав наказ відповідним регіональним підрозділам, аби ті одразу після визволення від гітлерівських загарбників радянських міст здійснювали ретельний огляд тюремних приміщень задля виявлення на стінах камер написів, зроблених в'язнями, які утримувалися там окупантами[1].

Такі написи, зроблені гострими предметами, іноді олівцями чи нігтями, на стінах, нарах і навіть склі, скопійовані шляхом переписування чи фотографування по 47 тюрмах СРСР.

На місцях, зокрема і в УРСР, ця робота була проведена досить оперативно. Деякі з написів лягли на столи партійного керівництва по «свіжих слідах» й були використані ще у роки війни для ілюстрації злочинів окупантів.

Ретельне вивчення написів, зроблених в'язнями на стінах та інших предметах камерного інтер'єру, дають підстави для висновку, що охоронці та інший обслуговуючий персонал в'язниць, вірогідно, у 1941-1942 рр. знищували сліди перебування тамтешніх бранців,

оскільки збереглися лише ті, які датовані здебільшого 1943 роком.

Більшість написів, зроблена тими, на кого чекав розстріл. Ці люди у відчаї зверталися до тих, хто заступав їх у ролі невільників, задля того, щоб вони передали інформацію про них родичам.

У деяких тюрмах написи мають вигляд короткої життєвої історії: дата і місце народження, коли потрапив у полон (чи був арештований за щось інше). У тих камерах, де існували такі написи, їх за формою викладу наслідувала й решта в'язнів. Для прикладу, у тюрмі Новгород-Сіверського Чернігівської області практично всі в'язні залишали по собі прізвище, ім'я та по батькові й дату арешту.

Найбільше написів співробітникам НКВС вдалося скопіювати у тюрмах Києва, Харкова, Дніпропетровська і Дрогобича.

У трьох корпусах найбільшої харківської тюрми («Холодногорської») найтрагічніші написи містилися у камері смертників та одиночках, де утримувалися найбільш небезпечні для окупантів в'язні – партизани, підпільники, військовополонені, яких упіймали після втечі з таборів.

Напис, зроблений в одиночній камері корпусу № 1 харківської тюрми сімнадцятирічною дівчиною з Київщини – Оленою Бондаренко – найтиповіший. Він звернений до тих, хто зможе передати інформацію про долю в'язня (тут і далі цитується мовою оригіналу. – Авт.): «Кто прочтет это, прошу очень дать известие в адрес: Киевская область, Звенигородский район, село Казацкая, Пидопличко Нина, о том, что ее племянницу Лену 25 мая 1943 года расстреляли в этой тюрьме, как партизанку, пускай мать знает, что дочки не надо ожидать. Пускай ждет сына, может он вернется. Сидела в тюрьме 4 дня с 20 мая по 24 мая 1943 года. Написала, а сама не знаю напишет ли кто домой или нет, кто будет иметь сердце тот и напишет. Писала сама смертница – Бондаренко Лена Семеновна, рождения 15.II.1926 года. Передайте всем друзьям от меня партизанский привет! Я умираю, а смерти не боюсь, потом что защищаю Вас всех. С приветом Лена»[2].

«Сообщите, кто выйдет на волю. Одесская область. Голованский район, село Ушково [1], Корнейчуковой Евдокии Яковлевне о том, что Халфин Николай убит в 1942 году. Родился в 1903 г.»[3], – таке послання закарбував на стіні одиночки ще один невільник.

Були у тих зловісних камерах безадресні й безіменні рядки: «Кто в этой камере побывал, тот смерти не миновал, голодной смертью умирал». Цей запис зроблений кимось з попередників, не залишив байдужим арештанта-росіянина на прізвище Шушарін, який написав таке: «С ужасом я прочитал эти строки. Неужели их этой камеры мне не выйти, попал сюда по своей глупости, буду терпеливо, насколько хватит сил, переносить страдание. Если кто-нибудь выйдет отсюда живой пусть запомнит мой адрес и сообщит родителям, что их сын погиб. Адрес: Новосибирская область. Пудинский район, село Пудино, Шушарину Филиппу. Поминайте смертника Шушарина Ивана Филипповича, он был честный и любил жизнь и хотел жить, но не научился жить, а потому и попал сюда. Ваня старший лейтенант 19.V.1943 года»[4].

В одиночних камерах збереглися записи й інших військовополонених, серед них – мінометника з Дніпропетровщини Миколи Федоровича Маюса, 1912 року народження, який потрапив у полон у липні 1943 р. Олександр Фуксман та Михайло Земін з Дніпропетровщини закарбували на стіні одиночної камери таке: «Дрались мужественно, по гвардейски, верные сыны еврейского народа и погибли, как следует гвардейцам. Здесь сидели два еврея: Фуксман Саша и Земин Михаил с 26.7.1943 г. Расстрел произошел 13.VIII.1943 г.»[5]

Звертає на себе увагу, що записи про виконання смертної кари і дату смерті зроблені у багатьох камерах. Але, навряд чи їх писали ті, хто пішов згодом у небуття. Вірогідно, це все ж у більшості випадків робили їхні сусіди.

Розпачливий запис молодого хлопця зберігся в іншій камері харківської темниці: «Как жалею, когда напрасно сидел в тюрьме, меня считают за партизана, я солдат или курсант 393 полка, 1-й роты, 2-го взвода, 2-го отделения Черепаха А.В. Мне 18 лет от роду. Молодой, как хочется жить, но только расстреляют – Черепаха Алексей Васильевич, 1923 года, Харьковская область, Лозовской район, станция Краснопавловка»[6].

У Києві, як і у Харкові, під час окупації функціонувало дві тюрми. Перша з них – тюрма СД та гестапо – найбільш відома, розташовувалась на вул. Володимирській, 33. Згадки про неї зустрічаються у багатьох джерелах.

1 Нині входить до складу Кіровоградської області.

Вперше документ, що зберігається нині у Державному галузевому архіві СБУ, з копіями написів у камерах був опублікований у науково-документальному виданні «Київ у дні нацистської навали» (К., 2044). Саме ця настінна сповідь в'язнів справила найбільше враження на читачів цієї книги.

Написи, скопійовані з предметів камерного інтер'єру другої київської тюрми – Лук'янівської – представлені у колекції, виявленій в Державному архіві Російської Федерації. На території Київської області дислокувалися ще три в'язниці – у містах Біла Церква, Умань та Черкаси[7].

В жодному з перелічених місць примусового утримання людей не містилося таких трагічних написів, як у тюрмі, що функціонувала у приміщенні колишнього НКВС УРСР по вулиці Володимирська, 33. Стіни камер, дверей, вікон та нар зберегли звернення до нащадків, вражаючих своєю емоційною напругою і якоюсь апокаліптичною безвихіддю.

З тих написів стає зрозумілим, що перед обличчям смерті всі ставали союзниками і рівними у своїй боротьбі з нацистським режимом. Те трагічне примирення між українцями, поляками, євреями, оунівцями, комуністами відбувалося саме у катівнях... Чимало написів було зроблено у формі цитування чи свого інтерпретування відомих класичних творів українських поетів. Так, у камері № 59 тюрми на вул. Володимирській, 33 співробітниками НКВС було скопійований рядок з вірша «Contra spem spero! (Без надії сподіваюсь)» Лесі Українки: «Я буду сквозь слезы смеяться. Вася Морозов». Чоловік, перебуваючи у великому смутку, висловив у такий спосіб свою життєву позицію, яка співпадала з настроями і думками видатної української поетеси, яка стійко переносила власні фізичні страждання і довірилася тільки віршованим рядкам, датованим 2 травня 1890 року.

Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть, думи сумні! У камері № 61 в'язень на прізвище Некрутенко висловив свої сподівання і прихильність до радянської влади і негативне ставлення до фашизму та оунівського руху, перефразувавши рядки поеми Т. Шевченка «Гайдамаки»: «Ф.Некрутенко – «ЗДВИЖ» прибыл 6.7.43, выбыл 20.9.43 г.

Шелестить листя по діброві,
Гуляють хмари, сонце спить,
І ніде не чути людської мови,
Тільки злий фашизм виє по селам
І рве нашу Україну.
І грабує, катує.
Незабаром огріє тебе, Україно,
Ясне сонечко із Кремля,
І розвіє вітер чорні хмари,
Засяє ясна зоренька в небесах.
І тебе, злий фашизм, навіки
Прокляне наш народ великий
1943. Ф.П.Н-ко – «ЗДВІЖ»

Український націоналізм – це є язва на тілі українського народу. 1943. Н-ко – «ЗДВІЖ».

На стінах камер залишили по собі написи й ті, хто сповідував ідеї самостійницького руху, цитував його провідників: «Здобудем Українську державу, або згинем в боротьбі за неї. Є. Коновалець». У цій же камері (№ 40) залишили свої сліди соратники невідомого прихильника націоналістичного руху: «Захарків Іван – село Підярків Перемишлянського району на Львівщині. ОУН – Бандера». Схожі написи були скопійовані і в сусідніх приміщеннях: «В камері № 38 сиділи: 1. Климишин Іван – член ОУН з Західних українських земель. Забрали з речами 13.7 – розстріл. Сапович – член ОУН, забрали з камери 18.7 – розстріл. Всеволод, 14.8 розстріл, ОУН».

В жодному з наведених рядків не вказаний рік, але один з написів перелічений через кому у цьому трагічному мартирологу, датований 1943 роком («Лановий Іван – концтабор 26.8.43»), що дозволяє робити припущення про час написання й інших.

У відчаї та перед обличчям неминучої смерті в'язні писали про тих, хто їх зрадив. «Будь, проклят друг Федяй. Кровь моя и моих родных падет на тебя и твоих потомков», – було видряпано на стіні камери № 85 тюрми на вул. Володимирській, 33. «Май-июнь 1942 г. Тут сидів Кондя П.Г. – гражданин Канева, Киевской области, по ложному доносу Здохненко Василя из Канєва) та Каца из редакции «Красная Армия», написано на стіні камери № 59 тюрми СД та гестапо м. Києва.

Траплялося, в'язні викладали й цілу історію поневірянь у гітлерівських застінках: «Крук – «Юрко» – Гаранчук Кость Иванович, 21.9.17 г., помер. 5.7.43. Заарештований 12.6.43 р. в Корсуні, до 30.6.43 р. Біла Церква, тюрма СД, – в Киев 1.7.43. Допит 9.7.43. Два тижні перед арештом – комендант

шуцманів Корсунь – Дрель Дмитро видав всіх німецькій жандармерії. Умови слідства тяжкі. Люди ломляться. Справа пропала. Україна мене породила – на шляху боротьби за Волю України згинув. Член ОУН на різних роботах від 1932 до 1943. Київ Кременець Корсунь – Кость. Хто тут сидітиме, а вийде на волю, то прошу все, що тут написано, передати в Корсунь» (камера № 60).

У більшості камер київської тюрми на вул. Володимирській, 33, як, до речі, і в інших місцях примусового утримання громадян на окупованій території України, зафіксовані лаконічні, але вкрай трагічні за своїм змістом рядки, схожі один на одного: прибув, вибув (дата) та прізвище з ініціалами: «Галя Хижная, прощай свет, прощай...» (камера № 16), «Здесь погибло 9 человек» (камера № 17), «Здесь сидел Матус Михаил – повесился» (камера № 43), «Связи с НКВД за Советов не имел, никакого секрета с собой не унес. Муки дальше жить не дали. Неживец 17.7.43» (камера № 85), «Николенко Алексей, уроженец села Лютенька Гадячского р-на. Погиб беспартийный за партию» (камера № 95), «Погибло 22.9.43 г. 40 человек. Дородько О.М.» (камера № 17), «Жук Ваня, 1917 г.р., Мало-Васильковская 11, кв.16, 9.8.43 г., отсидел 3 месяца и на Бабий Яр на смерть. Погиб» (камера № 18), «Пошли на расстрел. Давыдов Макар Ильич и сын Борис. 5.3.43 г., ул. Дегтярная № 28» (камера № 20), Левченко Вера и Юрченко Ваня, 5.5.43 г., Подол. Хотим жить, крепко любить» (камера № 16).

Вервечка таких рядків, здається, безкінечною. Збереглися й інші, надзвичайні тра-гічні, схожі на зойк відчаю звернення до тих, хто залишився серед живих. В останні години свого життя приречені на смерть прощалися зі своїми близькими: «Прощай мамочка. Расстреляли 9.9.43 г. Барбон Лина» (камера № 17), «Прощайте мої всі. Мене не побачите, Партізанка Наумович Ніна. Загинула 22.9.43 р.» (камера № 20), «Расстреляны: Киричек Мария Семеновна с мужем Шкутаном Жорой, Киевская область Бориспольский р-н с. Любарцы. Прощай, мама и братик Коля» (камера № 19), «Расстреляны с 21 на 22.7.43 г. отец выкрест, мать украинка и их дочь Вера Моргулик. Мне 21 год, в тюрьме сижу 1,5 м-ца. Со мной 10 женщин. Нас ждет расстрел. Прощайте» (камера № 19).

Важко читати останні рядки жінки з проханням передати трагічну звістку про її смерть доньці: «Я убедительно прошу передать моей матери и доце Мане, что я погибла 9.6.43 г. Была арестована 9.9.42 г. и расстреляна ровно через 9 месяцев, (мой адрес - Чкалова, № 55/5 - Стася Зимбовская). Пусть меня не забывают, я только для них жила. Прощайте родные. Целую крепко. Стася. До свидания моя единственная мать и дочь Манюся. Прощайте. Целую вас крепко, крепко. Стася» (камера № 45). До померлої матері звернені передсмертні слова іншої невільниці, що утримувалася у камері № 20 «Рудь У.Я. Прощайте милі. Мамочко, іду до тебе... Погибла в стенах СД»[8]. Такі ж трагічні написи залишилися в усіх тюрмах окупованої України, зокрема і в м. Чернігові: «Пальчик Наташа Ивановна, Пальчик Поля Федоровна погибли 8.9 – 43 г. Прощайте мамочка и любенький тато»[9].

У в'язницях Київщини збереглося не так багато написів, як у столичних. Але й вони переконливо свідчать про те широке коло осіб, яких окупанти утримували в неволі. Так, на першому поверсі Уманської тюрми у камері № 5 у великому скупченні сиділи обдурені німцями люди, які сподівалися на волю, але знову потрапили до казематів: «...Тут сидели эвакуированные 15 человек с Киевской области, были в Уманском лагере, потом нам была комиссия как старикам и инвалидам, мы думали отпустят домой, но 345 человек загнали в тюрьму»[10].

Також сумної долі зазнали й невільники тюрми у Черкасах, які опинилися у камері № 14 після того, як німці використали їх на спорудженні оборонних рубежів під час підготовки до відступу[1]: «Работали пять недель рыли ямы, тут были и Черкасские – Кириленко Валя, Гумененко Оля, Литвиненко Валя, Бычкова Валя, Зайцева Зина, Задувайко Дуся, Гусаченко Дарья, Волошенко Миля, Криворог Маруся, Хоменко Маруся, Давченко Даша, Иванова Вера, Шулатько Лида, Бурович Мария, Крушоцич Валя, Добристон Катя, Лосенько Оля, Никитенко Фрося, Диченко Марфа, Кириченко Маруся, Колесник Паша, Синчук Люта. Все выехали в село Смелое[2] 17.X.1943 г.»[11]. Вірогідно і далі німці використовували згаданих людей з такою ж метою. Цікаво було б дізнатися, як склалася їхня подальша доля.

У черкаській тюрми, як і у подібних місцях

1 Місто Черкаси було звільнене військами Червоної армії 14 грудня 1943 р.

2 Містечко Сміла.

позбавлення волі інших українських міст, в тому числі західного регіону, окупанти утримувалибагаторадянськихвійськовополонених. Доля більшості з них складалася трагічно. Схожі на інші передсмертні рядки слова, залишені на стіні камери № 14 тюрми у Черкасах червоноармійцем, мобілізованим до регулярної армії в Білорусії: «Тут сидел Высоцкий Владимир Васильевич с 4 сентября 1943 г. за побег из немецкого плена и получил пулю в лоб. Прощайте друзья и знакомые. Семья – Минской области, Борисовского района, деревня Щебанки – Высоцкий»[12].

Історія кожного з військовополонених червоноармійців, які опинилися у нацистських в'язницях, складалася по-різному. Хтось потрапив до фашистських катівень перед відправленням до таборів, хтось чекав свого суворого вироку за втечу звідти.

Більшість в'язнів – колишніх вояків Червоної армії не знала своєї подальшої долі, як не відали цього й ті, хто залишав написи на стінах камер після того, як військові бранці відбували звідти.

У тюрмі Дніпропетровська був скопійований напис, який свідчить про те, що у тамтешніх стінах перебував навіть старший лейтенант, удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу 13 серпня 1941 р. (20 березня 1942 р нагороджений також орденом Червоної Зірки). Прикро, але « т. Пателин П.И.»[13], як було зафіксовано на стіні, не значиться серед реєстру Героїв Радянського Союзу. Можливо, цю особу виключили зі складу нагороджених цим високим званням саме за те, що він опинився у німецькому полоні. В іншому разі, можна припустити помилку під час копіювання напису або те, що офіцер був представлений до найвищої нагороди, але не одержав її.

У камері № 56 тюрми на Володимирській, 33 м Києва сидів ще один військовий начальник «Демченко Ф.И. с 6.7.43 до 18.9.43. Майор генерального штабу Красной армии»[14].

Вражають трагізмом рядки, залишені групами військовополонених-інвалідів. Ці скалічені – без рук і ніг – потерпали у неволі, чекаючи свого останнього часу. Більше всього таких написів виявлено у тюрмі м. Дрогобич: «В этой камере [№ 28] лежали инвалиды без ног 6 человек 14.XII. 1942 г.», «Здесь [камера № 5] находились военнопленные Николай Зверьков, 4.4.44 г., Кузьмин Николай, Мишенин Василий, Шилов Владимир прибыли в Дрогобыч с Холма 17 января 1944 года – Калининской, Архангельской, Новосибирской, Московской областей. Все безрукие инвалиды». Замість таких же скалічених хтось зробив запис і в камері № 11: «Здесь были все безрукие военнопленные: 1) Фомин Василий, Тамбовский, 2) Лебедев Сергей, Алтайский, 3) Кульгуский Михаил, Тамбовский, 4) Лобунский Николай, Куйбышев, 5) Вольчик Андрей, Херсон, 6) Лучшев Роман, Новосибирский, 7) Родичев Владимир, Томский»[15]. Вказані через кому дані про походження вказують про те, що бранцями в'язниць на території України були представники різних народностей і соціальних прошарків.

З настінного тексту камери № 33 тюрми м. Дрогобича стає зрозумілим, що там серед інших, хто потрапив у полон, 8 квітня 1944 р. свій запис залишив Олексій Костюк з Житомирщини. 17 червня того ж року військовополонених вивезли звідти і відправили у невідомому напрямку: «...Здесь жили друзья, попавшие в плен 8 апреля и выбыли из этой большой тюрьмы 17.VI.44 г. в неизвестном направлении»[16].

У трьох корпусах Дрогобицької тюрми у період окупації утримувалося чи не найбільше військовополонених (порівняно з іншими тюрмами, дислокованими в Україні). Очевидно саме тут концентрували тих, хто тікав з полону, чинив порушення режиму в інших місцях утримання або не міг працювати через каліцтво.

Долю багатьох з них важко простежити, оскільки після утримання в цій в'язниці їх переводили в інші місця позбавлення волі чи розстрілювали дорогою. Так, з напису у камері № 25 дізнаємося, що там перебував Костянтин Ілліч Прохоров з с. Ширмівка Погребищенського району Вінницької області: «...выехал в неизвестном направлении 17 июля 1944 года, год рождения 1921. Привет русским военнопленным». Там же скопіювали й такі слова: «Здесь был военнопленный Бакалов Михаил – 1921 г. рождения, попал в плен в 1941 году 30.VI. Выбыл в неизвестном направлении, апрель месяц 1944 г.»[17].

У камері № 12 Дрогобицької тюрми в'язні-військовополонені залишили рядки, звернені до тих, хто продовжував зі зброєю в руках гнати німця з української землі: «Товарищи бойцы и командиры! Не сдавайтесь в плен немецким зверюгам, как можно спасайтесь, но не

попадайте в руки. Писали бойцы, которые попали в плен 17.VI.44 г.»[18].

Лексика і стилістика окремих написів передає не лише емоційний і морально-психологічний стан в'язнів, а й уявлення про освітній рівень, ідеологічну орієнтацію їх авторів. У камері № 48 тюрми Дрогобича було зафіксоване таке: «Здесь сидел летчик истребитель, потерявший молодость и жизнь свою за русский народ и за свою свободу. Помните русские! Не ждите от немца свободы и хорошей жизни, добейтесь ее сами своей кровью. Смерть фашизму! Никогда не может русский дружить с немцами, помня, что они сделали с русским народом в 1941 – 1943 г.г. Сколько нас погибло за стенками фашизма. Москва, 1943 года Кураев»; у камері № 54 залишилося звернення, пронизане відчайдушним сподіванням: «Россия, родная, ведь ты наша мать, Когда же нас выручит наш Салин – отец! В.М. Шешня – ст. Нея»[19].

Стіни та різні предмети камерного інтер'єру в'язниці у Дрогобичі зберегли написи в'язнів, що дозволяють простежити маршрути переміщення військовополонених: «... 25 марта 1942 года попал в плен под Харьковом Кузоленков Михаил Иванович, БССР, Могилевской обл., Дрыбинский район, Коровчинский с[ель]/сов[ет], дер[евня] Посуй: 1) тюрьма Харьков, 2) тюрьма Кировоград, 3) тюрьма Дрогобыч [камера № 7]"[20].

З рядків, залишених в'язнями, стає відомо, що у камерах тюрем сиділи й остарбайтери в очікуванні вивезення до Німеччини, або ті з них, хто був затриманий після втечі з дороги.

Звертає на себе увагу, що в Одеській тюрмі утримувалося багато цивільних осіб, які через ті чи інші обставини залишилися на окупованій території. У тюрмі м. Вінниці, як і в багатьох інших в'язницях, відбували свої терміни покарання за вчинення побутових злочинів (крадіжки, спекуляція, розбій тощо) різні категорії громадян, в тому числі і ті, хто служив у поліції.

У в'язницях опинялися й такі категорії бранців, які вже довідалися про особливості тамтешнього побуту ще за радянської влади. Їх сподівання на те, що за німців життя зміниться на краще, не справдилися. Це підтверджує коротка історія, закарбована на тюремній стіні: «В этой камере сидел за маленькое преступление Веляев Павел Антонович, село Старо-Покровка, Чугуевского района, Харьковской области. При советах сидел 3 года, с 1937 – 1941 год, только вышел, тут война началась. Выжил 6 месяцев, забрали в лагерь, вышел с лагеря попал в эту камеру вот какой я счастливый – солдат немецкой армии»[21]. Чому цей чоловік називав себе «солдатом німецької армії», встановити не вдалося. Втім, швидше за все це був червоноармієць, який погодився служити в одному з допоміжних підрозділів, що формувалися з радянських полонених і за якесь дисциплінарне порушення потрапив до в'язниці.

У тюрмі м. Ровно сидів осетин з абсолютно російським прізвищем, чиї сподівання на прихід німців не виправдалися: «Тут сидел железнодорожный инженер Федоров Мурхиди Ромбалатович, рожд[енный] 12.XII.1912 года, на Кавказе, ст. Беслан, с. Ново-Батакопорт, национальность осетин, арестован 5.X.1943 года в Сарнах жена и дети в Сарнах ул. Песков, д. 26. В 1930 году я был вывезен в Сибирь. Я ненавижу Советскую власть, я враг Советской власти, я не знаю за что я арестован, я надеюсь только на бога, он поможет мне выбраться отсюда»[22].

Їли німецьку тюремну баланду також поліцаї, вояки інших колаборантських формувань, покарані у такий спосіб за побутові злочини. Спочатку вони зголосилися допомагати «визволителям» упокорювати своїх співвітчиз-ників, а згодом за крадіжку й розбій спокутували вчинені гріхи. В одній з тюрем м. Харкова, що розташовувалася у колишньому пересильному пункті Управління виправно-трудових таборів, опинився один з таких «героїв»: «Здесь сидел Литвинов Николай Аврамович, 1912 г. рождения, работал в Гиве[1], при харьковском лагере военнопленных, посажен за пьянку и взлом 4-х деревней в пьяном виде. Уже 30 суток сижу, а еще не выпускают»[23].

«Помічники» окупантів сиділи і в тюрмі м. Прилуки, Новгород-Сіверському, Чернігові, Черкасах та інших населених пунктах, здебільшого за побутові злочини: розбій, крадіжку, спекуляцію тощо. Були серед них й ті, що потрапили до нацистських в'язниць через «нелояльність» до нацистів. Серед скопійованих написів найбільш характерні такі: «23.8.43 г. тут [тюрма м. Чернігів] сиде-

1 Гива ((Hilfswachmannschaft) взводи/роти допоміжної охорони при тилових частинах Вермахту.

ли солдат 58 Украинской охраны[1] 3 батальона Сумской области, Талалаевского р-на, с. Ведменье Старун Яков Михайлович» , «Тут [камера № 17 тюрми м. Черкаси] сидели полицаи за дурачество и водку в сентябре 1943 г. Сумской области, Лебединского района, Корней Иванович Радченко и Тушленко[25], «Здесь [камера № 31 м. Прилуки] сидели прилуцкие, Пономаренко Николай, Потапенко Михаил с 28.1.1943 года по 10.III.1943 г.»[26].

Слід зауважити, що в'язниці Західної України вирізнялися з-поміж інших на окупованій території передусім своїм багатонаціональним складом. Так, у тюрмі міста Тернополя утримувалося дуже багато євреїв та поляків, а також цілі сім'ї з малими дітьми різного віку. Написи копіювалися виконавцями скорочено і не дозволяють встановити їх повного змісту: «Швальд Салин 21 г. выдана предателем и расстреляна», «Бернштейн Давид, 1900 г. [та його сім'я:] Рашнэ, 1899 г. (жена), Бернат, 1925 г.р. (сын), Рубин, 1933 г. (сын), Юзеф, 1928 г. (сын), Крисна 1930 г. рожд. (дочь) уведены в село Петровка 10.VIII. [19]43 г.»; «Сурман Ведерман. Срман Абрам Ведерманович – сын, уведены в с. Петровка[2] и расстреляны 10.VIII. [19]43 г.»; «Яргевер Люяр (зубной врач) его жена и дочь арестованы 4.IX.[19]43 г.»; «Ванштейн Мозес и Штангер убиты 12.VI.[19]43 г.»[27]

На стінах камер Стрийської в'язниці збереглися рядки, сповнені людського горя. У неволі опинилася Мабда Горешевська – мати трьох дітей, яких окупанти знищили перед тим. Їм здалося цього замало і вони ув'язнили двадцятирічну жінку: «Мабда Горешевська. Село Пидбереж, почта Болихив, р-н Стрий, сидит невинно уже четыре недели, рождения 1920 года 4.12 – лишилась троих детей, одной 7 лет, другой 5 лет, третьей – 3,5 года»[28]

Надзвичайно лаконічні, але страшні за своїм змістом написи смертників у тюрмі м. Станіслав: «1. Свидна Оля Станислав – смерть. 2. Лучко Ольга – смерть. 3. Неделюк Наталка Станислав-Делятин – смерть. 4. Ильва Ольга – смерть». І там же: «Бурак Владимир осужден на кару смерти дня 16.3.44 г. арестован 1. III.44 г. из Турок район Калуш»[29].

Точність і адекватність скопійованих написів часто викликає сумніви. Співробітники НКВС під час копіювання записів і перекладу з української мови часто-густо назви німецьких установ та підрозділів плутали з прізвищами, писали їх без розділових знаків, не відділяючи прізвищ від назв населених пунктів. Звертає на себе увагу той факт, що найбільшої кількості помилок виконавці припустилися у тюрмах Західної України. Російськомовні співробітники НКВС були неспроможні грамотно перекласти написи. Тому робили це як могли, здебільшого недбало. У зв'язку з цим багато прізвищ та імен переплутані. Важко встановити і місце помешкання арештантів.

На відміну від інших в'язниць, виконавці припису – співробітники регіонального Управління НКВС м. Лубни Полтавської області чомусь скопіювали не всі написи, обмежившись фіксацією прізвищ, імен та по- батькові і віку в'язнів тамтешньої тюрми. Так само було зроблено і в тюрмі м. Новгород-Сіверського на Чернігівщині[30].

З написів, залишених у камерах Миколаївської тюрми, можна дізнатися, що трохи більше місяця не дочекалися визволення[3] й пішли з життя деякі тамтешні в'язні. Так, у камері № 20 спеціального жіночого корпусу зафіксоване таке: «10.II.[19]44 г. здесь проживали последнюю свою ночь смертники 21 человек, из них 2-е малых деток. Прощай жизнь»[31].

Серед найбільш типових написів на стінах камерах – запозичення на зразок «сидів ні за що....», «сидів за політику....» тощо. Страшні за своїм змістом найкоротші написи - на кшталт «ВМН» – розстріл. І далі – лише прізвище, або й без нього.

Нацисти сформували на окупованій території України розгалужений апарат терору, зорієнтований на моральне приниження, фізичне знущання й винищення місцевого населення. В'язниці були однією з важливих ланок тотального залякування, останньою ланкою варварських технологій обезлюднення «життєвого простору» для німецьких колоні-

1 Імовірно йдеться про 136 батальйон поліції (шуцманшафту), сформованого в Чернігові. Брав участь у бойових діях, воював проти партизанів, де багато шуцманів перейшли на бік радянського руху опору, після чого навесні 1943 р. був передислокований в Чернігів на переформування. Там йому присвоєно «білоруський» номер 58, після чого – у серпні 1943 р. направлено у Білорусь, де знову частина шуцманів перейшла на бік радянських партизанів.

2 Таке село відсутнє, хоча воно згадується у багатьох написах як таке, куди відправляли на страту людей. Не виключено, що мається на увазі село Петриків Тернопільського району Тернопільської області.

3 м. Миколаїв звільнене радянськими військами 28 березня 1944 р.

заторів, густо замішаній на крові мільйонів безневинних жертв.

У поєднанні з іншими джерелами задокументовані написи на тюремних стінах дають можливість суттєво доповнити загальне уявлення про систему окупаційної влади, географію примусового утримання, злочини займанців проти різних соціальних груп населення республіки.

Ці записи дають шанс знайти тих, хто й досі вважається зниклим без вісти. Якщо їх долю вдасться з'ясувати, в полотно історичної пам'яті будуть вплетені долі до того невідомих жертв нацистського терору.

Рядки, написані на стінах тюремних камер людьми, які не скорилися, йшли у небуття з високо піднятою головою, – це невичерпна, трагічна пам'ять про Велику Вітчизняну війну. Це – приклад безприкладної мужності багатьох чоловіків та жінок, які поклали своє життя на вівтар Перемоги.

У тих рядках – написана людською кров'ю стисла і драматична історія війни, оскільки у них відбилися всі її складові: очікування перемоги над ворогом і біль поразок, звитяга і зрада, гордість за батьківщину і зневіра у радянській владі, бажання вистояти і помститися, прагнення жити і любити...

У передсмертних рядках, написах в останні хвилини життя, іноді сконцентроване все життя. Прощальні слова партизанів підпільників, воїнів Червоної армії, звичайних мешканців окупованих територій, юнаків та дівчат, приречених на гітлерівське рабство, з винятковою силою розкривається людська краса, сила духу, віра в перемогу, ненависть до ворога.

Втім, мабуть, зайве героїзувати ці написи. Адже в тюрмах сиділи різні категорії громадян, серед яких перебували й зламані, деморалізовані люди, ті, хто не зміг витримати тортури і знущання, відмовилися від своїх переконань. Було дуже багато тих, хто мав ту національність, яка не «подобалася» нацистам, оскільки не вписувалася в їхню армійську теорію.

Головне те, що за тими рядками стоять тисячі безвинно закатованих мирних людей. Їх прощальні слова, звернені до своїх близьких та рідних, бентежать душу, вражають глибиною почуттів та емоційною напругою.

Дивно, але перед обличчям смерті багато хто намагався заспокоїти своїх близьких, демонструючи у такий спосіб незламну стійкість.

На дошках тюремних нар, цегляних стінах та кам'яних підлогах камер залишали свої останні слова, звернені до тих, хто продовжував жити, зазвичай, прості люди. Тому ці тексти – різні: часом пафосні, часом драматичні, сповнені горя, болю й розпачу. Траплялися й нехитрі за формою викладу, але трагічні за психологічним наповненням і переживаннями. Іноді вони схожі на заповіт нині сущим й обпалюють своєю силою та безсумнівною щирістю.

Виникає враження, що голоси тих жертв окупаційного режиму зливаються у могутній хор, у якому лунає вирок нацизму, нездатний приглушити час, який розділяє нас і людей, яким випали такі випробовування.

Ті, хто писав, скористався своїм останнім право говорити епічно та відверто. Навіть у написах молодих людей – неосяжна мудрість органічно поєднана з притаманним юності оптимізмом та неприборканим гнівом й рішучістю.

Прориваючись у сучасність скупими рядками «останнього слова», ці тексти виконують велику місію: вони пробуджують наше сумління, не дають зачерствіти душам сучасників, будять їхню пам'ять, змушують нас діяти так, аби жахи воєнного лихоліття більше ніколи не стали реаліями життя.

Джерела та література

1 Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 9413, оп. 1, спр. 53, арк. 2.
2 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр.53, арк.30 зв.
4 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр.53, арк. 31.
5 Там само.
6 Там само, арк. 31 зв.
7 Там само.
8 Там само, арк. 30 – 48 зв.
9 Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Науково-документальне видання / Упоряд.: Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін та ін.; Національна академія наук України. Інститут історії України, Київська міська державна адміністрація, Державний архів Служби безпеки України. - Київ-Львів, 2003. – С. 407-413.

10 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр.53, арк. 37.
11 Там само, арк.47.
11 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр.53, арк. 48.
12 Там само.
13 Там само, арк. 34.
14 Київ у дні…. – С.151.
15 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр. 53, арк. 39-42.
16 Там само, арк. 40.
17 Там само, арк.42 зв.
18 Там само, арк.42.
19 Там само, арк.39-40 зв.
20 Там само, арк.41 зв.
21 Там само, арк.31.
22 Там само, арк.45 зв.
23 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр.53, арк.33 зв.
24 Там само, арк.37 зв.
25 Там само, арк. 48-48 зв.
26 Там само, арк.51 зв.
27 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр.53, арк.44 зв.
26 Там само, арк.43.
29 Там само, арк.43 зв.
30 Там само, арк.50-53.
31 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр.53, арк.37 зв.-38.

Тамара Вронская, Александр Лысенко

История войны написанная кровью

В статье освещается малоизвестная страница истории Второй мировой войны, составляющая оккупационного режима, установленного гитлеровцами на захваченной территории Украины – обстоятельства содержания узников нацистских тюрем. На основе новых документов, выявленных в архивах Российской Федерации и Украины, подается дислокация тюрем, а также организационные мероприятия НКВД по их обследованию. Систематизация записей узников позволяет дополнить общее представление об оккупационном порядке, преступлениях нацистов протии разных социальных групп населения республики.

Ключевые слова: *оккупационный режим, нацисты, гитлеровцы, места принудительного содержания, тюрьмы, узники, военнопленные.*

Tamara Vronska, Olexander Lysenko

The history of war, written with human blood

Given article describes little known page of World War II, which was the part of Nazi occupational regime on the territory of Ukraine – the conditions of confinement of prisoners in Nazi prisons. The study of stationing of prisons and their post-war survey, made by NKVD, is grounded on the new materials, founded in Russian and Ukrainian archives. The systematization of notes of prisoners improves the general understanding of occupational regime, Nazi crimes against different social groups of local population

Key words: *occupational regime, Nazis, penitentiary system, prisons, prisoners, POW.*

III
ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ:
ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ

УДК: 94 (477.7)

Олександр Черемісін (м. Запоріжжя)

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ МІСЦЕВИМ САМОВРЯДУВАННЯМ ХЕРСОНА МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ В КІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У даній статті розглядаються питання участі органів місцевого самоврядування м. Херсона в організації медичної допомоги населенню в кінці XVIII – початку XX ст. Визначається роль медичних кадрів, а також персональна відповідальність за виконання своїх обов'язків провідних спеціалістів, показана специфіка фінансування галузі, досліджуються провідні природні й соціальні чинники, що впливали на здоров'я городян, розглядаються основні види забезпечення населення Херсона медичною допомогою, висвітлюється роль органів місцевого самоврядування у становленні й забезпеченні функціонування установ охорони здоров'я у місті в кінці XVIII – на початку XX ст.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, Південна Україна, медичне обслуговування.*

Причина уваги дослідників до медицини полягає в розумінні того, що в реорганізації існуючої системи охорони здоров'я країни важливо спиратися на набутий раніше досвід. Це дозволяє уникати багатьох помилок і знаходити найбільш раціональні шляхи для подолання негативних тенденцій у розвитку медичної галузі та реалізації положень Конституції України щодо забезпечення кожному громадянину доступної та кваліфікованої медичної допомоги. Сучасні процеси становлення нової системи охорони здоров'я в Україні вимагають усвідомлення і творчого осмислення історичного досвіду. Без вивчення соціальної історії охорони здоров'я та специфіки місцевих умов розвитку цієї діяльності не можливе вироблення сучасної теорії охорони здоров'я і створення її нової української моделі. Проблеми історії дорадянської охорони здоров'я мають привернути увагу дослідників ще й з точки зору можливостей пристосування деяких її елементів до умов сучасності. Адже, на відміну від радянської системи, дорадянська охорона здоров'я формувалася, як і сьогоднішня, в ринкових умовах.

Інтерес науковців до діяльності органів міського самоврядування з улаштування медичної допомоги спричиняється недостатньою її вивченістю. Аналіз наукової літератури, у тому числі й праць діячів XIX – початку XX ст. М. Уварова[1], Б. Веселовського[1], М. Капустіна[3] свідчить, що робота місцевого самоврядування в організації медичного обслуговування населення розкрита переважно в загальному вигляді, перевага в охороні здоров'я надається земським установам, а це значно збіднює наші знання про історичну практику. Щоб побачити повну картину медичного життя у всій його різноманітності, необхідно дослідити й роботу органів місцевого самоврядування окремих губерній, регіонів, повітів, міст.

Серед досліджень, присвячених медичному обслуговуванню міським самоврядуванням, виділяються, безумовно, роботи М. Гошкевича[4], В. Мефодієва[5], І. Заніса[6], Д. Гінзбург-Шика[7], Р. Витвицького[8] та ін. Вони висвітлювали, переважно у статистичному вигляді, головні шляхи, якими прямувала херсонська охорона здоров'я. У контексті досліджуваної проблеми вони надзвичайно важливі, бо порушують гострі питання становлення міської охорони здоров'я того періоду. Варто також наголосити, що автори зібрали та вивчили дуже різноманітний за характером і змістом фактичний матеріал, причому із джерел, багато з яких для нас уже недоступні, що підсилює цінність їхніх досліджень. Проте висновків і оцінок у їх працях майже не містилося.

У процесі формування радянської історіографії наукова проблематика, пов'язана з вивченням досвіду організації охорони здоров'я на місцевому рівні у дожовтневий період, мало цікавила дослідників, бо сам досвід був неактуальним для радянської системи охорони здоров'я. Певні дослідження радянського періоду Н. Ревенок[9], К. Калини[10], А. Кохана[11] стосувалися не історії медицини в цілому, а практична діяльність окремих херсонських лікарів.

Сучасні дослідники все частіше звертаються до вивчення історії медицини в Україні, особливо земської. Досліджень, присвячених муніципальній охороні здоров'я дожовтневого періоду, відносно невелика кількість, і Херсону приділено дуже мало уваги. Окреме місце в історіографії проблеми посідають персоналії організаторів охорони здоров'я в Херсоні в роботах О. Марінченко[12], С. Багненко[13], Г. Зубріса[14], З. Демченко[15], В. Добровольської[16] та ін.

Підсумовуючи загальний стан розробленості проблеми наголосимо, що деякі дослідження існують, але вони мають фрагментарний характер і не дають можливості вповні уявити собі процес становлення охорони здоров'я в місті. До того ж, до історії охорони здоров'я в Херсоні зверталися переважно медики з точки зору історії медицини і лише побіжно торкалися соціальної історії охорони здоров'я.

Недостатнє висвітлення діяльності міського самоврядування в забезпеченні населення медичною допомогою й важливість його досвіду для розв'язання сучасних проблем охорони здоров'я стали однією з підстав для написання даної роботи.

Метою роботи стала спроба вивчення та висвітлення розвитку охорони здоров'я населення в місті Херсоні за час його існування в межах Російської імперії на історичному тлі діяльності органів міського самоврядування.

Питання організації медичної допомоги стали актуальними для Херсона з самого початку його заснування. У кінці XVIII ст. у місті сталися дві епідемії: чуми та тифу. Перша епідемія чуми мала місце у 1783 р., коли місто втратило майже 30% населення. Щодня вмирало по 50 осіб. Головним лікарем, що врятував місто від епідемії чуми був Д. Самойлович[17].

Наступна епідемія тифу спалахнула у 1789 р. Англійський лікар Дж. Говард приїхав до Російської держави в кінці 1789 г. Після відвідування Петербурга та Москви він відправився на Південь України, де відбувалась чергова російсько-турецька війна, яка супроводжувалася великою кількістю поранених і хворих. Дж. Говард ознайомився зі станом військових лікарень у Миколаєві, Очакові, Херсоні. У Богоявленській лікарні він зустрічався з Д. Самойловичем, який виконував у той час обов'язки губернського лікаря Катеринославського намісництва і Таврійської області.

Приїхавши до Херсона, в якому сталася епідемія тифу, Дж. Говард взяв активну участь у боротьбі з нею. Він планував також потрапити до Криму, але його планам не судилося здійснитися, оскільки на початку 1790 р. він захворів, і допомогти йому не зміг особистий лікар князя Г. Потьомкіна. Дж. Говард 20 січня 1790 р. помер[18].

Аналіз літературних та документальних джерел свідчить, що до реформи міського самоврядування медичне обслуговування населення в південних губерніях, як і у всій Російській імперії, здійснювали в основному підпорядковані Міністерству внутрішніх справ Прикази громадської опіки, засновані ще Катериною II у 1775 р. для організації «піклування й народної освіти», вони становили собою губернські заклади у вигляді адміністративних канцелярій, керованих губернаторами.

Діючи автономно, Прикази утримували в губернських і повітових центрах опікунські та лікувальні установи. У Херсоні ці установи створювали єдиний комплекс (лікарня, будинок психічнохворих, притулок і богадільня) під назвою «богоугодні заклади». У повітових містах Прикази мали невеличкі лікарні. Вони призначалися переважно для «казенних» людей: передусім для військових, дрібних чиновників, арештантів, повій, безпритульних. Для простого люду місця в лікарнях майже не виділялися, та населення не дуже прагнуло потрапити туди. Більше того, звичайний обиватель намагався їх усіляко уникати. Причин для цього було достатньо. По-перше, насторожував сам контингент хворих, який перебував на лікуванні. По-друге, більшість лікарень знаходилася в старих, занедбаних приміщеннях без будь-яких зручностей. Часто хворі з різними діагнозами, навіть інфекційні, перебували в загальних палатах. Тому нерідко, лікуючись від однієї хвороби, пацієнт набував іншої. По-третє, повсюди не вистачало кваліфікованого медичного персоналу, хірургічних інструментів та ліків. За таких умов сподіватися на більш-менш пристойне лікування в цих закладах було неможливо. Але основна причина, яка відлякувала значну масу населення від лікарень, полягала в дуже високій платні за послуги. У деяких із них вона сягала 60 коп. за добу й бралася в більшості випадків за повний місяць, незалежно від кількості днів, проведених хворим у їхніх стінах[19].

Послугами лікувальних установ Приказу громадської опіки могло скористатися лише міське населення, оскільки ці заклади розта-

шовувалися саме в місті. Поодинокі випадки появи в лікарнях мешканців села були пов'язані в основному з «відхожими» промислами. У пошуках заробітку селяни постійно з'являлися в місті. Траплялося, що тут деякі з них тяжко хворіли й інколи доставлялися роботодавцями або поліцією до лікарень. Потім тих, хто одужував, відправляли додому, як правило етапом, разом з арештантами, і здавали у волосні правління під розписку, щоб вірніше стягнути з громади платню за лікування.

Контроль за діяльністю лікарень Приказу здійснювала організована на початку XIX ст. лікарська управа. Очолювана інспектором управа також керувала роботою повітових та міських лікарів. Кількість цих медиків була дуже незначною й сягала біля двох десятків фахівців у губернії. А у місті Херсоні управа складалася з оператора та акушера. Херсонська лікарська управа організовувала діяльність міських лікарів, ветеринарів та фармацевтів. На дійсній службі при місцевому самоврядуванні було: лікарів – 19, ветеринарів – 2, фельдшерів – 12, лікарських учнів – 9, повивальних бабок – 9. Тобто загальна кількість – 51 осіб. Вільнонайманих працівників було: лікарів – 6, аптекарів, їх помічників та учнів – 22, повивальних бабок – 2. Усього – 30 осіб. Усього в першій половині XIX ст. щорічно на їх утримання та медичні послуги з міського бюджету витрачалося від 248 крб. 32 коп. (у 1810 р.) до 1677 крб. 40 коп. (у 1861 р.), що складало на початку XIX ст. 1,3% витратної частини міського бюджету, а у середині XIX ст. 3,4% витратної частини бюджету міста. Тобто, витратна частина міського бюджету на медичне обслуговування за півстоліття збільшилась лише на 2,1% [20].

Майже всі лікарі мешкали й практикували в містах. У селах їх бачили лише в тих випадках, коли там хтось помирав і треба було засвідчити факт смерті. Безпосередньо організацією медичної допомоги у селах на міській землі займалося Відомство палати державного майна, власне в середовищі державних селян. Для цього воно розпоряджалося певною кількістю так званих окружних лікарів, волосних фельдшерів та віспощепіїв. Лікарі повинні були займатися лікуванням і в більшій мірі інструктувати та здійснювати контроль за фельдшерами. Через незначну їхню кількість (наприклад, три на всю Херсонську губернію) лікування сільського населення повністю знаходилося в руках фельдшерів. Вони, у переважній більшості, не мали належної професійної підготовки і були малоосвіченими. Установленого нагляду за їхньою медичною практикою з боку лікарів фактично не існувало. Лікарі фізично були не в змозі по декілька разів на рік відвідувати підконтрольний їм персонал. Усі медики самі розшукували хворих, періодично обходячи чи об'їжджаючи селища на міській землі. Постійних амбулаторій вони не мали й приймали пацієнтів де доведеться: у будинках, інколи в «приймальних палатах» (медичних, лікувальних пунктах), якщо такі були.

Віспощепії (займались лікарські учні), переважно із селян, у більшості випадків неграмотні, працювали, як і фельдшери, самостійно й безконтрольно. Своїми, часто некомпетентними, діями вони викликали в людей недовіру до віспощеплення взагалі й прагнення всіляко уникнути цього заходу. Як відомо зі звітів губернаторів, віспощеплення на Херсонщині не досягло у першій половині XIX ст. належного рівня розвитку з декількох причин: через нестачу кваліфікованих лікарів та частково через неосвіченість місцевого населення. Загалом вся діяльність медиків цілковито залежала від розпоряджень губернського управління та міського самоврядування. У даному випадку медики м. Херсона були в кращому становищі та працювали краще, оскільки постійно знаходилися під контролем місцевого керівництва, на відміну від повітових міст. Наприклад, в Очакові лікарі навіть відмовлялись надавати хворим медичну допомогу.

Серед обов'язкових заходів херсонське самоврядування організовувало спеціальні карантинні зони (пости), головною метою яких було дбати про безпеку міста від внесення чуми ззовні, а передусім – холери. Діяльність їх була досить неефективною, оскільки з кінця XVIII ст. у Херсоні постійно були епідемії чуми, холери, тифу, дифтериту. Але на відміну від кінця XVIII ст., коли хвороби потрапляли ззовні, у XIX – початку XX ст. захворювання носили переважно місцевий (природний) характер[21].

Відомства в медичній справі хоч і діяли під керівництвом органів місцевого самоврядування, але в переважній більшості медики були байдужими до потреб населення, а за умов мінімального фінансування та обмеженої кількості фахівців, уся робота з медичної допомоги «зводилася до листування між

інстанціями». Тому такі соціально небезпечні хвороби, як віспа, дифтерія, кір та ін. були звичайним явищем і забирали з життя десятки й сотні хворих.

Таким чином, можна дійти до висновку, що структура управління охороною здоров'я та медичне обслуговування населення в Херсоні, яка склалася до реформ середини XIX ст., була примітивною, громіздкою і малоефективною. Лікарська управа виявилася функціонально перевантаженою, діяльність органів міського самоврядування мала формальний характер. Ситуація особливо не змінилася на краще навіть після того, як була проведена міська реформа 1870 року.

1871 р. в Херсоні набуло чинності «Городовое Положение 16 июля 1870 г.»[22], що ознаменувало собою міську реформу. За цим Положенням прямою компетенцією міського громадського самоврядування стала охорона здоров'я та медичне обслуговування населення. Органи міського самоврядування здобули досить широкі права, зокрема практичну самостійність у справі організації міської охорони здоров'я. При Херсонській Міській Думі було створене спеціальне санітарно-медичне від-ділення у складі санітарного лікаря, помічника та писаря. До обов'язків відділення відносились: завідування медично-санітарною частиною міста, ведення медичної статистики, звітності, нагляд за міською лабораторією, анатомічним кабінетом, кладовищем, асенізацією та аптеками. «Городовое Положение 11 июня 1892 г.»[23] права міських дум і управ обмежувало, поставивши їхню діяльність під жорсткіший контроль з боку губернаторів та міністерства внутрішніх справ, але обов'язків щодо розвитку в місті охорони здоров'я не зняло. Отже, «Городовые Положения» 1870 і 1892 рр. стали нормативною базою для створення в Херсоні міської лікувально-санітарної організації.

Фінансування медичної допомоги населенню Херсона в пореформений період здійснювалося з таких джерел: державна скарбниця; надходження від оплати медичної допомоги приватними особами й становими товариствами; міський бюджет; доброчинні пожертвування.

Згодом до зазначених джерел додалися земські кошти і кошти громадських організацій. Херсонське міське самоврядування постійно збільшувало асигнування на охорону здоров'я та медичне обслуговування не лише в абсолютному вираженні, але й відносно інших статей бюджетних витрат.

У 1879 р., на підставі звернень міських лікарів, на засіданні Міської Думи було прийнято рішення про збільшення коштів на медичне обслуговування до 2000 крб. з метою попередження появи в місті епідеміологічних захворювань. Була обрана спеціальна санітарна комісія, яка повинна була спостерігати за медичним станом у місті. До складу цієї комісії увійшли 6 членів міської Управи, поліцмейстер та міський лікар[24].

На засіданні 14 лютого 1879 р. Міської Думи було прийнято рішення про заходи щодо санітарного оздоровлення міста. З цією метою було обрано 2 санітари з окладом у 25 крб. До їх компетенції належав нагляд за санітарним станом міста. 12 березня 1879 р. в місті була відкрита додаткова лікарня для лікування епідеміологічних захворювань у будинку міщанина Єгора Бажанова. З міського бюджету були асигновані гроші: на відкриття лікарні – 300 крб., на зарплату лікарям – 10 крб. на добу, фельдшерам – 60 крб. на місяць. Щороку з міського бюджету надавалась разова фінансова допомога лікарям, фельдшерам на особисте лікування по 600 крб., на додаткову заробітну платню по 800 крб., на премії перед Різдвом та Пасхою по 300 крб. Також разову фінансову допомогу з міського бюджету у вигляді стипендій (але з поверненням) отримували діти медичних працівників на навчання в університетах по 300 крб. Асигнувалися міські кошти на реорганізацію лікарень, закупівлю ліків та інвентаря (щорічно на суму 3217 крб., 57 коп.) та збільшення штату медпрацівників. А у 1911 р. Міська Дума прийняла рішення про встановлення нормальних окладів для медичних працівників у такому вигляді: для міських санітарних лікарів встановлена зарплата 2500 крб., шкільних лікарів – 1500 крб., лікарів на міських хуторах – 1500 крб., амбулаторних лікарів – 1500 крб., ветеринарних лікарів – 1200 – 1300 крб. (в залежності від посади), лікарів міських лікарень – 1500 крб., лаборантів – 100 крб., акушерів, фельдшерів, санітарів – 420 - 550 крб. (в залежності від статі), ветеринарних фельдшерів – 480 крб., сестер милосердя – 300 крб.[25]

12 листопада 1879 р. на засіданні Міської Думи членом Управи В. Альфонсом була подана до розгляду заява щодо медичного оздоровлення міста за участю діячів міського самоврядування. У його пропозиції зазначалося, що в

місті потрібно організувати постійну санітарну комісію у складі всіх 72 гласних Думи, щоб вони почергово (по 18 чоловік на рік) стежили за дотриманням санітарних умов життя міського населення. В. Альфонсом був навіть складений спеціальний «Кодекс указаний о соблюдении чистоты во дворах, на тротуарах, улицах и площадях», який ніким із міського населення не виконувався, оскільки, з одного боку, міщани не відчували відповідальності перед розпорядженнями міського самоврядування, а з іншого боку, санітарний стан міста не контролювався жорстко муніципалітетом. Що стосується заходів щодо запобігання епідеміологічних захворювань, то правила відрізнялися особливою стислістю та невизначеністю. Міська Дума погодилася на його умови санітарного оздоровлення міста Херсона, була обрана комісія у складі 12 осіб Міської Управи згідно 73 ст. Міського положення 1870 р. До санітарної комісії Херсона увійшли: В. Альфонс, М. Гойх, М. Рабінович, М. Катель, М. Савускан, О. Єфанов, С. Прохно, Г. Соколовський, С. Костилєв, І. Урчук, Б. Левіт та М. Кальф. До сфери їхньої компетенції входив нагляд за санітарним станом міста. Результати їхньої діяльності стали помітними лише через декілька років. Завдяки невтомній роботі членів комісії санітарний стан Херсона значно не покращився.

Найбільший внесок у медичне обслуговування населення зробили члени лікарської комісії, яка підпорядковувалася у своїй діяльності Міській Управі у складі міського санітарного лікаря В. Мефодієва, лікаря І. Козубова, лікаря Є. Яковенко, старшого лікаря губернської лікарні Б. Бонч-Осмоловського, лікаря А. Слесаревського, лікаря М. Зархе та міських дільничних лікарів М. Камінського, М. Грінберга, а також шкільних лікарів Г. Астрахана та П. Штрайхера. Вони невпинно збирали кошти та ліки для міських лікарень, постійно опікувалися міськими амбулаторіями, вилікували багатьох мешканців Херсона від дифтериту, скарлатини, тифу, азіатської холери, сибірської язви, віспи, кору та багатьох інших захворювань. За власний кошт навіть організували діяльність народної їдальні для безкоштовної роздачі продуктів малозабезпеченим мешканцям Херсона[26].

На основі 112 ст. Міського положення 1892 р. вони залучали попечителів із числа міських обивателів для покращання санітарного стану міста. Попечителям видавалися медико-поліцейські інструкції, і, таким чином, вони дорівнювалися до співробітників поліції. Вони виконували, головним чином, фіскально-контрольні функції, їх діяльність у Херсоні не була підтримана місцевим населенням, і навіть сама робота попечителів не була популярною, оскільки мало хто погоджувався на заробітну плату 25-30 крб. Таким чином, охорона здоров'я в місті не була забезпечена кадрами. Попечителів у Херсоні було тільки 7 чоловік (один з яких захворів холерою), на відміну від Одеси, де у 1903 р. нараховувалося 6 попечительств із 417 членів. У 1904 р. у Херсоні знову повернулися до питання про санітарних попечителів на XV губернському з'їзді лікарів. На засіданні Міської Думи 12 листопада 1904 р. було одностайно прийнято рішення про створення постійної санітарної комісії попечителів, а на засіданні 19 січня 1905 р. були прийняті положення та інструкції для їх діяльності. Така практика використання міських попечителів була залучена в Казані в 1892 р., у Санкт-Петербурзі та Новгороді у 1897 р. і свідчила про надзвичайний санітарний стан у містах. Таким чином, можна стверджувати, що, не дивлячись на всі зусилля органів міського самоврядування, міських лікарів, наприкінці XIX – початку XX ст. санітарний стан Херсона оцінювався як критичний. Завдяки роботі міських санітарних попечительств санітарна справа м місті була поставлена муніципалітетом на засади громадськості[27].

Головними джерелами великої захворюваності і поганого санітарного стану в Херсоні були забруднені промисловими підприємствами води річок Дніпра та Кошевої, забруднені міські колодязі та вуличний пил. Бактеріологічні дослідження показали присутність у вуличному пилу життєздатні дифтеритні, туберкульозні та інших мікроорганізми. Хімічний аналіз засвідчив, що у вуличному пилу знаходиться 35% органічних речовин, здатних викликати епідеміологічні захворювання.

Щороку (з 1873 до 1907) в міські лікарні потрапляло: до лікарні ім. Імператора Олександра II – більше 1000 чоловік; до лікарні Забалківської частини – більше 850 чоловік; до лікарні Військового форштадту – більше 450 осіб, до лікарні міських хуторів – більше 1000 осіб. Тобто одночасно до лікарень зверталося за допомогою більше 3300 осіб. З них близько 10% отримували лише рецепт, близько 20% лікувалося одразу протягом місяця,

біля 20% лікувалося протягом 2-3 місяців, 10-20% лікувалося протягом 5-6 місяців, і близько 30-40% в середньому вмирало. Так, наприклад,[28]

Таблиця 1

Смертність у Херсоні від хвороб (у %)

Роки	Інфекційних	Епідеміологічних
1903	37,5	21,2
1904	36,8	19,6
1905	37,5	20,0
1906	35,3	16,0
В сер. за 4 р.	36,7	19,2

Як можна побачити із порівняльної таблиці найбільша кількість смертності припадає на інфекційні захворювання. Кількість померлих від епідеміологічних хвороб збільшувалась в найбільш важкі роки: 1780 – 1790 – ті від епідемій чуми та тифу, 1870 – ті від холери, 1880 – 1890 –ті від тифу та дифтерії. Лише у 1907 – 1913 рр., коли збільшується фінансування медичної галузі з міського бюджету, смертність від епідеміологічних захворювань зменшується до мінімуму. Так, у 1913 р. за медичними відомостями в місті померло 260 осіб, що складало 0,4% від удільної маси населення Херсона[29].

І це лише ті, хто звертався до лікарів за допомогою, і хто мав можливість оплатити своє лікування. Реальні цифри хворих були значно більшими. На це вказували медико-санітарні огляди населення, що періодично проводились у місті. Так, один із оглядів показав що у місті 12013 хворих одночасно. Тобто на 1000 мешканців міста припадало в середньому 153 хворих, що становило 15% від удільної маси населення. За рухом населення щороку в місті народжувалося на 1000 осіб в середньому 34,7% населення, а вмирало від захворювань в середньому 27,9%. Таким чином, народжуваність перевищувала смертність у середньому на 6,8%.

За статевою ознакою серед хворих особливої різниці не було: 52% жінок та 48% чоловіків. За віковою ознакою протягом одного місяця у міських лікарнях опинялося 175 дітей у віці до 1 років, 245 дітей у віці до 5 років, 185 дітей у віці до 10 років, 310 осіб у віці до 20 років, 206 осіб у віці до 40 років, 156 осіб у віці до 60 років і 33 особи віком старше 60 років. Тобто дитяча захворюваність складала приблизно 70% від всіх інших вікових категорій[30].

У структурі захворюваності мешканців Херсона були хвороби, які відрізнялися високими рівнями поширеності, смертності та економічної шкоди від них. У різні часи досліджуваного періоду такими для міста були чума, холера, віспа, туберкульоз, тиф, дифтерія, грип, скарлатина, чахотка, кір, круп, та ін. Загальна кількість різних хвороб, які ніколи не полишали місто, – 52. Головною проблемою захворюваності була забруднена вода в річках та колодязях. Після проведення в місті водопроводу ситуація не змінилася на краще, оскільки водопровідна вода за хімічним складом не дуже сильно відрізнялася від річкової. Після проведення порівняльного хімічного аналізу річкової та водопровідної води були отримані таки результати:

Таблиця 2

Порівняльна таблиця хімічних складових речовин річкової та водопровідної води у м. Херсоні

	Вода водопровідна	Вода річкова
Механічні домішки	0,46	0,74
Сухий залишок	13,22	13,52
Окис кальцію	3,78	3,81
Окис магнію	0,72	0,73
Ангідрид сірчаної кислоти	0,26	0,27
Ангідрид азотної кислоти	відсутній	відсутній
Хлор	0,45	0,47
Марганець	6,30	6,52
Жорсткість	50,78	40,83

Аналіз було проведено професором Веріго із Новоросійського університету в травні 1888 р. За результатами аналізу можна зробити висновок, що зразки води помітно відрізняються лише у графі механічних домішок, кількість мінеральних домішок майже ідентична. Разом з тим тотожність помічена не тільки в загальній кількості мінеральних домішок, але й у кількості окремих речовин, що входять до складу води. Таким чином, фільтри херсонського водопроводу майже не змінювали ні кількості, ні якості річкової води.

Викладач херсонського реального училища В.Топоров проводив хімічний аналіз колодязної води у Херсоні, якою щоденно користувалися мешканці. Аналіз дав такі результати: азотної кислоти – 63,80, сірчаної кислоти – 45,46, хлору – 21,70, вапняку – 15,41, магнію – 11,90. Таким чином, показники херсонської колодязної води далеко перевищили встановлені гігієнічні норми, і тому вона вважалася недоброякісною. З метою по-

кращання ситуації з питною водою Херсонський муніципалітет навіть почав завозити фільтровану воду з інших міст за ціною 9 коп. за 40 відер[31].

Боротьба з особливо небезпечними інфекціями стала основою розвитку херсонської охорони здоров'я. З одного боку, міське самоврядування було відповідальне за їх приборкання і тому докладало до цієї справи всі свої адміністративні здібності. З іншого боку, надзвичайна небезпека штовхала на самовіддану роботу медиків і пересічних громадян. Але попри все, грізні інфекції або регулярно поверталися до міста, або зовсім не полишали його. Головними причинами такої ситуації були: загальна санітарна невпорядкованість міста, бідність і низький культурний рівень більшості населення, відсутність спеціалізованої інфекційної лікарні для бідних прошарків міського населення, особливо гостро це питання стояло у таких районах міста, як Забалка, Млини та Кузні.

Окрім природних факторів на санітарний стан міста впливав і соціальний фактор. До соціальних хвороб з розглянутих, безумовно, можна віднести туберкульоз, цингу, грип. Разом з тим, соціально-економічні умови прямо або побічно впливають на виникнення і розвиток багатьох інших хвороб людини. Так, швидкість поширення холерних епідемій у Херсоні була значно вище в санітарно невпорядкованих районах міста, де мешкала біднота. Антисанітарія, що панувала на бідних околицях, сприяла поширенню там і тифу, і дизентерії. Від малярії страждали не мешканці елітних Центральних (1 та 2) районів, а малозабезпечені жителі інших частин міста. Їхні діти набагато сильніше потерпали від дифтерії, кору, скарлатини, коклюшу. Найважливішим соціальним фактором постійної присутності у Херсоні віспяної інфекції був низький культурний рівень представників міського населення, що не розуміли користі віспощеплення. Але в цілому соціальні чинники в Херсоні за хронологічних меж дослідження не відігравали важливу роль в умовах поширення і протікання хвороб. Вже на початку XX ст. багато соціальних хвороб було подолано шляхом реформуванням житлово-комунальної і соціальної сфери міста.

Так, 23 червня 1912 р. були прийняті закони про забезпечення робітників на випадок захворювання та про страхування робітників. Ці закони розповсюджувались на робітників промислових підприємств, внутрішнього судноплавства та залізничних підприємств. У Херсонській губернії, в якій знаходились крупні промислові центри – Одеса, Миколаїв, Херсон та інші дії страхових законів підлягало біля 400 підприємств із загальною кількістю до 51 тис. робітників[32]. З 1913 р. у Херсоні було розпочато створення лікарняних кас, як початковий етап медичного страхування. Лікарняна каса взаємодопомоги складалась із обов'язкових внесків та доплат керівників підприємств. Страховий закон встановив ліміт внесків від 1 до 3 % всіх видів заробітку. Витрати лікарняної каси складались з двох пунктів: виплати грошової допомоги учасникам каси та виплати допомоги членам родин учасників. Інші витрати – на утримання майна, співробітників, ревізійної комісії були другорядними (до 10% усіх витрат в середньому по рокам з 1913 – по 1917). Крім того лікарська каса робила відрахування на резервний капітал в середньому до 7,5%. Основною метою лікарської каси була виплата грошової допомоги учасникам кас на випадок захворювання, смерті і у зв'язку із пологами. Херсонська 1-а Загальна каса встановила найбільший розмір грошової допомоги на випадок хвороби – дві третини від заробітку учасника[33].

Таким чином, була організована спроба безперервної медичної допомоги і лікарського нагляду за постраждалими з моменту отримання ураження здоров'я до вияснення кінцевих результатів лікування. На цьому шляху особа забезпечувалась різними видами допомоги – початковою, амбулаторною, спеціалізованою та кваліфікованою медичночною експертизою.

Одним з важливих кроків стало будівництво братами Іваном та Михайлом Тропіними у 1914 р. за проектом архітектора Бульцельмана першої в місті безкоштовної лікарні для бідних. Така ідея пояснювалася їх меценацтвом і повною відсутністю медичної допомоги бідним. Лікарня стала надавати хірургічну, акушерську допомогу незалежно від майнового цензу, релігії, місця проживання. Доступність і безкоштовність стали відмінними рисами нової лікарні. Репутація медиків лікарні була дуже високою, для багатьох потрапити у «Тропінку» означало врятуватися. Легендарними для херсонців були прізвища Каменський, Каткова, Баумгольц та інші. Хірургічна слава медзакладу, основу якій створив лікар Б. Бонч-Осмоловський, не згасала[34].

Проте створена в Херсоні міська лікувально-санітарна організація була ще дуже недосконалою. Функції її складових частин не були чітко визначені, тому й взаємовідносини між ними склалися плутані. Єдиного центру, що координував би роботу всіх лікувальних і санітарних установ та організацій, у Херсоні не існувало, відтак годі було сподіватись узгодженості в їхніх діях. Це негативно позначалося на зосередженні загальних зусиль у боротьбі з найнебезпечнішими хворобами.

Медичне обслуговування в Херсоні досліджуваного періоду організаційно ще не склалося в систему, оскільки для системи перш за все характерна цілісність її складових частин. А цілісності складових у міській охороні здоров'я як раз і не спостерігається. Разом з цим її поступ впевнено прямував до системи. Адже більшість її «хвороб» були «хворобами дитячого віку». Просто вона не встигла їх подолати. Але були вади, пов'язані з соціально-економічним і політичним устроєм Російської імперії, які були нездоланні без суспільних перетворень.

Роль міського самоврядування досліджуваного щодо медичного обслуговування населення періоду виявлялася в таких позиціях:

– фінансування медичної галузі Херсона з коштів міського бюджету, причому з постійним збільшенням матеріальної допомоги;

– створення санітарних комісій з підпорядкуванням міській управі;

– вироблення різних форм господарської та фінансової співпраці, взаємодопомоги з громадськими і приватними установами;

– формування спеціальних фінансових фондів («міські каси взаємодопомоги») на зразок початкового етапу медичного страхування;

– створення попечительських комітетів як окремих підрозділів поліції з метою вивчення медико-санітарного стану в місті та рішучого припинення порушень санітарних та гігієнічних правил.

У перспективі подальших досліджень можна уточнити особливості медичного обслуговування та охорони здоров'я на регіональному (південноукраїнському рівні) та використати досвід міського громадського управління для сучасних органів місцевої влади.

Джерела та література

1 *Уваров М.С.* Санитарное положение Херсонской губернии. Движение населения Херсонской губернии. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1889. – 49 с.

2 Веселовский Б. История земства за 40 лет. – СПб.: Изд. О.Н. Поповой, 1909. – Т.1. – 728 с.

3 *Капустин М.Я.* Основные вопросы земской медицины. – СПб.: Изд. К.Л. Риккера, 1889. – 134 с.

4 *Гошкевич М.И.* Заболеваемость, смертность, рождаемость и брачность населения г.Херсона. – Херсон: Изд-во Херсонской губернской земской управы, 1889. – 118 с.

5 *Мефодиев В.А.* Деятельность городской врачебно-санитарной организации по г. Херсону. – Херсон: Изд-во Херсонской губернской земской управы, 1908. – 37 с.

6 *Занис И.А.* Медицинский указатель г.Херсона. – Херсон Изд-во Я.И Штемберга, 1913. – 28 с.

7 *Гинзбург-Шик Д.Г.* Об организации призрения душевно-больных в Херсонской губернии. – Херсон: Изд-во Я.И Штемберга, 1913. – 26 с.

8 *Витвицкий Р.М.* Медико-статистические сведения о составе населения г.Херсона с 1886 – 1899 гг. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1898. – 155 с.

9 *Ревенок Н.Д.* Врачебная, общественная и революционная деятельность Е.И. Яковенко (к 30-летию со дня смерти) // Советское здравоохранение – 1924. – № 3.– С. 77 – 81.

10 *Калина К.* К чествованию врача Г.Д. Астрахана (к 20-летию врачебной деятельности) // Херсонский коммунар – 1923 – С. 3.

11 *Кохан А.И.* Ф.Ф. Эрисман и санитарная организация Херсонской губернии // Гигиена и санитария – 1978. - № 5. – С. 58 – 59.

12 *Марінченко О.* Англійський тарантас: про діяльність Джона Говарда під час епідемії тифу у Херсоні / Любов захистила південь: Нариси. – Херсон: Друкарня «Тема», 2002. – С. 25 – 28.

13 *Багненко С.М.* Світиш іншим – гориш сам: до 100-річчя П.І. Юрженка // Наддніпрянська правда. – 1998. – 8 серпня. – С. 3.

14 *Зубріс Г.* Данило Самойлович, який переміг чуму // Наддніпрянська правда. – 2003. – 21 травня. – С. 4.

15 *Демченко З.* Людина, яка врятувала місто // Ефір. – 2003. – 17 липня. – С. 16.
16 *Добровольська В.А.* Діяльність жіночих медичних та економічних шкіл Півдня України у др. пол. XIX – поч. XX ст // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2008. – Вип. 28-29. – С. 50 – 55.
17 Деятели Новороссийского края. Доктор медицины Данило Самойлович // Записки императорского общества истории и древностей. – Одесса, 1883. – Т. 13. – С. 246 – 254.
18 *Марінченко О.* Англійський тарантас: про діяльність Джона Говарда під час епідемії тифу у Херсоні / Любов захистила південь: Нариси. – Херсон: Друкарня «Тема», 2002. – С. 25 – 28.
19 Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1283, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
20 Там само, ф. 1263, оп. 1, спр. 2 – 6.
21 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Составил Генерального Штаба полоковник А. Шмидт. – СПб. – 1863, – 1150 с.
22 Городовое положение 16 июня 1870 г // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. XXXXV. – Отд. 1. – С. 820-839.
23 Городовое положение 11 июня 1892 г // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3-е. – Том XII. – № 8708. – С. 430 – 456.
24 Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 4, оп. 1, спр. 1. Журнал заседаний Херсонской городской думы (Февраль – июнь 1879 года) // «Памятная книжка общественного управления». – Херсон, 1879, – 88 арк.
25 Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 6. – 62 арк.
26 Сведения о деятельности городской врачебно-санитарной организации по г. Херсону. – № 2. – Херсон: Типо-Литография М.И. Ковалева. – 1905. – 40 с.
27 Сведения о деятельности городской врачебно-санитарной организации по г. Херсону. – № 4. – Херсон: Типо-Литография М.И. Ковалева. – 1907. – 148 с.
28 Сведения о деятельности городской врачебно-санитарной организации по г. Херсону с 1883 по 1907 гг. – Херсон: Типо-Литография М.И. Ковалева. – 1907. – 196 с.
29 ДАХО, ф. 3, оп. 1, спр. 60. Ежемесячные ведомости о смертности в городах Херсонской губернии от эпидемических заболеваний. – 321 арк.
30 *Витвицкий Р.М.* Медико-статистические сведения о смертности населения г. Херсона с 1886 – 1899 гг. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1900. – 120 с.
31 Сведения о деятельности городской врачебно-санитарной организации по г. Херсону за 1888 г. – Херсон: Тип О.Д. Ходушиной, 1889. – 158 с.
32 *Ермилов В.С.* Медицинское страхование в Южной Украине / Под. ред. Криштопы Б.П. – Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1997. – 217 с.
33 ДАХО. – Ф. 4, оп. 1,спр. 17. Протоколи засідань комісії з організації міської лікарняної каси. – 122 арк.
34 Там само, спр. 16. Фотокопія газети «Херсонські губернські відомості». – 7 арк.

Александр Черемисин

Исторические условия организации местным самоуправлением Херсона медицинской помощи населению в конце XVIII – начале XX веков

В данной статье рассматриваются вопросы участия органов местного самоуправления г. Херсона в организации медицинской помощи населению в конце XVIII – начала XX вв. Определяется роль медицинских кадров, а также персональная ответственность за исполнение своих обязанностей ведущих специалистов, показана специфика финансирования отрасли, исследуются определяющие природные и социальные причины, которые влияли на здоровье жителей, рассматриваются основные виды обеспечения населения Херсона медицинской помощью, раскрывается роль органов местного самоуправления в становлении и обеспечении функционирования организаций охраны здоровья в городе в конце XVIII – начала XX вв.

Ключевые слова: *местное самоуправление, Южная Украина, медицинское обслуживание.*

Alexander Cheremisin

Historical conditions of organizing medical service to Kherson population by the local government in the end the 18 – the beginning of the 20 centuries

The given article considers the issues of the participation of Kherson local government organs in organizing medical service to the population in the end of the 18 – the beginning of the 20 centuries. It defines the role of medical specialists and personal responsibility for fulfillment of the leading specialists duties; it examines the special character of the branch functioning; it investigates important natural and social factors that influenced the citizens health; it reveals the major ways of providing Kherson population with medical service, the role of the local government organs in organizing health care establishments in the town in the end of the 18 – the beginning of the 20 centuries.

Key words: *local government, Southern Ukraine, medical service.*

УДК 94:314.727.2(477.54)"195/198"

Станіслав Іванов (м. Харків)

АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКИХ МІГРАНТІВ ДО УМОВ ЖИТТЯ В ХАРКОВІ (1950-1980-і РОКИ)

Стаття присвячена особливостям адаптації мешканців села до міського середовища. На конкретному архівному матеріалі та опублікованих документах, а також використовуючи компаративний та наративний засоби, показано особливості адаптації сільської молоді на виробництві та в навчальних закладах. Розглянуто вплив адаптації на формування і стабільність робітничих кадрів на підприємствах міста, особливості адаптації студентської молоді.

Ключові слова: *міграція, адаптація, виробництво, респонденти.*

Міграція сільського населення до міста супроводжується певними проблемами, серед яких однією з важливіших є адаптація в міському середовищі. Дослідники з даного питання під адаптацією розуміють здатність людини пристосовуватися до умов нового соціального середовища, до змісту та умов трудової діяльності, навчання без відчуття внутрішнього дискомфорту і конфлікту з середовищем[1]. Умови адаптації мають багатоманітну природу: економічну, матеріальну, соціальну, демографічну особисту. Вони діють на різних рівнях суспільно-економічного, духовного та культурного життя суспільства. Актуальність даної теми полягає в тому, що в сучасних умовах загострення демографічної проблеми, збільшення кількості молоді у навчальних закладах і скорочення притоку трудових ресурсів на підприємствах великих промислових центрів, в тому числі і в Харкові, необхідно, щоб кожна молода людина з сільської місцевості якомога швидше знайшла своє місце в суспільному житті, адаптувалася в навчальному закладі, на виробництві до умов міського життя. У вітчизняній літературі накопичений деякий досвід вивчення адаптації мігрантів з сільської місцевості в місті[2]. Існуюча література, в основному, відображає становище з даного питання в окремих регіонах СРСР. В Україні дослідження з даної теми нечисленні, це переважно невеликі статті з окремих питань. Адаптація сільських мігрантів до Харкова в роки, що розглядаються, спеціально не вивчалася.

У даній статті робиться спроба простежити адаптацію до міського середовища, а також виробничу та навчальну адаптацію сільських мігрантів до Харкова в 1950-1980-ті роки, показати її особливості в умовах соціально-економічного і культурного життя в місті в цей період, вплив адаптації на формування і стабільність кадрів на підприємствах міста, готовність молоді до сприйняття атмосфери в навчальних закладах Харкова.

Однією з основних причин міграції сільського населення є те, що сільська місцевість завжди характеризувалася відносно меншим рівнем розвитку продуктивних сил, віддаленістю від культурних центрів, відносно спокійним життям, невеликим різновидом діяльності. Зайнятість населення була в основному в сільському господарстві. Міграція селянина в місто дає йому можливість обрати і засвоїти бажану професію, сприяє його соціальній орієнтації, дає йому змогу менше залежати від соціального походження та місця проживання. У нього є можливість скористатись конституційним правом на працю, вибір бажаної професії, роду занять, отримання освіти. Адаптація сільського мешканця, період його звикання до міста – досить складний і тривалий процес. Найскладнішим для новоприбулих у місто був перший рік. «Перше враження від міста важко пояснити, адже все навколо незвичне, нове. Величезна кількість людей різного віку на вулицях, в магазинах, всі кудись поспішають, таке враження, що в місті ніхто не працює, зранку до вечора штовханина. Це не те, що в селі, завжди зайнятий роботою по господарству – посадка, прополка, збирання врожаю, догляд за худобою тощо»[3]. Сільському мігранту був необхідний тривалий час, щоб адаптуватися до нових умов, переконатись у перевагах міського життя. По-різному відбувалась адаптація осіб різного віку, статі. Швидше пристосовувалася до міського життя молодь сіл Харківської області, особливо близьких до Харкова. «З батьками, а інколи всім класом, ще в роки навчання в школі, часто бували в Харкові. Ми відвідували музеї, вистави, цирк, палац піонерів, концерти, що проходили у святкові дні в парку Горького. Коли я приїхала до Харкова на навчання я відчувала себе цілком спокійно»[4].

Форми життєдіяльності сільського населення мали певний вплив на формування особистих рис сільських жителів, значно віддалених від життя в містах. Щодо умов життя в місті, які безпосередньо впливають на адаптацію сільських мігрантів, то слід виділити: по-перше, – умови життя незалежно від тривалості проживання в місті; по-друге, умови, які змінюються в залежності від строку проживання в місті. Для першої групи мають важливе значення медичне обслуговування, наявність культурно-просвітних установ, деякі види побутового обслуговування, благоустрій міста. Для другої групи важливими є житлові умови, заробітна плата, прибуток та ін. Як правило, умови другої групи у сільських мігрантів були нижчими, ніж у міських жителів. Саме від того, як швидко сільський мігрант зможе покращити ці умови, залежить його проживання та адаптація до міської соціальної структури. Ускладнювали процес адаптації сільських мігрантів часті поїздки в село. Адже значна частина вільного часу, який можна було використати для духовного, культурного, спортивного життя в місті, вони використовували для поїздки в село. Довгий час мігрантів з села наповнює ностальгія за домівкою в рідному селі, де мешкали батьки, рідні, друзі, в колі яких пройшло дитинство. «Я мешкаю в Харкові з 1952 року, маю сім`ю, житло, дітей, а мене постійно «тягне» в своє село. Я тут відпочиваю, згадую дитинство, тут усе таке близьке й рідне. В селі я набираюся сил і енергії на наступний тиждень»[5]. Проживши в Харкові кілька років, мігранти поступово звикають до міського способу життя і часто деякі з них називають себе вже харків`янами.

Сільська молодь, приїхавши до Харкова відразу після закінчення школи, та тривале перебування у великому місті зумовлювало те, що вони самі помічали зміни в психології мислення, інтелекті, культурі поведінки, що відбувалися під впливом міського середовища. «Ставши студентом престижного університету я відчував, що моя ментальність, жителя великого міста, вже помітно відрізнялася від менталітету молоді мого села, симпатичних, хороших, але надто вже простих дівчат, серед яких лише дехто мав середню освіту»[6]. Спілкування з респондентами свідчить про те, що серед сільських мігрантів немає єдиної точки зору щодо визначення терміну приналежності до мешканця міста Харкова. Одні називають себе харків`янами в перші роки проживання в місті. «Мабуть тому, що до переїзду в Харків на навчання я була тут неодноразово, з класом ми їздили в місто на екскурсії в історичний, художній музеї, в зоопарк, цирк

тощо, то я досить швидко (за 3-5 років) пристосувалась до міського життя. Закінчуючи вуз я вже відчувала себе харків`янкою»[7]. Проте інші вважають, що для того, щоб вважати себе харків'янином треба мати власне житло, сім`ю, повністю адаптуватися до міського способу життя і втратити постійні або часткові зв'язки з селом, де мешкають або мешкали батьки. Скільки для цього потрібно часу – важко визначити. На нашу думку, тут має значення індивідуальний фактор, час перебування у місті, вік мігрантів, умови проживання, освітній рівень, робота за фахом, гарна заробітна плата і обов'язково – прописка на право проживання в Харкові. «Я в Харкові вже 40 років, маю житло, сім`ю, повністю адаптувався до міського середовища, тут отримав вищу освіту, маю роботу, яка мені подобається. Вважаю себе повноправним харків`янином. Хоча розумію, що беззаперечним підтвердженням можливості називатися харків`янином є факт народження у Харкові»[8].

Сільська молодь швидко звикала до міського життя, особливо швидко, як вже наголошувалося, проходила адаптація мігрантів із сіл Харківської області, які ще з дитинства часто бували в місті, а також хлопці, що приїжджали в місто після служби в армії на роботу чи навчання. «Після закінчення служби в армії в 1950 році я приїхав до Харкова, щоб влаштуватися на роботу. В ті роки на багатьох підприємствах міста не вистачало робітників і я влаштувався на Турбінний завод. В цеху, де я працював, було багато робітників, що прийшли після армії. Ми досить швидко пристосувалися до умов виробництва і міського середовища. З того часу я мешкаю в Харкові і вважаю себе харків`янином»[9].

Новачку, який приїхав до Харкова влаштовуватися на виробництво, чи навчання, доводилося пройти декілька видів адаптації: професійну, соціально-психологічну, суспільно-політичну, виробничу, яка відбувалася протягом перших двох, а інколи і п'яти років. Адаптуючись до особливостей виробництва чи навчального закладу, сільський мігрант одночасно адаптувався і до умов життя в місті в цілому. Зазначимо, що присутність у місті Харкові значної кількості вихідців із різних сіл полегшувало психологічний аспект їх адаптації. Спочатку вони спілкувалися і підтримували тісні зв'язки з іншими, в значній мірі такими ж мешканцями з сільської місцевості, тривалий час не могли асимілюватися з корінним населенням міста. Дещо нижчий рівень культури та освіти сільських мігрантів деякий час ставав на заваді пристосуванню до міського способу життя. Тривалий час сільські мігранти звикали до інтенсивного шумного руху міського транспорту, постійної необхідності бути уважним на вулицях міста. «У Харкові на мою психіку «тиснув» шум трамваїв і безліч машин та людей на вулицях, а також товчія у місцевому транспорті. Важко було звикати до цього, я часто згадував селянську тишу. Пройшло немало часу доки я поступово почав звикати до міської метушні»[10].

Слід зазначити, що сільські мігранти часто переїжджають в ті міста, де вже оселились їх родичі чи односельці, які, в свою чергу, допомагають їм у пошуках роботи, житла тощо. «Тому, що я став мешканцем Харкова, я завдячую своєму тестеві, який вже мешкав у Харкові з 1951 року, приїхав у місто після служби в армії, працював робітником на Верстатобудівному заводі. За його порадою я в 1972 році переїхав до Харкова з села на навчання в ДПТУ № 3, працював на будівництві, жив у гуртожитку, а потім отримав квартиру. Серед працюючих на будівництві близько 80% чол. були мешканцями переважно з сіл Харківської та Сумської області»[11]. Отже, адаптація сільських мігрантів до міського середовища була досить різноманітною та різнобічною і залежала від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Одним з найважливіших компонентів успішного входження сільського мігранта в соціальну структуру міста є його адаптація в сфері виробничої діяльності, адже переважна більшість мігрантів їхала до Харкова саме працювати та навчатися. Важливими факторами, що впливали на успішну адаптацію сільського мігранта на виробництві в досліджувані роки були: незадовільна забезпеченість житлом, важкі фізичні умови праці, невдоволеність заробітком та режимом праці, відсутність дитячих садків тощо. Сільські мігранти до Харкова – це молодь у віці від 16 до 30 років. Приїхавши у велике місто працювати, молодь з села сподівалась на місце в гуртожитку. Між тим, на той час у Харкові, як і в інших промислових центрах України, була гостра житлова проблема. Звичайно, якась частина молодих робітників, отримувала місце в гуртожитку, але переважна більшість влаштовувалась у знайомих, родичів, наймала житло на околи-

цях міста, або за його межами. «Приїхавши до Харкова на роботу, я деякий час шукав підприємство, де є місця в гуртожитку, але довелось спочатку мешкати у знайомих земляків на Основі. Влаштувався на авіаційному заводі водієм, з часом отримав місце в гуртожитку»[12].

Таке становище негативно впливало на адаптацію сільських мігрантів, посилювало плинність робітничих кадрів. Значна кількість молоді звільнялась з одного підприємства і шукала кращої долі на іншому, або вступала до навчальних закладів, щоб отримати спеціальність. Як правило, процес адаптації на виробництві, як і в навчальних закладах, відбувається в залежності від місцевості, з якої прибув мешканець села, наскільки село віддалено від міста, його віку, освітнього рівня, матеріального становища родини, кмітливості, самостійності, відповідальності, вибору професії тощо.

На адаптацію сільського мігранта негативно впливали складні умови на виробництві, що призводило до великої плинності серед робітників харківських підприємств. Так, на ХТЗ у 1962 році лише у зв'язку з відсутністю житла звільнилось 1189 чол., з них молоді, серед якої значна кількість з сільської місцевості – 792 чол., а також через відсутність дитячих садків – 804 чол. та через невдоволення умовами праці – 592 чол.[13]. Подібна ситуація спостерігалась і в наступні роки (див. таблицю).

Отже, з загальної кількості робітників ХТЗ, що звільнилися з причини відсутності житла, переважну більшість складала молодь. Так, якщо у 1963 році вона становила – 66,6% , то у 1970 році – 99,4% , а у 1980 році – 91% .

Дані таблиці свідчать, що на ХТЗ найбільш несприятливими роками, коли молодь звільнялася через відсутність житла, був 1970 рік – 107,8% та 1971 рік – 96% по відношенню до 1962 року. Починаючи з 1973 і до 1980 років відсоток звільнених знизився до 24% , що можна пояснити збільшенням будівництва житла у Харкові. Так, тільки в 1974 році було введено в експлуатацію 754 тис. м2. житла[14]. Темпи введення житла поступово нарощувалися майже до середини 1980-х років в усіх районах міста.

Таблиця 1

Фактори, що негативно впливали на адаптацію сільських мігрантів до Харкова в 1960-1970 рр.

Рік	Звільнилися				
	відсутність житла			відсутність дитячих садків	невдоволення умовами праці
	всього	молоді	% молоді по відношенню до всіх звільнених		
1	2	3	4	5	6
ХТЗ					
1962	1189	792	66,6	804	592
1963	347	206	59,4	1199	627
1967	390	336	86,2	302	287
1970	859	854	99,4	-	380
1971	784	760	96,9	-	317
1973	289	267	92,4	-	294
1975	235	229	97,4	-	209
1977	270	240	88,9	-	367
1980	212	193	91	-	549
Завод «Серп і Молот»					
1963	335	225	67,2	154	703
1964	585	477	81,5	181	772
1966	335	314	93,7	148	740
1969	178	97	54,5	22	228
1970	130	94	72,3	20	406
1971	162	104	64,2	43	437
1972	174	102	58,6	20	303
1973	167	100	59,9	17	284
1975	65	42	64,6	13	300

Підраховано автором на основі даних архіву ДАХО: ф. Р-5652 та ф. Р-1147.

Проблеми на виробництві, особливо житлова, негативно впливали безпосередньо на виробничу адаптацію сільських мігрантів та плинність робітників. Як видно з наведеної таблиці, подібна ситуація була і на заводі «Серп і Молот». Тут у 1963 році в зв'язку з відсутністю житла звільнилося 335 чол., з них молоді, серед якої значна кількість була з сільської місцевості – 225 чол., через відсутність дитячих садків – 154 чол. та через невдоволення умовами праці – 703 чол.[15]. У 1970-ті роки спостерігається скорочення плинності робітників. Так, у 1975 році звільнилося лише 65 чол., з яких переважну більшість складала молодь – 42 чол., через відсутність дитячих садків – 13 чол. та через невдоволення умовами праці – 300 чол.[16]. Це можна пояснити тим, що адміністрація підприємства робила все можливе для того, щоб позитивно вирішити житлове питання для своїх працівників. Наприклад, для робітників заводу «Серп і Молот» у 1962 році було побудовано і здано 4 гуртожитки на 1850 місць, дитячі ясла на 65 місць. З 1963 року для працюючих на заводі робітників з інших місцевостей, яких було 1200 чол., дали дозвіл на прописку в приватному секторі[17]. Отже, адаптація молоді, в тому числі сільських мігрантів, на виробництві відбувалася в надто складних умовах, що було обумовлено низкою проблем як на виробництві, так і в цілому в місті та країні.

Важливим фактором, що забезпечує адаптацію сільських мігрантів, є рівень освіти. В досліджувані роки зростало прагнення молоді до більш високого рівня освіти, особливо середньої спеціальної та вищої. В перші повоєнні роки в Харкові діяло 25 середніх і 27 вищих навчальних закладів. Збільшувалась кількість студентів у вищих навчальних закладах Харкова. Якщо в 1946 - 1947 навчальному році було 23570 студентів, то в 1955 – 1956 н. р. вони становили вже 43264 чол.[18]. Серед сільських мігрантів переважна більшість не мала спеціальності, з якої вони почали свою трудову діяльність в місті. Тому, на великих підприємствах були створені необхідні умови для професійного навчання. Так, серед працюючих на ХТЗ, з 1951 по 1955 роки навчалося понад 12 тис. юнаків та дівчат. У вечірніх школах, технікумах та інститутах навчалося понад 3 тис. чоловік. Однак молоді, особливо з сільської місцевості, важко було поєднувати працю з навчанням, через що переважна більшість не закінчувала навчання. Подібна ситуація спостерігалася в 1954-1955 навчальних роках, коли з 775 чол., які навчалися, 10 класів закінчив лише 101 чол.[19].

Велике значення для покращення рівня освіти серед працюючих на виробництві мало відкриття в грудні 1969 року в вузах країни підготовчого відділення для робітничої молоді, що, в свою чергу, покращило, як вважалось на той час соціальний склад студентів вузів Харкова. Наприклад, у державному університеті мешканці з сільської місцевості та робітнича молодь становили 60%[20]. Саме рівень освіти є важливим фактором, що сприяє прискоренню адаптації мігранта селянина в місті. Переважна більшість молоді з села, що приїжджали до Харкова працювати, не мала середньої освіти, стажу роботи за фахом, за яким вони почали трудову діяльність на підприємстві. Як правило, сільські мігранти (спеціалісти сільського господарства: тваринники, трактористи та інші), приїхавши до Харкова, змінювали свою професію, а водії, слюсарі, робітники ремонтних майстерень тощо, часто продовжували працювати за своєю попередньою спеціальністю, або засвоювали нову професію. «Після закінчення школи деякий час працював трактористом, а переїхавши у 1962 році до Харкова, працював на ХЕМЗі у механічному цеху на збірці електродвигунів. У цеху було близько 200 чоловік, переважна більшість – з сільської місцевості. Були і так звані маятникові мігранти, що працювали на заводі, а мешкали під Харковом. Багато молоді звільнялося на навчання»[21]. Значна частина молоді, яка звільнялася з підприємства, йшла навчатися. Зокрема з працівників заводу ХТЗ у 1962 році таких було 211 чол.[22]. На 1963 рік звільнилися, щоб отримати освіту, 195 чол.[23], у 1967 році – 203 чол.[24], у 1969 році – 142 чол.[25], а в 1970 році – 129 чол.[26]. Подібна ситуація спостерігалася і на заводі «Серп і Молот». Так, у 1963 році з 16270 чол. працюючих на підприємстві звільнилося на навчання 196 чол.[27]. Однак, з 1968 року відбувається зменшення працюючої молоді, яка звільнялася, щоб стати студентами, в цьому році вона становила лише 88 чол.[28]. У 1970 році, відповідно – 66 чол.[29], а в 1975 році звільнилось на навчання лише 48 чол.[30]. Скорочення кількості бажаючих звільнитися для отримання освіти серед молодих робітників можна пояснити тим, що значна частина їх навчалася на вечірньому та заочному відділеннях як у місті, так і безпосередньо на підприємстві, а також в результаті того,

що на початку 1970-х років відбувався процес завершення переходу до загальної середньої освіти, підвищився рівень освіти в сільській місцевості, а також поповнення робітників відбувалось здебільшого за рахунок молоді, яка закінчила ПТУ та спеціальні середні навчальні заклади.

В 1960-1970-ті роки значної уваги приділялося підготовці робітничих кадрів. Так, у 1966 році в Харкові були відкриті ПТУ-25 та ПТУ-26 з підготовки поліграфістів, у 1970-ті роки, у зв'язку з масовим будівництвом житла в Харкові, розширюється мережа будівельних училищ. У цей час був зданий в експлуатацію комплекс будівельних училищ у будмістечку Салтівського житлового масиву (ПТУ №№ 7, 20, 33, 37)[31]. Отримавши спеціальність, випускники ПТУ, ремісничих училищ швидше адаптувалися до умов виробництва на підприємствах міста. Так, на завод «Серп і Молот» у 1962 році прибуло 468 чол.[32], у 1963 році – 105 чол.[33], у 1969 році – 429 чол.[34], у 1972 році – 240 чол.[35], у 1975 році – 312 чол.[36]. Подібна ситуація спостерігалася на інших підприємствах міста. Зокрема, на ХТЗ у 1962 році прибув 401 випускник ПТУ та ФЗУ[37], у 1963 році – 359[38], у 1971 році – 709[39], у 1974 році – 509[40], у 1978 році – 639[41]. Багато кваліфікованих кадрів направлялося на ХЕМЗ. Так, у 1950 році на цей завод було направлено 1133 чол.[42], у 1959 році – 514 чол.[43], 1960 році – 573 чол.[44]. Одним із засобів поповнення молодими кваліфікованими кадрами робітників було одночасне навчання молоді в середніх школах і в цехах заводів. Так, на ХТЗ отримували професії слюсаря, токаря, електрика. По закінченні навчання їм видавалися посвідчення про присудження робітничого розряду. В 1960-1970-ті роки тут навчалося понад 2 тисячі учнів дев`ятих-десятих класів міста. Близько половини випускників, які пройшли виробничу практику на ХТЗ, пішли працювати на тракторний та інші заводи міста[45]. За свідченням респондента, підготовка кваліфікованих кадрів відбувалась і в деяких селах Харківської та Сумської області. «Мої брати після навчання в ФЗН у селі Будилка (7 км. від Лебидина) з 1959 року працювали в Харкові – один на ХТЗ, а інший – на Турбінному заводі слюсарями». Таких підготовлених хлопців з села, що працювали на підприємствах Харкова, було понад 20 чол. Їх діти та їх онуки залишились у Харкові, отримали освіту і житло[46]. У сільських мігрантів, що працювали на виробництві маючи спеціальність, з якої вони починали свою трудову діяльність в Харкові, адаптація до умов виробництва відбувалася легше.

Слід зауважити, що навчальна адаптація сільської молоді серед студентів денного відділення, перебудова психологічних реакцій, які змінюють існуючий стереотип, проходила більш успішно, цьому сприяли такі фактори: забезпеченість гуртожитком, постійний колектив одноліток, більше вільного часу і можливостей для самореалізації, спілкування з викладачами, проведення кураторами виховних годин і культурно-масових заходів, лекції з етики, естетики, літератури, мистецтва, а також залучення студентів до соціально-культурної та громадської діяльності, що дає їм можливість найбільш повно використати освітній адаптаційний потенціал. Отже, навчальну, наукову і соціально-культурну діяльність студентів стимулювали особливі умови студентського середовища.

Таким чином, процес адаптації сільських мігрантів до Харкова у досліджуванні роки проходив складно і неоднозначно. Особливо щодо адаптації міського середовища, сприйняття міського способу життя. Процес адаптації проходив в залежності від місцевості з якої прибув мешканець села, наскільки це село віддалене від міста, його віку, освітнього рівня, вибору професії тощо. На адаптацію сільського мігранта негативно впливали складні умови на виробництві, відсутність житла тощо. Адаптація сільської молоді у навчальних закладах, зміна існуючих стереотипів селянського побуту, проходила більш успішно.

Прискорення адаптації сільських мігрантів до Харкова буде сприяти ефективності їх трудової діяльності, навчанню, засвоєнню ними культурних цінностей. Тому, цей процес має бути в полі зору як на підприємстві, так і в навчальному закладі.

Джерела та література

1 *Гончаренко С.* Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – С. 15; Посталова Г.И. О факторах, определяющих адаптационную способность человека // Психологические и социально-психологические особенности адаптации студентов / Посталова Г. И. – Ереван, 1973. – 251 с.
2 *Бакалдин С. С.* Адаптация сельского мигранта в рабочем коллективе как основа развития социальной структуры общества. Вып. 3. – Саранск, 1975. – С. 134-136; Зайочковская Ж.А. Новоселы в городах. – М., 1972; Калмык В.А. Адаптация сельских мигрантов к условиям жизни в городе // Социально-экономическое развитие села и миграция населения. Новосибирск, 1972. – С. 32-90; Ялалов А.Ф. Адаптация сельских мигрантов к городскому образу жизни // Социологические исследования. – М., 1982. – № 4 – С. 114-116; Дмитренко С.М. Производственная адаптация сельского мигранта. – «Кишинев», 1981. – 106 с.
3 Інтерв`ю з Зеленською Лідією Іванівною 1937 р. н. в с. Таранівка Зміївського р-ну Харківської області зап. 7.05.2009.
4 Інтерв`ю з Білянкіною Вікторією Леонідівною, 1952 р. н. в с. Малинівка Чугуївського р-ну Харківської області зап. 17.07.2008.
5 Інтерв`ю з Зеленською Лідією Іванівною 1937 р. н. в с. Таранівка Зміївського р-ну Харківської області зап. 7.05.2009.
6 *Гомон М.* Дороги життя. (Спогади і роздуми). – ВБ «Балдрук», 2008. – 35 с.
7 Інтерв`ю з Павловою Ольгою Григорівною 1965 р. н. в с. Пархомівка Краснокутського р-ну Харківської області зап. 22.05.2008.
8 Інтерв`ю з Переверзєвим Миколою Петровичем, 1940 р. н. у с. Афанасіївка Обоянського р-ну Курської області. зап. 22.08.2009.
9 Інтерв`ю з Мартиновим Миколою Трохимовичем 1925 р. н. у с. Виползове Чернського р-ну Тульської області. Зап. 10.05.2009
10 Інтерв`ю з Чернишом Василем Семеновичем, народився у 1925 році в с. Червоне Сумської області Лебединського р-ну. зап. 12.05.2009.
11 Інтерв`ю з Ковалем Миколою Дмитровичем 1955 року народження у с. Розівка Запорізької області зап. 13.01.2008.
12 Інтерв`ю з Гусаком Олексієм Олексійовичем 1959 р. н. у с. Яблучному Велико-Писарівського р-ну Сумської області. Зап. 17.07.2008.
13 Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-5652, оп. 4, спр. 206, арк. 37.
14 Харьков. Краткая справочная книга. – Х., 1976. – С. 56, 188.
15 ДАХО, ф. Р-1147, оп. 3, т .2. – спр. 1100, арк. 12.
16 Там само, спр. 2546, арк. 20.
17 Там само, спр. 997, арк. 4-6.
18 Історія міста Харкова ХХ ст. – Х., 2004. – С. 428-429.
19 Промышленность и рабочий класс Харьковщины 1943-1980 гг. Сб. док. и материалов. – Х., 1987. – С. 80.
20 Газета Харківський університет. 28.04.2009. – С. 3.
21 Інтерв`ю з Куликом Іваном Павловичем 1940 р. н. у селі Яблучне Охтирського р-ну Сумської області. зап. 28.01.2008.
22 ДАХО, ф. Р-5652, оп. 4, спр. 206, арк. 37.
23 Там само, спр. 367, арк. 48-50.
24 Там само, спр. 947, арк. 32.
25 Там само, спр. 1246, арк. 54.
26 Там само, спр. 1374, арк. 3.
27 Там само, ф. Р-1147, оп. 3. – Т .2. – спр. 1100, арк. 12.
28 Там само, ф. Р-1147, оп. 3, спр. 1643, арк. 16.
29 Там само, спр. 1887, арк. 33.
30 Там само., спр. 2546, арк. 20.
31 Історія міста Харкова ХХ ст. – Х., 2004. – С. 428-429.
32 ДАХО, ф. Р-1147, оп. 3. – Т .2, спр. 1100, арк. 12.
33 Там само, спр. 2546, арк. 20.
34 Там само, спр. 997, арк. 4-6.
35 Там само, спр. 1643, арк. 16.
36 Там само, спр. 1887, арк. 33.
37 Там само, ф. Р-5652, оп. 4, спр. 206, арк. 37.
38 Там само, спр. 367, арк. 48-50.
39 Там само, спр. 947, арк. 32.
40 Там само, спр. 1246, арк. 54.
41 Там само, спр. 1374, арк. 3.
42 Там само, ф Р-4178, оп. 3, спр. 857,арк. 18.
43 Там само, спр. 2294, арк. 17.
44 Там само, спр. 2393,арк. 16.
45 Харьков. Краткая справочная книга. – Х., 1976. – С. 56, 188.
46 Інтерв`ю з Руденком Михайлом Андрійовичем 1933 р. народження у селі Яблучному Велико-Писарівського р-ну Сумської області. Зап. 22.08.2008.

Станислав Иванов

Адаптация сельских мигрантов к условиям жизни в Харькове (1950-1980- е годы)

Статья посвящена особенностям адаптации жителей села к городским условиям. На конкретном архивном материале и опубликованных документах, а также используя компаративный и нарративный приемы, показаны особенности адаптации сельской молодежи на производстве и в учебных заведениях. Рассмотрено влияние адаптации на формирование и стабильность рабочих кадров на предприятиях города, особенности адаптации студенческой молодежи.

Ключевые слова: *миграция, адаптация, производство, респонденты.*

Stanislav Ivanov

Adaptation of rural migrations to life standards of life in Kharkiv in the period of 1950-1980

The article is devoted to the peculiarities of adaptation of rural inhabitants to urban conditions. Peculiarities of rural youth adaptation at plants and educational establishments have been shown using both specific archive material and the documents published, comparative and narrative means also being used. Influence of adaptation on formation and stability of working staff at city enterprises, peculiarities of student youth adaptation are also discussed.

Key words: *migration, adaptation, production, responds.*

VI
ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: витоки та сучасний дискурс

УДК

Володимир Чухно (м. Шостка)

ГАМАЛІЇВСЬКИЙ ХАРЛАМПІЇВСЬКИЙ МОНАСТИР: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

Стаття присвячена історії одного з пам'ятників архітектури України – Гамаліївського Харлампіївського монастиря та ансамблю його пам'яток, якому в 2014 р. виповниться 300 років з моменту офіційного заснування.

Ключові слова: *Гамаліївський Харлампіївський монастир, пам'ятник архітектури, Скоропадські, антирелігійна кампанія.*

5 лютого 2014 р. виповниться 300 років із дня офіційного заснування Гамаліївського Харлампіївського монастиря на лівому березі річки Шостка в селі Гамаліївка (нині – Шосткінського району Сумської області), у трьох кілометрах від села Локотки.

У 1676 р. гетьман І. Самойлович дозволив козаку села Локотки Воронізької сотні Степану Бугаю спорудити поблизу майбутнього монастиря на річці Шостці водяний млин[1], а у наступному році зобов'язав його одну третину доходів, які той отримував від млина, віддавати на військові потреби[2]. Наприкінці 80-х рр. XVII ст. С. Бугай продав побудований млин генеральному осавулові Андрію Михайловичу Гамалії (? – † до квітня 1696 р.), котрий заснував недалеко від нього слобідку[3] й назвав її на свою честь – Гамаліївкою.

Через декілька років після заснування слобідки він помер, залишивши її в спадок своєму сину, військовому значковому товаришу Антону Гамалії (? – † 1728 р.). Антон Андрійович був людиною віруючою; 14 квітня 1702 р. він заснував у Гамаліївці православний храм, який був названий на честь святого великомученика Харлампія – Харлампіївським[4]. Незабаром після заснування церкви при ній виникла жіноча пустинь[5], витрати по утриманню якої А. Гамалій узяв на себе[6]. Під час Північної війни зі шведами він воював на боці І. Мазепи і поплатився за це всіма своїми маєтностями та засланням у Сибір[7]. Відібрану в нього у 1710 р. Гамаліївку з Харлампіївською пустинню гетьман І. Скоропадський залишив собі[8].

У 1713 р. дружина гетьмана Анастасія Марківна Скоропадська (уродж. Маркович) вирішила спорудити на місці пустині жіночий монастир й у тому ж році подарувала йому два млини, декілька ділянок землі, лісу і батьківській хутір Дубочаєвський «з людьми, там же на куплених ґрунтах поселеними, та присілками: Яблунівкою, Білошапкою, Дейманівкою, Сергіївкою й двома Дівицями»[9].

1 грудня того року І. Скоропадський закріпив за монастирем вказані маєтності гетьманським універсалом і одночасно з цим подарував йому належні до його двору села Марчихіну Буду, Мутин, Паліївку, Бирине та хутір Бубновщину[10], а незабаром звернувся до Петра І й попросив його дозволу на будівництво обителі на підтвердження за нею царською грамотою перелічених володінь, земель і млинів. Петро І його клопотання задовольнив, 25 січня 1714 р. видав йому дозвільну царську грамоту на спорудження Харлампіївського монастиря й закріпив за ним вказані в гетьманському універсалі «села, землі, ліси, млини та всякі угіддя у вічне володіння"[11].

Вслід за цим І. Скоропадський оголосив себе титарем обителі[12], а його дружина розпочала будівництво монастирських споруд, головною з яких вважався собор Різдва Пресвятої Богородиці. Він був прикрасою Гамаліївської обителі. За даними М. Домонтовича, храм зводився за проектом професора Сорбонни А. Зерникау[13]. Однак чи так це, насправді, не відомо. Осатаній був православним богословом, письменником і архітектором. На початку 80-х рр. XVII ст. він проживав у Батурині і помер у Києво-Печерській лаврі задовго до початку будівництва Гамаліївського монастиря, в 1693 р. або у 1694 р.[14] У зв'язку з цим деякі дослідники висловлюють обґрунтовані сумніви щодо його авторства проекту головного храму[15].

Собор Різдва Пресвятої Богородиці зводився впродовж 16 років, з 1719 р. по 1735 р., та був освячений 14 вересня того року архімандритом Никодимом Ленкевичем. Його спорудження, за деякими даними, здійснювалося

«муровщиком» Данилом Мойсеєвичем на підставі договору, укладеного 7 лютого 1719 р. між ним і гетьманом І. Скоропадським. За будівництво собору Д. Мойсеєвичу було обіцяно: «п'ять тисяч золотих, борошна стародубської міри: житнього – 100 осьмачок, пшеничного – 10 осьмачок, гречаного – 10 осмачок, насіння конопляного – 3 осмачки, круп гречаних – 8 осьмачок, пшона – 4 осмачки, гороху – 3 осмачки, олії – 300 кварт, риби в'ялої – голів десять, солі – 6 бочок, сала – 60 пудів, баранів – 30, яловиць – 10, горілки – кухлів чотири"[16].

Собор Різдва Пресвятої Богородиці в різний час мав від двох до чотирьох престолів: північний – на честь дванадцяти Апостолів, південний – Святої Великомучениці Варвари[17], на хорах правої сторони – сповідника Якова і на хорах лівої сторони – Святого Миколая[18], котрі знаходилися у прибудовах до храму.

На думку деяких фахівців, головний гамаліївський собор був схожий із Троїцьким храмом чернігівського Ільїнського монастиря[19]. Проте не всі поділяють цю думку, вважаючи, що собор Різдва Пресвятої Богородиці був спроектований на основі місцевої переробки проектів двох типів храмів – базилікального з трансептом та хрестового п'ятикупольного[20] і в ньому «інакше, ніж у Троїцькому соборі в Чернігові, архітектор видозмінив тип староруського тринефного шестистовпного храму»[21].

У середині собору знаходився чотириярусний різьблений іконостас з головними святинями обителі – чудотворними іконами Єрусалимської Божої Матері, Спасителя, Ільїнською Чернігівською Божої Матері (всі у срібній ризі[22]) , Святого Миколи Угодника й Пристрасті Господньої, іконою Якова сповідника[23] і т.д. Цоколь іконостаса був прикрашений гербами Скоропадських, а над ним підносилися різьблені позолочені колонки, увиті виноградною лозою.

На стіні храму, біля правого криласа, висів портрет гетьмана І. Скоропадського в повний зріст у військовому панцерному озброєнні[24], написаний відомим художником XVIII ст. – Якимом Глинським, а недалеко від нього – його дружини роботи того ж майстра[25]. Портрети знаходилися в соборі до середини XIX ст., після цього їх перенесли у настоятельські келії, а після революції передали в Сумський художній музей ім. Н.Х. Онацького.

Поряд із головним храмом у північно-західному кутку монастирського подвір'я знаходилася трапезна церква священномученика Харлампія з невисоким куполом «зального типу, з п'ятигранною апсидою, перекритою півсферичним куполом на високому восьмерику»[26]. Храм, який було побудовано в 1721 р., став усипальнею двох гілок роду Скоропадських[27]. Тут, біля правого криласа, 6 липня 1722 р. поховали гетьмана Івана Ілліча Скоропадського, праворуч від нього 13 січня 1730 р. – його дружину Анастасію Марківну Скоропадську, а поруч із ними 2 квітня 1733 р. – їх дочку Уляну Іванівна Толстую (дружину ніжинського полковника Петра Петровича Толстого), яка померла 13 березня того року у селі Яковлеве під Москвою[28]

Більше ніж через сто п'ятдесят років після їх смерті, в трапезній церкві Гамаліївської обителі було поховано Петра Івановича Скоропадського – батька гетьмана Української держави Павла Скоропадського, полковника російської армії, сестру гетьмана Єлизавету, його матір Марію Андріївну Миклашевську та брата Михайла Петровича. «Усі вони, – як згадував Павло Скоропадський, – поховані поряд, там же, де поховані гетьман Іван і гетьманша Анастасія»[29].

Храм Священномученика Харлампія мав дві трапези: одну велику – літню, й іншу малу – теплу. До нього примикав двоповерховий корпус, в якому містилися настоятельські келії, із похилим дахом, що був зведений після 1826 р. на місці дерев'яних, що згоріли під час пожежі 1795 р. До того року з південного боку трапезної церкви, за собором Різдва Пресвятої Богородиці знаходилася велика одноповерхова дерев'яна будівля, у котрій розміщувалося 13 чернечих келій[30]. Однак під час пожежі вона була пошкоджена вогнем та згодом розібрана, а на її місці в 1837–1840 рр. споруджена нова одноповерхова будівля для таких же келій (чотирикімнатних із сіньми і двокімнатних без сіней), яка зводилася із цегли, що залишилася від розібрання Кербутовського Новомлинського храму[31]. Окрім зазначених будівель, у дворі монастиря знаходилися їдальня й хлібопекарня під одним дахом та інші господарські споруди, а поблизу від нього – водяний млин і винокурня[32].

Територію монастиря розміром близько 170 м на 180 м було огороджено цегляною стіною заввишки близько 2,2 м й товщиною близько 1,25 м із бійницями, розташованими на висоті близько 1,25 м від землі[33]. На кутах стін обителі було встановлено чотири восьмигранні

вежі з бойовими камерами та бійницями (по одній на кожному куті), в середині південної стіни – така ж вежа із хвірткою, що вела на територію монастиря, а у середині північної стіни – чотиригранна двоярусна з воротами кріпосного типу.

У західній частині стіни обителі, напроти собору Різдва Пресвятої Богородиці, у 30-х рр. XVIII ст. було споруджено триярусну вежу-дзвіницю четверикового типу, в нижньому ярусі якої знаходився головний вхід у монастир, у середньому – розміщалася церква Вознесіння Господнього, а у верхньому – дзвіниця.

Під час пожежі, що сталася в Гамаліївському монастирі у 1795 р., вежу-дзвіницю було пошкоджено вогнем; впродовж декількох десятиліть вона залишалася в запустінні. Після переведення в обитель черниць Новомлинського монастиря вона була повністю перероблена: «аркада першого ярусу розібрана, другий і третій яруси споруджено заново, а зверху них встановлений сферичний гранчастий купол із високим шпилем»[34].

Майже всі споруди монастиря будувалися на пожертвування сім'ї Скоропадських та під контролем дружини гетьмана, яка особисто спостерігала за їх зведенням до своєї смерті. Жертвували на його будівництво й інші особи. Так, за даними О.М. Лазаревського, осавул генеральної артилерії Іван Мануйлович у 1714 р. «подарував на молитви, на обитель Гамаліївську хутір свій Шеїнку і млин о двох колах, з двором та пущею», колишній мешканець селища Вороніж міщанин Василь Дзвонник пожертвував у 1717 р. «на обитель св. Гамаліївську близько двадцяти «ґрунтів», «дворів» та інших земельних ділянок у с. Вороніжі та поблизу с. Вороніж вартістю близько 2000 золотих», вдова сотника Сави Григоровича – засновника села Макове – в 1718 р. віддала третю частину своїх Воронізького й Маківського маєтків і слобідки Радомки «на Гамаліївськую обитель для відпущення гріхів своїх та поминання чоловіків своїх Сави і Кирила» й ін[35].

Однак основні багатства монастир отримав від родини Скоропадських. Турбуючись, «щоб обитель та в майбутньому часі для їжі й одягу черниць, у ній благочестиво живущих, особливо до належної потреби мала достаток», гетьман І. Скоропадський 24 січня 1718 р. «подарував монастирю свої власні села Вечорки і Колтуновки в Прилуцькому полку, село Камінь у Мутинському повіті, села Рогівку та Пушкарі з озерами в Новгород-Сіверській сотні, села Макове й Локотки із сінокосом Полевичі у Воронізькому повіті, а також купив разом зі своєю дружиною і подарував монастирю млин на річці Есмані з хутором, полями, сінокосами, лісом та з перелісками у Воронізькій сотні, млин на річці Шостці під селом Локотки з хутором, полями, лісами, сінокосами й дворами, млин на річці Шостка в селі Макове з двором, полями, лісами та іншими угіддями, млин у селі Паліївці з двором і з садом, млин гутянський з Гутою й хуторами Борщовцем і Зап'ятницьким та інші володіння, які були підтверджені за монастирем царською грамотою від 7 липня 1718 р.»[36]. Завдяки цьому Харлампіївська обитель стала «одним із найбагатших малоросійських монастирів»[37], але її економічне благополуччя тривало недовго.

В 1722 р. гетьман І. Скоропадський помер. На знак подяки за надані монастирю милості його поховали 6 липня у трапезній церкві Священномученика Харлампія, біля правого криласа, а на надгробній плиті зробили напис: «Здѣсь опочиваетъ тѣломъ рабъ Божій Іоанъ Скоропадскій, Войскъ Запорожскихъ Гетманъ, сей обители фундаторъ. Преставился въ Глуховъ року 1722, Мѣсяця Іюля третього дня»[38].

Після смерті гетьмана титаршею Харлампіївського монастиря стала Анастасія Скоропадська. Як і її покійний чоловік, вона піклувалася про благополуччя обителі, спостерігала за її будівництвом, часто приїжджала туди помолитися і подовгу залишалася в ній. Тут вона відзначала свої дні народження та храмові свята, на які приїжджали високопоставлені великоросійські чиновники із сім'ями і малоросійська генеральна старшина[39].

Бував у неї й миргородський полковник Данило Апостол, обраний у вересні 1727 р. гетьманом Малоросії, доти, поки його зять Андрій Горленко не розпочав процес проти Гамаліївського монастиря та Анастасії Скоропадської щодо повернення відібраних у його батька сіл Яблунівки, Білошапки, Сергіївки, Вечорок та ін. Під час розгляду вказаної справи гетьман підтримав свого зятя і у 1729 р. повернув йому перелічені населені пункти, а також відібрав в обителі «Марчихіну Буду, Мутин й інші села і приписав їх до свого двору»[40]. А. Скоропадська тяжко переживала втрату вказаних володінь та, можливо, тому й захворіла. Після цього вона вирішила перетво-

рити Гамаліївський монастир із жіночого в чоловічий, сподіваючись на те, що начальник-ігумен зможе краще підтримувати обитель у «належному стані», ніж черниці[41].

Про це 15 грудня 1729 р. вона написала своєму брату Андрію Марковичу, а 19 грудня – архієпископу київському, галицькому і всієї Малої Росії Варлааму. У своїх листах вона пропонувала черниць із Гамаліївської обителі перевести в інші жіночі монастирі, а «найстаріших та найчесніших законниць, які в обителі Харлампіївській у чернечий чин пострижені, перевести в Мутинську пустинь», яку, за її задумом, необхідно було підпорядкувати Харлампіївському монастирю, «а на місце їх в обитель Харлампіївську поселити ченців, ігумена призначити й інше, як у досконалих монастирях у Малій Росії водиться»[42].

У день складання листа на ім'я архієпископа київського, галицького та всієї Малої Росії Варлаама А. Скоропадська померла. Через два дні після смерті її тіло привезли у Гамаліївський монастир «де побачили, що на обличчі покійної, на правій стороні підборіддя, дуже червоно, також і правого вуха нижче кінець дуже червоний та вуха м'які, а лице ні в чому не змінилося»[44]. У зв'язку з цим з її похоронами поспішати не стали й відклали їх до 13 січня 1730 року.

У призначений день тіло А. Скоропадської поховали у трапезній церкві Священномученика Харлампія «з правого боку поруч із тілом покійного гетьмана Скоропадського» в присутності близьких родичів, багатьох знатних великоросійських і малоруських осіб, а також священиків із міст Глухова, Новгорода-Сіверського, Кролевця, селища Воронежа та інших населених пунктів. Похоронами керував архімандрит новгородський Нил, а надгробну промову читав префект Київського колегіуму Амвросій Дубневич – майбутній єпископ чернігівський та ніжинський. Після смерті А. Скоропадської титарями Гамаліївського монастиря були призначені її брат, генеральний підскарбій Андрій Маркович і племінники – бунчукові товариші Михайло Скоропадський та Яків Маркович – автор «Дневных записок генерального подскарбия Якова Марковича».

Турботи по перетворенню Гамаліївської обителі із жіночої в чоловічу взяв на себе А. Маркович. Незабаром після смерті сестри він надіслав її передсмертний лист архієпископу Варлааму і попросив його посприяти у вирішенні вказаного питання. Архієпископ підтримав останню волю А. Скоропадської Марківни та подав відповідне клопотання до Святійшого Синоду.

Впродовж наступних трьох років питання про перетворення Гамаліївської обителі розглядалось у вищих інстанціях і 31 січня 1733 р.[45] було остаточно вирішене. Про це архієпископ київський Рафаїл Заборовський 24 березня того року повідомив листом А. Марковичу: «Отримали ми указ її Імператорської Величності Самодержавиці Всеросійської і від Святійшого Синоду про переведення мутинських ченців у дівочий Гамаліївський монастир, а черниць гамаліївських – у Мутинський монастир»[46]. Обов'язки по вирішенню цієї справи були покладені Р. Заборовським на густинського ігумена Гаврила Леопольського, котрий 18 квітня 1733 р. доставив його листа із Києва в Глухів[47].

Переведення тривало недовго; про це свідчить той факт, що вже наприкінці вересня того року Київська єпархія призначила настоятелем Гамаліївського монастиря «для правління та влаштування всіляких добрих порядків монастирських чесну й учительну людину, превелебного пана отця Германа Конашевича, члена духовної консисторії та екзаменатора катедри Києво-Софійської»[48], який незадовго перед цим був викладачем у Московській слов'яно-греко-латинській академії.

Однак останній не ужився з ченцями і титарями монастиря й вони зажадали від архієпископа київського Р. Заборовського надіслати на місце Г. Конашевича іншого настоятеля[49]. Він це прохання задовольнив і в грудні 1734 р. звільнив настоятеля від займаної посади, а замість нього на початку 1735 р. призначив архімандрита Никодима Ленкевича[50]. Він близько трьох років був настоятелем Гамаліївського монастиря, після чого був відкликаний у Казанську єпархію, а на його місце в 1738 р. призначили професора богослов'я Софронія Мигалевича – колишнього ректора Московської слов'яно-греко-латинської академії[51] й архімандрита московського Заіконоспаського монастиря.

При цьому настоятелі, 28 вересня того року[52] (за іншими даними 10 жовтня)[53] у Гамаліївському монастирі сталася пожежа. Із слів С. Мигалевича, вона розпочалася «опівночі над тією баштою, де склеп мурований, і, як дійшла до тієї комори, де зберігалася домашня й куплена горілка, більше 40 бочок,

то на весь монастир вогонь розлився, від чого погоріли всі хороми та крівлі на мурованій церкві, трапезі й брамі, тільки вціліли іконостас і ризниця"[54].

На той час Гамаліївський монастир володів такими селами: Сергіївкою, Яблунівкою, Дубовим Гаєм, Білошапкою, Вечорками, Ковтуновцями, Великою Дівицею, Малою Дівицею, Гамаліївкою, Маковим, Паліївкою, Локотками та Дейманівкою[55]. Однак доходів, які він отримував від зазначених маєтностей, не вистачало на відновлення монастирських споруд. У зв'язку з цим у квітні 1741 р. С. Мигалевич звернувся до імператриці Єлизавети й попросив повернути Гамаліївській обителі незаконно відібрані в неї гетьманом Данилом Апостолом села Мутин, Камінь, Марчихіну Буду, Бирине, Рогівку і Пушкарі. Своє прохання він мотивував тим, що після відібрання вказаних населених пунктів монастир «в останній бідності та зубожінні перебуває і після пожежі й донині у попередній стан не приведений, і святі церковні будови без належних дахів стоять, покриті соломою, й завжди їх пробиває всяка мокрота, і потрапляє вона на кам'яні стіни, які від того терплять велику шкоду, та вельми небезпечно, щоб вони від того не впали...»[56]. Імператриця прислухалася до доводів С. Мигалевича і своїм указом від 21 травня 1743 р. повернула монастирю незаконно відібрані в неї села[57].

11 червня того року Святійший Синод встановив у Гамаліївському монастирі архімандритське правління[58], а 24 жовтня 1743 р. прийняв рішення перевести останнього на посаду настоятеля московського Андроніївського монастиря. Однак С. Мигалевич відмовився від запропонованої посади, посилаючись на «хворобу свою, що перешкоджала переїзду до Москви, і на бажання довести перебудову монастиря», й 15 березня 1744 р. був залишений на колишній посаді[59].

Протягом наступних декількох років він відновив пошкоджені монастирські споруди і після закінчення ремонтних робіт, наприкінці 40-х рр. XVIII ст., помер у Гамаліївській обителі[60], де, вирогідно, і був похований. Після його смерті настоятелем монастиря призначили Гавриїла Леопольського, однак він незабаром помер (01.01.1749 р.), а його місце 29 січня того року зайняв ігумен Києво-Петропавлівського монастиря Пахомій Витвицький[61]. На посаді настоятеля Гамаліївського монастиря він пробув менше року, після чого його перевели в прилуцький Густинський монастир, а замість нього 19 лютого 1750 р. призначили флотського обер-ієромонаха Пафнутія Биковського[62], котрий керував обителлю до 23 вересня 1754 р., поки його не перемістили в Києво-Печерську лавру[63].

Після нього настоятелем Гамаліївського монастиря був архімандрит Венгамін, який помер в березні 1761 р.[64] Незадовго до його смерті, 10 лютого того року, його місце зайняв архімандрит Давид Нащинський – письменник та перекладач, професор богослов'я, ректор Київської духовної академії з 3 липня 1758 р. по 10 лютого 1760 р.[65] Перебуваючи на посаді настоятеля, він не залишав наукової й перекладацької діяльності, написав «Златой клейнод детей Божиих, то есть правдивый путь к христианству» та інші праці.

За його правління Гамаліївський монастир багато сперечався «з сусідами за землі, особливо лісові, в яких не було точних меж». Це відволікало ченців від виконання своїх прямих обов'язків, у зв'язку з чим в 1766 р. обер-прокурор запропонував Священному Синоду звернутися до імператриці з проханням «позбавити духовний чин у Малоросії від суєти мирської»[66].

У 1768 р. (за іншими даними, на початку 1769 р.) Д. Нащинського перевели в Глухівський Петропавлівський монастир, а замість нього призначили Феоктиста Мочульського – письменника й педагога, який згодом став архієпископом білгородським і курським, членом Петербурзької академії наук та почесним членом Харківського університету[67].

Пробувши на посаді настоятеля Гамаліївської обителі близько року, Ф. Мочульський у 1769 р. був переведений у Києво-Михайлівський монастир, а його місце 16 червня 1770 р. зайняв ігумен Полтавської Хрестовоздвиженського монастиря Антоній Почека[68]. Він керував Гамаліївською обителлю до 1784 р., після чого 6 січня 1785 р. замість нього було призначено Іоанна Островського – префекта і викладача латині, філософії й богослов'я Київської духовної академії.

Він виконував обов'язки настоятеля Гамаліївського монастиря близько п'яти років, до 15 грудня 1789 р. (за іншими даними, до 8 січня 1890 р.), після чого його перевели настоятелем у коломенський Богоявленський Голутвінський монастир Московської єпархії, а згодом призначили пермським і катеринбурзьким єпископом[69].

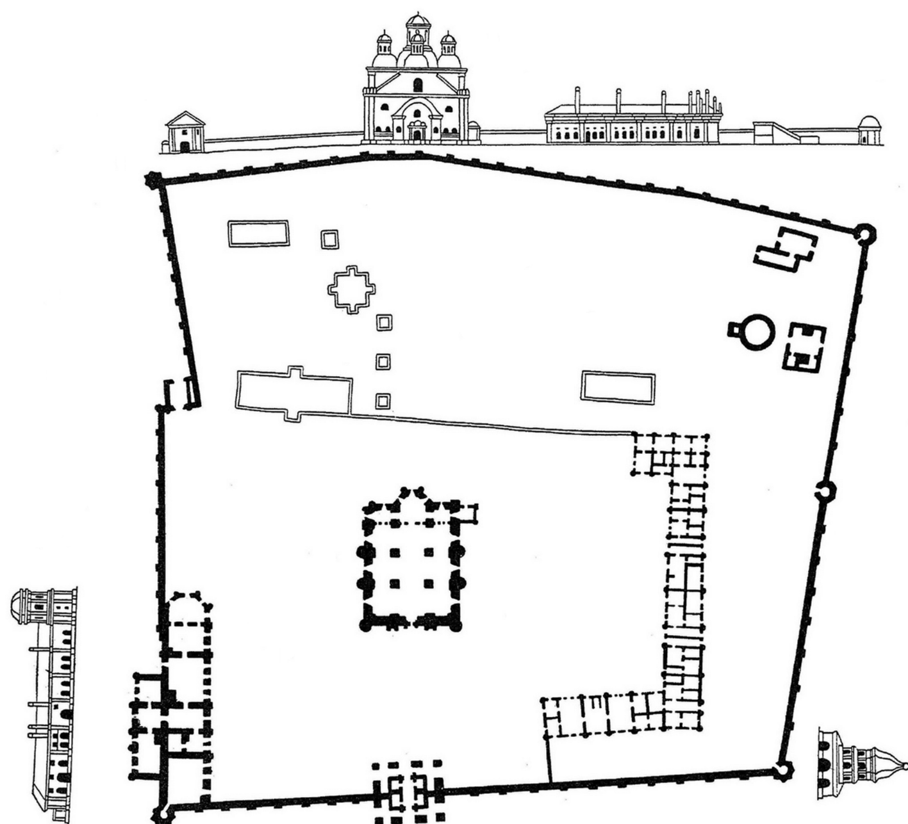

План Гамаліївського монастиря

Архімандрит Іріней Фальковський

Архімандрит Феоктист Мочульський

Собор Різдва Пресвятої Богородиці. Зліва надбрамна башта

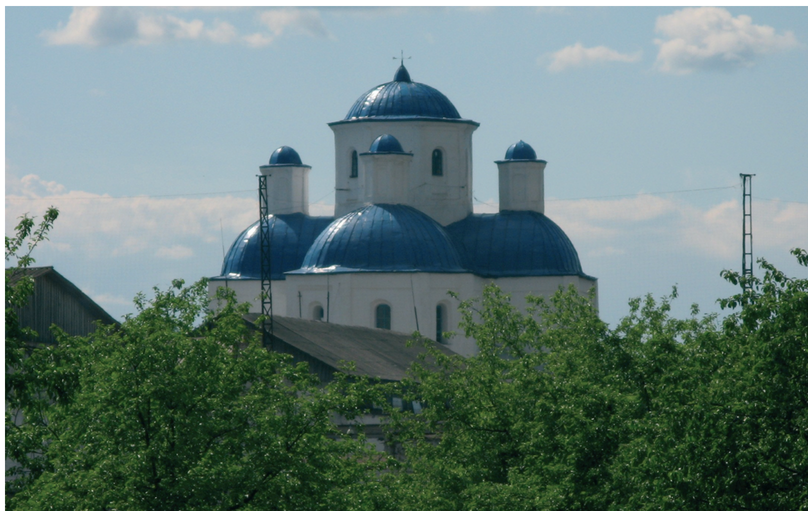

Собор Різдва Пресвятої богородиці (сучасний вигляд)

Собор Різдва Пресвятої богородиці (сучасний вигляд)

За Іоанна Островського 10 квітня 1786 р. Гамаліївську обитель було передано у казенне відомство з присвоєнням їй статусу монастиря другого класу. При цьому належні останньому села Бирине, Пушкарі, Рогівку, Мутин, Камінь, Гамаліївку і Локотки тощо були в нього відібрані й повернуті державі[70].

25 грудня 1789 р. (за іншими даними, 14 грудня)[71] на місце І. Островського призначили Христофора Сулиму – ігумена миколаївського Моденського монастиря Новгородської єпархії. На чолі Гамаліївської обителі він перебував до 1 травня 1794 р., після чого його перевели в чернігівський Єлецький монастир, а згодом призначили Слобідсько-Українським єпископом[72].

Місце Х. Сулими в 1794 р. зайняв Платон Романовський – ректор і учитель богослов'я Новгород-Сіверської духовної семінарії[73]. При ньому у 1795 р. в монастирі сталася пожежа, яка пошкодила більшість монастирських споруд. Її наслідки були зафіксовані у плані «Гамаліївського монастиря, яким він залишився після пожежі», складеному в 1795 р. статським радником Л. Алексеєвим. У центрі плану було зображено храм Різдва Пресвятої Богородиці, напроти нього, недалеко від південної стіни – корпус чернечих келій, з іншого боку, біля північної стіни – Харлампіївську церкву й корпус настоятельських келій, а в східній частині, за головним храмом – споруди обителі, що згоріли: 4 невеликих будиночки і маленьку церкву[74].

Через декілька місяців після пожежі, 23 лютого 1796 р., П. Романовський помер. Його місце 22 червня того року зайняв ректор Новгород-Сіверської семінарії, архімандрит Ієронім Загоровський[75]. На посаді настоятеля Гамаліївського монастиря він перебував до 14 січня 1799 р., після чого його перевели у київський Видубицький монастир, а замість нього 6 лютого того року призначили Ірінея Фальковського – учителя богослов'я Київської духовної академії[76].

Цей заклад у той період переживав важкі часи, які були викликані ліквідацією Києво-Братського Богоявленського монастиря, від доходів із маєтностей якого викладачі академії отримували кошти на своє утримання. Залишившись без матеріальної підтримки обителі, служителі академії розпочали кампанію по відновленню Києво-Братського монастиря та поверненню йому відібраних володінь. Однак вона безуспішно тривала до 1795 р., поки у Гамаліївській обителі не сталася пожежа. Для відновлення її споруд потрібно було 8534 руб. 25 коп., однак ні в монастиря, ні у Чернігівської єпархії таких коштів не існувало. Скориставшись цією обставиною, київський митрополит Ієрофей 21 березня 1799 р. звернувся до Святійшого Синоду й попросив відновити Києво-Братський монастир «на тому самому штаті, який для Гамаліївського встановлений, з переведенням звідти в Братський гамаліївських ченців, і з дозволом забрати у Братський з Гамаліївського тамтешню ризницю з пристойним начинням, меблями, келійними кіньми, екіпажем та з іншим майном, крім будівель»[77].

Святійший Синод підтримав клопотання митрополита й 23 травня того монастир після ліквідації в парафіяльну церкву, на утримання якої відновлений Братський монастир повинен був виділяти з штатної суми щорічну плату, призначену на одного ієромонаха, ієродиякона і паламаря, а всі належні Гамаліївському монастирю угіддя й споруди (за винятком церков та будівель, необхідних для проживання майбутніх священнослужителів і паламарів) повернути у казну"[78]. Павло І проти цього не заперечував і 29 травня підписав прохання Синоду[79].

Після прийняття вказаного рішення київський митрополит Ієрофей направив у Гамаліївський монастир протоієрея Матвія Россовського й канцеляриста Мельникова і зобов'язав їх прийняти майно ліквідованого монастиря за описом та передати його в Києво-Братський монастир. При цьому їм було наказано залишити в Гамаліївській обителі найнеобхідніші речі, які «дешевші» і «гірші» й у самій обмеженій кількості, а всі інші вивезти до Києва. На початку серпня 1799 р. розпорядження митрополита було виконано і найбільш цінне майно ліквідованого монастиря – ризниця, ікони, церковне начиння тощо – було упаковано і відправлено в Києво-Братський монастир.

Протягом наступних двадцяти шести років Гамаліївська обитель залишалася у запустінні і, згідно з рішенням Святійшого Синоду, використовувалася як парафіяльна церква. Однак стіни її споруд залишалися в гарному стані; 15 березня 1826 р. Святійший Синод прийняв рішення «про переведення Новомлинського дівочого монастиря з проживаючими у ньому черницями в ліквідований Гамаліївський монастир»[80], а незадовго перед

цим, 25 грудня 1825 р., виділив на ремонт останнього 16 948 руб.[81]

Через декілька місяців після ухвалення вказаного рішення черниці й послушниці Кербутовської Новомлинської обителі у кількості близько 40 осіб переселилися в Гамаліївський Різдво-Богородичний монастир, який незадовго перед цим отримав статус обителі третього класу, і під керівництвом ігумені Дометіани приступили до виконання своїх обов'язків та відновленню її споруд, пошкоджених пожежею 1795 року.

Під час проведення ремонтних робіт, у 1834 р., Дометіану звільнили з посади настоятельки Гамаліївської обителі в зв'язку з похилим віком, а замість неї місце 8 серпня того року призначили ніжинську ігумену Феодору[82], за якої будівництво й ремонт монастирських споруд було закінчено.

У 1840 р. місце настоятельки Гамаліївського монастиря зайняла ігуменя Маргарита, казначея обителі, котра незадовго перед цим служила відповідно в Ніжині[83]. Пробувши на чолі монастиря близько восьми років, вона 21 листопада 1848 р. померла, а замість неї була призначена ігуменя Антонія – дворянка з роду Назаревських, яка управляла Гамаліївською обителлю до 1888 р.[84]. При ній на початку 60-х рр. XIX ст. у Гамаліївському монастирі проживали близько 100 осіб[85], котрі утримувалися за рахунок державної допомоги в сумі 284 руб., відсотків від капіталу у сумі 4700 руб. і доходів, які обитель отримувала із 30 десятин орної землі, млина, рибного озера, 18 десятин саду та двох городів площею близько 3 десятин[86].

15 травня 1888 р. Гамаліївський монастир очолила 67-річна ігуменя Єфросинія, казначея обителі[87]. На чолі монастиря вона перебувала недовго, про що свідчить той факт, що вже в 1889 р. на її місці була ігуменя Ксенофонта[88], котра відрізнялась особливим благочестям, за що 6 травня 1898 р. була заохочена благословенням Святійшого Синоду з грамотою[89], а 6 травня 1899 р. наперсним хрестом з Кабінету Його Величності[90].

При Ксенофонті на початку XX ст. у Гамаліївському монастирі проживали 36 черниць і 74 послушниці[91]. Настоятелька монастиря мешкала на першому поверсі архієрейських покоїв, які примикали до трапезної церкви, а черниці і послушниці – в чернечих келіях. На другому поверсі покоїв розміщалися приймальня та вітальня. «Приймальня була прикрашена портретами превеликих осіб усіх часів, а вітальню прикрашали старовинні меблі: крісла з твердими сидіннями, великий диван з високою прямою спинкою, громіздкий овальний стіл, виготовлений з карельської берези. Праворуч від входу у вітальню висів портрет фундаторки А. Скоропадської з хвалебними віршами під ним, навпроти нього – портрет І. Скоропадського, а у вітальні над канапою – портрет рано померлої Єлизавети Скоропадської, імператорської фрейліни»[92].

Неподалік від монастиря, на річці Шостці, знаходився водяний млин, подарований гетьманом І. Скоропадським, а поруч із ним – запруда, поросла очеретом і жовтими ліліями. Біля неї протікало «дивне джерело живої води, над виходом якого була влаштована обширна каплиця, всередині вся прикрашена образами»[93].

У другій половині XIX ст. при Гамаліївському монастирі діяло училище, в якому навчалися 15 дівчат. Священики читали їм Закон Божий, а черниці – читання й писання[94], а на початку XX ст. там існувала школа грамоти, у якій, серед інших предметів, викладалися шиття, вишивання та в'язання[95]. При Різдво-Богородичній церкві діяла також церковно-парафіяльна школа, завідуючим якої наприкінці XIX ст. був священик Микола Усердов[96]. Вона вважалась однією з кращих у Глухівському повіті, перебувала на особливому становищі й на протязі декількох років отримувала з місцевого бюджету субсидію в сумі 100 руб. на рік[97].

Незадовго до революції у 1917 р. в обителі побував видатний український історик, публіцист і громадський діяч Д. Дорошенко. Свої спогади від побаченого він описав у статті «Гетьманський монастир», яка була опублікована в 1919 р. в його нарисах «По рідному краю (Дорожні враження й замітки)».

На той час у Гамаліївському монастирі проживали близько 250 черниць та послушниць, а «його настоятелькою була Дионисія, в миру Євдокія Кузина, уродженка Севського повіту Орловської губернії. Не стара ще жінка, з делікатним приємним обличчям. Дуже привітна"[98]. За оцінкою Д. Дорошенка монастир тих часів мав характер великої трудової спілки, в якій на перший план виступали господарські інтереси. Кожна монахиня у ньому мала свою роботу: одна вишивала, друга обробляла земельну ділянку тощо. В обителі був свій готель з чистими світлицями і старовин-

ними гравюрами, пекарня й інші господарські споруди.

З приходом радянської влади спокійний уклад життя у Гамаліївській обителі було порушено. Керуючись декретом Ради Народних Комісарів від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» комуністи розпочали на Чернігівщині широкомасштабну антирелігійну кампанію, яка супроводжувалась утиском священнослужителів, закриттям православних монастирів і храмів, відібранням у них майна тощо.

Черниці Гамаліївського монастиря були стурбовані цими подіями і, бажаючи її зберегти, взяли у володіння 70 га лісів, 10 га лугів, 20 га ріллі і в 1921 р. організували сільськогосподарську кустарну виробничу артіль, а її головою обрали монахиню Марфу Никлонську. Спілка займалася виробництвом сільськогосподарської продукції, мала у власності 20 коней, 30 корів, 50 овець, 10 свиноматок, 2 водяних млини, сукновальню тощо. Проте це не надовго відстрочило ліквідацію монастиря. Гоніння на церкву продовжувалися. Після 1 травня 1924 р. Гамаліївський монастир закрили, а його житлові приміщення передали під будинок для старих людей, а згодом – під дитячий притулок. У зв'язку з цим одна частина черниць покинула монастир, а інша залишалась в обителі й проживала в ній до початку 60-х рр. минулого століття, заробляючи собі на проживання вишиванням, плетінням та іншими роботами.

Через чотири роки після ліквідації монастиря більшовики приступили до вилучення його цінностей. Насамперед вони проникли у склеп Скоропадського, сподіваючись знайти в ньому золоті прикраси. Проте їх там не виявилось. Після цього представники радянської влади зняли з головного Гамаліївського храму 320-пудовий дзвін, який був подарований монастирю на початку XX ст. імператрицею Олександрою Федорівною з нагоди святкування 300-ліття царювання дому Романових, і розібрали різьблений іконостас.

Дзвін вони порізали й здали на металобрухт, а іконостас викинули, заздалегідь знявши з нього позолоту та ікони. Дерев'яні частини іконостасу місцеві жителі розтягнули по домівках і використали їх для опалення своїх помешкань, а ікони, до яких приходили помолитися тисячі віруючих зі всієї округи, використали для виготовлення столів. Проте декілька святинь обителі все ж вдалося врятувати, й до недавнього часу вони зберігалися у будинках місцевих мешканців.

На початку Великої Вітчизняної війни радянська держава ослабила тиск на православ'я. Скориставшись цією обставиною, священнослужителі поновили діяльність Харлампіївської церкви і з 1941 р. почали використовувати її як парафіяльну для села Гамаліївки, а після війни спробували відновити монастир. З цією метою єпископ сумський і охтирський Іларіон (Прохоров) 1 грудня 1947 р. подав до Ради в справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР відповідне клопотання, однак у його задоволенні 18 грудня того року було відмовлено[99].

28 березня 1956 р. Гамаліївський монастир було включено до Списку пам'ятників архітектури України[100]. На цей момент лише одна із його споруд – Харлампіївська церква – використовувалася за призначенням. Усі інші монастирські приміщення знаходилися в користуванні колгоспу «Нова праця» (з 1957 р. «40 років КПУ»). Соборний храм Різдва Пресвятої Богородиці використовувався під зерновий склад, трапезний корпус – під склад матеріальних цінностей, а дзвіниця – мінеральних добрив й отрутохімікатів. На першому поверсі двоповерхового корпусу настоятельських келій зберігалося колгоспне зерно, на другому поверсі трапезного корпусу розміщувався сільський клуб, у чернечих келіях проживали сім'ї колгоспників та 18 монахинь похилого віку, а на монастирському подвір'ї тримали стадо колгоспних корів.

Однак держава не була зацікавлена у використанні Гамаліївського монастиря як пам'ятника архітектури і в грудні 1961 р. передала його Міністерству внутрішніх справ України, яке організувало на території обителі виправно-трудову колонію посиленого режиму, призначену для відбування покарання особами, що скоїли тяжкі злочини[101].

Після прийняття вказаного рішення, в січні 1962 р. на території монастиря розпочалися роботи по виявленню підземних ходів й інших порожнеч, через які засуджені могли втекти на волю. Обстеження почали із церкви Святого Харлампія, у якій планувалося відкрити їдальню для останніх. Спочатку зірвали дощату підлогу храму, а під нею виявили склеп із зруйнованою цинковою труною, в якій знаходилися останки І. Скоропадсько-

го: «добре були видні кістки його ніг, чоботи зі шпорами і череп"[102].

Після цього один з учасників обстеження Олексій Борисенко спустився в склеп, що знаходився поруч зі склепом гетьмана, і «побачив в ньому труну з горіхового дерева, покриту лаком, у якій знаходилось тіло молодої жінки, що чудово збереглося. Проте, як тільки в труну проникло повітря, воно почало розсипатися"[103]. Кому точно належали виявлені останки – невідомо. Можливо, дочці І. Скоропадського – Уляні Толстой або сестрі гетьмана Української Держави П. Скоропадського – Єлизаветі.

Обстеження території монастиря проводилося у присутності керівників Сумського обласного управління внутрішніх справ, Шосткинського районного відділу міліції, Комітету державної безпеки й двох представників православної церкви. «Після виявлення склепу гетьмана та членів його сім'ї, – згадував О. Борисенко, – керівництво управління внутрішніх справ запропонувало представникам духівництва перепоховати їх останки. Однак ті відмовилися, посилаючись на те, що ні гетьман, ні члени його сім'ї не зараховані до лику святих. Після цього хтось із членів комісії віддав наказ забетонувати склепи. Для цього привезли три автомобілі-самоскиди бетону і залили їм два склепи з останками І. Скоропадського, членів його сім'ї і членів родини П. Скоропадського, а потім засипали щебенем та піском склеп, що знаходився у південній прибудові до храму святого Харлампія, в якому зберігалося шість трун з останками настоятелів і настоятельниць Гамаліївської обителі»[104]. Аналогічні «заходи» були проведені й у храмі Різдва Пресвятої Богородиці.

Вслід за цим у березні–травні 1962 р. до монастиря прибули понад 500 засуджених загального режиму і збудували на його території їдальню, медичну частину, контрольно-пропускний пункт й інші споруди, необхідні для проживання та обслуговування останніх. Під час виконання будівельних робіт вони повністю знищили дзвіницю монастиря, яка нібито заважала огляду, скинули хрести з церкви Святого Харлампія і собору Різдва Пресвятої Богородиці, перебудували під камери для злочинців черничі келії, заклали бійниці в монастирській стіні, а також зрівняли із землею й залили асфальтом поховання військових, що знаходилися біля північних дверей собору, дружин титулярних, статських та таємних радників, котрі знаходилися з південного боку храму Різдва Богородиці, а також могили ченців, черниць та інших поважних осіб з усієї округи, що знаходилися вздовж огорожі, яка вела від храму Святого Харлампія до брами[105]. Після закінчення будівельних робіт 25 червня 1962 р. виправно-трудова колонія була здана під охорону військовій частині та незабаром прийняла перший етап засуджених посиленого режиму у кількості близько 550 осіб.

Через деякий час після їх приїзду головний гамаліївський собор було переобладнано під виробничі цехи колонії, всередині зведені залізобетонні міжповерхові перекриття і перегородки, а в куполі встановлено бак для води. Собор було поділено на три поверхи й безліч підсобних приміщень, а у центрі встановлене промислове обладнання, робота якого негативно впливала на схоронність храму. Від вібрації працюючих верстатів шматки старовинної ліпнини відвалювались, а споруда поступово руйнувалася та занепадала. На сьогоднішній день від внутрішнього облаштування собору майже нічого не залишилося. За час існування у ньому виробничого цеху колонії всі настінні фрески декілька разів перештукатурювалися і білились. В 1970–1973 рр. було повністю знищено всі кутові башти монастиря, у тому числі й три надбрамні, а її стіна перетворена на частину виробничої зони колонії.

Постановою Ради Міністрів України від 6 вересня 1979 р. ансамбль Гамаліївського монастиря було знову включено до Списку пам'ятників архітектури України, що перебувають під охороною держави. Однак майже ніяких заходів, спрямованих на його збереження, з того часу так і не було вжито.

Декілька років тому обитель відвідали науковці Інституту історії та теорії архітектури і містобудування – єдиної в Україні наукової установи у сфері проведення відповідних фундаментальних досліджень. «Перед їх очима, – зазначала директор НДІТІАМ Алла Виноградна, – предстала картина тотального запустіння. Тут не лише науковець, а й будь-який пересічний громадянин зрозуміє, що ця пам'ятка давнини знаходиться поза межами елементарної охорони. Навпаки. Стіни старовинної будівлі вкриті грибком, шматки старовинної ліпнини відвалюються на очах. Керівництво колонії на свій розсуд переобладнало намолені століттями келії на

місця ув'язнення. Подекуди прямо на могильних плитах встановлені верстати. Порушуються християнські канони щодо поховання, яке не повинно знаходитися за колючим дротом, а особливо усипальниця таких значущих для національної свідомості українців осіб, як великий гетьман України Іван Скоропадський та його родина»[106].

У минулому році керівництво України вирішило покласти цьому край. Враховуючи виняткову культурну й історичну цінність ансамблю пам'яток Гамаліївського Харлампіївського монастиря та роль його засновників в історії українського державотворення, з метою належної охорони цієї обителі Президент України В. Ющенко своїм указом від 6 січня 2010 р. «Про деякі питання збереження ансамблю пам'яток Гамаліївського Харлампіївського монастиря» запропонував Кабінету Міністрів України вжити у встановленому порядку заходів щодо вивільнення Шосткинською виправною колонією №66 приміщень і споруд колишньої Гамаліївської обителі з метою її подальшого утримання, використання й розвитку як об'єкта культурної спадщини України, а також забезпечення прав релігійних громад щодо користування його культовими будівлями.

З того часу минуло більше року. Однак за цей час лише одна із монастирських споруд – церква Священномученика Харлампія, в склепі якої зберігаються забетоновані останки гетьмана І. Скоропадського та членів його родини була 2 березня 2011 р. передана Шосткинською виправною колонією №66 Конотопській єпархії Української православної церкви Московського патріархату. Всі інші монастирські споруди залишаються у користуванні колонії, поступово руйнуються і занепадають. Настав час якнайшвидше повернути народові України фрагмент його славетної історії.

Джерела та література

1 *Лазаревский А.* Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Кн. 2. – Чернигов, 1868. – С. 102.
2 Там само.
3 *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т. 1. – Киев, 1908. – С. 239–240.
4 *Гумилевский Д.И.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 4. – Чернигов, 1873. – С. 21.
5 *Модзалевский В.* Очерк истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда // Лохвицкий исторический сборник. – Киев, 1906. – С. 267.
6 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 20.
7 *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. – Кн. 1. – М., 1875. – С. 445.
8 *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1901. – С. 47.
9 *Пулк М.* Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы. – Т. 3. – СПб., 1872. – С. 78.
10 *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – Киев, 1893. – С. 351.
11 *Пулк М.* Вказ. праця. – С. 79.
12 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 20.
13 *Домонтович М.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 671.
14 Русский биографический словарь. – Т. 1. – СПб., 1896. – С. 61.
15 *Цапенко М.* Архитектура левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967. – С. 119.
16 Для истории Гамалеевского Харлампиевского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – 1887. – № 1. – С. 15–16.
17 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1740 г.). – Т. 20. – СПб., 1911. – С. 591.
18 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 53.
19 *Домонтович М.* Вказ. праця. – С. 676.
20 Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – Т. 4. – Киев, 1986. – С. 32.
21 *Логвин Г.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – 2-е изд. – М., 1980. – С. 215.
22 *Домонтович М.* Вказ. праця. – С. 676.
23 *Верховец Я.Д.* В наши дни. – Петроград, 1915. – С. 24.
24 О месте погребения малороссийского гетмана Ивана Скоропадского. // Чтения в

Обществе истории и древностей российских (далі – ЧОИДР). – 1847. – Кн. 9.
25 *Цапенко М.* По равнинам Десны и Сейма. – 2-е изд. – М., 1970. – С. 65.
26 Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – Т. 4. – С. 32.
27 Історія української архітектури / Ю.С. Асєєв та ін.; ред. В.І. Тимофієнко. – Київ, 2003. – С. 227.
28 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 52.
29 *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 400.
30 Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – Київ, 1934. – С. 390.
31 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 52.
32 Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – С. 390–391.
33 *Вечерський В.* Гамаліївський монастир XVIII сторіччя // Пам'ятки України. – 2001. – №4.
34 Там само.
35 *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 352.
36 *Василенко Н.П.* Вказ. праця. – С. 315–318.
37 Энциклопедический словарь. – Т. XXXVII / Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1908. – С. 79.
38 *Ханенко Н.* Диариуш или журнал, то есть повседневная записка // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 1. – С. 74.
39 Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729 гг.). – Ч. 2. – Киев, 1895. – С. 189.
40 *Пулк М.* Вказ. праця. – С. 84.
41 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 29.
42 Гетманша Скоропадская, урожденная Анастасия Марковна Маркович (1667–1729) // Исторический вестник. – 1911. – № 8.
43 *Мордовцев Д.* Русские женщины нового времени. Гетманша Скоропадская. – СПб., 1874. – С. 37.
44 Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729 гг.). – Ч. 2. – С. 340.
45 Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 8: 1733–1734 гг. – СПб., 1898. – С. 27.
46 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 41–42.
47 Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729 гг.). – Ч. 3. – Киев, 1897. – С. 283.
48 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 45.
49 Русский биографический словарь. – Т. 5. – М., 1916. – С. 38.
50 *Харлампович К.В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1. – Казань, 1914. – С. 850.
51 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1736 г.). – Т. 16. – СПб., 1906. – С. 873.
52 Описание актов Архива Маркевича, относящихся к истории южнорусских монастырей // ЧОИДР. – 1884. – Кн. 1. – Отд. 1. – С. 27–28.
53 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1741 г.). – Т. 21. – СПб., 1913.– С. 203.
54 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 48.
55 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1738 г.). – Т. 18. – Петроград, 1915. – С. 1357–1358.
56 Архив князя Воронцова. – Кн. 1. – М., 1870. – С. 70–72.
57 Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – 1-е собр. – Т. 11. – СПб., 1830. – С. 813.
58 Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 1: 1741–1743 гг. – СПб., 1899. – С. 355.
59 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1743 г.). – Т. 23. – СПб., 1911. – С. 514.
60 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 50.
61 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1749 г.). – Т. 29. – СПб., 1913. – С. 189, 437.
62 Там же. – С. 288.
63 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1754 г.). – Т. 34. – СПб., 1912. – С. 337.
64 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 51.
65 Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. – Т. 1. – СПб., 1827. – С. 104–106.
66 *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 355.
67 Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. – Т. 2. – СПб., 1827. – С. 291–294.
68 *Строев П.* Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. – СПб., 1877. – С. 530–531.
69 Русский биографический словарь. – Т. 8. – СПб., 1897. – С. 280.

70 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 51.
71 Сулимовский архив. – Киев, 1884. – С. 137.
72 Русский биографический словарь. – Т. 21. – СПб., 1901. – С. 435.
73 Там само. – Т. 14. – СПб., 1905. – С. 57.
74 Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург), ф. 1399, оп. 1, д. 843.
75 Русский биографический словарь. – Т. 8. – СПб., 1897. – С. 167.
76 Там само. – С. 135–136.
77 *Белгородский А.* Киевский митрополит Иерофей Малицкий. – Киев, 1901. – С. 210.
78 Там само. – С. 211.
79 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (6 ноября 1790 г. – 11 марта 1801 г.). – Петроград, 1915. – С. 398.
80 Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 4: 1825–1835 гг. –Петроград, 1915. – С. 40.
81 Там само. – С. 25.
82 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 52.
83 Там же.
84 Календарь Черниговской губернии на 1888 год. – Чернигов, 1887. – С. 288.
85 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 52.
86 *Домонтович М.* Вказ. праця. – С. 676.
87 Список настоятельниц женских монастырей и общин. – СПб., 1889. – С. 52.
89 Церковные ведомости. – 1898. – № 18–19. – С. 169.
90 Там само. – 1899. – № 19. – С. 147.
91 *Денисов Л.И.* Православные монастыри Российской империи. – М., 1908. – С. 911.
92 *Архірейський Д.* Гамаліївський монастир: передісторія ганьби // Советское полесье. – 1996. – 17 января.
93 *Верховец Я.Д.* В наши дни. – Петроград, 1914. – С. 25.
94 Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1884 г. – СПб., 1886. – С. 249–250.
95 Журналы Глуховского уездного земского собрания на 1913 г. – Глухов, 1914. – С. 50.
96 Журналы Глуховского уездного очередного земского собрания на 1891 г. – Чернигов, 1892. – С. 12.
97 Журналы Глуховского уездного земского собрания на 1897 г. –Глухов, 1899. – С. 120–121.
98 Дорошенко Д. «Гетьманський монастир» // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 159–160.
99 Письма Патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1953 гг. – Т. 1. – М., 2009. – С. 323–325.
100 Див.: Постанова Ради Міністрів Української РСР №320 від 28 березня 1956 р. «Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР».
101 Лукаш С. Святыни на берегу реки Шостка // День. – 2009. – 30 квітня. – № 75.
102 Неопубликованные воспоминания жителя и уроженца с. Гамалеевки Борисенко Алексея Павловича.
103 Там само.
104 Там само.
105 Там само.
106 Комарова А. Могила гетьмана Скоропадського – за колючим дротом // Свобода. – 2007. – №4 (319).

Владимир Чухно

Гамалеевский Харлампиевский монастырь: история и совренменность

Статья посвящена истории одного из памятников архитектуры Украины – Гамалеевского Харлампиевского монастыря и ансамбля его сооружений, которому в 2014 г. исполняется 300 лет с момента официального основания.

Ключевые слова: *Гамалеевский Харлампиевский монастырь, памятник архитектуры, Скоропадские, антирелигиозная кампания.*

Vladimir Chykhno

of Hamaliya Kharlampiy Monastery: history and the first steps to its recover

The article examines the history of the one of the historic landmark of Ukraine – Hamaliya Kharlampiy Monastery and its memorial ensemble that will be 300 after its founding in the 2014.

***Key words:** Hamaliya Kharlampiy Monastery, historic landmark, Skoropandsky, antireligious campaign.*

УДК 908: 289 (477) ''1885/1902''

Дмитро Кудінов (м. Суми)

КОНФЕСІЙНИЙ КОНФЛІКТ В СУМСЬКОМУ ПОВІТІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена історії конфлікту між сектантами-парахристиянами, Православною церквою та державою, який виник наприкінці XIX ст. і загострився на початку XX ст. Визначається роль князя Д. Хілкова в поширенні толстовства серед селян Сумського повіту. Розглядаються кульмінація конфлікту – розгром селянами православної церкви в слободі Павлівка, наслідки цього виступу і суд над сектантами.

***Ключові слова:** сектантство, толстовці, мальованці, місіонерство, погром.*

В історії релігії України чільне місце займає тема сектантства. Причинами його зародження і формування були як суто конфесійні розходження всередині церкви, так і реакція частини населення на офіційний курс держави в релігійній та соціальній політиці. Специфічною причиною являлися також і соціально-духовні пошуки інтелігенції, яка не була задоволена станом офіційної ідеології, розходженням між ідеалами, що пропагувалися державою та церквою, та життєвою практикою. З релігійним реформаторством нею пов'язувалися сподівання на зміни в суспільно-політичному розвитку. Віра, в даному випадку, виступала в якості провідника до кращого життя, як знамено об'єднання прочан, переважно з селянства, під гаслами соціальної справедливості. Саме в такому ракурсі розвивалося сектантство в Україні у Пореформений період.

Зростання популярності сектантства не могло не відбитися на його конфліктних відносинах з державною церквою. Історія конфесійного протистояння в Сумському повіті наприкінці XIX – на початку XX ст. є тому яскравим свідченням. Розгром церкви і масова сутичка між сектантським і православним населенням в сл. Павлівка стали кульмінацією конфлікту. Виявлення причин погрому, регіональної специфіки сектантства та характеристики виступу сектантів і складають мету даної статті.

Процес над павлівськими селянами поклав початок журналістським та згодом краєзнавчим дослідженням історії сектантства на Сумщині. Піонерами вивчення «павловської справи» стали В. Короленко, який в якості журналіста «Полтавських губернських відомостей» приїздив до Сум висвітлювати судове розслідування, а також відомі публіцисти М. Гусєв і С. Мельгунов, що виступили на захист свободи совісті, вимагали справедливого розслідування причин селянського виступу[1]. В статті М. Гусева «Павловці» й у книзі В. Бонча-Бруєвича «Матеріали до історії і вивчення російського сектантства і розколу» авторами використовувався рукопис, написаний

павлівськими селянами Т. Нікітенком і П. Харахоновим в 1902 р. у московській пересильній в'язниці – «Начало життя християн і страждання їх в селі Павлівка, які вони переносили муки і гоніння від язичників за віру Господа нашого Ісуса Христа»[2]. Глибокий аналіз релігійних поглядів сумських «новохристиян» та їхнього духовного лідера Д. Хілкова з позицій Православної церкви здійснив автор статей «Павлівські сектанти» і «Смисл павлівської «страшної справи» В. Терлецький[3]. Серед сумських і харківських краєзнавців історія толстовства і штундизму в Сумському повіті знайшла своє висвітлення в дослідженнях О. Недогарко, В. Потоцького, П. Сапухіна, Г. Хвостенка, І. Шудрика[4].

Наявний фактичний матеріал, а також узагальнюючі роботи з історії сектантства в Україні дають можливість відтворити реалістичну та об'єктивну картину конфесійного конфлікту, який роз'єднував селянство Сумського повіту.

Минуле сектантства в Україні сягає ще часів Київської Русі. Секти виникали на різних етапах історичного розвитку української держави, але до реформ 1860-1870-х рр. сектантство, окрім старообрядництва, не мало масового характеру. Ситуація змінюються разом із лібералізацією громадського життя у другій половині XIX ст. Бурхлива динаміка розвитку раціоналістичних сект пояснюється духовними пошуками селян, які звільнилися з-під кріпацтва. Трудова міграція всередині країни лише сприяли цьому. Реформа 1861 р. активувала релігійні пошуки селянства у відповідь на її несправедливий та обмежений характер. Притиснуті умовами визволення до нижньої межі матеріального забезпечення, селяни шукали вихід із нужди, сприймаючі утопічно-комуністичну ідеологію нових раціональних сект.

Однією із раціональних сект, що виникла у 1880-х рр., було толстовство, в основі якої лежало соціально-релігійне вчення графа Л. Толстого. Толстовство спочатку поширювалося серед інтелігенції, а згодом локально охоплювало окремі групи селянства. Перша переважно селянська громада толстовців з`явилася всередині 1880-х рр. в Сумському повіті. Її заснував князь Д. Хілков, маєток якого розташовувався в сл. Павлівка. Дмитро Олександрович Хілков (1857 – 1914 рр.) походив із старовинного князівського роду. Перебуваючи під час російсько-турецькій війні 1877 – 1878 рр. на Кавказі, Хілков познайомився з вченням духоборів та перейнявся їхніми пацифістськими ідеями. Це вплинуло на його рішення радикально змінити життя. У 1884 р. князь залишив військову службу і поселився в маєтку своєї матері в слободі Павлівка, яка виділила йому 430 десятин землі[5].

Остаточно розчарувавшись у православ'ї, Дмитро Олександрович потрапив під вплив філософії Л. Толстого. Князь відвідав письменника і повернувся із Ясної Поляни відданим послідовником Льва Миколайовича. У Павлівці Хілков на свої кошти відкрив школу, де викладав вчення Толстого, підкріплене власними міркуваннями. Не маючи змогу познайомитися із забороненого цензурою трактатом Л. Толстого «В чому моя віра?» російською мовою, Дмитро Олександрович здійснив його зворотній переклад із паризького видання. Крім того, князь написав власну працю в толстовському дусі – «Коротка сповідь духовних християн» (1888 р.)[6].

Бог, на переконання Хілкова, є розум. Християнські догмати про Св. Троїцу, втілення і спокутування, саму церкву, як організацію, він відкидав; повністю ним не визнавалося Євангеліє і ті сторінки Книги, які, на думку князя, були написані церковниками, закреслювалися. Засуджував Хілков шанування хреста, ікон, мощів, жертви на храм, постування, вінчання, хрещення. Життя людини повинно підпорядковуватися принципу «непротивлення злу», як він був вказаний Ісусом і повно розкритий графом Толстим, а також п'яти завітам: не клянись, не воюй, не судись, не опирайся злу, люби ближнього. Коріння будь-якого зла Хілков бачив в ідеї асоціації; домінуючою ж асоціацією проголошувалася держава. Відповідно всі галузі державного життя – армія, школа, державна адміністрація, земства і думи, церква – є проявами зла. Заперечуючи державу як соціальне благо, толстовці відмовлялися від присяги, військової служби, судочинства, сплати податків і, за можливості, не підкорялися представникам влади (слід слухатися Бога, а не людей). Про це Толстой у щоденнику відзначав, що «російська революція повинна зруйнувати існуючий порядок, але не насиллям, а пасивно, непокорою»[7]. Вона повинна починатися не з протиправних дій, а зусиллям свідомості і завершуватися її зміною. Соціальним ідеалом толстовців проголошувалось егалітарне суспільство, без бідних і за-

можних, без начальників і підлеглих. Майнове зрівняння повинне відбутися через соціалізацію землі[8].

Пропаганда толстовства велась Д. Хілковим на власному прикладі. Він належав до групи так званих «темних» толстовців, розчарованих в звичайній благодійницькій діяльності. Подібно до герою роману Л. Толстого «Воскресіння» Дмитра Нехлюдова князя турбувало питання поземельних відносин із навколишніми селянами, в яких він, визнаючись сам собі, відігравав роль паразита: «Питання про землю, що вона «моя», мене стало сильно бентежити. Часто у розмовах із селянами я помічав нещирість, лестощі і знав, що причиною тому є їхня матеріальна залежність від мене. Коли мені вдавалося переконати їх зробити щось корисне, то завжди радість отруювалася питанням: чому вони погодилися? Через те, що побачили істину або тому, що орендують в мене землю? Ставало все тяжче і мені стало дійсно неприємно говорити своїм орендарям про що-небудь добре»[9]. Щоб надалі не відчувати себе соціальним егоїстом, Хілков всю свою землю продав селянам за ціною річної оренди (36 крб. за десятину проти 400-500 крб. ринкової ціни). Покупці виділили князю з його колишньої землі 7 десятин. Тож він почав працювати і жити як звичайний селянин. У версті від Павлівки Хілков влаштував колонію на 50 хат, де намагався привчити селян до комунарського способу життя, вчив їх використовувати новітні досягнення агрономії[10].

Розв`язання проблеми малоземелля позитивно вплинуло на господарство селян. «Замість того, щоб продавати свій гній за безцінь сусіднім поміщикам, селяни стали вивозити його на свої поля. Замість того, щоб сіяти саме найгірше зерно, стали для посіву відбирати найкраще. Замість того, щоб ходити на полку буряків до сусідніх цукрозаводчиків, стали більше працювати на своєму городі і виручати удвічі або навіть утричі більше, ніж на поденщині» – відзначав Хілков[11]. Коли у 1893 р. у Павлівці побував письменник І. Бунін, він визначив побачених ним хілковських селян, як «багатих, благочестивих, благих на вид мужиків», що красномовно свідчило про позитивні наслідки ініційованих князем економічних перетворень[12]. Д. Хілков також захищав селян від свавілля земських начальників, поліції та землевласників. Наприклад, він добився в інтересах селян заборони прокладання крізь їхні землі дороги заводчиком Терещенком та рову графинею Строгановою. Селянам с. Глушкове сусіднього Рильського повіту допоміг скласти скаргу щодо вилучення в них землі під будівництво залізниці, яку вони відправили до Петербургу[13]. Місцевим священикам Хілков писав листи з проханням зменшити плату за треби. Князь турбувався і про духовне життя місцевих селян: вів із ними богословські бесіди, влаштував бібліотеку. Все це вплинуло на зростання авторитету Хілкова серед павлівців. Як зазначав В. Бонч-Бруєвич, «образ його життя, вчинки, узгоджені із переконаннями і поглядами, сила природного ораторського дарування, прямота у звинуваченнях духовенства і місцевої адміністрації – підносили Хілкова до ступеня найпопулярнішої особи навколишніх селян»[14]. Особиста привабливість князя, його доброзичливість у відносинах із селянами, готовність прийти на допомогу, дар переконувати відіграли важливу роль в релігійній трансформації багатьох мешканців Павлівки та навколишніх сіл.

Спочатку до Д. Хілкова приєдналися послідовники Толстого із числа інтелігенції – художник М. В. Альохін, науковець О. В. Альохін, двоюрідний брат князя М. Ф. Джунковський, землевласники М. С. і М. І. Дудченко, князь Г. О. Дадіані, вчителі Є. Н. Дрожжин і С. П. Прокопенко, а також Ю. П. Верига, Я. І. Кисельов, М. Ф. Сімонсон, які поширювали толстовство в Сумському повіті[15]. Згодом до толстовців почали приєднуватися селяни. Вже в 1888 р. в Д. Хілкова нараховувалось до 200 послідовників, а в 1897-му році – 327[16]. Отже толстовська комуна в Павлівці стала найчисельнішою з усіх подібних громад в імперії.

З Павлівки толстовство почало швидко поширюватися по Харківській губернії. Успішними пропагандистами толстовства стали учні Хілкова селяни І. Муха і П. Ольховик, поміщик О. Бодянський, а також брати Дудченки, Альохіни. Колонії толстовців почали з`являтися у різних регіонах Слобожанщини. На хвилі успіху Хілков почав міркувати про скликання всеросійського з'їду толстовців, об'єднання їх у партію і навіть написав декларацію, в якій проголошувалося зречення від церкви і держави[17]. Однак ці наміри не знайшли схвалення з боку Льва Миколайовича.

Дії князя вносили дисонанс у норми моралі дворянства, дратували місцеву адміністрацію,

а згодом і вищі сановні кола. В листопаді 1891 р. обер-прокурор Синоду К. Победоносцєв писав Олександру III: «Божевільні, що увірували в Толстого, одержимі так само, як і він, духом неприборканої пропаганди і намагаються провадити його вчення в дію. Самий яскравий приклад – князя Хілкова, гвардійського офіцера, який роздав всю землю селянам і, осівши на хуторі, проповідує селянам толстовське Євангеліє, заперечення шлюбу і церкви на засадах соціалізму… Хілков вже встигнув розбещити навколо себе все населення Павлівки та сусідніх сіл. Він розсилає навкруги шкідливі листи та брошури, яким селяни вірять. Народ зовсім відстав від церкви: у двох приходах церкви стоять пусті, і причти голодують та піддаються глузуванням і образам… »[18]. Псувала відносини князя із церквою і його полеміка із ієрархами Харківської єпархії. Зокрема, Д. Хілков протестував проти проповіді священика Харківського кафедрального собору Т. Буткевича, в якій останній виразив сподівання про скоре «відсічення» від Церкви графа Толстого. Лист князя на захист його духовного провідника поширювалася в губернії в рукописному варіантові, а одна із копій була передана в Ясну Поляну М. Джунковським[19].

Полеміку продовжив харківський архієпископ Амвросій, який у 1889 р. написав і розіслав по єпархії свою брошуру у віршованій формі – «Клятий штундист». Автор твору експресивно нападав на сектантів, докоряючи їм за заперечення догматів та обрядів, лихослів`я, глузування, лестощах та інших гріхах. Проти кожного ямбу вірша Д. Хілков написав цитати із Біблії, які, на думку князя, спростовували звинувачування Амвросія. «Клятий штундист» із помітками толстовця мав значний резонанс не лише серед іновславців, але й серед частини православного духовенства. Коли відомість про цю брошуру дійшла до Петербургу, вище церковне керівництво наказало вилучити її з волостей і училищ, а також заборонило її продаж[20].

Тимчасова перемога в ідейній баталії обернулася для князя адміністративним тиском. У Дмитріївський хутір почала навідуватися поліція. А одного разу князя до себе викликав харківський губернатор О. Петров, який прямо звинуватив його в підбуренні селян до революційних дій[21]. Останньою мирною спробою вплинути на єретиків і особисто на Хілкова став приїзд до Сумського повіту протоієрея Іоанна Кронштадського у 1891 р. Але після того як особисте намовляння о. Іоанна не вплинули на князя, владою було прийняте рішення ліквідувати «гніздо толстовства». 2 лютого 1892 р. Д. Хілкова, його дружину Ц. Вінер піддали адміністративному засланню на Закавказзя терміном на 5 років. Згодом з Сумського повіту вислали також братів Дудченко, М. Сімонсона, М. Альохіна, Я. Кисельова, Ю. Вериго і С. Прокопенка[22].

Але попри висилку князя та його найближчих соратників, послідовники нової віри, в своїй більшості так і не повернулися до Православної церкви. Провідники сектантського вчення і надалі намагалися впливати на релігійні почуття селян. До павловських селян навідувались Тетяна Толстая, донька письменника, секретар Льва Миколайовича Х. Абрікосов, толстовці – художник М. Ге і письменник І. Бунін[23]. Самі хілковці їздили до Ясної Поляни. Зокрема, тричі в 1899 р. Л. Толстого відвідували селяни В. Павленко і В. Прядко з Павлівці. Того ж року в письменника побували ходаки з с. Річки Сумського повіт[24]. До 1895 р. із павлівцями підтримувала зв'язок полтавська група толстовців, очолювана земським лікарем О. Вольkенштейном[25]. Листування зі своїми братчиками у Павлівці вів і Д. Хілков.

Тим не менш, хілковська община в Павлівці продовжувала своє існування без своїх сильних ідейних провідників, що вплинуло на релігійну самоідентифікацію селян-сектантів. Самих себе вони називали «новохристиянами»; публіцисти дожовтневого періоду іменували їх здебільшого як «хілковці» або «павлівці». На те, що сектанти по суті відкололись від толстовства, вказував М. Гусев. На відміну від толстовців павлівці визнавали Ісуса Христа Богом, а не людиною. Водночас, від решти сектантів вони відрізнялися відсутністю релігійних зібрань, пісень і богослужебних дій[26]. На нестройність віровчення хілковців вказував і В. Терлецький: одні сектанти говорили, що вірять в Триєдиного Бога, інші заперечували його буття. Різноманітність поглядів стосувалась особистості Христа, таїнств, визнання Євангелія цілком або його окремих книг і т.д.[27] В. Бонч-Бруєвич заперечував будь-яку належність павлівців до толстовства і називав їх мальованцями[28]. Не дивлячись на явні протиріччя духу толстовства, духовенство продовжувало сприймати хілковців саме як послідовників вчення Толстого. «Слобода Павлівка Сумського повіту пе-

ретворилася на справжнє кубло толстовського лжевчення», – відзначалося в журналі засідання Місіонерської ради Харківської єпархії у вересні 1896 р.[29]

Після висилки Д. Хілкова Харківське єпархіальне управління прикладало чимало зусиль до повернення сектантів назад в лоно церкви. Передусім вживалися ідеологічні засоби – переконання, проповідь. Коли єпархіальне управління дізналось про те, що місцеве духовенство гонить від себе віровідступників, то наказало не лише не робити цього, а й, навпаки, влаштовувати щонеділі духовні бесіди, на які запрошувалися б як православні, так і сектанти[30]. В села, де існували сектантські громади, навідувалися проповідники Місіонерської Ради, в тому числі і чиновник для особливих доручень при обер-прокурорі В. Скворцов. У Білопіллі архієпископом Амвросієм було засноване православне братство, а у Павлівці побудована місіонерська церква-школа. Бібліотеки приходів поповнювались антисектантською літературою[31]. Велика увага приділялася діяльності місцевого духовенства. Єпархіальне управління наставляли священників своє життя вести благочестиво, службу відправляти старанно, не відхилятися від церковного статуту, навчати мирян сутності християнства, застерігати від впадання в розкол або секту, покірливо і бережливо відноситися до сектантів, спостерігати за всіма змінами в їхньому житті[32].

Проте намагання православної місії спочатку не давало бажаних результатів. Вичерпавши мирні засоби впливу на сектантів, влада почала вживати щодо них адміністративні заходи. Навесні 1894 р. поліція влаштували обшуки в оселях сектантів: були конфісковані брошури і рукописи антиурядового і антиправославного характеру[33]. Значно розширювався штат місцевої поліції; в село призначили урядника, який жорстко поводився з сектантами[34]. Водночас влада намагалася впливати на хілковців через односельців. 22 березня 1892 р. на сільському сході у Павлівці становий пристав підбурював селян проти сектантів. Першим проявом відкритої релігійної ворожнечі став напад у 1894 р. однієї православної жінки на хлопчика із сім`ї сектантів, якого вона поранила ножем[35].

Тяжко на господарстві павлівців відбилися заходи примусу економічного характеру: в маєтку їм перестали здавати землю в оренду, не приймали на роботу. У волосній управі сектантам не видавали паспорти, через що вони не могли займатися відходництвом[36].

Частина хілковців не витримувала адміністративного тиску або розчаровувалась у секті і поверталася до православ'я[37]. До 1901 р. чисельність сектантів в Павлівці скоротилася до 120 осіб. В Річках послідовників Хілкова залишилося 8 осіб, в Яструбиному – 2, а у Вирах і Ободах – жодного[38]. Однак для решти утиски призводили до ще більшої ізоляції, сприяли розвитку фанатичного ставлення до своєї віри і нігілізму по відношенню до влади. В 1892 р. три павлівця відмовилися брати зброю до рук під час навчального збору, за що потрапили до в'язниці[39]. Через чотири роки ще двоє мешканців Павлівки відмовилися від несення військової служби[40].

Новий сильний конфлікт між сектантами і владою спалахнув у 1894 р., коли в Павлівці, Річках, Яструбиному і Щеглові від присяги новому імператору відмовилися близько 60 селян. На це влада відповіла арештами. В Павлівці були заарештовані впливові сектанти П. Вернидуб, Ф. Стрижак, А. Тереник, яких відправили у заслання до Вологодської губернії[41]. Ще близько 30 осіб виселили за межі губернії[42]. В Річках сільський схід вирішив вислати п'ятьох сектантів, що відмовилися від присяги. Оскільки вирок не був затверджений губернським присутствієм, цих селян відправили в адміністративному порядку на три роки в Варшавську губернію, не дозволивши їм навіть попрощатися із близькими[43]. В тому ж році сектанти П. Ольховик, мешканець Павлівки та К. Середа, селянин с. Максимівщини, були звинувачені в умисній непокорі начальству і засуджені до служби в Іркутському дисциплінарному батальйоні з подальшим засланням до Якутської області. Про це П. Ольховик повідомив Л. Толстого. Листи сектанта письменник вислав в Англію до видавництва «Вільного слова», де вони побачили світ у 1897 р. окремим виданням. Толстой також звернувся з листом до командира батальйону, в якому благав його «пом'якшити страждання» покараних селян. Потерпілим письменник вислав гроші та книги[44].

Аби уникнути подальшого поширення сектантства, а також припинити допомогу сектантам ззовні, повітова адміністрація намагалась ізолювати павлівців від зовнішнього світу. З цією метою в Павлівці встановлювався поліцейський контроль над в`їздом та виїздом. Коли у 1900 р. двоє невідомих чоловіків, що

йшли через Павлівку у своїх справах, зупинилися заночувати в одного з сектантів, їх, за наказом урядника, заарештували і відправили етапом до Сум. Суд виніс вирок оштрафувати як господаря будинку, де стався «злочин», так і його гостей[45]. Х. Абрікосов згадував: для того щоб дістатись Павлівки в 1900 р. він був вимушений діяти конспіративно і приховувати свій приїзд до слободи. Дізнавшись про його перебування в Павлівці, урядник наказав візникам надалі всіх пасажирів везти спочатку до відділку поліції[46].

Утиски призводили до наростання в сектантському середовищі апатії до заходів місцевої адміністрації. Зокрема павлівці проігнорували святкові дні коронації 14-16 травня 1896 р. На урочистому богослужінні з цього приводу в церкві із місцевих селян не було жодної особи, крім старости, соцьких і десяцьких. Органи сільського самоврядування через небажання сектантів брати участь у виборах обиралися з великими трудом[47]. Зрештою волосне правління в Павлівці було ліквідоване і слобода разом із Дмітрієвським хутором була підпорядкована Річанській волості. Але ця зміна об'єктивно лише сприяла поширенню сектантства: павлівці, користуючись волосними сходами, пропагували своє вчення по іншим селам[48].

Коли павлівці дізналися від Д. Хілкова про переселення духоборів до Канади, вони загорілися бажанням покинути батьківщину, де не могли вільно сповідувати свою віру. 26 січня 1899 р. 216 сектантів подали прохання на ім'я харківського губернатора виїхати за кордон[49]. Потім кількість бажаючих виїхати збільшилося до 400 осіб, які подали в 1900 р. відповідне клопотання на ім'я Миколи II. Імператор дозволив їм переселитися за умови продажу своєї землі та майна і самостійного відшкодування витрат на проїзд. Але ініціатива селян не знайшла схвалення в харківського губернатора Г. Тобізена, який боявся розголосу про зловживання поліції та про причини переселення[50]. Коли навесні 1900 р. селяни прибули з посімейними списками до губернської канцелярії, їм відповіли, що виїзд дозволено лише особам, які не перебувають на військовому обліку[51]. Крім того, павлівців від переселення за кордон застерігав Л. Толстой. У листі, який селянам передав Х. Абрікосов, письменник називав їхні наміри «нерозсудливими» з мирської точки зору, а з християнської – «неправильними». Сила християнства, зазначав Толстой, – в терпінні і немає на світі таких гонінь, які не можна було б перенести. Як приклад він наводив долі духоборів за кордоном, значна частина з яких загинула або так і не змогла пристосуватися до нового життя. Турбувало Толстого і майбутнє «істинної віри» в самій Росії. «Приклад їхнього життя – писав Лев Миколайович про духоборів, – був втрачений для руських людей, а чужі люди в Канаді не розуміють їх»[52]. Тож письменник радив павлівцям зміцнювати в собі віру й істину, не лишаючи батьківщини і терпіти гоніння, «без яких не можуть жити християни серед мирського життя»[53]. Вочевидь, лист Толстого і розмови із його секретарем мали певний вплив на наміри сектантів. Надалі павлівці не наполягати на міграції.

Тим часом, становище сектантів ставало зовсім нестерпним. Їм забороняли спілкуватися як між собою, так і з православними. Порушників штрафували або кидали у в'язницю. Те саме стосувалося і спільного читання Євангелія. Поліція втручалася також і в особисте життя сектантів, не дозволяючи молодим жити разом без вінчання. О. Бодянський про бідування сектантів писав: «Становище павлівських штундистів таке, що гірше може бути лише одиночне ув'язнення, але й з тією перевагою, що в'язню не треба турбуватися про хліб... Як на чужу собаку, що забігла до двору, господар напускає свою зграю, так напущені на павлівських штундистів будь-які дрібні власті і навіть люди без всякої власті із православних односельців. Вони день у день чинять їм масу дрібних образ, що здатні підірвати усіляке терпіння»[54]. Саме за таких обставин серед зацькованих сектантів у липні 1901 р. з`явився послідовник вчення мальованців Мойсей Тодосієнко.

Мальованщина, що виникла наприкінці 1880-х рр. в Київській губернії, розросталася завдяки проповіді «ангелів» і «пророків» цієї секти. Своїх послідовників мальованці, які почитали Біблію лише за книгу пророцтв і вірили в спасіння лише через втілення Христа в людині, вербували передусім серед послідовників штундизму. Раціоналізму останніх вони протиставляли містицизм, радіння, повне заперечення догматичного сприйняття біблійних текстів, пропагували відмову від власності аби не мати турбот, очікування скорого кінця світу, коли зникнуть гріхи, а з ними нерівність, начальство і суди.

Критика соціального ладу мальованців знайшла для себе в Павлівці добре підготов-

лений ґрунт. Хілковці не мали на той момент ніякої організації й авторитетних духовних провідників, які б тлумачили їм основи християнства. Цькування з боку влади, арешти впевнювали сектантів в їхній обраності, в мученицькій місії, яку вони для себе обрали. Есхатологічні промови мальованця, який в стражданнях павловців розглядав знаки скорої загибелі світу, справляли на них сильне емоційне враження.

Як і Кіндрат Мальований, «порок» Тодосієнко вмів навіювати різні думки своїм слухачам і видавати свої марення за мовлення «святого духа». Намагаючись вплинути на цезаристські почуття селян, він розповідав їм про свої вигадані зустрічі із монархом, який ніби був його одновірцем[55]. Перед Страшним Судом, твердив Тодосієнко прийдуть пророки, і він є одним із них – Мойсеєм. Мета його місії – помститися нечестивим[56]. Головний акцент у пропаганді серед павлівців Тодосієнко робив саме на соціальній стороні вчення мальованців. Зокрема, пророкував, що земля буде незабаром відібрана в поміщиків та поділена серед селян, що зникнуть повинності і верховна влада. Також він закликав селян не найматися в поміщицькі економії, оскільки грішне наймитувати. Для досягнення Царства Небесного потрібно зруйнувати православні церкви, щоб звільнити приховану в них правду. Тодосієнко не обмежився проповідями виключно серед павлівців і почав агітувати робітників навколишніх економій. В результаті, до секти перейшло навіть кілька православних селян[57].

Поліція схаменулася і піддала арешту мальованця. Однак вже через три дні, не висунувши йому ніяких звинувачень, відпустила «пророка» на волю під поруку павлівців. Звільнення Тодосієнка ще більше підняло його авторитет серед селян. «Бачите, браття, як би про мене не було царського наказу, мене б не відпустили» – прокоментував «пророк» дії справника. Перед своїм від'їздом Тодосієнко закликав селян «руйнувати неправду», повідомивши, що 16 вересня по всій імперії проти попів і влади піднімуться всі поборники правди. Замість себе Тодосієнко залишив «пророком» односельця павлівців Григорія Павленка, «якому передав свою силу, вливши воду зі свого рота в його»[58].

15 вересня 1901 р. павлівці почали збиратися разом на таємні зустрічі, товклися юрбами на вулицях, загрожуючи православним спочатку розгромити церкви, а потім монополію і лавки[59]. Т. Нікітенко і П. Харахонов згадують, що за день до сутички всіх сектантів «охопила якась гаряча любов, так що нічого нам не було жалко: ні батьків, ні матерів, не дружин, ні дітей, ні грошей, а тільки нам стало жалко тих друзів і братів, що страждають за правду, повсюдно по тюрмах і по інших державах зіслані. І ми проводили весь день в пості і молитві та читали Євангеліє»[60]. В той же день Павленко заявив, що відчуває в собі присутність «вищої сили», яка знищить зло, а він посяде в церкві престол. Обидві церкви в селі слід зруйнувати, щоб побороти «неправду». Зібрання сектантів було проникнуте есхатологічними настроями – всі, хто бажав прийняти «святого духа», закликалися слідувати за Павленком. Учасники нічних радінь викидали гроші на вулицю та масово сповідувалися за гріхи перед «пророком». Тут же його родичка Єлізавета Павленко була проголошена присутніми «богородицею»[61].

Наступного дня, 16 вересня, зранку процесія сектантів чисельністю до 100 осіб вирушила до місіонерської церкви в ім'я св. Федора і Глафіри, вигукуючи «Христос Воскрес! Правда наша!» На хурі їхала «богородиця» із хлопчиком в руках, якого вона підіймала і кричала: «Увіруйте в це немовля Ісуса, що не від плоті народився!» А сектанти у відповідь їй кричали «віруємо!»[62]. Перед церквою сектантів зустрів караул поліції. Це не зупинило сектантів. Вони відтіснили стражників та з криками «Царство Боже відкривається для жінки у Христі!» увірвалися до храму, де і вчинили погром. «Жертовник повалили на бік, запрестольний хрест зламали та викинули у вікно, напрестольне Євангеліє розірвали… Потім… стали бити палками ікони. Дві ікони в царських брамах зовсім видавили, потрощили і двері. Зламали і погнули підсвічники, розбили панікадило; скло у вікнах повибивали палками, партами і залізними кружками», – описував масштаби погрому В. Терлецький[63].

Потім, озброївшись кіллям, сектанти рушили до приходської Архангело-Михайлівської церкви. Поліція намагалася зупинити погромників, але вони прорвали поліцейський кордон, сильно побивши станового пристава М. П. Лебова. Коли юрба сектантів дійшла до церкви, її настоятель встиг зачинити двері храму. Сектанти спробували ввірватися в церкву, але на її захист вже зібралися прочани. Зав`язалася бійка. Більш чисельні православні змогли відтіснити сектантів за

огорожу церкви, а потім стали гнати їх вулицями села. Такий виклад подій подавало слідство. Версія сектантів, підхоплена деякими публіцистами, що співчували штундизму, була протилежною. Дійсно, вони вийшли на вулиці із читанням Євангелія та співами, але не мали на меті ніяких насильницьких дій: «І пішли по селу заради любові показати правду і любов один до одного, як і написано в цій Книзі (Євангеліє – Д.К.)»[64]. Мирна маніфестація сектантів була зірвана поліцією, яка напала на них і почала бити батогами. Потім до поліції приєдналися православні, збентежені чутками про погром. Бійка перенеслася до стін храму, причому погром вчинили саме православні, які скористалися нагодою розгромити неправедний храм, збудований на честь поміщиків Іваницьких. Останніх місцеві селяни зневажали за розбещений спосіб життя[65]. М. Гусев на основі свідчень деяких учасників сутички інтерпретує цю ситуацію інакше: притиснуті силою до церкви, сектанти змушені були шукати притулок за її стінами, а православні увірвалися вслід за ними і почали бити своїх противників вже всередині храму, внаслідок чого і було завдано шкоди храму[66].

В чому погоджуються між собою всі учасники подій і публіцисти – це наступне переслідування сектантів. Жахлива картина побиття описується Т. Нікітенком і П. Харахоновим. Били погромників до нестями, а тим, хто міг втекти, ламали ноги. Частина сектантів сховалася у болоті. Коли вони вже не могли сидіти далі в холодній воді та виходили на берег, на них очікували «церковні» із кіллям. Їх били, а потім вже вели до начальства. Анонімний респондент анкети В. Короленка вказував, що адміністрація натякнула юрбі захисників церкви, що за придушення виступу не буде ніяких наслідків, «для того, щоб не викликати військ і продемонструвати, що бунтівників утихомирив сам народ»[67]. Побиття безпорадних сектантів продовжувалося вже у волосній «холодній». При цьому православних селян, що розправлялися над своїми односельцями, щедро підпоювали горілкою. П'яна юрба всю ніч бродила вулицями, вривалася в садиби сектантів, била їх і грабувала[68]. В. Терлецький вказує, що жертв могло бути набагато більше, якби сектантів не ізолювали у волосній тюрмі від їхніх розлючених противників. Силами робітників із сусідніх економій натовп вдалося втихомирити. Тим не менш, поодинокі розправи над сектантами тривали ще три дні[69]. Загалом тілесні пошкодження дістали 70 її учасників, в тому числі 40 сектантів, один з яких помер[70].

В той же день в Павлівку прибув губернатор Г. фон Тобізен, прокурор, судовий слідчий для особливо важливих справ, земський начальник, загін поліції із Білопілля і 8 священників. Попереднє дізнання не дало результатів: винні, знаходячись в стані афекту, на всі питання відповідали вигуками «Правда!»[71]. З Павлівки злочинців перевели спочатку до Білопільської, а потім – до Сумської в'язниці. Становище в'язнів у тюрмі було відчайдушним – сектантам не давали медичної допомоги та води. Камери були переповнені, поранені страждали від нестачі повітря. Лише 21 вересня до в'язнів були допущені лікар та фельдшер[72]. Одужання поранених і хворих відбувалося повільно через погане харчування та примушенням їх до робіт. В'язнів, що відмовлялися через хворобу працювати, били тюремщики, а одного з них серйозно травмували. «Ми не думали, що нас залишать живими, – згадували Т. Нікітенко і П. Харахонов, – а думали, що повісять або розстріляють»[73].

28 січня – 4 лютого 1902 р. в Сумському окружному суді відбувся процес над 68 учасниками погрому, в тому числі, і над підбурювачем виступу – М. Тодосієнком. Справа потрапила під особливу увагу імператора. До складу судового присутствія увійшли голова Харківської судової палати О. А. Чернявський, члени палати О. В. Ананьєвський, Є. Г. Данилевич і В. Г. Юрьєв, губернський предводитель дворянства С. М. Курченінов, міський голова В. М. Золотарьов і річанський волосний старшина. Сторону звинувачення представляв товариш прокурору С. Л. Лузгін[74]. Суд відбувався за розпорядженням міністра юстиції М. В. Муравйова при закритих дверях, без участі присяжних засідателів. Судочинство велося у суворій таємниці, так, що навіть православних місіонерів і чинів судового відомства не пускали до зали суду, а це вже було прямим порушенням закону[75]. На слуханні справи були присутніми чиновники від міністерства юстиції: віце-директор 2-го департаменту, майбутній міністр юстиції І. Г. Щегловітов і статський радник Галіцінський. Від міністерства внутрішніх справ – підполковник корпусу жандармів Загоскін і чиновник для особливих поручень при харківському губернаторі Д. В. Познанський. Від Синоду – чиновник для

особливих доручень при обер-прокурорі Синоду В. М. Скворцов[76]. Із рідних підсудних в зал засідань допустили лише п'ятьох осіб. Свідків, присутніх в залі, нараховувалось 98 осіб[77].

Захист підсудних був організований на кошти співчуваючих селянам осіб. У жовтні 1901 р. Хілков особисто прохав Толстого підібрати сильних адвокатів[78]. Захищали звинувачених троє московських присяжних повірених, шестеро харківських і по одному з Сум та Катеринослава[79]. Серед харківських адвокатів виділявся ідеолог українського націоналізму М. Міхновський, а також приват-доценти Харківського університету Л. Я. Таубер і В. М. Устінов. Серед москвичів – один із майбутніх лідерів кадетів В. А. Маклаков, який вже мав досвід захисту сектантів[80].

Адвокатам приходилося знайомитися зі справою заочно – їм заборонили бачитися з підсудними. Лише в стінах суду захисникам дозволялося задавати питання підзахисним[81]. Перед судом О. А. Чернявський викликав повірених на конфіденційну розмову, в якій натякнув їм на необхідність порозуміння між звинуваченням і захистом, що було сприйняте присяжними повіреними як нетактовна пропозиція. Всупереч тиску вони надалі чесно виконували свої обов'язки[82].

М. Тодосієнку висунули звинувачення в підбуренні до наруги над святинею та поширенню серед населення Павлівки тривожних чуток; іншим звинуваченим – в нарузі над святими предметами, в нападі на православних і в спротиві чинам поліції[83]. Захист будувався на визнанні дій павлівців як таких, що можна пояснити знаходженням їх в несвідомому стані. Суду було запропоновано відправити справу на доопрацювання, поки звинувачені будуть піддані медичному огляду. Відносно М. Тодосієнка захисники прямо вказували на його психічну неосудність, про що свідчило перебування «пророка» в Кирилівській психіатричній лікарні в Києві у 1892 р. Але прокурор суду відхилив копію епікризу, «щоб не ускладнювати справу і не вводити зайвого елементу»[84]. Відмова в медичному обстеженні стосувалась і решти підсудних.

Однак далеко не всі павлівці, притягнуті до відповідальності, були винними. На лаві підсудних опинилися ті сектанти, яких схопили 16 вересня, незалежно від їх участі в погромі. Деякі погромники, навпаки, уникнули арешту, оскільки після 16 вересня затримань сектантів в Павлівці не відбувалось. Фактично це підтвердив сам суд, виправдавши 17 сектантів. Інші невинні, як, наприклад, Я. Стрижак, були засуджені разом із справжніми погромниками[85]. Респондент В. Короленка вказував, що свідки з числа православних селян всіх підсудних без розбору звинувачували у злочині. Дії свідків він пояснив бажанням помститися сектантам і намаганням заволодіти їхніми наділами[86].

Зрештою, більшість підсудних була визнаною винною. 45 павлівців присудили до позбавлення всіх прав і засланню на каторжні роботи: М. Тодосієнко і Г. Павленко – на 15 років, решта – на термін від 4 до 12 років. Четверо підсудних отримали невеликі терміни ув'язнення. По відношенню до підсудних, яким загрожувала каторга, судова палата постановила клопотати імператора через міністра юстиції замінити каторгу висилкою на поселення[87]. Завдяки неочікуваній ініціативі І. Щегловітова, який рапортував в міністерство юстиції про характер процесу[88], 30 звинувачуваним каторга була замінена на поселення із особливим медичним наглядом. Для 15 підсудних міра покарання залишилася незмінною[89]. Пізніше Микола II помилував 14 засуджених жінок[90]. Каторгу павлівці відбували на Сахаліні та на Забайкаллі. Навесні 1905 р. каторжні роботи були замінені поселенням у Сибіру; повернутися на батьківщину павлівцям заборонили[91].

Після погрому Павлівка була переведена на стан посиленої охорони. Сектанти відчували на собі ворожість з боку односельців, сім`ї засуджених розорялись. Від 1901 р. будь-який обиватель Павлівки міг затримати невідомого і віддати його в руки урядника. «На основі Положення про посилену охорону, – писав С. Мельгунов, – тут запроваджується той поліцейський режим, який перетворює обивателя на просту іграшку в руках владної адміністрації – панів місцевих урядників, земських начальників, станових і т.д.»[92] Адміністративні утиски сектантів продовжувалися і після революції 1905-1907 рр.[93]

Аналіз документів «Павлівської справи» і публікацій сучасників сумських толстовців дозволяє стверджувати, що конфесійний конфлікт в Сумському повіті був спричинений розчаруванням в державній церкві частини селянства, яке спочатку потрапило під вплив вчення Толстого завдяки князю Хілкову. Згодом громада сектантів розвивалась автономно, набуваючи за умов відсутності власних духов-

них пастирів і дрібної адміністративної регламентації життя рис окремої парахристянської секти із виразною соціально-релігійною ідеологією. В ній поєднувалися традиційні для общинного селянства егалітаристські ідеали і соціальні ідеї Толстого і Хілкова. Криза, яку пережила громада внаслідок висилки своїх активних членів, втратою духовних орієнтирів, активності православної місії, що намагалася вести діалог із віровідступниками, призвела зрештою до її виродження під впливом вчення альованці в містичну секту. Сектанти намагалися насильницьким шляхом нав'язати православному товариству ідеальний на їхній погляд соціальний порядок, що призвело до кривавих подій 16 вересня 1901 р. При цьому вони діяли в стані афекту, доведеного до психозу, що вносило особливий драматизм в протистояння.

Релігійне протистояння не мало однієї конфліктної сторони. Відсутність свободи совісті, заперечення державою духовного вибору особистості, підтримка нею самих консервативних сил суспільства, нездатність залежної від держави церкви захистити соціальні інтереси селян, примусові заходи з боку влади і церкви по відношенню до сектантів і, зрештою, пряме їх цькування лише загострювали антипатичне ставлення сектантів до пануючого соціального ладу і державної релігії.

Джерела та література

1 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 40-71; Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 8. – С. 1-19; Короленко В. Г. Вместо хроники (Впечатления из трибуны журналистов) // Русское богатство. – 1906. – № 5. – С. 138-152; Мельгунов С. Церковь и государство в России (К вопросу о свободе совести). Сборник статей. – М.: Типография Т-ва И. Сытина, 1907. – 196 с.
2 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола / под ред. В. Бонч-Бруевича – СПб.: Тип. Б. М. Вольфа, 1908. – Вып. 1: Баптисты. Бегуны. Духоборцы. Л. Толстой о скопчестве. Павловцы. Поморцы. Старообрядцы. Скопцы. Штундисты. – 314 с.
3 Російська національна бібліотека (РНБ), ф. 135, оп. 3, спр. 34, 41 арк.; Терлецкий В. Смысл павловского «страшного дела» // Миссионерское обозрение. – 1902. – № 1. – С. 20-29.
4 *Недогарко О.* Его нельзя было не любить (Князь Дмитрий Александрович Хилков) // Сумской голос. – 1994. – № 4. – С. 3-4; Потоцький В. Виступ сектантів-толстовців в селищі Павлівки (1901 р.) // Харківський педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – Вип. 10. – Харків, 2002. – С. 15-20; Потоцький В. П. Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 20 с.; Сапухін П. Толстой і Сумщина (До 135-річчя з дня народження Л. М. Толстого) // Ленінська правда. – 1963. – № 178. – С. 3; Хвостенко Г. І. Бунтар із Павлівок. – Суми: Видавництво «Козацький вал», 1998. – 44 с.; Шудрик И. А. Взаимоотношения Русской православной церкви и сектантства на рубеже XIX-XX столетий (по материалам журнала «Вера и разум») // Культурна спадщина Слобожанщини. Збірка наукових статей за матеріалами міжнародної наукової конференції «П'яті слобожанські читання». – Х.: Курсор, 2003. – С. 83-96.
5 *Хвостенко Г. І.* Вказ. праця. – С. 13-15.
6 *Мазур В. А.* Хождение по мукам князя Дмитрия Александровича Хилкова // Известия Уральского государственного университета. – 2000. – № 15. – С. 76.
7 *Толстой Л. Н.* Дневники // Собрание почичинений в 22 тт. – М.: Художественная література, 1985. – Т. 22. – С. 203.
8 *Потоцький В.* Вказ. праця. – С. 17; РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 7-9.
9 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 42.
10 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 10.
11 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 44.
12 *Комаров В.* Увлеченные толстовством // Ваш шанс. – 2003. – № 52. – С. 14а.
13 *Хвостенко Г. І.* Вказ. праця. – С. 17.
14 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола... – С. 188.

15 *Мазур В. А.* Вказ. праця. – С. 76; Сапухин П. Драма в селе Павловках. – Сумы: Б.В., 1961. – С. 6.
16 РНБ, ф. 135, оп. 3,спр. 34, арк. 10-11.
17 *Мазур В. А.* Вказ. праця. – С. 77.
18 Там само.
19 *Гомон М. Л.* Л. Н. Толстой и харьковчане. – Х.: Основа, 1993. – С. 128.
20 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 48-49.
21 *Мазур В. А.* Вказ. праця. – С. 77.
22 *Сапухин П.* Драма в селе Павловках. – Сумы: Б.В., 1961. – С. 8.
23 *Шудрик И. А.* Вказ. праця. – С. 88.
24 *Сапухін П.* У спілкуванні з Л. М. Толстим // Ленінська правда. – 1965. – № 45. – С. 4.
25 *Сапухин П.* Драма в селе Павловках. – Сумы: Б.В., 1961. – С. 9.
26 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 57.
27 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 12-13.
28 Бонч-Бруевич В. Д. Избранные сочинения. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – Т. І. – С. 107.
29 *Сапухін П.* У спілкуванні з Л. М. Толстим // Ленінська правда. – 1965. – № 45. – С. 4.
30 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 50.
31 РНБ , ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 2; Павловское побоище // Полтавские губернские ведомости. – 1901. – № 243. – С. 969; РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 17-18.
32 Харьковский календарь на 1895 год / Под ред. В. В. Иванова. – Х.: Издание Харьковского губернского статистического комитета, 1895. – С. 82-83.
33 *Сапухин П.* Драма в селе Павловках. – Сумы: Б.В., 1961. – С. 12.
34 *Абрикосов Х. Н.* Двенадцать лет около Толстого (Воспоминания) // Л. Н. Толстой: К 120-летию со дня рождения. (1828 – 1948) / Коммент. и ред. Н. Н. Гусева. – М.: Гос. лит. музей, 1948. – Т. ІІ. – С. 409; Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 61.
35 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 53.
36 РНБ , ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 1.
37 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 18.
38 Харьковский календарь на 1902 год. – Х.: Т/г Варшавчика, Гессена и Молчадского, 1902. – С. 61.
39 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 54.
40 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 56.
41 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола… – С. 189.
42 Потоцький В. Вказ. праця. – С. 18.
43 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 56.
44 *Сапухін П.* Толстой і Сумщина (До 135-річчя з дня народження Л. М. Толстого) // Ленінська правда. – 1963. – № 178. – С. 3.
45 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола… – С. 194.
46 *Абрикосов Х. Н.* Вказ. праця. – С. 408-412.
47 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 59.
48 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 19.
49 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 67.
50 РНБ , ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 1.
51 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола… – С. 195.
52 *Абрикосов Х. Н.* Вказ. праця. – С. 410.
53 Там само.
54 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 67.
55 *Белогорский Н.* Кто такой Моисей Тодосиенко, вдохновитель павловских сектантов на буйство и разгром церкви? – Миссионерское обозрение. – 1901. – № 12. – С. 870-874.
56 *Боголюбов Д.* Неслыханное изуверство сектантов, как плод толстовского просвещения. – Миссионерское обозрение. – 1901. – № 10. – С. 487.
57 *Бонч-Бруевич В. Д.* Вказ. праця. – С. 105; Правда о павловских крестьянах // Санкт-Петербургские ведомости. – 1901. – № 281. – С. 1124.
58 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 25.
59 *Бонч-Бруевич В. Д.* Вказ. праця. – С. 106.
60 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола… – С. 196.
61 Приговор суда // Санкт-Петербургские ведомости. – 1902. – № 47. – С. 185.
62 Там само.
63 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 27.
64 Там само, арк. 39.
65 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола… – С. 197.
66 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 8. – С. 5.
67 РНБ , ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 4.
68 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола… – С. 197-200.
69 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 29.
70 Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917

рр.): дис. … кандидата історичних наук: 07.00.01. – Чернігів: Чернігівський державний інститут економіки і управління, 2007. – С. 108.
71 *Герасименко О. В.* Вказ. праця. – С. 108; РНБ , ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 5.
72 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 8. – С. 8.
73 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола… – С. 200-201.
74 Сумское дело // Полтавские губернские ведомости. – 1901. – № 26. – С. 101.
75 Маклаков В. Из воспоминаний. – Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1954. – С. 254-255.
76 Сумское дело // Полтавские губернские ведомости. – 1901. – № 26. – С. 101.
78 *Мазур В. А.* Вказ. праця. – С. 79.
79 *Комаров В.* Увлеченные толстовством // Ваш шанс. – 2003. – № 52. – С. 14а.
80 Сумское дело // Полтавские губернские ведомости. – 1901. – № 26. – С. 101.
81 *Штундист. К* приговору по делу о павловских сектантах // Искра. – 1902. – № 20. – С. 3.
82 *Маклаков В.* Вказ. праця. – С. 255.
83 Приговор суда // Санкт-Петербургские ведомости. – 1902. – № 47. – С. 185.
84 РНБ , ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 4.
85 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола… – С. 199.
86 РНБ , ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 4.
87 Правда о павловских крестьянах // Санкт-Петербургские ведомости. – 1901. – № 281. – С. 1124.
88 *Маклаков В.* Вказ. праця. – С. 256.
89 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола… – С. 202.
90 Там само.
91 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 8. – С. 16.
92 *Мельгунов С.* Вказ. праця. – С. 103.
93 Там само – С. 110.

Дмитрий Кудинов

Конфессиональный конфликт в Сумском уезде в конце XIX – начале XX вв.

Статья посвящена истории конфликта между сектантами-парахристианами, Православной церковью и государством, возникшему в конце XIX в. и обострившемуся в начале XX в. Подчеркивается роль князя Д. Хилкова в распространении толстовства среди крестьян Сумского уезда. Рассматривается кульминация конфликта – разгром крестьянами православной церкви в слободе Павловка, последствия данного выступления и суд над крестьянами.

Ключевые слова: *сектантство, толстовцы, малеванцы, миссионерство, погром.*

Dmytro Kudinov

The confessional conflict in the Sumy district in the end of the 19th – in the beginning of the 20th century

The article covers to history of the conflict between Paraorthodoxy sectarians, the Orthodoxy church and the state, that arose up in the end XIX of century and worsened at the beginning of XX century. The role of prince D. Hilkov in distribution of tolstoyism among the peasants of the Sumy district is determined. The culmination of conflict is a defeat of orthodoxy church by peasants in the village Pavlivka, the consequences of this performance and trial of sectarians are examined.

Key words: *sectarianism, tolstoyans, malyovans, missionary work, pogrom*.

V
КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

УДК 94 (477.7) "185/189"

Тетяна Ніколаєва (м. Київ)

ОЛЕКСАНДР ПОЛЬ: ПІДПРИЄМЕЦЬ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ТА ДОСЛІДНИК ПРИДНІПРОВСЬКОГО КРАЮ

У статті висвітлено основні віхи життя й діяльності відомого підприємця та громадського діяча Придніпровського краю Олександра Миколайовича Поля (1832–1890 рр.). Визначено його роль у дослідженні і розробці Криворізького залізорудного родовища, розвитку залізорудної та металургійної галузей Півдня України. З'ясовано внесок О.М. Поля у громадське й культурно-освітнє життя Катеринославщини другої половини XIX ст.

Ключові слова: *Олександр Поль, Криворізьке залізорудне родовище, Катеринослав, підприємництво, колекціонування, музейництво.*

До недавнього часу вивчення життя та діяльності видатних особистостей, які належали до «панівних класів», взагалі було вилучене з тематики історичних досліджень. Відтак важливим завданням є повернення забутих і маловідомих імен політичних, громадських і культурних діячів, відомих підприємців, внесок яких у соціально-економічний, громадсько-політичний, освітній і духовно-культурний розвиток України був значним.

До найбільш видатних діячів Катеринослава (нині – Дніпропетровськ) і Кривого Рогу, які зробили значний внесок у соціально-економічний та культурний розвиток цих міст й, у цілому Придніпровського краю в другій половині XIX ст., належить підприємець і громадський діяч, дворянин за походженням Олександр Миколайович Поль. Питання ролі й місця цієї постаті в економічному, громадсько-політичному і культурно-освітньому розвитку Катеринославщини потребує всебічного аналізу та оцінки. Адже своєю діяльністю О. Поль багато у чому визначив шляхи розвитку регіону в другій половині XIX ст. Він зробив значний внесок у справу перетворення цього краю на провідний центр гірничодобувної і металургійної промисловості.

Навіть радянська історіографія, яка лише один раз детально розглянула діяльність О. Поля, дійшла висновку, що він належав «до прогресивних сил свого часу і в його діяльності не простежується нічого реакційного»[1]. Незважаючи на значну кількість різноманітних публікацій, які висвітлюють життя і багатогранну діяльність О. Поля[2], доцільно виділити найбільш суттєві його здобутки на суспільній ниві, підсумувати внесок цього непересічного діяча не тільки в розвиток Катеринославщини, а й у цілому України.

Актуальність теми посилюється ще й тим, що багатогранна суспільна діяльність О. Поля співзвучна нинішньому часу і варта наслідування. Існує об'єктивна необхідність дослідження науково-культурної і громадської спадщини цього діяча як із пізнавальної точки зору, так і з потреб наукового, неупередженого висвітлення його життя й праці в контексті суспільно-політичного та економічного розвитку Півдня України другої половини XIX ст.

Олександр Миколайович Поль народився 20 серпня (за ст. ст.) 1832 р. у с. Малоолександрівське Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії (тепер – с. Малоолександрівка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області), будучи найстаршим із 7 дітей у сім'ї[3]. По батьківській лінії походив з дворянського роду прибалтійських німців. Так, його дід – Іван Іванович Поль (Йоган фон Поль) був німецьким підданим і перебував на шведській службі на острові Езель, після чого за часів правління Катерини II подався до російської армії. Його син (батько Олександра) – Микола Поль (1797–1854 рр.) – теж служив у російській армії, брав участь у війнах проти Наполеона (у 1816 р. був звільнений у запас). А вже старший син Петро (1795–1870 рр.) дослужився до посади поліцмейстера Санкт-Петербурґа (1843 р.), склав – як і його брат Микола – присягу «на вічну вірність і підданство Росії». Завдяки просуванню по службі обох братів, Полям у 1847 р. було надане спадкове дворянство. Маєтком на околицях с. Малоолександрівки вони володіли з 1836 року.[4].

Його матір – Ганна Павлівна (уроджена Полетика) – походила з відомого українського козацько-старшинського роду[5]. Незважаючи на те, що крім прибалтійських німців серед

предків О.Поля були також волохи, його можна вважати українцем, адже всі його предки по материнській і частина по батьківській лініях були українцями. Він сам називав себе українцем.

Фундамент світогляду О.Поля був закладений у дитячі та юнацькі роки. Набуті від предків риси характеру були доповнені домашнім вихованням у батьківському маєтку. З матір'ю він спілкувалася українською й російською мовами, з батьком – німецькою, тоді як із гувернантками і приватними вчителями – французькою. На думку сучасників, О. Поль «своїми темними, сумними, задумливими очима, великими малоросійськими вусами і мовою з сильним малоросійським акцентом» справляв враження «уродженця Південної Росії» і «нащадка козацького роду», аніж вихідця з німецької дворянської династії[6].

Свою освіту він продовжив у Полтавській гімназії, яка вважалася однією з найкращих у південно-західних губерніях Російської імперії. Юний Олександр тут показав добрі результати, увійшовши до числа кращих випускників 1850 р. Згодом студіював на юридичному факультеті Дерптського університету. Полтава і Дерпт (нині – Тарту, Естонія) порізному вплинули на молодого О.Поля. Якщо в Полтаві він долучився до найкращих зразків української культури і захопився історією своєї батьківщини, то в Дерпті – звик до дисципліни, дотримання писаних правил і законів, яким підпорядковувалися навчальний процес у вищому освітньому закладі та внутрішнє життя його студентів[7].

Вступ до Дерптського університету – найкращому на той час у Російській імперії, де заняття в основному проводилися німецькою мовою, був зумовлений родинним корінням юнака. Він не лише блискуче склав 11 іспитів, а й приголомшив комісію вільним володінням 6 європейськими мовами. Свою дипломну роботу, виконану німецькою, він присвятив темі міжнародних торговельних відносин[8]. Запис у дипломі, виданому 25 жовтня 1854 р., засвідчував, що Олександр Поль захистив дипломну роботу й отримав «ступінь та права кандидата дипломатичних наук»[9].

Рік завершення навчання в університеті виявився поворотним у долі 22-річного Олександра. Після смерті глави сім'ї родина з сімома дітьми, в тому числі чотирма від першого шлюбу батька, залишилася без годувальника (матір О.М. Поля померла ще раніше). Він був змушений відмовитися від академічної кар'єри і повернутися на рідну Катеринославщину – в батьківський маєток. Невдовзі Олександр Поль розпочав тут підприємницьку діяльність – побудував у своїх володіннях (1857 р. він придбав маєток, з якого за короткий час зробив прибуткове господарство) цегельні заводи та дрібні підприємства, які сприяли осучасненню сільського господарства, особливо це стосувалося скотарства і конярства. Надихнули молодого дворянина-господарника на ґрунтовне вивчення аграрних наук та модернізацію власних маєтків успішні сільськогосподарські підприємці, що були безпосередніми сусідами О. Поля – барон Е. Фальц-Фейн, граф В. Кочубей та насамперед великий землевласник, голова купецького зібрання Катеринослава Е. Бродський[10]. За деякий час він і сам набув солідного авторитету серед поміщиків Верхньодніпровського повіту.

У перші роки після навчання остаточно склався тип поведінки О. Поля, розкрився і розвинувся його ораторський талант. У цей час він утверджується як активний, енергійний і здібний громадський діяч та підприємець. Уміння доводити свою думку, висока освіченість, обізнаність у всіх сферах життя повіту і вроджена делікатність створили О. Полю авторитет серед повітового дворянства. Кар'єра цього верхньодніпровського господарника як громадського діяча, що розгорталася паралельно з підприємницькою діяльністю, розпочалася в липні 1858 р. з обранням його членом Катеринославського губернського дворянського комітету у селянських справах, де він став одним із найактивніших членів[11].

Для остаточного вироблення проекту положення про селян міністерство внутрішніх справ у 1860 р. запросило по два члени від кожного губернського комітету до Санкт-Петербурзького комітету. Від Катеринославщини був обраний саме О. Поль, який добре зарекомендував себе під час роботи у цій структурі[12]. Коли в листопаді того року члени комісії зустрілися в Зимовому палаці з Олександром II, той, зупинивши свій погляд на О. Полі, звернувся до нього зі словами: «Я дуже задоволений, що у вирішенні цього, надзвичайного важливого питання (звільнення селян – Т. Н.) беруть участь і молоді сили»[13]. За особистий внесок у підготовку і проведення селянської реформи 1861 р. він був відзначений імператором золотою медаллю. Перебуваючи у складі цих комітетів, О. Поль не лише набли-

жав звільнення селян від кріпацтва, а й утілив його одним із перших безпосередньо у своїх маєтках.

Значний вплив на його світогляд і подальшу діяльність мав Піквікський клуб, який був створений «для боротьби з неправдою» (діяв у Катеринославі в 1858–1860 рр.). Серед піквіків панували ліберальні погляди і просвітницькі ідеї. Незважаючи на досить молодий вік, О. Поль уже мав усталені погляди на життя і не міг беззастережно сприйняти всі ідеї членів клубу, хоча багатьом із них (створення шкіл, бібліотек та музеїв) співчував і підтримував їх[14].

Майже половину свого життя О. Поль присвятив земській діяльності, до якої залучився відразу ж після виникнення відповідних установ на Катеринославщині – спочатку як гласний Верхньодніпровського земського зібрання. У 1866 р. він дав згоду на висунення своєї кандидатури на виборах до губернського земського зібрання від Верхньодніпровського повіту, гласним якого невдовзі став (обирався довічно). 1869 р. О. Поль стає ще й почесним мировим суддею свого повіту[15]. Також виконував обов'язки члена Катеринославської губернської училищної ради (1866–1872 рр.), почесного попечителя Катеринославського реального училища (з 1883 р.), члена попечительних рад кількох навчальних, лікувальних та благодійних закладів, губернського статистичного комітету. Працюючи у цих об'єднаннях та установах, Олександр Миколайович продемонстрував критичний підхід при виконанні своїх обов'язків, про що свідчать доповіді агентів таємної поліції, в яких він характеризувався як людина, що критично ставиться до політики уряду[16].

Професійне та соціальне зростання сприяло й матеріальному достатку. У придбаних маєтках він займався розведенням великої рогатої худоби та коней. Уже в перше пореформене десятиліття земельні володіння й промислові заклади О. Поля давали чималі прибутки, однак справжній підприємницький хист він виявив в іншій галузі. З відкриттям у середині 1860-х рр. багатих покладів залізної руди у Дубовій Балці біля р. Саксагань у районі селища Кривий Ріг, на межі Херсонської і Катеринославської губерній, для О. Поля, якого сучасники інколи називали «фанатиком з Кривого Рогу» і «людиною несповна розуму», почався новий етап в житті, а для регіону – епоха індустріального розвитку[17].

О. Поль був далеко не першою людиною, яка звернула увагу на природні багатства Криворіжжя, однак йому вдалося поставити науковий інтерес на економічну основу. Промислова розробка залізних руд Кривого Рогу стала можливою завдяки геологічним дослідженням, які протягом 15-ти років проводив О. Поль. У нього було багато попередників, які не раз заявляли про знайдені ними багатства, але тільки він став тією людиною, яка змогла довести можливість промислової експлуатації покладів Кривого Рогу. Саме завдяки О. Полю у 1881 р. тут почалась розробка запасів залізної руди.

Зокрема, за його ініціативи і фінансування німецькі спеціалісти в 1872–1873 рр. дослідили залізорудні родовища Криворіжжя, визначили їх масштаби та можливості практичного використання. Під час поїздки О. Поля за кордон професор Б. фон Котта з Саксонської гірничої академії у Фрайбурзі та гірничий інженер Л. Штріппельман, власник сталеливарного заводу в сілезькому місті Ґерліц, запевнили його у високій якості рудоносних порід, що містили 70% металу[18]. Результати геологічних досліджень та можливості видобутку і використання були узагальнені в німецькомовній роботі Л. Штріппельмана. О. Поль сам здійснив переклад наукового видання російською мовою, доповнив його своїми численними зауваженнями та розіслав міністерствам і окремим особам, що могли проявити зацікавлення до цієї справи[19].

Л. Штріппельман, який рішуче висловився на користь поєднання багатих покладів вугілля Донецького регіону з відкритими родовищами залізної руди біля Дубової Балки і Кривого Рогу, та інші німецькі фахівці й іноземні наукові експерти порадили російському уряду відгукнутися на пропозиції О. Поля і негайно розпочати освоєння покладів руди.

Міністерство державного майна лише на початку весни 1875 р. спромоглося розглянути пропозиції О. Поля і направити декілька експертних комісій до Кривого Рогу. Зокрема, гірничий інженер Носов у своєму звіті підтвердив висновки німецьких учених і не приховував свого захоплення високоякісними залізними рудами. На його думку, в районі Кривого Рогу між річками Інгулець і Саксагань було відкрито «другий Урал»[20].

Одразу О. Поль приступає до практичної реалізації своїх намірів та організації промислової розробки залізної руди в цій місцевості. Заорен-

дувавши 18,6 тис. десятин землі та уклавши неоднозначний договір із Криворізьким сільським товариством, що надавав йому права на використання землі та видобуток руд упродовж 85 років, а також придбавши у поміщика В. фон Гельмерсена маєток Гданцівка, учений і ентузіаст гірничої справи перетворився на перспективного промисловця[21].

28 лютого 1876 р. О. Поль звернувся до міністра державного майна з клопотанням про заснування акціонерного товариства, в якому говорилося, що «розміщення металургійної та сталеплавильної промисловості на Півдні Росії в якомога більших масштабах було предметом особливої уваги уряду впродовж останніх восьми років. Однак зусилля уряду та приватних осіб виявилися недостатніми. Вони не забезпечили бажаний успіх ще й тому, що донині так і не було обране місце, на якому можна було б побудувати завод для переробки вітчизняних залізних руд. Тому освоєння покладів, повною мірою вивчених щодо якості та вмісту металу в різних рудних пластах, спонукає лише до одного рішення: будівництва великого гірничодобувного підприємства з виробництва заліза і сталі в обсязі, що відповідає державним потребам»[22].

Бездіяльності уряду О. Поль протиставляє власні пропозиції, проявляючи себе як наполегливий підприємець, який здатний переконливо представляти свої інтереси на найвищому рівні. Щоб досягнути швидкого результату, Олександр Миколайович навіть продублював своє клопотання і надіслав лист-прохання схожого змісту міністрові фінансів, посилаючись на головний аргумент у публічній полеміці того часу: витіснення іноземних конкурентів з російського ринку. Утім, початок видався не надто обнадійливим.

Війна між Туреччиною і Росією в 1877–1878 рр., закриття портів, численні неврожаї та стриманість російських фінансистів і банкірів, помножена на пасивність державної політики в галузі промисловості неухильно наближали О. Поля до краху. В грудні 1877 р. він знову звернувся з клопотанням до уряду про виділення чергового кредиту на суму 350 тис. руб.[23]. Зрештою, О. Поль за 15 років перетворився із заможного землевласника в людину, майно якої було обтяжене заставними листами. Із кінця 1870-х рр. цей підприємець був змушений шукати допомоги в західноєвропейських фінансистів, яка йому була надана без особливих зволікань[24].

У Парижі О. Поль зустрівся з підприємцем, директором товариства Паризько-Ліонської залізниці та власником металургійних підприємств П. Талабо, який одразу ж переконався у слушності ідеї видобутку руди на Півдні Російської імперії. У грудні 1880 р. П. Талабо дав згоду на заснування в Парижі закритого акціонерного товариства «Товариство Криворізьких залізних руд» зі статутним капіталом 5 млн франків (емісію 10 тис. акцій вартістю по 500 франків було здійснено впродовж однієї доби), яке наступного року розпочало видобуток залізної руди на Саксаганському руднику. Дирекція нового товариства складалася з французів та росіян у рівному співвідношенні. О. Поль був не лише найбільшим акціонером, а й одним із директорів цього товариства[25].

Вигоди видобутку потрібно було підкріпити відповідною системою транспортування, прибутковою з погляду затрат та ефективності для промислового використання цих корисних копалин. І тут доволі яскраво проявився характер О. Поля, зусилля якого у спілкуванні зі столичними міністерськими чиновниками були спрямовані на те, щоби забезпечити залізничне сполучення між Кривим Рогом і Катеринославом. Окрім створення металургійного виробництва (планувалося спочатку в Миколаєві), О. Поль поставив перед собою ще й мету забезпечити доставку запасів залізняку до сталеливарних заводів Донецького і Донського районів. Насамперед ішлося про недавно створене металургійне виробництво в Юзівці, яке планувалося зв'язати з покладами залізних руд залізницею. Заручившись підтримкою Катеринославського губернського земства, О. Поль під час поїздок до Петербурга безперервно клопотався перед урядовцями про будівництво залізниці з мостом через Дніпро, яка б з'єднала вугільні шахти Донецького басейну з рудниками Криворіжжя і, тим самим, сприяла дальшому розвитку металургійного виробництва[26].

Після ухвалення російським урядом у лютому 1881 р. рішення про будівництво Криворізької гілки з метою розширення залізничної мережі, яка згодом отримала назву Катерининської залізниці, 5 травня було затверджене і нещодавно засноване російсько-французьке акціонерне товариство[27].

Неймовірні зусилля, пов'язані з великим нервовим напруженням і значними фінансовими витратами О. Поля, врешті-решт увінчалися успіхом. У 1881 р. уряд асигнував

на цю справу більше 30 млн руб., у тому числі 3 млн 960 тис. – на спорудження залізничного (з гужовим верхнім ярусом) мосту через Дніпро в Катеринославі[28].

У цей час фахове видання «Южнорусский горный листок» констатувало, що іноземні капіталісти не лише вкладають свої гроші в підприємства, а й залучають до роботи на них техніків і спеціалістів гірничої та металургійної індустрії Франції, які сприяють розвитку важкої промисловості в регіоні[29]. Французько-російське співробітництво, за словами видання, стало результатом ініціативи О. Поля, який своєю енергією і невичерпним бажанням сприяв модернізації всього регіону. Він досяг нарешті здійснення своїх підприємницьких амбіцій. Цій меті він цілковито підпорядкував усе своє приватне життя.

1884 р. нова залізниця (спочатку отримала назву Криворізької, а потім – Катерининської) з'єднала два промислові басейни, і 18 травня перший поїзд в урочистій обстановці перетнув освячений міст через Дніпро. Ця подія позначилася на інтенсивному економічному розвиткові міста та краю. Зокрема, в Катеринославі один за одним стають до ладу заводи: Брянський, Шодуара, Гантке, Езау та ін. Небаченими темпами зростає населення міста: якщо в 1862 р. тут проживало 19 515 мешканців, то в 1910 р. – 180 тис.[30]. З другорядного, провінційного міста Катеринослав за короткий час перетворився на центр гірничозаводської і металургійної промисловості. Не випадково на урочистостях у зв'язку зі століттям Катеринослава в 1887 р. міський голова І. Яковлєв відзначив величезні заслуги О. Поля: «Його кипучій енергії, невтомній діяльності і величезним затратам ми зобов'язані тим, що наші залізорудні багатства стали відомими не тільки в нашій вітчизні, а й по всій Європі, що спрямувало до нас своїх та іноземних підприємців разом з їх солідними капіталами»[31].

Відтак нікого не дивували численні церемонії вшанування цього підприємця, хоча слід зауважити, що йому так і не судилося отримати хоча б один із державних орденів, якими щедро осипали найвідоміших промисловців. Переважно мали місце подяки регіонального масштабу, насамперед присвоєння звання почесного громадянина міста Катеринослава, яке О. Поль отримав у липні 1887 р. Його ім'я було викарбоване на мармуровій дошці у залі міської думи й увічнене в назві вулиці[32]. Через два роки у дворянському зібранні при обговоренні питання про встановлення пам'ятника О. Полю ще за життя було сказане, що він «оживив край і воскресив Катеринослав»[33]. Відкриваючи у Кривому Розі 17 липня 1891 р. бронзовий пам'ятник цьому підприємцю, французькі акціонери «Товариства Криворізьких залізних руд» нарекли його «новоросійським Колумбом»[34]. Це був досить рідкісний випадок, коли іноземці так високо оцінювали заслуги українського підприємця.

О. Поль одночасно з дослідженням покладів корисних копалин та ініціюванням розробки криворізької руди захопився колекціонуванням. Початок його зібрання було покладено під час поїздок до Західної Європи, де він скуповував твори мистецтва на аукціонах та в колекціонерів антикваріату. Найкоштовнішими експонатами стали статуетки і скульптури, зокрема невелика статуя XIII ст. до н.е., що належала фараону Рамзесу VI, яку О. Поль придбав у знаменитого італійського колекціонера, а також скульптурне скіфське зображення жінки VI ст. до н.е. Сюди ж слід додати археологічні знахідки з Італії, Франції, Німеччини та Росії. Інтерес О. Поля до класичної археології не раз кликав його в дорогу до багатьох місць розкопок, зокрема він побував на знаменитих руїнах античного Херсонесу[35].

Ще з більшим завзяттям він захопився вивченням історії Придніпровського краю. Причинами, які породили любов О. Поля до рідного краю та його історії, були належне сімейне виховання та навчання в Полтавській гімназії. Олександр Миколайович усе життя збирав реліквії Запорозької Січі, колекціонував старожитності й книги, які стосувалися історії Катеринославщини та України. Він зібрав велику колекцію, яка нараховувала 5 тис. унікальних експонатів кам'яної, бронзової та залізної епох, давньогрецьких причорноморських колоній, скіфської доби, зброю та предмети побуту запорозьких козаків, у тому числі козацьку шаблю XVIII ст. із зображенням владних знаків – схрещених булави і пернача та символічним написом: «Вірність землі і переказам»[36].

Щорічно О. Поль організовував власним коштом експедиції і розкопки в різних районах і поселеннях Придніпров'я. Коли ж дозволяв час він не тільки описував знахідки, а й присвячував їм наукові статті, що їх публікував у «Записках Императорского Одес-

ского общества истории и древностей», дійсним членом якого він був. Так, деякі з них – «Археологические находки» і «Мишурин Рог» – були надруковані в часопису за 1872 р. (т. 8). У декількох сучасних виданнях, присвячених цьому діячу, вони республіковані[37]. Імператорське Московське археологічне товариство також відзначило плідну наукову діяльність О. Поля, обравши його членом-кореспондентом.

На основі своєї багатої колекції Олександр Миколайович у 1887 р., коли відзначався 100-літній ювілей Катеринослава, відкрив у власному будинку, в окремому флігелі, історико-археологічний музей, який складався із семи відділів. Коли О. Поль був вільний від справ, то сам проводив екскурсії, знайомлячи відвідувачів із предметами кам'яної, мідної та залізної епох, мистецтвом скіфів, греків, єгиптян, візантійців, з багатою колекцією запорозької старовини[38].

Музей О. Поля відвідували В. Антонович, Д. Яворницький, В. Беренштам, інші відомі вчені, археологи й історики України, Росії, Західної Європи та, звичайно ж, багато жителів Катеринослава й губернії[39]. Зібрання старожитностей Олександра Миколайовича, яке справило велике враження на Д. Яворницького, значною мірою визначило на все життя захоплення Дмитра Івановича вивченням історії запорозьких козаків. Він писав, що саме О. Поль ґрунтовно познайомив його із Запоріжжям[40].

В останні роки життя, віддаючи всі сили і кошти на розвиток рідного краю, доброчинність та освіту, Олександр Миколайович, переобтяжений боргами, вирішив продати свою колекцію, яку було оцінено в 200 тис. руб., російським музеям, але жоден з них не зацікавився такою пропозицією. Тоді він звернувся до співробітників Британського музею, які запропонували за колекцію 200 тис. фунтів стерлінгів. О. Поль, не зважаючи на фінансові труднощі, передумав і зрештою відмовив англійцям, мотивуючи своє рішення так: «Усе, що вдалося розшукати на рідній землі, хай тут навіки і залишиться»[41].

У 1893 р. в Києві був виданий «Каталог коллекции древностей А.Н. Поля в Екатеринославе». Його укладач К. Мельник подала детальний опис 4774 предметів із колекції О. Поля, умовно розділивши їх на дев'ять розділів. У передмові до опису колекції автор відзначила: «Крім предметів старовини, указаних у цьому каталозі, до складу музею входила велика колекція предметів мистецтва: картини, гравюри, старовинний фарфор, емалі, бронза, камеї, геми та ін.»[42]. В унікальній бібліотеці О. Поля, в його зібранні рідкісних документів, старовинних карт, колекції картин, гравюр і малюнків зберігалися роботи багатьох відомих художників, рукописи й автографи відомих письменників, поетів, державних і громадських діячів Росії та України[43]. Їх передбачалося описати в другому випуску каталогу.

Згадане зібрання старовини було покладене в основу Обласного музею ім. О.М. Поля, заснованого у 1902 р. з ініціативи Катеринославського наукового товариства[44]. 1905 р. у місті було споруджено розкішне приміщення під музей у стилі неокласицизму. Мета його полягала «в збереженні зібраних експонатів про природознавчі і промислові досягнення та про самобутні умови життя людей Катеринославської губернії». Крім того, у ньому повинні були зберігатися художні твори та картини. Колекції музею мали слугувати «поширенню історичних, природознавчих та технічних знань»[45]. Крім установлення пам'ятника і найменування вулиці, таким чином було ще раз увічнено пам'ять О.М. Поля, який багато і плідно працював на благо рідного краю. У нас час це Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького, який є гордістю міста.

Підприємницька і громадська сфери, наука й освіта, а також доброчинність, були основними напрямами діяльності Олександра Поля. Сповідування ідеї безкоштовної освіти для незаможних громадян, відхилення пропозиції Британського музею щодо придбання його художньої колекції або обтяження заставою власного майна для отримання кредитів заради промислового освоєння Придніпровського краю дають характерне уявлення про діяльність підприємця О. Поля.

Численні некрологи віддзеркалювали громадське визнання його як підприємця, «першопрохідника Новоросії» та вченого. О.М. Поль, ідеться в них, став людиною, яка перетворила Катеринослав на «російський Масачусетс» і змістила центр російської гірничодобувної промисловості «від Уралу в бік Дніпра, ближче до Чорного моря і Європи»[46]. Мармурова табличка в залі засідань Катеринославської міської думи, портрет у купецькому зібранні в Потьомкінському палаці, іменні стипендії в Петербурзькому гірничому

інституті та Катеринославському реальному училищі, пам'ятник у Кривому Розі, а також інші вияви пошанування мали зберегти вдячну пам'ять про О. Поля в місті і за його межами. З повним правом його можна віднести до найбільш яскравих представників сформованої у пореформений період промислової буржуазії Придніпровського краю.

Джерела та література

1 *Романченко Г.Н.* Александр Николаевич Поль (1832–1890) [Из истории освоения Криворожского железорудного месторождения] // Труды Института истории естествознания и техники Академии наук СССР. – Москва, 1960. – Вып. 33. – С. 202.

2 *Синявский А.С.* Александр Николаевич Поль. Биографический очерк к открытию здания Областного музея его имени. – Екатеринослав, 1905. – XXXIV с.; Вертоградов И.Ф. Памяти А.Н. Поля (по поводу 20-ти летия со дня его смерти). – Екатеринослав, 1910. – 27 с.; Орлов О.С., Орлова Г.С. Колумб Придніпров'я. Біографічний нарис до 165-річчя з дня народження О.М. Поля. – Дніпропетровськ, 1997. – 34 с.; Платонов В.П. Человек-легенда: Александр Поль. – Днепропетровск, 2002. – 208 с.; Кочергін І.О. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина. – Дніпропетровськ, 2002. – 222 с.; Лазебник В.И. Об увековечении памяти А.Н. Поля в Днепропетровске (Екатеринославе) // Вопросы германской истории. Германия и мир: проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений. История. – Днепропетровск, 1998. – Т. 1. – С. 47–53 та ін.

3 Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (далі – РДІА), ф. 1343, оп. 27, спр. 4812, арк. 142, 185.

4 Там же, арк. 240.

5 *Воронова Т.* Чернігівські корені Олександра Поля // О.М.Поль і розвиток гірничої промисловості в Криворізькому басейні: Матеріали громадських читань. – Кривий Ріг, 2002. – С. 37–40.

6 *Синявский А.С.* Указ. соч. – С. XXIII.

7 Василевский В. Полтавская I мужская гимназия // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1908. – Вып. 5. – С. 191–192; Петухов Е.В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования (1802–1902). – Юрьев, 1902. – Т. 1. – С. 374, 388.

8 Дипломна робота О. Поля, написана німецькою мовою, мала назву: «Історичний огляд різних спроб Японії з освоєння світових ринків». Оригінал зберігається в Центральному історичному архіві Естонії, м. Таллінн (ф. 402, оп. 2, спр. 19240).

9 *Платонов В.* Указ. соч. – С. 26.

10 И.Т. Эраст Константинович Бродский. Краткий биографический очерк. – Екатеринослав, 1908. – 14 с.

11 *Платонов В.* Указ. соч. – С. 30–31.

12 РДІА, ф. 869, оп.1, спр.495, арк. 1 зв.

13 *Синявский А.С.* Указ. соч. – С. XXIII.

14 *Швидько Г.К.* О.М.Поль і Піквікський клуб у Катеринославі // Борисфен. – 2002. – №5. – С. 4–7.

15 РДІА, ф. 1341, оп. 122, спр. 878, арк. 20, 82, 89.

16 *Платонов В.* Указ. соч. – С. 40.

17 По Екатериненской железной дороге – Вып. 1. – Екатеринослав, 1903. – С. 19.

18 РДІА. – Ф.37, оп.53, спр.1292, арк. 41.

19 Російською мовою книга мала назву: Южнорусские месторождения магнитных железных руд и железного блеска в Екатеринославской (Верхнеднепровский уезд) и Херсонской губерниях. Исследование горного инженера Л. Штриппельмана с предисловием Бернгарда фон Котты (С.-Петербург, 1873. – 50 с.).

20 РДІА, ф.37, оп.53, спр.1292, арк. 40, 56.

21 Там же, оп.5, спр.1765, арк. 8–9; Спр. 1083, арк. 28, 31; Арендные договоры г. Поля с Криворожским крестьянским обществом // Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Херсонский уезд. Статистическо-экономическое описание уезда. Приложение. – Херсон, 1890. – Т.VI. – С.323–325.

22 РДІА, ф. 37, оп. 5, спр. 1765, арк. 1.

23 Там же, арк. 24.

24 По Екатериненской железной дороге. – Вып. 1. – С. 5.

25 РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 4169, арк. 74–75.

26 Там же, ф. 219, оп.1, спр.10 859, арк. 14–14 зв.; Ф. 1287, оп. 38, спр. 324, арк. 491–492.

27 *Платонов В.* Указ. соч. – С. 64.

28 *Вертоградов И.Ф.* Указ. соч. – С. 8.

29 Приятные новости с Кривого Рога // Юж-

норусский горный листок. – 1881. – 15 января. – С. 1.
30 По Екатерининской железной дороге. – Вып. 1. – С. 22–23, 25.
31 *Платонов В.* Указ. соч. – С. 90.
32 РДІА, ф. 1287, оп. 38, спр. 324, арк. 488, 501–502.
33 *Вертоградов И.Ф.* Указ. соч. – С. 21.
34 Там же. – С. 26; Болсуновський С.М. Катеринослав–Дніпропетровськ 225. Видатні особистості та обличчя міста. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 17.
35 *Владимиров М.М.* Археологический музей Александра Николаевича Поля // Екатеринославские губернские ведомости. – 1887. – №96. – С. 6.
36 *Вертоградов И.Ф.* Указ. соч. – С. 3–4.
37 Почесний громадянин краю (До 175-річчя від дня народження Олександра Поля): Бібліографічний покажчик. – Дніпропетровськ, 2002. – 64 с.; Платонов В. Указ. соч. – С. 175–185.
38 Каталог коллекции древностей А.Н. Поля в Екатеринославе: Вып. 1 / Сост. К. Мельник. – К., 1893. – С. IV–V.
39 Областной музей им. А.Н. Поля //Исторический вестник. – 1905. – № 11. – С. 365; Данилов В. Екатеринославский областной музей им. А.Н. Поля // Там же. – 1907. – № 3. – С. 1024–1028.
40 Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава–Дніпропетровська, їх творців і художників / А.К. Фоменко, М.П. Чабан, В.І. Лазебник. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 277–278.
41 *Эварницкий Д.И.* Памяти Александра Николаевича Поля // Екатеринославские губернские ведомости. – 1890. – № 59. – С. 1; Вертоградов И.Ф. Указ. соч. – С. 17–18.
42 Каталог коллекции древностей А.Н. Поля в Екатеринославе: Вып. 1. – С. V.
43 *Платонов В.* Указ. соч. – С. 75.
44 Областной музей имени А.Н. Поля в Екатеринославе // Украинская жизнь. – 1912. – № 11. – С. 77.
45 РДІА, ф. 776, оп. 22, спр. 9, арк. 26–30.
46 *Эварницкий Д.* Указ. соч. – С. 1; Веселовский П.З. Еще посвящение памяти Александра Николаевича Поля // Екатеринославские губернские ведомости. – 1890. – № 61. – С.1; Н.В. А.Н. Поль (Некролог) // Новое время. – 1890. – № 5186. – С. 3; А.Н. Поль (Некролог) // Новороссийский телеграф. – 1890. – № 4841. – С. 1; А.Н. Поль (Некролог) // Московские ведомости. – 1890. – № 211. – С. 4 та ін.

Таьяна Николаева

Предприниматель и общественный деятель Александр Поль

В статье рассматриваются основные вехи жизни и деятельности известного предпринимателя и общественного деятеля Приднепровского края Александра Николаевича Поля (1832–1890 гг.). Выяснена его роль в изучении и разработке Криворожского железорудного месторождения, развитии железорудной и металлургической отраслей Юга Украины. Определен вклад А.Н. Поля в общественную и культурно-просветительскую жизнь Екатеринослава второй половины XIX в.

Ключевые слова: *Александр Поль, Криворожское железорудное месторождение, Екатеринослав, колекционирование, музееведение.*

Tatyana Nikolayeva

Entrepreneur and consumerist Alexander Pol

The article researching main landmarks of live and activities of Alexander Mykolayovych Pol, famous entrepreneur and public figure of Dnieper region (1832–1890). It's defined his role in the researching and development of Krivyi Rig iron-ore deposit. His role is determined in the researching and development of Krivyi Rig iron-ore deposit, progress of iron and steel industries of the South Ukraine. Specified in the article A.M.Pol contribution in the social, cultural and educational life of Katerinoslavshchina in the second half of the XIX.

Keywords: *Alexander Pol, Krivyi Rig iron-ore deposit, Katerinoslav, entrepreneurship, collecting, museology.*

УДК 39 (477.5) (092) «17»

Лариса Шаповал (м. Полтава)

МИКОЛА СУМЦОВ ТА ЙОГО НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Автор статті висвітлює «малоросійську» етнографію за матеріалами М. Сумцова, які маловідомі широкому загалу читачів. Наголошується на широкому діапазоні оцінок наукової спадщини Миколи Сумцова: від захоплень до негативної критики, висновків узагальнюючого характеру. Підсумовуються здобутки народознавця та зазначається, що користуючись багатьма науковими методами вчений досліджує історію письменства, фольклору, етнографії, мистецтва, культури та доносить власні наукові відкриття для найширшого читача.

Ключові слова: *«малоруська» етнографія, історія, фольклор, мистецтво, письменство, науковець, матеріали, думи, пісні, легенди, весілля, джерело.*

Наукова спадщина, загалом діяльність Миколи Сумцова мають широкий діапазон оцінок: від захоплень до негативної критики, часом несправедливих та зневажливих висновків узагальнюючого характеру. Прикладом останнього може бути оцінка доробку вченого, що її висловив у 1963 році історик російської фольклористики М.Азадовський: «Як учений він (М.Сумцов) не був оригінальним; в цілому його діяльність іде під знаком еклектизму: в ранніх працях («Про весільні обряди...», «Хліб в обрядах і піснях» та ін.) він ще поділяв позиції міфологічної школи, а в інших він виступає то представником антропологічної школи, то школи запозичень... Його діяльність не є цілісною, а окремі дослідження суперечать одне одному. Як теоретик Сумцов не зробив великого внеску в науку, але його дослідження досі зберігають свою цінність як багатюще зібрання матеріалів, як важливе у неподиноких випадках першоджерело, бібліографічний опис»[1]. Як бачимо, М.Азадовський висловив чужу і далеку від істини позицію, не врахував ні змісту й значення самих праць М.Сумцова, ні позитивних оцінок його попередників: М.Драгоманова, В.Гнатюка, Є.Кагарова, Д.Багалія, Ф.Колесси, А.Лободи, А.Кримського, С.Єфремова, Л.Білецького, В.Петрова, В.Дашкевича, В.Маланчука, П.Одарченка, Г.Савченка[2]. Сучасні студії спадщини М. Сумцова заперечують догмат М.Азадовського, розкривають чимало теоретичних аспектів досліджень видатного вченого – фольклориста, етнографа, літературознавця, мистецтвознавця, педагога. Відомий сучасний вчений В. Фрадкін наголошує, що місце М. Сумцова «особливе й, на жаль, ще далеко не усвідомлене нами... Було вже безліч спроб дати оцінку його науковим поглядам, внеску в розвиток тих чи інших галузей знання, освіти, культури, але всі вони не дають вичерпного уявлення про цю дивовижну людину... Ще за свого життя він став класиком вітчизняної та світової етнографії, одним із фундаторів наукового українознавства, талановитим дослідником народної поезії»[3]. Характеризуючи розвиток народознавчих студій в Україні, С.Токарєв у монографії «Історія російської етнографії» писав, що найпомітніший етнограф, учень Потебні, Лаврівського, М.Сумцов «за своїми науковими поглядами тяжів до прогресивного крила російсько-українскької інтелігенції. Він був, без сумніву, українським патріотом, але більш поміркованим, ніж «українофіли» Антонович із компанією»[4]. М.Сумцова як фольклориста, етнографа, на наше глибоке переконання, лише починають пізнавати (та й то досить обережно, боячись погрому його спадщини чи з причин власної скромності або наукової недосвідченості) – зазначає М.Дмитренко – Кожен напрям його діяльності потребує монографічного опрацювання, але це, можливо, стане реальним лише після публікації багатотомника його численних праць – як надрукованих, так і неопублікованих досі, що зберігаються в архіві[5]. Спробу першого прочитання наукових праць М.Сумцова здійснив І.Шишов у дослідженні «Українознавець»[6].

Притягальна сила праць М. Сумцова полягає в залученні максимальної кількості джерельного матеріалу, у віднайдені оптимальної методики аналізу цього матеріалу, у порівняльних виходах, що вирізняють своєрідність українських та загальнослов'янських культурних явищ. Вчений уникає прямо-

лінійних дефініцій, особливо в трактуванні «мови» міфів – символіки. Щодо методології, М. Сумцов був прихильником інтегрованих, комплексних підходів до дослідження явищ народної культури, хоч і дехто вважає, що з кінця XIX – початку XX ст. вчений схилився до ідей еволюціоналізму. Це, зокрема, виявилося в тому, що, торкаючись проблеми походження народних повір'їв, дослідник доводив еволюційність їхнього розвитку, застосовуючи так званий метод пережитків. Обсяг досліджуваних матеріалів є настільки масштабним, що на підставі цих праць можна судити про велич науковця.

М.Ф. Сумцов народився 6 (18) квітня 1854 р. в Петербурзі, походив із харківських дворян козацького роду. Науковий творчий шлях як автор розпочинав тоді, коли європейська міфологічна школа згасала, зазнавала трансформацій, впливу нових етнологічних теорій. Поглиблювались порівняльні студії, з'являлися фундаментальні праці О.Потебні, О.Веселовського, монументальні зібрання фольклору Я.Головацького, П.Чубинського, В.Антоновича і М.Драгоманова. На формування М. Сумцова як вченого з енциклопедичним розкриттям таланту мали вплив не тільки праці М.Максимовича, М.Костомарова, О.Бодянського, І.Срезневського, Ф.Буслаєва, О.Афанасьєва, О.Веселовського, А. Кирпичникова, а й численні розвідки, що друкувалися в другій половині XIX ст. в журналах «Основа», «Етнографічний огляд», «Київська старовина», а також в «Університетських вістях», «Читаннях в Історичному товаристві Нестора - літописця», «Працях Київської духовної академії», «Записках Південно-Західного відділу РГТ», пресі Чернігова («Чернігівські губернські відомості», «Чернігівський листок»), Харкова («Пам'ятна книжка Харківської губернії», «Південний край») та інших губернських центрів. Як відзначав В.Фрадкін, «тільки в царині народної словесності спадщина М.Сумцова охоплює майже всі галузки цього великого дерева духовності людства. Від апокрифів і релігійних оповідань, колядок, щедрівок, веснянок, купальських, русальних, жниварських пісень до родинно-обрядових та побутових »[7]. У науковій спадщині М.Сумцова можна простежити певну закономірність: до деяких тем, проблем, постатей вчений звертався неодноразово, впродовж творчого життя. З-поміж «наскрізних» тем, що хвилювали дослідника чи не найбільше, була тема українського весільного обряду, його релігійно-міфологічного, символічного та реалістично-побутового значення. А в українському весіллі «домінуючою формою були вірування й обряди докласового суспільства»[8]. М.Сумцов підходив до аналізу явищ народної культури комплексно, намагався, йдучи від обряду як концентру, простежити синкретизм первісних мистецьких творів, їхню еволюцію в історії, побуті та моралі, відзначати національне, властиве українцям.

Автор статті, висвітлює «малоруську етнографію» за матеріалами М.Сумцова, які маловідомі широкому загалу читачів, що є метою даної розвідки. Його праця за назвою «Современная малорусская этнография», яка побачила світ у 1897 р. присвячена зібранню українських легенд (етнографи П.Іванов і Я.Новицький), статей українських, російських і польських авторів, які подають народні пісні, легенди, казки та прислів'я, зокрема бібліографічний огляд здійснений самим автором[9]. Кілька заміток про українські думи містяться в загальному огляді малоруської етнографії другої половини XIX ст., що подав П. Житецький. Він говорив про нерівномірність і рухомість віршів в думах, велику кількість дієслів, складних речень і синонімічних висловів. «Вибор темы очень удачный, к сожалению, г. Житецкий обходит молчанием такие важные формальные стороны, как повторения, сравнения, общие места, излюбленные тропы и фигуры. При определении формальных особенностей дум не обращено внимания на сродные и сходные явления в славянском этносе» – вказує Микола Сумцов[10]. Цікавими є два розділи – про подорожуючих учнів по давній «Малоросії» і про давні малоруські вірші. Ці два розділи тісно пов'язані між собою і складають ціле дослідження про взаємовплив шкільних віршів і народних пісень із історико-побутовими коментаріями. П. Житецький відмічав вплив віршів на думи, зупиняючись на вертепі, зокрема на його побутовій сфері. «Есть еще одна сторона, совсем не отмеченная г. Житецким, это обратное влияние драм на вирши, доходящее даже до вырождения мистерии в вирши. Последняя глава (VI) состоит из старинной записи дум, по рукописи начала текущего века, принадлежавшей И. Котляревському, с перечеслением вариантов. Всех песен в рукописи 16; из них три думы (« Атаман Матяш», «Вдова Ивана Сирка» и «Разговор Днепра с Дунаем») ранее известны были в небольших извлечениях Костомарова в

«Русской Мысли». Подстрочные указания вариантов несовсем полны… При всем этом «Мысли» г. Ж. составляют ценный вклад в научную литературу о малорусских думах » – зазначає М. Сумцов[11].

Ім'я Василя Петровича Милорадовича постає на сторінках «Современной малорусской этнографии» М. Сумцова як етнографа Лубенщини, автора «Свадебных песен в Лубенском уезде Полтавской губернии» та «Рождественных святков в северной части Лубенского уезда». Етнографічні записи відзначались деталізацією, перевагою цікавих дрібниць і викладом їх в друці. Ці переваги обумовлені високою освіченістю автора і його гарним знайомством із народом. Василь Милорадович народився в 1845 р., дитинство провів на хуторі Пручаї Прилуцького повіту. В 1869 р. закінчив Харківський університет, здобув звання кандидата юридичних наук, деякий час працював помічником присяжного повіреного при Полтавському окружному суді, із 1875 по 1890 рр. мировим суддею в Лубенському повіті. Милорадович добре знався із селянами, був популярний у їхньому колі. Пісень всього налічувалось 259, записані були у північній частині Лубенського повіту, переважно у м. Снятині та в навколишніх селах, недослідженних етнографами. Вони поділялись по порядку весільного ритуалу: «сватовство», «гільце». «Язык совершенно чистый, правильный. Есть довольно большие песни (напр. №39, 67, 237). Вообще, по величине и художественности свадебные песни, собранные Г. М., заслуживают внимания. Весьма нежными и своеобразными представляются песни под №64, 66, 82, 84, 104, 105,112, 163, 242…. Статья г. М. относится к северной Лубенщине и трактует о святках гораздо подробнее, чем о том трактовалось в живых, но слишком малочисленных письмах Носа. Статья г. М. разделена на следущие небольшие главы: Свят-вечир, Риздво, Колядки, Меланка, Щедривки, Гадания, Новый год, Голодный святвечир и Ордань.» – вказує М.Сумцов[12]. Як бачимо, що всі колядки є стародавніми і відносяться до кращих зразків народної словесності.

18 жовтня 1892 р. в Єлизаветграді був відкритий пам'ятник на могилі відомого славіста В. Григоровича. На відкритті були присутні професори Новоросійського університету А.Кирпичников і О.Успенський та викладач місцевого реального училища В. Ястребов. «Древний мудрец, Виктор Иванович, всегда носил в себе искру Божию и тоже искал, – коренного новороссийского туземца, хранителя старины и производителя в великом деле народного самосознания, – искал – и не один раз находил таких туземцев. Какою светлою радостью блестели его глаза, когда говорил он нам о труде одного местного священника по географии и истории края, труде, изобилующим фактическими сведениями, старательно и с любов'ю собранными!» – говорив В.Ястребов[13]. Етнографічний матеріал зібраний ним у двох північних повітах Херсонської губернії протягом десяти років. Херсонська губернія, як видно із опублікованих описів її повітів, окремих селищ (Балай – Одеського повіту, Дмитрівна – Олександрійського) і волостей (Євтеньєвської, Щербановської) – стверджує М.Сумцов, – відрізняється своєрідністю національного складу населення, більшість якого складають «малоруссы»; рядом з останніми живуть білоруси і великоруси, молдавани, німці, поляки, євреї, греки і болгари[14]. Змішаний характер населення відобразився в мові і змісті українських пісень, казок, у вжитку нових елементів і порчі старих. В 1893 р. побачила світ стаття Ястребова «Малоруські прозвища Херсонської губернії», яка вмістила біля 400 прізвищ із поясненням про походження, шукаючи витоки його із особистої і суспільної сфери життя селян. Автор наголошує про значення прізвищ для вивчення мови, про відображення в них уявлень про фізичні і духовні властивості, народних пороках, релігійно-моральних поняттях, про перехід особових прізвищ в топографічні назви, прислів'я, дитячі пісні. Наступного року з'явились «Матеріали по етнографії Новоросійського краю» у двох частинах. У першу – ввійшли повір'я і обряди, а в другу легенди, казки і розповіді. Особливою є структура роботи: уявлення про зовнішній світ включаючи народний календар; народні знання про людину (медицина, демонологія, весілля); легенди, казки і топографічні назви з поясненнями та предметний покажчик. Цікавими є повідомлення про писанки, замовляння, подробиці народного побуту, зокрема прокляття і сварки, освячення криниць, дитячі жарти, народні карточні ігри. Казок, легенд і анекдотів нараховувалось біля 41 од., зміст яких був відомий народу, зокрема казки про баранчика, чортів, двох братів, змія, діда та бабу, залізного вовка, лиху жінку тощо[15]. В той же час як етнографічні праці Ястребова знайомлять нас

із північною частиною Херсонщини, Софія Андріївна Чернявська подає цікавий матеріал для ознайомлення з півднем Херсонської губернії, із побутом, повір'ями і піснями жителів села Білозерки Херсонського повіту, – наголошує М.Сумцов. Її збірник, обсягом біля 3-х друкованих аркушів виданий у 1893 р. Матеріал зібраний у 1888-1889 рр., по етнографічній програмі Російського Географічного товариства поділяється на календар і збірник народних пісень поряд із описом вказаного села. Сюди ввійшли 112 весільних пісень, що відтворюють весільний ритуал, 82 рекрутські, солдатські, чумацькі і сімейні пісні. Даючи детальну характеристику даного збірника, М.Сумцов вказує на повноту, змістовність та називає його першим великим жіночим вкладом в етнографію[16]. Вчений згадує у «Современной малорусской етнографії» працю М. Комарова, що є новою збіркою «малоруських» приказок, загадок і замовлянь. Михайло Федорович Комаров народився в м. Дмитрівці Павлоградського повіту Катеринославської губернії, виховувався в Катеринославській гімназії, потім в Харківському університеті, де закінчив курс юридичного факультету в 1897 р., служив при острогожському повітовому суді, потім був присяжним повіреним в м. Острогожськ, а потім в Києві з 1883 р. нотаріусом в Умані і Одесі. У 60-х рр. Комаров був учителем сільської школи в с. Гаврилівці Ізюмського повіту Харківської губернії де розпочав збирати твори усної народної творчості, зокрема два варіанти думи про Саву Чалого. Частина матеріалів, що збереглись у нього видані у 1891 р. в «Новій збірці». Збереглись значні матеріали для російсько-українського словника, які наприкінці XIX ст. друкуються як додаток до галицької «Зорі» під назвою «Російсько-український словник» упорядниками якого є М. Уманець і О.Спілка.

Даючи опис «малоросійської» етнографії, вчений згадує другу і третю книги «Київської старовини» 1886 р., де друкувалась стаття «Турецькі анекдоти в українській народній словесності», автором якої був П.Кузьмичевський. Взаємодію у мові, одязі, начинні, кухні автор відмежовує у анекдотичний відділ народної словесності[17]. Стаття Кузьмичевського «Малороссийськие песни об освобождении крестьян» побачила світ у четвертій книзі «Київської старовини», в якій містяться пісні про кріпосне право («Ой летіла зозуля», «Пісні радості») австрійського походження[18]. Восьма і десята книги «Київської Старовини» містить велику статтю «Шелудивый Буняка в украинских народных сказаниях» даного дослідника, яка складається з чотирьох частин. У літописах і переказах Буняк змальований ворогом народу, чарівником, підрублена голова якого хотіла зникнути. П. Кузьмичевський вважає переказ про Буняка, іранські легенди про Джемшиді, Арімані і Дагакі, відголосками темними і заплутаними: з однієї сторони – від довготривалого перебування їх в народному середовищі, з другої – вони дійшли сюди не прямо через племена, які населяли південно-руські степи. М.Сумцов зазначає: «Не смотря на обширную эрудицию автора, на массу фактических доводов, мы затрудняемся принять этот вывод, по шаткости и загадочности иранских образов о Варе и Джемшиде[19]. Автор, переймаючись порівняльним методом дослідження, ввів багато другорядних літературних мотивів.

Ім'я Івана Франка було не досить відоме в Росії наприкінці XIX ст., а на Галичині відігравало неабияку роль – як белетриста, публіциста і етнографа. Популярність вченого, зумовлена видавництвом власних праць на сторінках газет «Світ»(1881), «Народ» (1890), а з 1894 р. журнал «Житіє і Слово», де вагоме місце відведене розвідкам для етнографів. Із статей історико-літературних значне місце займає стаття про Івана Вишенського у «Київській старині»[20]. До етнографії І.Франко виявив нахил із молодих років, будучи гімназистом наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. Із 1878 р. Франко в польських газетах, переважно у «Львівському кур'єрі» писав повісті на різні теми економічного і юридичного побуту селянського населення. Деякі із них були перекладені на російську мову в «Київській старині» 1889 р. М.Сумцов у роботі «Современная малорусская этнография» подає детальну характеристику творам Івана Яковича, наголошуючи на белетристиці і драматургії, які пов'язані із живою дійсністю[21].

Етнографічні статті О.К.Волкова розпорошені по маловідомим російським і закордонним виданням, зокрема в «Трудах III-го археологічного з'їзду» на тему південноросійської орнаментистики, побратимства. Предмет дослідження цікавий тим, що наголос стоїть на повній розробці орнаментистики. Автор називає «малоруські» прикраси на хатах,

дерев'яних і гончарних виробах, писанках; дає опис візерунків вишивки на одязі, виокремлюючи геометричний, рослинний, зооморфний орнаменти. Слід відзначити, декілька ґрунтовних зауважень М.Сумцова, щодо народного мистецтва – як воно відобразилось у вишивці та місцевих особливостях[22]. У статті про побратимство на Україні наводиться два свідчення пані Ганенко про Єлизаветський повіт і священника Сорокіна про побратимство в Олександрійському повіті, наголошуючи на витоки останнього від скіфів за свідченням Геродота. Волков у 1891 р. друкує дві замітки про болгарські та українські повір'я, де згадуються нещасливі прикмети: вирушати в дорогу з понеділка, спотикання чи зупинка коней, зустріч із зайцем, із жінкою, що несе пусті відра, із священиком. Дослідник знайомить в свій час західних вчених із українськими весільними обрядами, характеризуючи всі цикли весільної обрядовості[23]. У 12-й частині книги міститься загальний огляд весільного ритуалу з короткими науковими коментаріями, зокрема вказується на релігійну і юридичну сторони весілля, час укладення шлюбів, риси гетеризму і матріархату. М.Сумцов наголошує, що автор при вивченні українського весілля слідує порівняльному методу; але при цьому всі порівняння і пояснення відносить у під строкові посилки, у дрібний шрифт, від чого згущується краща частина дослідження. Із особистих зауважень видатного етнографа, слід відмітити детальний бібліографічний огляд творів О.Волкова, де мова йде про «пробный брак», обрядове застосування вінка, «одарювання» священика чи поміщика, звичаї відносно розбивання чаші, посипання зерном, перейми, обмін обручками, весільний поцілунок, обрядове зв'язування молодих, вживання півня, освячення шлюбного ложа, огляд одягу нареченої, зняття чобота, заходи проти немочі нареченого, звичай «смолити молоду», значення червоного кольору, про танці, час укладання шлюбів, продаж наречених на ринках, значення старости і дружби[24]. Короткий предметний покажчик, складений М.Сумцовим полегшив користування книгою О.Волкова для широкого загалу. Наприкінці XIX ст. існувало багато досліджень про весільні обряди, зокрема весільні пісні. Вагомими працями, що друкувалися у Етнографічному збірнику були статті Довнар-Запольського і Охрімовича. «При всем том, остается еще много пробелов. Менее всего изучены свадебные песни, должно быть потому, что изучение их, при подавляющей массе сырого материала, сопряжено с большой затратой труда и времени. Затем, остается немало обрядов, обычаев, целых свадебных действий, темных и загадочных. Из данных методов исследования свадьбы мне представляется наиболее удобным и наиболее плодотворным метод, принятый Довнар-Запольским и Волковым – изучение свадьбы в последовательности главных актов, сравнительно, как они проявляются у разных народов, с попутным сводом наличных в печати мнений об их происхождений и значении. Метод Охримовича состоит в введении малорусского этнографического материала в рамки научных теорий выдающих западных ученых – (Баховена, Тайлора и др.) по истории развитии семьи, например в рамки гетеризма, матриархата. Попутно при этом освещается и малорусский этнографический материал, но рядом идут преувеличения, увеличения и натяжки» – зазначає М.Сумцов [25].

За підписом О. Кондратовича в Київській старині 1883 р., книгах 1,2,4 надрукована велика стаття «Задунайська Січ по місцевим згадках і розповідях». Автор користувався переважно повідомленнями старого оповідача Коломійця, спогади якого стали основним джерелом цінних етнографічних матеріалів, які мають вид історичної оповідки, літературних творів. Історичні перекази, записані Кондратовичем із народних вуст та історичні пісні, найбільш багато численні, надають подвійне значення зазначеній статті як цінного посібника для історії і етнографії в їх взаємозв'язку. Досить детально розповідається про внутрішні порядки Задунайської Січі, які нагадують запорозький устрій; про жорстоку боротьбу задунайських січовиків із сусідами. Із слів різних осіб записані історичні пісні про запорожців: «Дозволь батьку отамане», «У славній Січі», «Ой тисяча сімсот дев'яносто першого року», «Ой чого, чого запорожці», «Ой, боже ж наш милостивий», «Ой повійте, вітри, та всі низові», «Ой, москалю, ой москалю», «Ой, крикнула лебідочка із степу леттечі», «Ой наробили та славні запорожці», «Закричала ластівонька», «Ой летіла бомба», «Ходив, блудив молодий козак» (донська), «Ой у полі криниченька», «Ой да Дунай річка та широка», «Були у нас хлопці» (із казок про дурних людей), «Ой у полі шелем-белет». М.Сумцов наголошував, що ці пісні можуть увійти для майбутнього збірника українських історичних

пісень XУIII ст., розпорошених по різним маловідомим виданням. Загалом книга О.Кондратовича є цінним етнографічним матеріалом для науковців [26].

Отже, на основі досліджених матеріалів М.Сумцов робить ряд актуальних висновків, а саме: релігійно-міфічний елемент найкраще зберігся в українському весіллі; основними рисами цього весілля є м'якість, ніжність, чуйність, пошана до жіноцтва. Щедрим для вченого був 1886 рік. Одна за одною виходять етнографічні розвідки, що дістали найвищі поцінування визначних етнологів. Етнографічна студія М.Сумцова – це, по суті, спроба в українській науці розкрити еволюційний поступ Слобожанщини протягом трьох століть. Дотримуючись хронологічного принципу у викладі матеріалу, дослідник подає спочатку спомини про слобожан, зафіксовані у фольклорі та писемних джерелах за сто років; потім перед читачем вимальовується досить докладний і розлогий опис особистого, родинного, громадського життя, розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі, відтак – світогляду, право знання та культури. Науковець ретельно стежив за етнографічною літературою, за розвитком міфологічних теорій, течій, оперативно відгукувався на кожну зміну в напрямах етнографічних дослідів. Як справедливо зазначав В.Петров, праці М. Сумцова, зокрема «Современная «малоросийская» етнография» є своєрідним літописом української етнографії, вони дають передусім багатий і цінний критико-бібліографічний матеріал. Власне, на підставі його досліджень маємо уявлення про стан і розвиток етнографії за останні п'ятдесят років XIX століття[27].

Підсумовуючи здобутки народознавця Миколи Сумцова, зазначимо, що користуючись багатьма науковими методами, досліджуючи історію письменства, фольклору, етнографії, мистецтва, культури, він намагався зробити свої наукові відкриття максимально доступними для найширшого читача. Основним матеріалом для фольклористично-етнографічних студій М.Сумцова були сучасна йому народна поезія, звичаї та обряди, про що досить лаконічно, науково об'єктивно висловився В.Гнатюк: «Стоячи на строго науковому ґрунті, він уникав хибних і фантастичних висновків своїх багатьох попередників і, порушуючи різнопланові теми, відкривав нам душу народу, його психіку, які взяті разом, складають суму тих ознак, що вирізняють народ від народу, націю від нації і дають цінний матеріал для вияснення ідеї національності»[28] Через аналіз величезного обсягу історичного й літературного матеріалу М.Сумцов доводив у праці «Современная малорусская этнография», що впродовж багатьох віків прагнення українського народу були спрямовані на відстоювання релігійних, політичних і культурних проявів національної самобутності.

Джерела та література

1 *Азадовский М.К.* История русской фольклористики: В 2-х томах. – Т. 2. – М.: Наука,1963. – С.281-282.

2 *Багалій Д.* Наукова спадщина акад. М.Ф. Сумцова // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С.162-171; Єфремов С. Історія письменства в працях акад. М.Ф.Сумцова // Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К., 1993. – С.281-286; Одарченко П. Сумцов Микола // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж; Нью-Йорк, 1976. – Т.8. – С.3102; Петров В. М.Ф. Сумцов як історик етнографії // Записки Іст. філол. відділу УАН. – К., 1926. – Кн.7-8. – С.7-15; Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – К.: Либідь, 1998. – С.152; Камінський В. Етнографія та її питання в працях академіка М.Ф. Сумцова // Записки іст.- філол. Відділу УАН. – К., 1926. – Кн.7-8. – С.16-46; Маланчук В.А. М.Ф. Сумцов як етнограф // Народна творчість та етнографія, 1979. – № 2. – С.51-55; Савченко Г.О. Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М.І.Сумцова (1854-1922): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993.

3 *Фрадкін В.* Спадщина Миколи Сумцова // Сумцов М.Ф. Слобожанє: Історико-етнографічна розвідка / Підгот. тексту й мовна ред. Л.Ушкалова. – Х.: Акта, 2002. – С.260.

4 *Токарев С.А.* История русской этнографии. – М., 1966. – С.317.

5 *Дмитренко М.* Видатний український народознавець Микола Сумцов // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 3. – С.11.

6 *Шишов І.* Українознавець: спроба першого

прочитання наукових праць М.Ф.Сумцова. – Х.: Майдан, 2000. – 136 с.
7 *Сумцов М.Ф.* Слобожанє: Історико-етнографічна розвідка / Підгот. тексту й мовна ред. Л.Ушкалова. – Х.: Акта, 2002. – С.12.
8 *Дмитренко М.* Видатний український народознавець Микола Сумцов // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 3. – С.13.
9 *Сумцов Н.* Современная малорусская этнография. – К., 1897. – 85 с.
10 Там само. – С.5.
11 Там само. – С.8, 10.
12 Там само. – С.11.
13 Там само. – С.15.
14 Там само. – С.17.
15 Там само. – С.21.
16 Там само. – С.23.
17 Там само. – С.25.
18 Там само. – С.27.
19 Там само. – С.28.
20 Там само. – С.35.
21 Там само. – С.36-38.
22 Там само. – С.39.
23 Там само. – С.41.
24 Там само. – С.42-43.
25 Там само. – С.44.
26 Там само. – С.46.
27 Народознавчі студії Миколи Сумцова // Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: У 2-х ч. Ч.2. Навч. посібник. – К.: Либідь, 1995. – С.105.
28 Там само.

Лариса Шаповал

Николай Сумцов и его народоведческие исследования

Автор статьи освещает «малороссийскую» этнографию по материалам Н. Сумцова, которые менее известны читателю. Ударение ставится на разнообразие оценок научного наследия Н. Сумцова, выводы обобщающего характера. Суммируются достижения народоведа в изучении истории писательства, фольклора, этнографии, искусства, культуры, что достигается через научные методы познания, привнося при этом собственные открытия для широкого читателя.

Ключевые слова: *«малороссийская» этнография, история, фольклор, искусство, писательство, ученый, материалы думы, песни, легенды, источник.*

Larysa Shapoval

To the history of maloryskoy ethnography (after Mykola Sumtsov's stuft).

The author of the article is shoving «maloryskaya» ethnography after showing of M. Sumtsova, that are little known to the readers. It makes stress on the wide diapason of markes scientific heritage. Mykola Sumtsov: from animation to sharp chriticism, conculusions . It summarizing echievements of etnolog and notes, using a lots of scientific methods, scientist discoreveres the history of writing, ethnography, art, culture and makes own scientific discovery for the widest wader.

Key words: *«moloryskaya» ethnography, history, folklore, art , writing, scientist, stuff, dumas, songs, legends, weddings, source.*

VI
МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ: історія та проблеми сучасного

УДК 39(477.75):001.891–057.4 1920–1930

Улькера Асанова (м. Одеса)

СТВОРЕННЯ НОВИХ ЕКСПОЗИЦІЙ У КРИМСЬКИХ МУЗЕЯХ (ПЕРША ПОЛОВИНА 20-Х рр. ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті на підставі сукупності архівних джерел здійснюється аналіз діяльності керівних органів Радянської влади, що опікувалися збереженням пам'яток культурної спадщини та розвитком музейної справи. Розглядається робота Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР та КримОХРИСу в період реорганізації мережі музейних установ Кримської АСРР (перша половина 20-х рр. ХХ ст.). До наукового обігу вводиться новий корпус архівних документів, що висвітлює процес реорганізації, реконструкції та відновлення музейних експозицій у музеях кримських міст.

***Ключові слова:** музейна справа, Кримська АСРР, Музейний відділ Головнауки Наркомосу РСФРР, КримОХРИС, музейна експозиція, анкети.*

Підсумком громадської та меценатської діяльності з розвитку музейної справи в Криму до часу встановлення Радянської влади наприкінці 1920 р. стало функціонування музеїв у Бахчисараї, Євпаторії, Керчі, Сімферополі, Феодосії, Ялті. За більш ніж сторічний період роботи кримських музеїв як установ, що мають особливе призначення, сформувалася їхня спеціалізація і певний рівень наукової роботи. Проте одним із головних організаційних недоліків залишалася відсутність єдиної системи керівництва музейною роботою. Період 1917-1920 рр. наочно продемонстрував регресивний вплив відсутності схеми контролю за роботою музейних установ. Музеї в містах Криму та їх співробітники залишилися цілком без засобів до існування, здійснення ж наукової та експозиційної діяльності в умовах постійної зміни влади не було можливим. Реалії Громадянської війни – голод, розруха, мародерство – стали характерною особливістю виживання музеїв Криму. Остаточне встановлення Радянської влади в Криму відкрило новий якісний етап в організації музейної справи на півострові. У регіональному контексті музейні установи зазнали масштабної та докорінної реорганізації, розробленої протягом 1918-1920 рр. в музейній сфері губерній РРФСР. Загальнодержавне керівництво цим процесом здійснювалося за допомогою Музейного відділу Головнауки Наркомосу РРФСР, у Кримській АСРР офіційним представником центральної контролюючої установи став Кримський відділ зі справ музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи і народного побуту (Кримохрису)[1]. Поряд із суто організаційними та адміністративними заходами Музейного відділу Головнауки Наркомосу РРФСР і Кримохрису невивченою проблемою залишається робота контролюючих державних установ з реконструкції, реорганізації та відтворення експозицій музеїв у містах Криму. Це й становить актуальність теми нашого дослідження. Висвітлення цього сюжету на основі нових документів, зосереджених у фондах Державного архіву Російської Федерації (м. Москва), введення до наукового обігу корпусу неопублікованих матеріалів є метою даної публікації. Особливості зосередження культурного життя в регіоні навколо декількох міських центрів зумовило концентрацію музейних установ у дорадянський період у повітових містах Криму. Різноманітність форм організації музейної справи на місцях можна простежити за відповідною звітною документацією, що є результатом оглядів та обстежень міських музеїв Криму в 1922-1923 рр. Найбільш документально забезпечені в цьому контексті музеї Ялти. Протягом 1922-1923 рр. були здійснені необхідні заходи щодо з'ясування стану цих установ. Так, восени 1922 – на початку 1923 рр. керівники музеїв заповнили та відправили анкети, розроблені Головнаукою. 15 вересня 1922 завідувач Ялтинського охрису А.Г. Коренєв надав таку інформацію про Ялтинський художній музей до контролюючого органу в Москву. Зазначена установа розташовувалася в Ялті на вулиці Аутській, буд. 33, в окремому спеціальному приміщенні, яке було обладнано у 1920 р. Музей мав статус установи самостійного характеру, підлеглої ялтинській

структурі Кримохрису, та мав художню спеціалізацію.

Автор анкети вказав на відсутність музейного бюджету, до того ж там працювали сам завідувач – А. Г. Коренєв і науковий співробітник. Масштаби установи ставали очевидними при перерахуванні кількості експонатів, зосереджених у кожному з відділів музею (автор анкети спеціально акцентував увагу на тому факті, що кожний вид експонатів може бути оформлений в окремий відділ). Згідно з переліком у музеї було в наявності: 30 скульптур, 700 картин, 300 гравюр та репродукцій, 1.000 предметів із порцеляни, фаянсу та скла, 20 килимів, 250 зразків меблів, 100 предметів – із бронзи та інших матеріалів. Загальну арифметичну кількість експонатів А.Г. Коренєв визначав у 2.900 штук[2]. Очевидно, що безсумнівно високий рівень представленої колекції, яка підлягає оцінюванню навіть за кількісними показниками, свідчить, наскільки активною була діяльність Кримохрису та його підрозділів із концентрації музейних цінностей саме в Ялтинському регіоні, що дозволяє визначити загальні розміри реквізицій і вилучень, та припустити якою була б якість музейних колекцій у разі повного вилучення цінностей тільки з музейною метою. Також в анкеті А.Г. Коренєв зазначив, що в музеї немає таких допоміжних підрозділів як бібліотека, архів, музейний фонд, а основна робота музею зводиться до реєстрації та обліку «художньо-історичних предметів» і здійснення виставок та екскурсій. Рівень середнього відвідування закладу його керівник зводив до цифри 30 осіб на день. Очевидно, матеріали анкети спонукали чиновників Головнауки Наркомосу РРФСР до проведення безпосередньої виїзної перевірки установи. 20 серпня 1923 такий огляд був проведений інспектором Головнауки Наркомосу РРФСР, ім'я якого не збереглося в документі. Стан музею аналізувався за кількома параметрами, зафіксованими в акті огляду[3]. Відповідно до цих пунктів з'ясовувалося наступне: музей іменувався Науковим музеєм Ялти, займав те ж приміщення (спеціально обговорювалося, що дане приміщення – колишня дача дворянської родини Борятинських), утримувалося в належному порядку, не потребувало «великого ремонту». Основну частину обстановки, згідно з документом, складали речі, що належали колишнім власникам, частина речей «господарського характеру» була отримана музеєм з інших джерел після його утворення. Кількість експонатів обмежувалася цифрою в 3.000 предметів, при цьому вказувалося на наявність певного запасу, що використовувався для оновлення експозиції. Відділи музею ділилися за такими напрямками: відділ порцеляни, відділ мармуру, творів Сходу, картинна галерея тощо. Таким чином, був обраний змішаний принцип формування експозиції як за характером матеріалів, так і за їх походженням і видами. Спеціально зазначалося, що експонати підібрані систематично, «в організацію музею внесено багато знань і любові ... установа справляє дуже приємне враження». Окремо наголошувалося, що музей забезпечувався співробітниками охрису, які при доставці експонатів протоколювали процес обліку музейних цінностей у хронологічному порядку. Також у музеї відбувався процес інвентаризації експонатів, який на момент складання акта охопив більше, ніж 1.000 предметів, описаних та промаркованих відповідним чином. Прибутки установи складалися з наданих державних коштів (проте не зазначалося, який саме орган влади фінансував роботу музею), а також із вхідної плати, що стягувалася музеєм у таких розмірах: індивідуальні відвідування – 20 рублів з людини, екскурсії та співробітники установ Наркомату Освіти – 15 рублів, учні – 3 рубля, а учні Криму – безкоштовно. Середній прибуток від відвідувань, враховуючи, що основний наплив екскурсантів у весняні та літні місяці, а взимку спостерігалося затишшя, становив 100 рублів на день. Одержані кошти здавалися в касу Ялтинського охрису і розподілялися відповідно до потреб усіх музейних установ міста. У штаті установи було три людини – завідувач А. Г. Коренєв, його помічник – Костромін і співробітниця В.М. Костроміна. При цьому наголошувалося, що сплачується 6 одиниць, проте обслуговування музею забезпечується вищеназваними співробітниками, їх робота в документі називалася зразковою.

Звітна документація з реєстрації відвідувачів, талони відвідування і відповідний контроль руху коштів згідно з виданими талонами відвідувань, відомості про платню складалися в музеї у відповідному порядку. У резюме акта зазначалося, що музей «добре організований, вміло керується і, безсумнівно, приносить велику просвітницьку користь», також зазначалося, що правильно підібрана експозиція може «служити посібниками при

читанні популярних лекцій та проведенні наочних уроків»[4]. У цілому, дані двох документів демонструють безпосередній процес розвитку роботи окремо взятої установи, дозволяють простежити динаміку його роботи у короткий термін, виявити очевидний прогрес, що став можливим як завдяки постійній увазі контролюючих органів Москви, участі Кримохрису, так і, в першу чергу, завдяки подвижництву його співробітників. Такий же порівняльний аналіз можна зробити щодо стану та розвитку Будинку-музею А. П. Чехова в Ялті та Лівадійського палацу-музею в 1922-1923 рр. Перша установа з моменту заснування в 1904 р. носила назву «Дача-музей імені А. П. Чехова», розташовувалася в районі Верхньої Алупки, на вулиці, що носила ім'я письменника. Підкреслювалося підпорядкування регіональному охрису. Спеціальне приміщення музею обмежувалося дачею власника. Щодо фінансування закладу прямо зазначалася відсутність будь-яких джерел фінансування, окрім «жалюгідних коштів завідувача» – рідної сестри А. П. Чехова – Марії Павлівни Чехової, яка й склала анкету, а також зазначила себе відповідальною особою музею у зв'язку з особистою ініціативою щодо його створення. В якості співробітників музею були зафіксовані завідувач (спеціально відзначалася наявність вищої освіти), сторож і прибиральниця. Характер музею завідуюча визначила як «художній», очевидно з причини відсутності в музейній класифікації того часу категорії меморіальних музеїв. Кількість експонатів зводилася до 1.015 предметів, було зазначено, що ці експонати пов'язані безпосередньо з життям А. П. Чехова та його перебуванням у Ялті, окремо зверталася увага на надходження до музею колекції експонатів сучасника і друга А.П. Чехова – відомого російського художника І.І. Левітана в кількості 50 предметів. Допоміжні установи були представлені «класичною бібліотекою», певна частина якої в ранній час була віддана Таганрозькій міській бібліотеці імені А. П. Чехова, також зберігся архів, частина якого, згідно з документом, також вже була віддана до Музею А.П. Чехова в Москві[5]. Відповідно до огляду 1923 р. за участю інспектора Головнауки Наркомосу РРФСР, Будинок-музей А.П. Чехова розташовувався в садибі у два з половиною поверхи, складався з восьми кімнат, у чотирьох з яких була представлена експозиція, присвячена життю і творчості письменника. Необхідність негайного ремонту була зафіксована в колишній спальні письменника, де тріснула стіна, також у різних місцях мали місце протікання покрівлі. Біля основного будинку знаходився одноповерховий флігель, загальна площа садиби становила 680 сажнів. Штатні одиниці в будинку-музеї залишалися без змін, проте було відмічено наявність державного фінансування (знову без вказівки органу влади, який здійснював його), також джерелом прибутку було стягнення плати за відвідування музею. Звітна документація і бухгалтерські папери знаходились у належному порядку. З огляду будинку-музею була сформульована досі актуальна проблема даного музейного закладу: будинок-музей становив собою «звичайну ялтинську дачу, побудовану на повзучому ґрунті», що тягло за собою постійну загрозу цілісності будови. Зазначалося й те, що «її утримання коштує не менше (а можливо й більше), ніж утримання будь-якого Ялтинського музею». Пропонувалася при цьому й можливість виправлення зайвої матеріальної витратності утримання будинку-музею. В акті вказувалося на відсутність експлуатації флігеля і кімнат дачі, в яких не була влаштована експозиція, їх правильне використання, на думку перевіряючих, могло б «дати повну можливість утримувати весь будинок без витрат з боку держави»[6]. Очевидно, це формулювання говорить про пропозицію керівникові будинку-музею розширити експозицію, створити на базі будинку-музею вузької спеціалізації повноцінного історико-літературного музейного комплексу.

16 січня 1923 р., відповідаючи на запит Головнауки Наркомосу РРФСР, завідувач Ялтинського охрису А. Г. Коренєв надав відомості про стан Лівадійського палацового комплексу. Підкреслювався самостійний характер музею, його регіональний статус як музею Ялтинського округу. Стосовно забезпечення спеціальними будівлями була відмічена наявність двох палаців – малого – колишнього російського імператора Олександра III і великого – його наступника Миколи II. Часом заснування музею називалося його прийняття на облік органами охрису влітку 1922 р., а фінансування забезпечувалося тільки «місцевими засобами Кримохрису». Відповідальною особою було визначено Саву Корнійовича Онищука, який обіймав посаду завідувача палаців. Окрім керівника установи в штаті також значилися шість сторожів, інші одиниці

були вільні через відсутність коштів на їх утримання. Особливо підкреслювався характер музейного комплексу – «історична пам'ятка». Експонати даного музею перебували у природному стані – в анкеті було зазначено, що в кімнатах палацу перебувала первісна обстановка, а таких приміщень у великому палаці було 58, а в малому – 26. Також вказувалося на відсутність будь-яких допоміжних підрозділів і до того ж стояв прочерк у пункті щодо проведеної роботи, очевидно, дослідницького характеру. У свою чергу, показовою була цифра відвідування даної пам'ятки історії і архітектури – називалася цифра 400-500 осіб на місяць[7]. В Акті огляду за 1923 р. відзначалося, що «обидва палаци, як із зовнішнього боку, так і всередині утримуються в повному порядку».

Особливу увагу було приділено інвентарному забезпеченню музейного комплексу: відзначалося збереження первісних інтер'єрів, забезпеченість кожної кімнати інвентарною книгою з фотографічним додатком до неї. Загальна інформація про інвентарі також була зібрана в загальній книзі з описом предметів по кімнатах. Зазначалося також, що особливо цінні килими, присипані нафталіном для збереження, опечатані в окремому приміщенні. Разом із тим, було вказано і на відсутність водопровідного забезпечення та електричного освітлення палаців. В акті зверталася увага на те, що великий (новий) палац при зміні влади в роки Громадянської війни піддавався вилученню цінностей, головним чином – «цінних речей» (очевидно, під цим формулюванням необхідно розуміти предмети, що містять дорогоцінні метали, або безпосередні пам'ятки мистецтва) і картин. Обстановка ж кімнат палаців практично не постраждала. У палацовому комплексі був налагоджений чіткий механізм доступу відвідувачів: музей був відкритий по вівторках, четвергах, суботах та неділях з 15 до 18 години вечора. В акті була відображена статистика відвідувань: за 19 днів серпня 1923 великий палац відвідало 1.547 осіб, із них 925 осіб заплатили по 30 рублів за огляд музею. Решта відвідувачів перебували в палаці як екскурсанти і внесли менші суми. У свою чергу, малий палац відвідали 587 осіб за ціною 20 рублів з людини і 556 осіб, заплативши по 15 рублів. Акт фіксував і сезонну особливість роботи палацового комплексу – в зимові місяці відбувався відтік відвідувачів (наприклад, січень – 48 відвідувачів, лютий – 103) і пожвавлення цього процесу в березні (430 осіб). Звітна документація не викликала нарікань перевіряючих. Щодо необхідності ремонту приміщень, було вказано на проведення фарбування даху малого палацу, що, на думку укладачів акта, можна було зробити за рахунок зібраних за відвідування грошових коштів, які визначалися як «значна сума». Штати комплексу налічували 8 осіб, шестеро з яких були сторожами, а також займалися прибиранням приміщення. Завідувачем палаців був М. Тихий, зберігачем – С. К. Онищук. У загальному висновку зазначалося, що «палаци утримуються в повному порядку»[8].

Огляду в 1923 р. також підлягав Природно-історичний музей в Ялті. Він, згідно з актом огляду, був наступником Музею Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу, заснованого в 1893 р. У 1919 р. заклад було переведено до приміщення колишньої Ялтинської гімназії, де він зайняв цілий поверх, що дозволяло охарактеризувати його як «цілком достатній і дуже зручний». Штат музею складався з завідувача М.М. Решеткіна, препаратора Весніовської та служителя Соколової. Основними функціями музею в акті називалися обслуговування індивідуальних відвідувачів (платили 15 рублів), екскурсій (по 2 рублі з особи), учнів Криму (мали безкоштовний доступ). Згідно зі статистикою відвідувань, за період квітня-червня 1923 індивідуальних відвідувань було 1.349, а екскурсантів – 1.141 осіб. При музеї була бібліотека, що налічувала до 5.000 найменувань книг та інших друкованих джерел. Книгозбірня обслуговувала ялтинських викладачів, однак коло її користувачів було вузьким: на момент проведення огляду абонентами в ній значилося десять дослідників. Стосовно інвентаризації матеріалів музею були висловлені зауваження: так, музейні експонати були проінвентаризовані тільки під номерами, без наукового опису, допоміжний інвентар був неповним, були речі, не внесені до інвентарю. Зазначалося також, що інвентар бібліотеки (очевидно, мався на увазі каталог книг та видань) був складений тільки навесні 1923 р. Звітна документація у Природно-історичному музеї Ялти також велася тільки з поточного року: реєстрація відвідувачів почалася з березня, а касова книга – з серпня 1923 року. Разом з тим, незважаючи на зазначені недоліки, загальний висновок вказував на «позитивну цінність», підставою цього стала наявність в

експозиції не тільки профільного, але й краєзнавчого значення[9].

Завершальним в поданому описі є акт огляду Східного музею. Дана установа розташовувалося в триповерховій садибі – колишньому Палаці Еміра Бухарського. Безпосередньо під музей було відведено сім кімнат, також п'ять кімнат на нижньому поверсі будівлі експлуатувалися «на користь музею», а на верхньому поверсі три кімнати були зайняті завідувачем музею Й. О. Роджеро. Спеціально зверталася увага, що в останніх обстановка складалася з меблів, що належали безпосередньо Еміру Бухарському. Окрім протікання даху, що незначно пошкодило стіни палацу, загалом приміщення музею непогано збереглися. Особливо підкреслювалося також, що внутрішня обробка деяких кімнат палацу мала музейний характер. Змістом експозиції, згідно з актом, були речі, «які мають яке-небудь відношення до творчості Сходу», передані до музею стараннями органів охрису. Також було відзначене надходження з Лівадійских палаців великої кількості килимів і меблів з інкрустаціями. Ще одним джерелом поповнення музейних експонатів були названі речі з «безхазяйного інвентарю», які очевидно втратили своїх господарів у роки Громадянської війни. Доступ відвідувачів до музею здійснювався щоденно, плата становила 15 і 10 рублів з людини для різних категорій. До звітної документації претензій виявлено не було. До штату співробітників входили вже згадуваний завідувач Й. О. Роджеро, співробітник Медер та сторож Левицький. У якості висновку було зазначено, що приміщення палацу має «безсумнівно художню цінність», а збереження в ньому музейної установи уявлялося бажаним[10].

Аналогічна акція складання анкет на вимогу Главнауки Наркомосу УРСР була проведена і музейними працівниками в Севастополі протягом осені 1922 – зими 1923 рр. Так, керівник музейних установ Севастополя, завідувач міського охрису Л. О. Моісеєв склав необхідні звіти. Як особливість розвитку музеїв міста варто відзначити централізований принцип їх адміністративного підпорядкування. Згідно з анкетними даними самостійний характер мав тільки «Музей Херсонеських розкопок», його філією був «Музей Севастопольської оборони», а «Панорама Штурма Севастополя 6 червня 1855 р.» була допоміжною установою при «Музеї Севастопольської оборони». Такий характер співпідпорядкованості визначав принцип єдиного керівництва. Воно здійснювалося в усіх трьох установах Л. О. Моісеєвим.

Відносно «Музею Херсонеських розкопок» (приводилася й інша назва – Херсонеський музей і розкопки Херсонеса Таврійського) була надана така інформація: заснований у 1888 р., має низку будівель в особливій огорожі, представлений був бюджет, виділялося в довоєнний період – 10.000 рублів золотом, окрім особистого утримання директора, що здійснювалося з коштів Імператорської археологічної комісії. Відповідальною особою музею визначався його завідувач, також у штатах значилися: вчений зберігач, науковий співробітник, археологічний десятник і доглядач будівель, 2 служителі при музеї і лапідаріум, кучер-двірник, нічний сторож, три наглядача. Усього ж штат складався з 11 осіб. Л. О. Моісеєв зазначав, що музей має археологічний профіль, його фонди містять більше десяти тисяч експонатів. Усі допоміжні відділи працювали: архів, бібліотека, музейний фонд (містив понад 200.000 предметів, знайдених на території розкопок з 1888 р.), тільки фотографічна і хімічна лабораторії через вилучення фотоапаратів Севастопольської ЧК та зношеності устаткування не здійснювали свою діяльність. Дослідною роботою музею Л. О. Моісеєв назвав проведення археологічних досліджень на Херсонеському городищі та на його околицях, розкопок у Євпаторії, на Мангуп-Кале та на інших пам'ятниках гірського Криму. За період з середини квітня до середини серпня 1922 р. було зареєстровано 375 відвідувань, крім екскурсій і групових поїздок[11]. У відношенні «Музею Севастопольської оборони» була зафіксована така інформація: установа розташовувалася в окремому будинку за адресою: вулиця Катерининська, будинок 9; вказувався статус музею як філії. Часом заснування називався 1871 р., переїзд з окремого приміщення було здійснено в 1895 р. Згідно з даними кошторису, відображеного в анкеті, на утримання музею в 1923 р. було виділено (джерело фінансування не вказувалося) 1 мільйон 717 тисяч 124 рублів. Відповідальною особою установи був Л. О. Моісеєв, у штаті ж музею крім загального керівника значилися зберігач, доглядач будівель і троє служителів. Профіль музею визначався як історичний та побутовий, у ньому знаходилося 2.147 експонатів, зосереджених у трьох відділах – загальному, гарматному та історичному. Допоміжні служби були представлені бібліотекою та архівом, дослід-

ницька діяльність проходила у реєстрації колекцій. За 4 місяці 1922 р. (квітень-серпень) музей відвідало 1.870 осіб[12]. Щодо «Панорами Штурму Севастополя 6 червня 1855 р.», колишнього підрозділу «Музею Севастопольської оборони», зазначалася дата заснування установи – 14 травня 1905, констатувалася наявність власного спеціального приміщення на Історичному бульварі. Бюджет панорами регулювався загальним бюджетом музею і був закладений у нього окремим пунктом. У штаті перебувало п'ять осіб: зберігач, старший служитель, два служителя, касир. Спеціалізація установи визначалася як «художня військово-побутова картина», у ній виділялися два відділи – відділ ескізів (42) та фігур героїв (29). Зазначалося, що протягом 1922 проводилася реставрація переднього плану картини і ремонтні роботи зі скління та оновлення дверей і входів. Відвідування у квітні-серпні 1922 р. складало 10.010 осіб[13].

Єдиною музейною установою Керчі був міський Музей старожитностей, який при цьому виконував роль координуючого центру вивчення старожитностей на території всього Керченського півострова. Відомості анкети, заповненої у вересні 1922 р., свідчать, що його директором був Ю.Ю. Марті, а також дозволяють говорити про унікальну структуру установи, що мала у своєму підпорядкуванні об'єкти різного профілю і неминущого історико-культурного значення. Так, згідно з документом, музей змінив свою назву та іменувався Радянським музеєм старожитностей. Зазначалося, що музей займає приміщення, яке ділить із міським відділом народної освіти, однак з весни 1923 передбачалося звільнення всієї будівлі під потреби експозиції та музейних фондів. Бюджет установи складався з фіксованих сум на оплату праці завідувача музею, завідувача картинної галереї та дев'яти співробітників (понад 200.000 руб.), страхових внесків (понад 40.000 руб.), а також із витрат на очищення приміщення, опалення, освітлення, постачання води, канцелярії і навіть – на непередбачені витрати. Відповідальним за музей значився його завідувач Ю. Ю. Марті. У структурі музею знаходилося сім підрозділів: безпосередньо сам міський музей, картинна галерея, а також окремі пам'ятники – Мелек-Чесменський курган, Царський курган, «Склеп Деметри», Розкопки на горі Мітридат, музей на горі Мітридат. Ю. Ю. Марті визначив характер керованої ним установи як історико-археологічний – за профілем шести із семи підрозділів, також вказував він і на художню складову у вигляді картинної галереї. Зміст експозицій було охарактеризовано належним чином. Безпосередньо міський музей, названий в анкеті «Центральним музеєм», містив у приміщенні 24 шафи з предметами, отриманими в ході археологічних досліджень Керчі і Керченського півострова. Були представлені зразки античного та середньовічного посуду, скляні, бронзові, мармурові, гіпсові предмети, вироби з теракоти, намиста. У картинній галереї містилося 50 картин, 13 предметів художніх меблів і 21 статуя і ваза. Музей на горі Мітридат експонував 52 надгробки й каменів з написами, 6 гравюр, присвячених подіям Кримської війни (1853-1856), 4 вітрини з посудом і виробами з бронзи і гіпсу. У Мелек-Чесменському кургані знаходилося 17 плит з написами і 78 без них, а в Царському кургані – 563 каменя з написами і без, 40 архітектурних уламків, а також 12 статуй античних героїв-аргонавтів.

«Склеп Деметри» містив цінні фрески античного часу на внутрішніх стінах приміщення. Допоміжні підрозділи музею були представлені «прекрасно підібраною» археологічної бібліотекою, архів музею вів свою історію від 1833 р., музейний фонд містив «величезну кількість дублікатів». В якості самостійних досліджень музею Ю. Ю. Марті назвав топографічні виміри і розвідки в околицях Керчі, проведення експертизи при вилученні церковних цінностей, вивчення архівів та організацію екскурсій і лекцій. Середня відвідуваність музею обмежувалася кількістю в 40-50 осіб на місяць, картинна галерея привертала увагу 100-150 осіб за той же період[14]. У вересні 1923 р. були оформлені докладні анкети двох музейних структур – Керченського історико-археологічного музею (наступника Керченського музею старожитностей) та відділення Керченського історико-археологічного музею на горі Мітридат. Зміна назви музею свідчить про чітку профілізацію його подальшої діяльності. Автор анкети – Ю. Ю. Марті докладно описав усі приміщення, закріплені за музеєм: двоповерховий будинок із господарським флігелем, вказав на орендний характер відносин музею з міським відділом народної освіти на предмет використання приміщення до 1 липня 1925 р. Ремонт вимагали тільки водопровід і стеля в сараях флігеля, в іншому приміщення були визначені як міцні. Зазначалася наявність

п'яти виставкових залів, два з них використовувалися музеєм (на другому поверсі), три – картинною галереєю (на першому). Опалення приміщення було місцевим і здійснювалося через 19 голландських печей, електричне освітлення було проведено, але здійснювалося тільки в трьох приміщеннях, водопровід працював справно. Ю. Ю. Марті відзначав також, що опис музейного майна проводився при переїзді до нового приміщення музею у вересні 1922 р., вказував на відсутність генерального плану будівлі і докладних креслень приміщень. Разом із тим, у музеї була налагоджена денна та нічна охорона, квартира сторожа була розміщена безпосередньо на території музею, спеціальні засоби сигналізації в музеї були відсутні[15]. Відділення Керченського музею на горі Мітридат також розташовувалося в спеціальній будівлі, не вимагало ремонту, володіло одним виставковим залом. Були відсутні опалення, освітлення, водопровід та каналізація. Охорона відділення здійснювалася сторожем, який проживав на території городища[16]. У вересні 1922 р. звітні документи в Головнауку Наркомосу РРФСР представив і Палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї. В анкеті, яку заповнив директор установи У. А. Боданінський, вказується інша назва музею – Історичний музей східного мистецтва (Ханський палац у Бахчисараї), що є свідченням неузгодженості статусу музею на той момент. У документі зазначалося, що музей був самостійним, але входив у відання Кримохрису. В якості спеціального приміщення музею вказувався колишній Ханський палац, роком заснування називався 1900. Статтями прибутків музею в 1921 р. були названі кошти, що відпускаються Кримохрисом, і прибуток від продажу фруктів із садів при палаці. Статтями ж витрат були визначені платня службовців, утримання рухомого майна (експозиції), проведення ремонту, облаштування садів, інші господарські і канцелярські витрати. Відповідальною особою в музеї називався У.А. Боданінський. Завдяки скрупульозно складеній анкеті виявляється можливим відновити коло осіб, які працювали в музеї. Крім завідувача міського охрису та директора музею У. А. Боданінського були названі вчений співробітник О.–Н. А. Акчокракли, який поєднував роботу із завідуванням Будинком-музеєм І. Гаспринського, доглядачем музею був Володимир Пенкальський, старшим вахтером – Павло Гонтаренко, зберігачем підрозділів музею в селі Коккоз (колишнього палацу князя Ф. Юсупова) – Абдулла Лятіф-заде. Авраам Дубинський працював доглядачем пам'яток Чуфут-Кале, Абдрахман Шейх-Заде виконував ті ж функції в Ескі-Юрті. Профіль музею був визначений У. А. Боданінським як художньо-історичний, було також вказано на спеціалізацію зі східного мистецтва. Загальна кількість експонатів визначалася в 1.715 предметів. По відділах вони розподілялися таким чином: тканини (134), вишивки (84), одяг (12), килими (46), меблі (40), нумізматика (536), металеве начиння (89), ювелірні прикраси (61), зброя (82), знаряддя (2), фарфор (31), майоліка (6), скло (21 предмет), дзеркала (22), кольорові вікна (5), ліхтарі (10), люстри (18), рукописні книги (42), манускрипти (13), мініатюрний живопис (5), архітектурні деталі (23), фрагменти скульптури (75), до категорії «різне» було віднесено 347 предметів. Зафіксовано в анкеті наявність допоміжних відділів у формі архіву та бібліотеки музею, також філіями музею названі Будинок-музей І. Гаспринського і Палац-музей у селі Коккоз. Самостійні дослідження виражалися в реєстрації історичних і мистецьких пам'яток на території Бахчисараю і району, в організації виставок робіт учнів Художньо-промислової школи в Бахчисараї, організації десяти екскурсій для учнів різних навчальних закладів та дитячої колонії Бахчисараю. Загальне число відвідувачів за 1921 р. було визначено в більше ніж 700 людей, більш активне відвідування музею відносилося до літніх і осінніх місяців[17].

Феодосійський музей старожитностей також продовжував свою роботу. Як свідчить анкета установи, заповнена завідуючим міського охрису та директором музею, художником Г. О. Магулою, музей мав самостійний статус і спеціальне приміщення, побудоване в 1871 р. І. К. Айвазовським. Бюджет музею витрачався на утримання штату (2 особи), ремонт і прибирання, а також витрати на канцелярію. Разом із тим, в анкеті зазначалося, що в 1922 р. на утримання музею не було виділено ніяких коштів, а утримання штату здійснювалося за рахунок коштів охрису. Відповідальною особою установи був Г. О. Магула. Профіль музею був визначений як археологічний.

Відділи містили такі експонати: еллінські пам'ятки (267 предметів), греко-візантійські (18), генуезькі (66), вірменські (16), східні

(71), єврейські (5), історичні портрети (17), карти, плани, види, креслення (15). При музеї була бібліотека, дослідницька робота полягала у реєстрації та обліку археологічних пам'яток та проведенні екскурсій. Протягом 1921 Феодосійський музей старожитностей відвідали 919 осіб[18].

Як видно з проаналізованих анкетних і звітних документів музейних установ міст Криму в 1922-1923 рр. була проведена значна робота щодо впорядкування роботи музеїв різного профілю, контролюючі органи доклали зусиль до забезпечення їх фінансування, зробили можливим їх повсякденне функціонування. Низці музеїв (музейні установи Севастополя, Керченський історико-археологічний музей, Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї) було виділено стабільне фінансування, що дозволило відновити постійну роботу в дослідному і популяризаторському напрямку. Усі музеї Криму були забезпечені спеціальними приміщеннями, мали штат співробітників, який залежав від масштабу і завдань кожного конкретного закладу, а також – від матеріальної можливості їх змісту. Музеї Криму представляли собою багатопрофільні установи, були забезпечені необхідними допоміжними підрозділами – бібліотеками, архівами, створювалися музейні фонди. Разом із тим, основним недоліком роботи музеїв на місцях залишалася неоднорідність їх структури, відсутність системи постійного управління та звітності, яка б сприяла забезпеченню наукового підходу до експозиційної роботи і повноцінного методичного керівництва розвитком музейних установ. Вирішення цієї задачі стало пріоритетним для колективу кримських музейних працівників аж до самого закінчення періоду становлення державної музейної мережі в містах Кримської АРСР в другій половині 20-х рр. XX століття.

Джерела та література

1 *Хливнюк А. В.* Крымский отдел по делам музеев и охраны памятников искусства, старины и народного быта (КрымОХРИС) и памятникоохранительная работа // Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: исследования и документы / Авт.-сост. А. В. Хливнюк; под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего; Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. – Симферополь: СГТ, 2008. – С. 41–58. – (Серия: Биобиблиография крымоведения; Вып 11).
2 Державний архів Російської федерації (ДАРФ), ф. А.-2307, оп. 3, д. 130, арк. 248–248 зв.
3 Там само, оп. 8, д. 180, арк. 19–19 зв.
4 Там само, арк. 19 зв.
5 Там само, оп. 3, д. 130, арк. 254.
6 Там само, оп. 8, д. 180, арк. 44.
7 Там само, оп. 3, д. 130, арк. 255.
8 Там само, оп. 8, д. 180, арк. 45–46.
9 Там само, оп. 8, д. 180, арк. 42.
10 Там само, оп. 8, д. 180, арк. 43.
11 Там само, оп. 3, д. 130, арк. 253.
12 Там само, оп. 3, д. 130, арк. 249.
13 Там само, оп. 3, д. 130, арк. 250.
14 Там само, оп. 3, д. 130, арк. 245.
15 Там само, оп. 8, д. 180, арк. 109–112 зв.
16 Там само, оп. 8, д. 180, арк. 108–108 зв.
17 Там само, оп. 3, д. 130, арк. 242–243 зв.
18 Там само, оп. 3, д. 130, арк. 246.

Улькера Асанова

Создание новых экспозиций в крымских музеях (первая половина 20-х гг. XX века)

В статье на основе совокупности архивных источников производится анализ деятельности руководящих органов Советской власти, занимавшихся охраной культурного наследия и развитием музейного дела. Рассматривается работа Музейного отдела Главнауки Наркомпроса РСФСР и КрымОХРИСа в период реорганизации сети музейных учреждений Крымской АССР (первая половина 20-х гг. XX в.). В научный оборот вводится новый корпус архивных документов, который освещает процесс реорганизации, реконструкции и воссоздания музейных экспозиций в музеях городов Крыма.

Ключевые слова: *музейное дело, Крымская АССР, Музейный отдел Главнауки Наркомпроса РСФСР, КрымОХРИС, музейная экспозиция, анкеты.*

Ulkera Asanova

Creating a new Exposition in Crimea Museums (first floor 20-ies twentieth century)

On the basis of archival sources, an analysis of the governing bodies of Soviet power, engaged in cultural heritage protection and development of museums. Reviews the work of the Department of Museum Glavnauka Narcompros RSFSR, KrymOHRIS during the reorganization of the network of museum institutions of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic (first half of the 20-ies. XX.). In the scientific revolution introduced a new case of archival documents, which illuminates the process of reorganization, reconstruction and restoration of museum exhibitions in museums in the cities of Crimea.

Key words: *museums, Crimean Autonomous Republic, the Department of Museum Glavnauka Narcompros RSFSR KrymOHRIS, museum exhibition, questionnaire.*

УДК 39(477.75):001.891–057.4 1920–1930

Фаїна Рябчикова (м. Луцьк)

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕТНОГРАФІЧНОГО ВІДДІЛУ ВОЛИНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО МУЗЕЮ (1920-1931 рр.)

У статті висвітлюються напрями та форми культурно-освітньої та популяризаторської діяльності етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею, який функціонував у м. Житомирі під керівництвом В.Г. Кравченка.

Ключові слова: *етнографічний відділ, Волинський науково-дослідний музей, Василь Кравченко, лекція, краєзнавчий гурток, екскурсія.*

Одним із провідних музейних закладів Радянської України 1920-х рр. був розташований у м. Житомирі Волинський науково-дослідний музей (далі - ВНДМ), який став по суті головним осередком науково-краєзнавчих досліджень Волинської губернії, центром вивчення природи, історії та культури краю. Активною роботою у галузі теоретичного та прикладного музеєзнавства, вивчення традиційно-побутової культури населення Східної Волині відзначалася діяльність етнографічного відділу ВНДМ. У вказаний період підрозділ очолював відомий етнолог та музеєзнавець Василь Григорович Кравченко.

Поряд із розгортанням науково-дослідної діяльності, налагодженням науково-фондової та експозиційно-виставкової роботи працівники ВНДМ велику увагу приділяли також провадженню освітньо-виховних та популяризаторських заходів.

У період 1920-х рр. політика радянського керівництва відзначена низкою прогресивних тенденцій, які якісно вплинули на культурно-освітній рівень населення України. Владними інституціями здійснювалися кроки, спрямовані на ліквідацію неписьменності, створення системи народної освіти, формування кадрів нової інтелігенції тощо. Усі ці процеси носили масових характер: по всій країні поширювалися пункти ліквідації неписьменності (лікнепи), хати-читальні, сільбуди тощо.

Разом з тим мережа музейних закладів у цей період перебувала ще у стадії формування[1]. У 1927 р. теоретик української музейної справи В. Дубровський писав «У галузі культурного будівництва на Вкраїні нема більш забутої справи, ніж музейна»[2]. Такий стан справ, безумовно, позначився на становищі музейних закладів країни, які за відсутності настановчих базових програм проведення освітньої діяльності змушені були покладатися у цій справі на власні напрацювання.

Проблема ролі музею як освітньо-виховного закладу була усвідомлена керівництвом ВНДМ ще на початку 1920-х рр. Однією з вагомих її складових була необізнаність більшості населення з музеєм, його збірками та призначенням. У звіті про діяльність ВНДМ за жовтень–грудень 1923 р. констатувалося що «ще є в місті, вже не кажучи про села, люде, робітники, що і не уявляють собі, що таке музей і що то за мета одвідування його»[3] . У зв'язку з цим, музейні працівники почали проводити різноманітні заходи, метою яких було ознайомлення різних прошарків населення з історією, природою та культурою рідного краю, завданнями та діяльністю краєзнавчих та музейних закладів. Досить активну діяльність у цьому напрямку проводили працівники етновідділу. Його активна громадська робота (разом з художнім та геологічним відділами) була відзначена у 1928 р. П. Постоєвим та Ю. Рожковим під час доповіді Тарифно-економічної комісії СНР про обстеження ВНДМ[4].

В. Кравченком планомірно провадилися різнопланові заходи щодо пропаганди краєзнавства та музейної справи серед населення регіону. Основною формою популяризаторської та освітньої діяльності була лекційна робота. З 1920 по 1931 р. в етнографічному відділі музею було прочитано понад 1000 лекцій як наукової тематики, так і освітнього характеру[5]. Головними серед них В. Кравченко назвав: «Суспільно-економічне життя і культ», «Матеріальний бік народнього побуту», «Походження віри», «Краєзнавство в натурі», «Утворення місцевих музеїв побуту». Основну

масу музейної аудиторії складами учителі трудшкіл, студенти вузів, червоноармійці, учні трудшкіл, службовці[6]. У щоденниках зафіксована практика складання конспектів лекцій, що вказує на їх фаховий навчально-методичний рівень[7].

У етнографічному відділу проводили також індивідуальні лекції, метою яких було як інформування відвідувачів про традиційну культуру Волині, так і ознайомлення з методами польових етнографічних досліджень, заохочення слухачів до збору етнографічних матеріалів. Такі осібні лекції читалися людям, переважно учителям, що цікавилися краєзнавством. Для прикладу наведемо такі записи щоденника: «Учителеві с. Слобідки Підгаєцькому прочитана лекція про ловецтво і дано відповідного програма для збирання етноматеріалів» (13.03.1924 р.),[8] "Прибув співроб. етносекції з Олевська – вчитель Степан Якимів Шаботенко, якому прочитано лекцію й з'ясовано – які мають бути завдання етновідділу. Дано програми "Огонь" і "Сни" (03.08.1926 р.)[9] тощо. Така практика окрім іншого дозволяла наростити цілу сітку кореспондентів, дописувачів і таким чином збагатити збірку ВНДМ цінними пам'ятками з усіх куточків Волині.

Великого значення надавалось також ознайомленню молоді з тими науково-дослідними заходами, які проводив сам етновідділ. Студентів вищих навчальних закладів В. Кравченко ознайомлював з проведеними експедиційними дослідженнями населених пунктів Східної Волині. Зокрема, у листопаді 1925 р. на організаційних зборах гуртка української мови при ІНО завідувач етновідділу прочитав лекцію "Подорож на Коростенщину". В. Кравченко описав яким чином відбувалося дослідження, розповів про його результати, продемонстрував частину набутих матеріалів[10].

Окрім традиційних для музейної культурно-освітньої роботи лекцій та екскурсій у роботі етновідділу поширеною була і практика використання експозицій для проведення шкільних занять. Найчастіше такою формою організації навчального процесу послуговувалися педагоги шкіл соціального виховання, при цьому пояснення давали виключно учителі цих шкіл[11].Разом з екскурсійним відділом ВНДМ В. Кравченко проводив також "шкільні екскурсії до певних виробництв"[12], під час яких учнів знайомили з виникненням та діяльністю підприємств регіону. Така форма роботи швидше за все була пов'язана з процесом політехнізації шкільної освіти у кінці 1920 – на початку 1930 років.

Дуже уважно ставилися до відвідувачів відділу[13]. Зауваживши у когось зацікавленість у тому чи іншому експонаті, працівники неодмінно давали додаткові розширені пояснення, розкривали побутування цього предмету. Досить цікавим є такий запис, що відображає ставлення В. Кравченка до відвідувачів: "4 студенти ВІП – особи персонально хоч і невідомі мені, але я звернув увагу на те уважне ставлення, з яким вони поводили себе при огляді ЕВ (етновідділу – Ф.Р.). Це примусило прочитати для них лекцію про "ув'язку науки з життям людей"[14].

Таке відношення до відвідувачів безумовно давало плідні результати. У документах зафіксовано чимало фактів збору етнографічних матеріалів для відділу пересічними відвідувачами, їх безоплатної участі у музейній роботі.

Ефективною формою освітньо-виховної роботи вважалися дослідницькі екскурсії. Будучи переконаним у тому, що експедиційне вивчення традиційно-побутової культури різних прошарків населення є необхідною умовою всебічного розвитку підростаючого покоління, В. Кравченко усіляко залучав до музейних розвідок та польових досліджень молодь.

Задокументований і такий вид позамузейної культурно-освітньої роботи як екскурсії "для розвитку світогляду темної маси"[15]. Очевидно, у досліджуваний період проведення таких заходів заохочувались керівними органами нарівні з масовими утвореннями хат-читалень, сільбудів. Такі екскурсії носили просвітницький характер.

Виїзна лекційна робота була у практиці етновідділу узвичаєною формою культурно-освітньої діяльності. Проводились такі заходи у вечірній час здебільшого у навчальних установах, а також на різноманітних зборах працівників освіти, зрідка робітників. Завідувача етновідділу, зокрема, систематично запрошувала житомирська партійна школа. Чимало лекцій було прочитано В. Кравченком на з'їздах політсоцвихів, курсах райорганізаторів, в Будинку освіти, землевпорядній школі. Виїзні лекції мали на меті донести до широких мас населення інформацію про історію та культуру рідного краю, познайомити їх з "наукою етнографією", популяризувати

краєзнавчу роботу. Тематично вони охоплювали досить широке коло питань, зокрема, серед означених у щоденнику, можемо назвати такі теми лекцій: "Про значення етнографії"[16], "Про методи досліджування"[17], "Про культ Діжки пікної", "Святошна і обрядова їжа", "Освітлювання оселі"[18], "Етнографія в минулому й сучасному"[19], "Походження свята Різдва й Колядок"[20] та ін.

Дослідники відзначають, що теоретична та методична підготовка більшості вчителів у досліджуваний період залишились на досить низькому рівні[21]. Зважаючи на це працівниками етновідділу проводилася системна, методична робота з педагогами волинської округи. До учительства В. Кравченко ставився як до колег, сподвижників у справі поширення краєзнавчої освіти серед широких кіл населення, а тому не упускав найменшої нагоди залучити їх до співпраці з ВНДМ, схилити до організації краєзнавчих осередків.

З цією метою В. Кравченко неодноразово проводив методичні семінари, брав участь у різнопланових зборах вчителів. Починаючи з 1925 р. не було жодної перепідготовки учительства Житомирській області, в якій співробітники етновідділу не брали участі[22]. Завідувача етновідділу неодноразово залучали до організації конференції учителів, що закінчили Українські педагогічні курси[23]. Для викладачів суспільствознавства у трудшколах Волині у лютому 1927 р. в етновідділі було підготовлено та проведено спеціальний навчальний семінар[24]. На таких заходах В. Кравченко розповідав вчителям про завдання та методи ведення краєзнавчої роботи, ознайомлював з можливостями співпраці навчальних та музейних закладів, заохочував до створення краєзнавчих товариств.

У документах етновідділу зафіксоване надання під час відвідування музею індивідуальних консультації приїжджим учителям. Зокрема, тільки у 1927 р. працівниками етновідділу було "інструктовано т. Ситаря (завідувач Коднянської семирічної трудшколи) для дальніщої праці в краєзнавчому гуртку тієї ж школи"[25], "інструктовано учителя трудшколи с. Трокова в справі організації шкільного Музею"[26], "учитель-суспільствознавець Кулик Василь Петрович; учні 7 кл. Бабій Андрій Мусієвич; 6 кл. Герман Кость Миколаїв – запропоновано закласти краєзнавчого гуртка. Дано програми"[27], "запрошено Коростишівський укрпедтехнікум до ув'язки ЕВ"[28], "Інструктовано зав.трудшколою і Сельбудниківським музеєм у с. Кропивні т. Любименка, в справі організації сельського місцевого Музею побуту"[29], "інструктовано в краєзнавчій справі вчителя Шепетівської округи т. Семенка."[30] Таким чином, етновідділ виступав у якості потужного активізатора краєзнавчого руху в регіоні. Під час індивідуальних інструктажів учителям не тільки давались роз'яснення у краєзнавчій та музейній справі, вони забезпечувались методичними матеріалами: зразками статутів краєзнавчих гуртків, планом організації музею, програмами збору предметів музейного значення та етноматеріалів.

Програми та плани організації краєзнавчих досліджень на високому рівні були оцінені керуючими освітніми органами. Бердичівська наросвіта на 25 сторінках надрукувала у своєму Бюлетені програми, розроблені В. Кравченком, вважаючи їх цінним методичним матеріалом у шкільному процесі[31]. Відтак, етновідділ ВНДМ фактично виступав у якості координаційного центру та організаційної бази шкільного краєзнавства та музейництва на Волині.

Одним із завдань, що стояли перед етновідділом було упорядкування та розширення сітки краєзнавчих осередків. У цій справі відчувалася потреба в організації певного координуючого центру, який би взяв на себе роботу з краєзнавчими гуртками Волині, а також проводив якісні наукові дослідження.

Упродовж 1920–1931 рр. при етновідділі діяло кілька наукових товариств, метою яких було вивчення рідного краю, а також активізація краєзнавчих досліджень серед широких кіл громадськості. У 1923 р. було створено етнографічну секцію, в президії якої були П. Абрамович, В. Кравченко та Е. Кудринський. Секція проводила дослідження у таких напрямках: фольклор та діалектологія (керівник П. Абрамович), фольклор і матеріальна культура (В. Кравченко), народне мистецтво (М. Белонін), народна музика (М. Гайдай та В. Вікторовський), звичаєве право (І. Обаріус)[32]. Помітно, що членами секції були досвідчені талановиті вчені, які проводили вивчення на фаховому рівні.

З середини 1920-х рр. перед В. Кравченком ясніше окреслюється потреба створення молодіжного наукового товариства, яке б змогло перейняти на себе функції організації краєзнавчого руху на Волині. Цю ідею вчений активно пропагував серед студентських

активів м. Житомира, і зрештою у грудні 1925 р. відбулося перше засідання ініціативної групи щодо утворення краєзнавчо-етнологічного гуртка при етновідділі ВНДМ (з 5 лютого 1926 р. згідно протоколу № 2 загальних зборів носив назву етнологічно-краєзнавчого). На цьому засіданні було обрано тимчасове Бюро гуртка у складі: голова – студент 1-го курсу ІНО Г. Мартинюк, який закінчив Коростишівську учительську семінарію і мав 5 років учительського стажу. Характеризуючи цю особу В. Кравченко написав – "уміє бачити". Секретарем було обрано І. Піонтківського, студента ІНО, який цікавився фольклором і саме збирав матеріали про народні замовляння [33].Членами осередку, крім В. Кравченка, були переважно студенти: С. Ковалевський, Г. Мартинюк, П. Кондратюк, І. Піонткіський, Я. Білошицький, С. Вернигора [34].Своєю метою Бюро гуртка бачило "вивчення сучасного наукового краєзнавчого руху". Для цього на загальних зборах осередку його члени зачитували доповіді з актуальних проблем розвитку етнографії. Зокрема, В. Кравченком було підготовлено лекційний матеріал – "Народній побут і ідеологія"[35], Г. Мартинюком "Краєзнавство, етнологія в натурі", І. Піонтківським – "Єврейський календар"[36]. У травні 1926 р. на загальних зборах гуртка зі змістовною доповіддю про кераміку Волині виступив лаборант Харківського музею Українського мистецтва В. Прус[37].

Важливою складовою роботи осередку було налагодження зносин з іншими краєзнавчими товариствами регіону. Так, за час свого функціонування етнологічно-краєзнавчий гурток співпрацював з краєзнавчими осередками та краєзнавцями Білоцької сільськогосподарської профшколи Коростенського району, 15-ї трудшколи м. Житомира,[38] Ленінської сільськогосподарської профшколи Коростишівського району, Славутинської семирічної школи на Шепетівщині, педагогічними курсами міст Коротишева та Звягеля[39]. Разом з тим, слід відмітити, що роботу по організації популяризаторської роботи серед населення краю члени гуртка проводили мляво. У 1926 р. В. Кравченко передав Бюро адреси осередків та краєзнавців-аматорів, з якими співпрацював, маючи на увазі, що студентство візьме на себе переписку з ними, почне налагоджувати нові контакти. Як показують документи етновідділу, до 1927 р. діяльність гуртка згортається, а вся робота з краєзнавчими осередками на місцях і надалі проводилась зусиллями уже далеко немолодого вченого.

У будь-якому разі з моменту заснування етнологічно-краєзнавчого гуртка діяльність етновідділу щодо розширення мережі краєзнавчих осередків значно активізується. Тільки з 4 роки з 1925 по 1929 р. в справі організації краєзнавчої дослідницької праці завідувачем етновідділу було написано понад 1400 листів[40]. Особлива увага була приділена популяризаторській роботі зі шкільною аудиторією. У матеріалах щоденників постійно зустрічаються записи про надання методичних вказівок щодо утворення краєзнавчих осередків, наприклад: "Позачергово відділ відкрито для Бежівської Трудшколи, при чому з'ясовано як треба закладати місцеві краєзнавчі гуртки аби вони були в постійному зв'язку з відділом Побуту (етновідділ музею)"[41].

Як наслідок такої системної методичної діяльності етнографічним відділом ВНДМ у досліджуваний період було утворено чи не найбільшу кількість краєзнавчих осередків на Волині. Особисто В. Кравченком при вузах, технікумах, трудшколах, заводах було організовано понад 30 гуртків, якими він фактично керував[42].

Досить плідно під координаційним керівництвом етновідділу працювало краєзнавче товариство Лугинського району, засноване Ю. Герасимчуком. Метою товариства було "вивчення й дослідження району з боку природи, народної техніки, як форм пережитків, так і сучасної, побуту, ідеології селянства"[43]. З набутих під час досліджень пам'яток при осередку було засновано районний музей.

Творчо та наполегливо підійшов до справи організації краєзнавчого осередку ще один аспірант етносекції ВНДМ Н. Дмитрук. При трудшколі у с. Дідковичах на Коростенщині ним було засновано краєзнавчий гурток, а через рік роботи в листопаді 1929 р. із зібраних разом з учнями пам'яток (близько 1500 музейних предметів) було утворено сільський краєзнавчий музей[44]. У 1928–1929 рр. молодий талановитий дослідник за методичної підтримки етновідділу ВНДМ організовував та провів монографічне вивчення с. Дідковичі.

Зусиллями В. Кравченка та членів етнологічно-краєзнавчого осередку було закладено краєзнавчий гурток під головуванням В.І. Казчука при семирічній укртрудшколі м. Коростеня, який "працював за вказівками етнографічного відділу Волинського музею і в зв'язку з Коростенським музеєм"[45]. Постійна

консультативна підтримка цього осередку з боку працівників етновідділу зафіксована у численних записах щоденника установи[46].

Активно співпрацював з етновідділом краєзнавчий гурток при Білоцькій сільськогосподарській школі на Коростенщині. В. Кравченком через листування передавав голові осередку П.Н. Ришковському методичні поради та консультативні вказівки[47].

Тісні, продуктивні взаємини склалися в етновідділі ВНДМ з краєзнавчим гуртком при Звягельській німецькій семирічній трудшколі. У березні 1926 р. до В. Кравченка з питанням "як закладати по школах музеї" звернувся завідувач трудшколи Фридрих Отто[48]. Ініціативність німецьких педагогів була з ентузіазмом підтримана музейними працівниками. Через переписку та індивідуальні бесіди з представниками проводилась методична робота. В. Кравченко неодноразово їздив у відрядження до Звягеля, під час яких працював з учительством німецьких шкіл. Останнє під загальним керівництвом етновідділу у 1926–1930 рр. провело дослідження німецької колонії Анети Ярунського району, яке було на високому рівні оцінене Комісією Національних меншин ВУАН[49].

У 1927 р. В. Кравченка було запрошено допомогти у справі утворення краєзнавчеетнологічної комісії Бюро національних меншин Волині. Вчений уклав для комісії програму та план роботи, готував необхідні документи до ВУАКу, головнауки та інших наукових інституцій, пізніше регулярно надавав консультаційну підтримку, залучав членів комісії до досліджень національних районів[50].

Аналогічну методичну роботу етновідділ ВНДМ проводив з краєзнавчим осередком при семирічній укртрудшколі в м. Миропіллі Дзержинського району, краєзнавчим товариством організованим аспірантом В. Забродським при Бердичівській Трудшколі,[51] а також краєзнавчим гуртком Троянівської організації піонерів,[52] краєзнавчо-побутовим гуртком при 29 трудшколі м. Житомира[53]. Саме за допомогою шкіл та гуртків для етновідділу було набуто цінні матеріали про побут єврейського (під керівництвом О. Ліпмана) та українського (Н. Дмитрук) населення краю[54].

Окремим вектором діяльності етновідділу було сприяння районним музейним закладам. Методична допомога надавалась Коростенському,[55] Шепетівському та Бердичівському музеям[56].Останній був відкритий у 1925 р. у приміщенні колишнього центру войовничого католицизму[57].З серпня 1926 р. працівники Бердичівського музею регулярно приїздили на консультації до ВНДМ [58]. В. Кравченко протягом 1927 р. надавав завідувачу Т. Мовчанівському методичні рекомендації "в справі організації етнографічного відділу"[59], "про план майбутнього в наступнім часі досліджування села і міста Бердичівщини"[60], "справі підготовки до майбутньої перепідготовки вчительства Бердичівської округи"[61]. Для належного оформлення етнографічної експозиції працівниками етновідділу були виготовлені та передані Бердичівському музею дублікати 15 музейних предметів та 26 зразків вишивок[62].

Таким чином, культурно-освітня та популяризаторська робота працівників етновідділу у 1920–1931 рр. характеризувалася різновекторністю, систематичністю, належним методичним забезпеченням. Незважаючи на адресованість широким масам населення, її головними об'єктами виступали учительство, студентство та учнівство. Поруч з освітньовиховною метою працівники етновідділу ставили перед собою завдання залучення громадськості до дослідницької роботи, перетворення її у активного суб'єкта музейного та краєзнавчого руху в регіоні.

Джерела та література

1 Журнал засідання Комісії для з'ясування моментів розходження Головполітосвіти й Головнауки в поглядах на організацію Музейної мережі та музейної політики в У.С.Р.Р. // Український музей / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник / В. М. Колпакова (відп. ред.) С. І. Білоконь (вступ. ст., словник музейників). Зб. 1. Репр. перевид. 1927 р. – К. : Фенікс, 2007. – С. 179-191.

2 *Дубровський В.* Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Вкраїні / В. Дубровський // Український музей / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник / В. М. Колпакова (відп. ред.) С. І. Білоконь (вступ. ст., словник музейників). Зб. 1 Репр. перевид. 1927 р. – К. : Фенікс, 2007. – С. 13–26.

3 ЦДАВО України, ф. 166 „Народний комісаріат освіти УРСР", оп. 3, спр. 415

„Звіти про діяльність Волинського науково-дослідного центрального музею", 1923–1925 рр., арк. 10.
4 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 20 „Бюро Волинської секції Наукових робітників. Спілка Робос", 1927–1929 рр., арк. 60.
5 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 15–1 „Кравченко В. Г.", од. зб. 2 „Біографічні документи В. Г. Кравченка: автобіографія, анкета, характеристика, заяви, перелік друкованих праць, скарги, копія постанови про пенсійне забезпечення", 1934 р., арк. 113 зв.
6 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 15–1 „Кравченко В. Г.", од. зб. 1 „Біографічні документи", 1877–1934 рр. – Арк. 25.
7 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр. арк. 10 зв.–11.
8 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 4 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1920–1925 рр., арк. 136.
9 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 21.
10 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 4 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1920–1925 рр., арк. 187.
11 ЦДАВО України, ф. 166 „Народний комісаріат освіти УРСР", оп. 3, спр. 415 „Звіти про діяльність Волинського науково-дослідного центрального музею", 1923–1925 рр., арк. 10.
12 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 73.
13 ЦДАВО України, ф. 166 „Народний комісаріат освіти УРСР", оп. 4, спр. 190 „Звіти про роботу музеїв 1923–1924 та "1924–1925 рр.", 1923–1925 рр., арк. 5.
14 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 6 „Волинський науково-дослідний музей. Щоденник етнографічного відділу", 1928–1931 рр., арк. 10.
15 ЦДАВО України, ф. 166 „Народний комісаріат освіти УРСР", оп. 4, спр. 190 „Звіти про роботу музеїв 1923–1924 та "1924–1925 рр.", 1923–1925 рр., арк. 5.
16 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 4 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1920–1925 рр., арк. 87.
17 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 4 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1920–1925 рр., арк. 171.
18 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 4 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1920–1925 рр., арк. 162.
19 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 6 „Волинський науково-дослідний музей. Щоденник етнографічного відділу", 1928–1931 рр., арк. 14.
20 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 6 „Волинський науково-дослідний музей. Щоденник етнографічного відділу", 1928–1931 рр., арк. 16.
21 *Борисов В. Л.* Вчительство України в 20-ті роки : кваліфікаційний рівень та політичні погляди / В. Л. Борисов // Борисфен. – 1999.– № 4. – С. 4–5.
22 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., арк. 36–37 зв.
23 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 4 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1920–1925 рр., арк. 178.
24 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 63 зв.
25 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 62 зв.
26 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 80.
27 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 81–82 зв.

28 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 91.
29 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 93 зв.
30 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 94 зв.
31 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., арк. 36–37 зв.
32 *Лащук Ю.* Перші музеї на Житомирщині / Ю. Лащук // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 4. – С. 29–34.
33 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 4 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1920–1925 рр., арк. 193 зв.
34 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., арк. 8.
35 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., арк. 11.
36 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., арк. 9 зв.
37 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., арк. 14.
38 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 4 зв.
39 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., арк. 12 зв.
40 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., арк. 36–37 зв.
41 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 78.
42 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 15 –1 „Кравченко В. Г.", од. зб. 2 „Біографічні документи В. Г. Кравченка: автобіографія, анкета, характеристика, заяви, перелік друкованих праць, скарги, копія постанови про пенсійне забезпечення", 1934 р., арк. 114.
43 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., арк. 38.
44 *Гарбузова Л. Г.* Сторінки біографії Н. К. Дмитрука / Л. Г. Гарбузова // VIII Всеукр. наук. конф. „Історичне краєзнавство і культура" : Наук. доп. та повід. / НАН України ; Ін-т історії / Петро Тимофійович Тронько (ред.), Тетяна Федорівна Григор'єва (упоряд.). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 374–378.
45 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., – арк. 16 зв.–17.
46 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 37.
47 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр. – Арк. 22, 45, 71 зв.
48 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 7.
49 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 36 „Анета" німецька колонія Ярунського району на Волині. Етнографічний опис", 1926 р., арк. 1.
50 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 63–70.
51 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., арк. 36–37 зв.
52 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5

„Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 89.
53 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр. – Арк. 18.
54 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., арк. 36–37 зв.
55 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 77 зв.
56 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 19 „Краєзнавчі гуртки, що організовував волинський музей", 1925–1929 рр., арк. 36–37 зв.
57 *Лащук Ю.* Перші музеї на Житомирщині / Ю. Лащук // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 4. – С. 29–34.
58 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 59.
59 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 71 зв.
60 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 74 зв.
61 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 76 зв.
62 РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16 „Волинський краєзнавчий музей", од. зб. 5 „Щоденники етнографічного відділу Волинського музею", 1926–1927 рр., арк. 81–82 зв.

Фаина Рябчикова

Культурно-просветительская и популяризаторская деятельность этнографического отдела Волынского научно-исследовательского музея (1920–1931 гг.)

В статье представлены направления и формы культурно-образовательной и популяризаторской деятельности этнографического отдела Волынского научно-исследовательского музея, который функционировал в г. Житомире под руководством В.Г. Кравченко.

Ключевые слова: *этнографический отдел, Волынский научно-исследовательский музей, Василий Кравченко, лекция, краеведческий кружок, экскурсия.*

Fayina Ryabchykova

Cultural, educational and popularizing activity of ethnographic departments Volhyn Research Museum (in the period from 1920 to 1931)

The article explores the trends and forms of cultural, educational and popularizing activity of the ethnographic department of the Volyn Research Museum in Zhytomyr led by V. Kravchenko.

Key words: *Ethnographic Department, Volyn' Research Museum, Vasyl' Kravchenko, lecture, regional ethnography society, excursion.*

УДК 069(477)"192/193":908(477)

Віктор Савчук (м. Кам'янець-Подільський)

МУЗЕЇ УКРАЇНИ ЯК ЦЕНТРИ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

У статті автор розглядає питання впливу музейного будівництва на становлення та розвиток краєзнавчих досліджень у 1920-1930-х роках.

Ключові слова: *музеї, краєзнавство, експозиції, товариства, влада, політичний тиск, репресії.*

Музейне будівництво завжди було в полі зору дослідників, які через його призму вивчали, з одного боку, процеси суспільно-політичного розвитку, соціально-економічний і моральний стан суспільства, а з іншого, - регіональну історію. Це не випадково, тому що музеї виступають важливою ланкою у формуванні національної ідентичності, історичної пам'яті, вихованні національної свідомості. Музейництво нині розглядається як важлива складова розвитку науки й культури. Поза будь-яким сумнівом, повному й ефективному використанню вітчизняних музеїв сприяє вивчення кращих зразків попереднього досвіду їхньої діяльності.

Музейна справа і краєзнавство тісно взаємозалежні: музейництво у більшій мірі базується на краєзнавчій роботі; існує чимало прикладів, коли пошуки краєзнавців здійснювалися з ініціативи музеїв. Діяльність музеїв у регіональному вимірі можна розглядати як напрямок краєзнавчої пошукової роботи з реконструкції минулого краю можна простежити з кінця XIX століття. Серед музейних закладів того часу виділялися: Одеські історико-археологічний (заснований 1825 р.) і художній (1898 р.) музеї, Київський музей мистецтв (1872 р.), Кам'янець-Подільський історико-археологічний музей (1898 р.)[1] .

З появою музейної мережі краєзнавчі студії стала предметом уваги вчених і практиків. На початок XX ст. в Росії з музейно-краєзнавчої проблематики було опубліковано щонайменше 30 робіт. В 1910 році науковий доробок зазначеної тематики поповнився 8 публікаціями, 1914 р. надруковано 24, 1919 р. - 31; 1925 р. - 50; 1926 – 51[2]. Серед праць XIX ст. заслуговує на увагу «Припущення про заснування російського національного музею» Ф. Аделунга (1817 р.). На початку XX ст. заслуговують на увагу роботи Б. Миколаєва «Чергові завдання екскурсійно-виставкової музейної справи на Україні»[2], Ф. І. Шміта «Історичні, етнографічні, художні музеї: Нариси історії, теорії музейної справи» (1919 р.)[4]. Проблеми музейного будівництва ґрунтовно досліджували відомі краєзнавці: І. П. Мордвинів, В. М. Новоросіянин і М. Е. Сума з Петроградського (Ленінградського) інституту позашкільної освіти, а також учені й музейні працівники, які співпрацювали з журналом «Казанський музейний вісник».

За 1922 -1990 р. з питань музейних і прикладних історико-краєзнавчих досліджень опубліковано 7793 роботи[5]. Одним з перших комплекс проблем музеєзнавства розглянув в 1920-х роках відомий український учений В. В. Дубровский. Він уперше узагальнив законодавчу базу, пов'язану з музейною справою, окреслив місце й роль інтелігенції в розвитку музейної справи, зауваживши, що музейне будівництво провадилося одночасно з реалізацією політики українізації[6].

Великий внесок у розробку теорії й практики музеєзнавства в 1920-1930-ті роки внесли академік М. Біляшівський[7], вченімузейники Ф. Шміт[8], Ф. Эрнст[9], Г. Крисін[10], І. Скуленко[11]. Вони розробили принципи формування музейних колекцій, що дозволило зберегти в тому числі безцінну спадщину Києво-Печерської Лаври, Софії Київської. Ці розробки сприяли також формуванню музейних колекцій у регіонах. Науково-теоретичні пошуки вчених-музеєзнавців доповнювали місцеві краєзнавці, про що свідчать публікації різного роду товариств і музеїв[12].

У пропонованій статті автор робить спробу показати взаємозв'язок і взаємозалежність розвитку музейної справи й краєзнавства як важливої складової контексту національно-культурної спадщини.

Зазначимо, що розвиток музейного будівництва у досліджуваний період відбувався син-

хронно зі становленням краєзнавчого руху. Характерною ознакою краєзнавчого процесу початку 1920-х років був великий інтерес до нього з боку широкої громадськості, що диктувався й господарськими потребами. Краєзнавці досліджували продуктивні сили економічних районів, створювали свої організаційні структури, які мали регіональні відмінності. Консолідацію краєзнавчих сил в регіонах України активно забезпечували ті наукові сили, які в 1918-1920 рр. перебралися з відомих центрів у периферійні міста. Однак для більшої ефективності краєзнавчої діяльності потрібно було створити організаційний центр, що міг би не тільки координувати роботу на місцях, але й запропонувати нові форми діяльності.

Необхідність створення такого центру обумовила проведена у грудні 1921 р. з ініціативи Академічного центру в Москві І-ша Всеросійська конференція наукових товариств з вивчення місцевого краю. Поважне наукове зібрання обрало Центральне бюро краєзнавства, визначило основні форми, методи й перспективи краєзнавчої роботи, виробило конкретний план координації діяльності мережі краєзнавчих товариств.

У листопаді 1921 р. при ВУАН (Всеукраїнської Академії наук) створюється Комісія із краєзнавства, що стала в Україні організуючою ланкою краєзнавчих структур. До її складу увійшли академіки А.М. Лобода, М. В. Птуха, професор Д. О. Берлінг, В. Г. Кравченко, В. І. Лучицкий, А. З. Носов, С. П. Пастернак, М. В. Шарлемань. Президія Комісії (голова - А. М. Лобода) була обрана у складі 4 осіб.

Цей краєзнавчий орган провадив активну роботу. Майже за рік Комісія провела 52 засідання, улаштувала цикл лекцій на курсах з краєзнавства. На жаль, їй не вдалося скликати Всеукраїнську краєзнавчу конференцію, хоча до цього докладалося чимало зусиль. Аналогічні комісії з регіональним охопленням були створені в Харкові й Одесі[13] .

Наприкінці 1921 р. у Петрограді виникло товариство дослідників української історії, літератури й мови, метою якого було вивчення матеріалів Державної публічної бібліотеки, а також бібліотек Академії Наук, Держархіву, Пушкінського будинку. Її очолив академік В. М. Перетц. У роботі товариства взяли участь відомі вчені того часу: В. М. Павлов-Селіванский, І. Ф. Рибаков, Б. Л. Богачевський, Д. І. Абрамов, П. К. Симоні, Б. Г. Крижановський, М. А. Фріде. Їхні праці публікувалися в «Записках» Всеукраїнської Академії Наук, а також журналі «Україна», що видавав академік М.С. Грушевский[14].

В 1922-1925 р. активно ведеться пошук форм роботи, які б повністю відповідали потребам краєзнавства. На цей процес активно впливала відсутність єдиного погляду на предмет краєзнавства. Різні школи й учені ще з 1921 р. відстоювали свої точки зору на предмет краєзнавства й не змогли дійти згоди в цьому питанні.

Дискусії активно велися й в Україні. Відповідні матеріали друкувалися, наприклад, у журналі молодих вчених-аграріїв «Молоді дослідники», «Бюлетені Комісії краєзнавства», «Бюлетені організаційного комітету з'їзду з дослідження продуктивних сил і народного господарства України», одноденній газеті Всеукраїнського й Харківського бюро краєзнавства при Центральному бюро й губбюро пролетарського студентства «Студент-краєзнавець»[15] . Тим самим була зроблена спроба в ході дискусії досягти єдиного розуміння сутності краєзнавства.

З 1922 р. спостерігається ріст краєзнавчих організацій, поліпшення змісту їхньої роботи. У великій мірі цьому сприяли наукові установи. В 1921 р. в інститутах народної освіти починають функціонувати науково-дослідні кафедри історії України, у яких структурною ланкою були секції краєзнавства. У Катеринославі її очолив відомий історик Д. І. Яворницький, що підготував до друку курс історії краю й культурного багатства Катеринославского музею. У Кам'янець-Подільському ІНО подібна кафедра займалася вивченням економічного становища Поділля, з'ясуванням шляхів підйому господарства, дослідженням пам'ятників історії й культури, мови населення краю[16].

Важливою віхою в розвитку краєзнавства і музейної роботи стала скликана з ініціативи Укрнауки І-ша Всеукраїнська краєзнавча конференція, що проходила з 28 по 31 травня 1925 р. у Харкові. У ній взяли участь 75 делегатів від 22 організацій. на науковому форумі обрано Український комітет краєзнавства з 15 осіб, визначено організаційну структуру побудови краєзнавчих організацій[17].

І все ж, незважаючи на активізацію краєзнавчої роботи на місцях, багато проблем залишилися невирішеними. Відчувалася нестача досвідчених кадрів, підтримки з боку державних органів, відповідальних праців-

ників. Траплялися і комічні обставини. Наприклад, навесні 1925 р. перестало існувати товариство вивчення Херсонщини, організоване в 1923 р., через те, що воно не мало 40 руб. для оплати затвердження свого статуту, а також через перевантаженість його членів професійною роботою. Була зроблена нова спроба відновити його, і зрештою 2 листопада 1925 р. бюро Комісії краєзнавства в Одесі затвердило Херсонське товариство. Воно почало активну діяльність лише після того, як місцевий ІНО ввів краєзнавство в навчальний план (3 години на тиждень)[18].

Слід констатувати, що краєзнавчий рух у середині 1920-х років не був масовим. У 1925 р. на Україні налічувалося лише 55 різнопланових краєзнавчих організацій[19]. Товариства дослідників природи працювали в Києві, Харкові, Одесі, Кам'янець-Подільському. Діяли Харківське, Полтавське наукові товариства з дослідження й охорони пам'ятків старовини й мистецтва. Лубенське наукове товариство мало секцію краєзнавства. Окремі гуртки краєзнавства були в Запоріжжі, Старобельську, Ізюмі на Харківщині. У Луганську на Донеччині існував науковий гурток з вивчення водозбору Середнього Дінця, у Вінниці Кабінет краєзнавства при філії Всенародної бібліотеки ВУАН, у Чернігові - Інститут краєзнавства при губархіві, бібліотечне товариство - при Одеському ІНО. За даними Наркомосу України в 1923 р. у його системі працювало 40 наукових товариств[20].

Більш втішні результати мало музейне будівництво. Цьому в чималій мірі сприяла турбота центральних і місцевих органів влади про розвиток музейної справи. Так, РНК УСРР у декреті від 11 березня 1921 р. «Про закупівлю для державних потреб у приватних осіб музейних цінностей» зазначав, що значні збірки старовини, які мають цінність для музеїв, оголошуються всенародним надбанням. Згодом український уряд 24 грудня 1922 р. заборонив вивіз за кордон предметів історико-культурного призначення, а в постанові «Про введення в дію кодексів про народну освіту» підкреслював, що музейна робота, як одна з основних, потрібна суспільству для систематичного вивчення пам'яток історії, проведення масово-виховної й екскурсійної роботи, для виховання почуття гордості й поваги трудящих до історичної спадщини[21].

Музейна справа знаходила своїх послідовників в регіонах. Пересічні громадяни демонстрували зацікавленість й ентузіазм в охороні й збереженні пам'яток культури, художніх творів, створенні різних самодіяльних музеїв, секцій з вивчення природних багатств краю, продуктивних сил, у наукових пошуках. Так, на Харківщині найбільш активними виявилися ізюмські краєзнавці, серед яких був археолог-етнограф, знавець історії Донбасу М.В. Сибільов. З ініціативи М.В. Сибільова в січні 1920 р. в Ізюмі був організований міський історико-краєзнавчий музей. Він виступив перед робітниками залізничних майстерень із повідомленням про скарби могильників, значенні для науки, планах розвитку міського музею. Учений звернувся до земляків із проханням допомогти в організації експедицій і виготовленні музейного устаткування. Робітники відгукнулися на цей заклик і передали музею понад 300 руб. золотом. Залізничників підтримали робітники Першотравневої шахти Артемівського округу, які пожертвували понад 150 руб. золотом. Незабаром музей став центром культурного життя Ізюму. Протягом 1922 р. у ньому побувало близько 6 тис. чоловік, а в 1929 р. - 40 тис.

Інтерес до історії рідного краю сприяв розвитку музейної справи. Знайдені матеріали й пам'ятки минулого ставали основою для створення музеїв різного профілю й музейних експозицій. Це, зокрема, підкреслював секретар Комісії краєзнавства ВУАН А. З. Носов. Він писав, що провінційні музеї, хоча й не мають засобів для нормальної роботи, проте опираються на ініціативу людей, краєзнавчих товариств, які направляють свою роботу на збирання експонатів, що характеризують регіон з різних сторін - природи, населення й т.п. Все це робиться охоче, в ім'я ідеї, здебільшого без якого-небудь офіційного фінансування[22].

Не маючи достатнього адміністративного ресурсу, спеціально підготовлених людей, музейні установи на місцях проводили помітну роботу з відтворення через пам'ятки історичного минулого. У цьому музейні заклади отримували допомогу від учителів, аграрників, школярів, які докладали чимало зусиль в організації пошукових експедицій, систематизації експонатів й оформленні музейних експозицій. Провідне місце серед музейних закладів України в 1920-ті роки посідав музей Слобідської України ім. Г. Сковороди в Харкові. Він мав відділи: історії; старий Харків; козацька епоха; стародруків; художній; етнографічний. Тут було зосереджено близько 15000 експонатів (10000 предметів й

5000 книг). В основу діяльності музею було покладене вивчення народного побуту, керамічного виробництва Київщини, Полтавщини. Із сіл Харківщини були доставлені предмети козацького побуту. У бюлетені, який видавав музей, містилися матеріали про харківський Некрополь, театр і т.п.[23]. Популяризація досвіду більших музеїв разом з іншими факторами, відзначеними вище, забезпечували ріст музейного будівництва. Так, якщо в 1925 р. було 54 музею, у т.ч. 16 – з дореволюційних часів, то в 1927 р. їхня кількість становила 65, у т.ч. 45 – міськрайонних[24].

На превеликий жаль, з кінця 1920-х років краєзнавча робота, музейна справа усе більше підпадали під вплив офіційної політики, далекої від широкого розвитку народної ініціативи, об'єктивного висвітлення історії й культури. Не випадково, краєзнавці й музейні працівники одними з перших зазнали репресій. Це було пов'язане з тим, що в рамках політичного курсу «Великого перелому» починається жорстке адміністрування всіх сфер соціального, економічного, політичного й духовного життя суспільства. Форсованими темпами йде формування й твердження командно-бюрократичної системи.

У зв'язку із цим починається політичний тиск, адміністрування в музейній справі й краєзнавстві. Державні структури, такі як Укрнаука, у своїй практичній діяльності намагаються підмінити демократичні засади музеєзнавства, переводячи його на рейки уніфікації, запровадження вульгарних соціологічних схем. Укрполітосвіта прагнула перепідпорядкувати музеї своєму впливу й включити їх у систему агітаційно-пропагандистської діяльності. Музеї починають виконувати роль політосвітніх установ.

Такі процеси ініціює влада прийняттям різного роду рішень і постанов. Так, ВЦВК і РНК РСФРР 20 серпня 1928 року приймають спільну постанову «Про музейне будівництво», у якому головним завданням цього науково-краєзнавчого комплексу визначається як сприяння розвитку індустріалізації й колективізації сільського господарства. При цьому музейництво звинувачується в тому, воно незадовільно відображає «соціалістичне будівництво»[25].

Згаданий документ започатковує прихований процес ліквідації музеїв як культурно-естетичного вогнища. Багато колекцій розформовуються, внаслідок чого втрачається низка безцінних експонатів. Негативну роль у цьому зіграла система вульгарних-соціологічних схем: про те, яке мистецтво потрібне народу, що йому чуже, ідеологічно шкідливе[26]. Деформуються національно-культурні пріоритети. Музейною секцією Укрнауки, наприклад, розробляється типова схема експозиційної, фондової й адміністративної діяльності музеїв. Увага акцентується на організацію масової пропаганди, а науково-дослідна й фондова робота різко скорочується.

27 серпня 1929 року Наркомат освіти України приймає постанову, відповідно до якої при центральних і місцевих музеях організуються суспільно-політичні ради, до складу яких входять представники фабрик, заводів, навчальних закладів, громадських організацій. завдання яких полягало у залученні до роботи музеїв широких мас населення[27]. В УСРР створюється громадська організація «Войовничий матеріаліст», метою якої був контроль діяльності музеїв і сприяння комуністичному вихованню працівників. Ця структура неодмінною умовою музейництва вбачала у формуванні експозицій відповідно до марксистсько-ленінського розуміння історичного розвитку.

У жовтні 1930 року в Харкові відбулася музейна конференція. На ній були присутні 34 представника НКО, київських, харківських, одеських, дніпропетровських й інших музеїв, зокрема В.В, Дубровский, П. П. Курінний, А. С. Федоровський, Ф. Л. Эрнст, С. А. Таранущенко, О. С. Гіляров, М. В. Болтенко. Головним на ній було питання про завдання музейних працівників в епоху соціалістичного будівництва з вироблення системи й методології експозицій, використання техніки в музеях[28]. Підсумком цієї конференції стала установка на участі музеїв у вирішенні народногосподарських проблем. У такій же атмосфері й з такими ж наслідками у грудні 1930 року пройшов Всеросійський музейний з'їзд, на якому було присутніх 325 делегатів. Виступаючи на ньому, нарком освіти РСФРР А. С. Бубнов закликав музейників відійти від «кунсткамери», і присвятити себе справі будівництва соціалізму.

На жаль, на початку 1930-х років в Україні припиняється розвиток низки сфер науки й культури, зокрема, музеїв. Репресіям піддаються всі напрямки наукових досліджень, краєзнавчі осередки. Спочатку ідеологічної чистки, а згодом репресій зазнають відомі музейники,

краєзнавці. Навесні 1930 року відбувся відкритий політичний процес у справі "Спілка визволення України". На лаву підсудних потрапило 45 осіб. У їхньому числі – 3 музейника: А. З. Носов, В. Є. Козловска, Є. Я. Рудинська. Під гаслом боротьби з місцевим буржуазним націоналізмом, розпочатої рішеннями XVII з'їзду ВКП(б), в 1933 році розпочався розгром наукових установ ВУАН у Харківській, Чернігівській, Вінницькій областях. Було звільнено більше 500 чоловік з мотивацією «петлюрівець», «бандит», «контрреволюціонер», «куркуль». Аналогічно влада поступає і з мистецтвознавчими кафедрами в Києві й Харкові. Ліквідуються дві відомі художньо-промислові школи в Кам'янець-Подільському і Межигір'ї.

Ліквідації підлягали цілі музейні школи. Характерним став стан справ у Дніпропетровському історичному музеї, яким 31 рік керував академік Д. І. Яворницький. З 17 працівників цього музею залишилися працювати тільки 2 – прибиральниця й доглядач. Всі інші в різний час піддалися репресіям. Серед них – авторитетні організатори музейно-краєзнавчої роботи Я. Ходак, В. Греков, А. Добровольський, П. Козар, М. Філянський, І. Мартенс, П. Смолич, Т. Кіранів, В. Грінченко, К. Болтенко.

Руйнування зазнав й Волинський науково-дослідний музей у Житомирі. Місцева преса в 1937 році звинуватила його в тому, що він став пристанищем націоналістичних елементів. У результаті цього 8 працівників музею були арештовані одночасно. В 1938 році був розстріляний талановитий краєзнавець, збирач і дослідник народної творчості Волині Н.К. Дмитрук.

Після звинувачення комісією ЦК КП(б) У в 1932 році Всеукраїнського музейного містечка в українському націоналізмі в 1933 році за грати потрапив директор П. П. Курінний, а весь науковий і технічний персонал замінюється. Наприкінці 1933 - початку 1934 року органами ДПУ УСРР фальсифікується справа так званого «Російсько-українського фашистського блоку», який за версією слідства мав близько 40 осередків цієї організації в різних містах. Членами їх виявилися співробітники музеїв і пам'яткоохоронних установ Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Чернігова, Житомира, Полтави, Вінниці, Умані, Конотопу, Бердичева, Миргороду, Ніжина й інших[29].

В 1934 році органами НКВС були заарештовані Є. Ю. Спаська, Ф. Л. Эрнст, К. В. Мощенко, М. О. Макаренко, В. В. Дубровский та засуджені до різних термінів покарання. Одночасно з хвилею арештів змінюється структура музеїв, що мала у собі: природничі, історичні, сільськогосподарські, промисловий відділи. Значно скорочуються штати музейних працівників. Наприклад Могилів-Подільський краєзнавчий музей у вересні 1938 року, складався з 5 чоловік: завідувача, науковця, екскурсовода, секретаря-реєстратора й прибиральниці. При цьому завідувач був із семикласною освітою, науковець закінчив фізико-математичний факультет учительського інституту[30].

Таким чином, музейно-краєзнавча діяльність в Україні в 1920-30-х роках пройшла шлях становлення, розвитку, занепаду, уніфікації, погрому. Базуючись на громадській ініціативі, демократичних засадах в 1920-х роках, вона досягла свого апогею, визначаючи національно-культурний розвиток суспільства. Це вступило в протиріччя із принципами тоталітарної системи, що почала активно формуватися наприкінці 1920 - 1930-х роках. У результаті змінюються пріоритети музейно-краєзнавчої діяльності. Вона і її структури піддаються уніфікації, акцент діяльності зміщається убік вирішення прикладних виробничих завдань. З іншого боку, влада розгортає боротьбу з інакомисленням, репресуючи активних учасників краєзнавчого руху й музейного будівництва. У результаті краєзнавчий рух занепадає, а музеї перетворюються у вогнища схоластики, які були зорієнтовані на вирішення завдань «соціалістичного будівництва». Схеми їхньої побудови визначалися відповідно до установок марксистсько-ленінської ідеології, яка стала домінантою суспільного розвитку. Незгодні з нею піддавалися політичному тиску або репресіям. У результаті цього стала відчуватися недостача кадрів музейних працівників. Найчастіше в музеях стали працювати некваліфіковані малопідготовлені працівники, деякі з них навіть не мали вищої гуманітарної освіти. В остаточному підсумку це згубно позначилося й на музейному будівництві так і краєзнавчих осередках.

Джерела та література

1 Краеведческие организации в СССР. - 1925. - С.58.
2 Краеведение. - 1927. - №4. - С.507.
3 Шлях до комунізму. - Харків, 1923. - №1-2.
4 Краеведение. - 1927. - №4. - С. 505.
5 *Чернов В.О.* Методологічна суть історичного краєзнавства. / В.О. Чернов // Тези V Всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства. - Кам'янець-Подільський, 1991. - С. 28.
6 *Дубровский В.В.* Охорона пам'яток культури в УСРР / В.В. Дубровский // Охорона пам'яток культури в Україні. – Харків, 1927. – С. 2-18; його ж: Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні. / В.В Дубровский – К., 1917. – 14 с.; його ж: Історико-культурні заповідники і пам'ятки України / В.В. Дубровский– Харків, 1930. – 64 с.
7 *Біляшівський М.Ф.* Наші національні скарби / М.Ф. Біляшівський. – К.: Шлях, 1918. – 15 с.
8 *Шмит Ф.* Об исследовании и изучении памятников древне-русского искусства / Ф. Шмит // Наука на Украине. – 1922. - № 3. – С. 139-146; його ж: Музейное дело. Вопросы экспозиции / Ф. Шмит. – Л., 1929. – 104 с.
9 *Ернст Ф.Л.* Справа охорони памятників мистецтва старовини у Києві / Ф.Л. Ернст // Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – Вип. 1. – С. 148-156.
10 *Крисін Г.* Експедиція на Перекоп року 1931 / Г.Крисін. – Харків, 1932. – 43 с.
11 *Скуленко І.* Реставрація Софійського собору / І. Скуленко // Соціалістичний Київ. – 1936. - №5. – С. 34-42.
12 Бюлетень Музею Слобідської України імені Г.С. Сковороди. – 1927/28. - № 4-5. – 55 с.; Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – 1925. – № 2. – 56 с.
13 Бюлетень комісії краєзнавства. - 1924. - №2. - С.15.
14 Українська Академія Наук. Звідомлення товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за перше п'ятиріччя (1921-1926). - Київ, 1927. – С. 1.
15 Краеведение. - 1925. - №1. - С.155.
16 *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР - К., 1973. - С.134-135.
17 Первая Всеукраинская краеведческая конференция // Известия ЦБК. - 1925. - № 1-6 - С.122-I23.
18 Краеведение. - 1926. - №3. - С.376-378.
19 Краеведение учреждений в СССР. - Л., 1925.
20 Краєзнавство на Україні // Бюлетень комісії краєзнавства. - 1924. № 2. - С7.
21 *Василенко А.С.* Літопис слави народної (з історії становлення та розвитку народних музеї») України / А.С. Василенко. - К-, 1974. - С.12-15.
22 Музейна справа в краєзнавчій роботі // Бюлетень комісії краєзнавства. - 1924.- № 2- С.12-13.
23 Бюлетень ЦБК. -1925. - №5. - С.112
24 Краеведение. - 1927. - №3-4. - С.6-7.
25 Известия. – 1928. – 3 октября. – С.1.
26 *Маньковська Р.* Музеї як інструмент ідеологічного впливу в Україні (1930-ті рр) / Р. Маньковська // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. Статей. – Вип. 12. – К.: Рідний край, 2001. – С. 228-230; її ж: Діяльність Є.Ю. Спаської на ниві музейництва / Р. Маньковська // Там само. – Вип. 2. – К.: Рідний край, 1997. – С. 286-292; її ж: Музейники в лещатах тоталітаризму / Р. Маньковська // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 11. – К.: Рідний край, 2002. – С. 389-398.
27 Еженедельник НКП. – 1929. - №35. – С. 929.
28 Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – ф. 166, оп. 9, спр. 1507, арк. 123-125.
29 Бюлетень Музею Слобідської України імені Г.С. Сковороди. – 1927/28. - № 4-5. – 55 с.; Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – 1925. – № 2. – 56 с.
30 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 362, арк. 34.

Виктор Савчук

Музеи Украины как центры краеведческой работы в 20-х - 30-х гг. ХХ в.

В статье автор рассматривает вопрос влияния музейного строительства на становление и развитие краеведческих исследований в 20-30-х годах.

Ключевые слова: *музеи, краеведение, экспозиции, общества, власть, политическое давление, репрессии.*

Victor Savchuk

The museums of Ukraine as centers of regional ethnography in 20-30's of XX cent.

The author considers the impact of the museum building in the formation and development of regional ethnography in 20-30's

Key words: *museums, regional ethnography, expositions, communities, authority, political oppression, repressions.*

VII
ДО 300-РІЧЧЯ ОЛЕШКІВСЬКОІ СІЧІ

УДК 94(477) «1711/1728»

Тарас Чухліб (м. Київ)

ПЕРЕДІСТОРІЯ ОЛЕШКІВСЬКОЇ СІЧІ: ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ПЕРЕХОДУ ЗАПОРОЖЦІВ ПІД ЗВЕРХНІСТЬ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (1709 – 1711 рр.)

У статті розкриваються особливості взаємовідносин Запорізької Січі з урядами Московського царства, Шведського королівства, Кримського ханства, а також Українського гетьманату. Вивчаються причини заснування запорозькими козаками Олешківської Січі у 1711р.

Ключові слова: *Запорозька Січ, Костянтин Гордієнко, Іван Мазепа, Петро I, Карл XII, Кримське ханство, козацтво*

Як відомо, навесні 1709 р. козаки з Чортомлицької Січі на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком відмовилися від протекторату Московського царства та склали присягу на вірне служіння шведському королеві Карлу XII. А вже починаючи з 1711 р. їхня більша частина перейшла під захист Кримського ханства та дислокувалася на території Очаківського еялету Османської імперії у місцевості під назвою Олешки[1], або ж Кардешім ормани (*з тур.* – Братський ліс)[1]. Якими ж були причини такої начебто раптової й малозрозумілої зміни політичного вектору очільників запорозького козацтва?

Якщо проаналізувати лист К. Гордієнка до І. Мазепи від 24 листопада 1708 р., то мотивації антиросійських настроїв частини січових козаків були такими: 1) „ворожість і злість московська, яка здавна хитро на отчизну матку нашу, щоб її в область і заволодіння собі взяти задумує”; 2) „в городах українських своїх людей [московський цар] осадити бажає”; 3) „нашим людям незносні й нестерпні здирства і знищення, починавши і зрабовавши, в Московщину загнати на вічне тяжке невільниче мордерство”; 4) підтвердження шведським і польським королями „старо-давніх прав і вольностей” Війська Запорозького та захист його від „московського тиранського ярма”; 5) згода Карла XII, С. Лещинського та І. Мазепи на зруйнування запорожцями московських фортець у Кам’яному Затоні та Самарі тощо[2].

На початку січня 1709 р. на Січі проїздом до Криму перебували посланці І. Скоропадського до кримського хана майбутній полтавський полковник І. Черняк[3] разом з козаками С. Василенком та Г. Савенком. Вони взяли участь у традиційній козацькій раді, що відбулася „в надвечір’я” Різдва Христового. На цій раді кошовим отаманом К. Гордієнком було зачитано листа Скоропадського до запорожців, після чого посланців було відправлено з місця проведення ради на „постоялий двір”. Після цього, як засвідчували очевидці, „кошовий отаман, також суддя тамошній, кинули свої шапки на землю й поклали на них тростини свої військові, і почав кошовий говорити всьому народові, що він чин свій здає,.. для того, що хоче Мазепі служити, а не Царській Величності, і піднімаючи тростину з землі, віддали йому її насильно. І він, кошовий отаман, беручи тростину, почав кланятися на всі сторони і говорив до всього війська, нині кому ми будемо служити, адже перед тим були листи від Мазепи, а тепер від нового гетьмана Скуропацького (Скоропадського. – *авт.*). І проти тих його слів всі запорожці закричали, що вони повинні служити Царській Величності, як одновірному государю, тому що їхні батьки і родичі при Його Величності знаходяться. І кошовий проти того, кланявся, всім говорив: дуже це добре, що вірі святій православній прихиляються…”[4]. Після повернення посланців Скоропадського з Криму, кошовий отаман К. Гордієнко разом з ними відправив на Лівобережжя своїх двох полковників з листом від Запорозької Січі до Петра I, в якому говорилося, „щоб Царська Величність наказав, по колишньому їхньому проханню знести город Кам’яний Затон і самарські городки, і вони всі готові за це йти на службу Його Царської Величності…”[5].

У січні 1709 р. на Запорожжі перебував посланці кримського хана, який запевнив

1 Сьогодні знаходиться на території міста з надзвичайно дивною назвою Цюрупинськ (Херсонщина).

К. Гордієнка що татари підтримають шведського короля та запорожців, якщо вони перейдуть на його сторону[6]. Тоді ж Гордієнко заявляв ханським послам про те, що запорожцям краще „триматися при хані ніж до царської величності йти"[7]. Одночасно Гордієнко надіслав листа до Петра І (той отримав його 7 лютого), де востаннє висунув вимоги до царя зруйнувати фортецю в Кам'яному Затоні, а також інші містечка побудовані перед тим за вказівкою або ж згодою Москви на південноукраїнських землях. Як дослідив В. Станіславський, саме через відмову виконати побажання запорожців Петро І, по-перше, втратив мож-ливість залучити їх на свій бік, а подруге, засвідчив, що інтереси Запорозької Січі не враховувалися у зовнішній політиці Росії[8]. Як тільки на Запорожжі дізналися про готовність хана виступити разом з ними проти царя, там була скликана козацька рада, яка одностайно (за винятком одного козака) ухвалила рішення йти на допомогу Мазепі та Карлу XII[9]. Однак в силу різних причин, серед яких головною була позиція турецького султана, Кримське ханство так і не надало допомоги українцям. Хоча Девлет-Гірей ІІ надіслав К. Гордієнку лист в якому радив тому триматися шведської сторони та обіцяв у разі потреби надіслати допомогу.

1 березня 1709 р. К. Гордієнко вивів із Запорозької Січі в район Переволочної близько тисячі козаків разом з артилерією. Саме поблизу цього селища, після переговорів запорожців з представниками гетьмана Мазепи, 12 березня на військовій раді кошовий отаман, старшина та козаки остаточно визначилися щодо підтримки прошведських сил. Однією з вагомих підстав для ухвалення такого рішення стала позиція Кримського ханства, адже його правитель заявив про допомогу у разі виступу Запорозької Січі проти Москви[10]. Після цього до війська К. Гордієнка приєдналися ще 7-8 тисяч запорожців, що прийшли до Переволочної з Низу. Як засвідчував Д. Голіцин за інформацією промосковського чигиринського полковника Галагана „запорожцы стоят по крайним городам от Днепра в Келеберде и в Переволочной, и на сей стороне () прельщают народ, по которым прелестям с городов сей стороны козаки многие к ним запорожцам переходят"[11].

На шляху до місця знаходження військ шведського короля та українського гетьмана запорожці розгромили окремі російські підрозділи поблизу Царичанки[1] та інших містечок і сіл Полтавського полку й у середині березня 1709 р. приєдналися до табору Мазепи, що знаходився у районі Диканьки. 15 березня з табору поблизу Диканьки К. Гордієнко відправив листа до Станіслава Лещинського, в якому висловив прохання до прошведського короля Речі Посполитої на „сповну допомогу і рятування милої ойчизни України нашої" та присилку військових підрозділів для боротьби проти росіян[12]. Цей лист був перехоплений солдатами російського резидента О. Дашкова, що перебував при великому коронному гетьмані Сенявському[13]. Тоді ж кошовий отаман відіслав на Правобережну Україну своїх посланців, щоб ті закликали місцевих козаків приєднуватися до запорожців[14]. У цей час Гордієнко погрожував карою чигиринському полковнику Галагану (який перейшов під владу І. Скоропадського), якщо той буде заважати правобережцям підтримувати його та гетьмана Мазепу.

27 березня 1709 р. отамана К. Гордієнка та запорозьку старшину з почестями у своєму похідному шатрі неподалік містечка Великі Будища прийняв монарх Шведського королівства. Під час цієї зустрічі українці склали присягу на вірність своєму новому сюзеренові[2]. Пізніше полонені росіянами запорожці на допиті свідчили, що від короля вони отримали „жалування чотири вози талерів битих і роздано кожному чоловіку по двадцяти"[15]. Окрім того, кошовий отаман К. Гордієнко отримав від Карла XII та І. Мазепи клейноди як ознаку скріплення присяги[16]. Тоді ж було вирішено підписати угоду про військово-політичний співпрацю між Шведським королівстовм та Запорозькою Січчю. Учасник цієї важливої зустрічі з шведського боку барон Давид фон Зільтман записав у

1 Тут запорожці захопили у полон 150 російських солдат, частину з яких К. Гордієнко надіслав хану Девлет-Гірею з черговим листом про допомогу (Костомаров Н. Мазепа. – С.183; Шутой В. Позиция Турции в годы Северной войны 1700 – 1709 гг. // Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. – М., 1959. – С.125).

2 Залишився такий опис цієї події: „Запорозький воєвода (кошовий отаман К. Гордієнко. – авт.) був зі своїми козаками приведений до короля, привітав його і виконав присягу вірності. Король відповідав через посередництво свого комісара Солдана, який володів козацькою мовою. Кожний із запорожців по порядку перед Королівською Величністю глибоко кланявся і мовби падав до його ніг. Десь за годину повертались вони від короля до воєводи Мазепи, турботливість якого підтримувала офіцерів аж до третього дня… " (Даніель Крман. Подорожній щоденник. – С.68).

своєму щоденнику, що однією з головних умов шведсько-запорозького союзу 1709 р. стала вимога січовиків щодо неможливості короля у майбутньому укладати договору з царем Петром І „доки запорожці не здобудуть своєї давнішньої волі і коли будуть залежні не від Москви, а від польської Речі Посполитої”[17].

4 квітня 1709 р. розвідник Б. Шереметєва козак Кобеляцької сотні Полтавського полку Герасим Лук'яненко доповідав російському фельдмаршалу в Лубнах, що запорожців на чолі з К. Гордієнком близько 4 тисяч, з них лише половина озброєна вогнепальною зброєю[18]. Згідно з іншими відомостями запорожців, які перейшли на бік Мазепи нараховувалося „38 куренів, по 300, і по 200, і по 150 в курені”[19]. Відомо, що у результаті бою поблизу Нових Санжар 8 квітня запорожці вбили близько 100 росіян, однак і самі втратили 60 чоловік вбитими і 12 полоненими. Один із полонених козаків невдовзі на допиті у штабі Б. Шереметєва засвідчив, що „запорожців з кошовим до шведів пристало 6 000 чоловік”[21].

11 квітня 1709 р. 3 тисячі запорожців разом з 4-тисячним підрозділом шведської армії переправилися через Ворсклу поблизу села Соколки й вступили у бій з військами під командуванням російського генерала Рена[22]. У той же час близько тисячі запорожців разом з 3 тисячами жителів Переволочної оборонялися проти переважаючих сил російських військ. У результаті кількох штурмів цього українського містечка „драгуны и солдаты полковника Шарфа в Переволочну [вошли], и тамо будущих запорожцев, воров и изменников, и переволоченских жителей порубили и покололи многих, а другие от страха и сами в реку Ворскла бросились и тонули, а иные, которые были на лошадях ушли, - и оную крепость всю разорили и пожгли... ”[23]. Окрім того, 13 квітня близько півтисячі запорозьких козаків не змогли утриматися у Нових Санжарах, у результаті чого росіяни „многих запорожцев и мужиков, которые показали себя в противности, порубила и покололa, а несколько живьем взяла”[24]. 16 квітнем датується лист К. Гордієнка до Карла XII з повідомленням про виконання королівських наказів, які кошовий отаман отримав через генерального писаря П. Орлика та готовність виступити з основними силами запорожців під Полтаву[25]. Але найголовнішою поразкою для запорожців виявилася здача у травні 1709 р. після неодноразових штурмів укріплень січової фортеці. Це стало великим успіхом московських військ у ході Північної війни та значно вплинуло на розстановку сил напередодні вирішальної битви між Петром І та Карлом XII .

Напередодні Полтавської битви унтерофіцер Роберт Петре записав у своєму щоденнику про те, що вночі 17 червня 1709 р. підрозділи шведської армії атакували російські полки, які переправлялися через Ворсклу. При цьому „запорожці підійшли до лісу й почали стріляти з своїх чудових мушкетів[1]… Козаками командував син сестри гетьмана Мазепи – Войнаровський”[26]. Запорожці також використовувалися під час розвідувальних операцій, а також земляних робіт, зокрема копали підкопи під мури Полтавської фортеці[27]. Відомо також те, що під час довготривалої облоги Полтави більшість запорозьких козаків було розділено серед шведських полків - по 250 вояків у кожному.

Потрібно відзначити, що шведський король досить добре відгукувався про запорозьких козаків. Згідно із записами шведського воєначальника А. Гілленкрока Карл XII говорив йому про те, що саме січовиків необхідно використати для вирішального штурму Полтавської фортеці. А коли Гілленкрок висловив свої сумніви щодо цього, то король відповідав: „Запевнюю, що запорожці зроблять все за моїм бажанням, і ні один з них не втече. Ми накажемо добре платити їм”[28].

Напередодні вирішальної битви між військами Карла XII та Петра І, в ніч з 26 на 27 червня 1709 р. запорозька піхота була виставлена на флангах шведської армії, про що засвідчив у своєму щоденнику Д. Крман[29]. Очевидець Полтавської битви також зазначив, що під час натиску російських підрозділів „між запорожцями зчинилася паніка, хаотична втеча, бо ж інакше ми натрапили б на ворожі ескадрони, що вирушали з міста на допомогу своїм”[30]. Хоча саме запорожці разом з гетьманськими козаками забезпечили відхід-втечу шведських військ до Переволочної[31].

Після добровільної здачі у полон 16-тисячної шведської армії на чолі з генералом Левенгауптом основні сили запорожців зуміли відійти за Дніпро, близько 1 тисячі козаків загинули під

1 Ця інформація спростовує надумане твердження сучасного російського історика В. Артамонова щодо наявності у начебто погано озброєних запорозьких козаків„коротких ржавых ружей” (Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // Россия и Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. - С.97)

час жорстокого бою з військами Меншикова, близько 500 чоловік було захоплено до полону, а декілька сотень здалися на милість переможця[1]. Згідно з свідченнями шведських офіцерів «внизу біля Дніпра росіяни влаштували полювання на збунтованих козаків. Вони заганяли їх до купи мов худобу, не тільки чоловіків, а й жінок та дітей, що їхали з обозом... Росіяни вбивали їх на місці. Дехто пробував боронитися до останку, відчайдушно, але надаремне, інші топилися в Дніпрі»[32]. Невдовзі ще близько 300 козаків загинуло, а декілька десятків запорожців було захоплено в полон росіянами у результаті жорстокого бою поблизу переправи відступаючих шведсько-українських військ через Буг[33].

На Запорожжі залишилося невелика кількість козаків (1 – 1,5 тисяч), які продовжували вагатися стосовно того, кого ж їм підтримувати у ході Північної війни[2]. Вони обрали собі за кошового отамана Петра Сорочинського, який також виявився прихильником гетьмана І. Мазепи. Через деякий час ця частина запорожців відмовилися від орієнтації на Москву й відіслала своїх представників до Криму з пропозицією визнання протекції кримського хана[35]. У зв'язку з цим, російський дослідник А. Глаголєва зазначила, що в умовах Північної війни позиція Запорозької Січі набувала не лише стратегічного, але й міжнародного значення[36]. У відповідь Петро І відправив на Запорожжя три російські полки на чолі з полковником П. Яковлєвим. По дорозі до Січі росіяни знищили такі містечка та селища Полтавського полку як Келеберда, Переволочна, Новий і Старий Кодаки, населення яких підтримувало І. Мазепу та К. Гордієнка. Після цього, на початку травня 1709 р. була оточена, а потім розгромлена після кількаденної облоги й сама Запорозька Січ. При цьому частина запорожців здалася у полон до росіян добровільно, але, незважаючи на це, і цих козаків також було страчено за наказом П. Яковлєва. Відомо, що московський цар надавав знищенню запорожців особливого значення, вважаючи її „надеждой неприятеля"[37], а тому розгром Січі вважався великою перемогою, адже на думку Москви, після цього Османська імперія відмовиться від свого бажання допомагати Карлу ХІІ.

Очевидець розгрому Січі росіянами запорожець Стефаненко свідчив: „учинилось у нас в Січі те, що на... московській присязі, товариству нашому голови обдирали , шиї на плахах рубали, вішали та інші тиранські смерті задавали, і робили те, чого і в поганстві за древніх мучителів не водилось – мертвих із гробів багатьох, не тільки з товариства, але й з ченців відкопували, голови їм відсікали, шкури лупили і вішали"[38]. На повідомлення Меншикова про знищення Запорозької Січі московський цар Петро І відписував: „...отримали ми від вас листа, в якому оголошуєте про розорення проклятого місця, яке корінь злу і надія неприятелю була, що ми з превеликою радістю почувши, Господу, меснику злим, дякували зі стрільбою. І вам за нього дуже дякуємо, бо ця справа з перших є, якої побоюватися було потрібно"[39].

Червнем 1710 р. датувався досить промовистий лист кошового отамана Йосипа Кириленка до І. Скоропадського в якому новообраний отаман Запорозької Січі писав, що „московские монархы от початку козацкого народу и владения каганов козацких аж до Хмелницкого николы нам не бывали природными панами, леч ми яко сами доброволне без жадного насилия для захования прав і вольностей наших поддалися под оборону царскую, так явное тих же прав и вольностей наших видяче зламане, и ухилитися от оной, для чого не належало б Москві нам, не природнім своим и не завоеванним подданим... братию нашу губити"[40].

У жовтні 1711 р. комендант Очакова Мустафа-паша виділив на потреби 2-х тисяч запорожців 4 900 «кілет» борошна, а на початку наступного, 1712 р. ще додатково 15 тисяч

1 Очевидно, що саме ці події розкривалися у матеріалі шведської щотижневої газети «Стокгольмські поштові відомості» за 3 серпня 1709 р.: «Росіяни знищили декілька міст козаків, які перекинулися до шведів, до них перейшло ще більше 20 000 черкасів, окрім запорожців; з останніх три хоругви потім вернулися до Шереметєва, який наказав відрізати їм носи, додаючи при цьому, що робить це по доброті і з милості та має намір повісити всіх інших, хто попадеться йому до рук» (Stockholmiske Post Titender. – 3 Augusti 1709. - №31. – S.1 - 2)

2 У листі до П. Орлика від 20. ХІІ. 1719 р. кошовий отаман І. Мочульський згадував, що "ми Його Королівську Милість [Карла ХІІ], раненого після нещасливої баталії Полтавської, через Дніпро переправили, та у цілості через Дикі Поля аж до Бендер перепровадили, та на послугах Його Королівській Милості у багатьох містах нещадно кров свою проливали» (Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.1; Молчановский Н. Три письма кошевых атаманов к шведським королям // Киевская старина. – Т.LXIV. – 1899. – С.146 - 147). Про участь запорозьких козаків у битві з московськими військами О. Меншикова під Переволочною див.: Костомаров Н. Мазепа. – Москва,1992. – С.312 – 313. Див. також: Куликова В. «Кроме смерти, в таком хаосе ничего не было видно...». Как шведы бежали с поля Полтавской битвы // Родина. - №7. – М., 2009. – С.56 – 59.

«кілет» борошна[41]. Невдовзі на Олешківській Січі перебувало вже близько 6 000 козаків[42]. У цей час частина запорожців продовжувала служити шведському королеві, хоча більшість січовиків визнала протекцію кримського хана і турецького султана.

Джерела та література

1 *Мільчев В.* Військо Запорозьке Низове під османською протекцією // Історія українського козацтва. – Т.1. – С.589 – 590; Гуржій О. Олешківська Січ (1711 – 1728 рр.) // Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI – XIX ст.). – К.,Запоріжжя,1998. – С.132 – 148.
2 Лист К. Гордієнка до І. Мазепи від 24 листопада 1708 р. із Запорозького Коша // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. VIII, спр.1784, арк. 29 – 30 зв. Опубл.: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.335 – 336.
3 Про козацько-старшинський рід Черняків див. грунтовну розвідку: Лиман І. Козацький рід Черняків в історії України, Росії, США // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України. – Одеса, 2008. - С. 35 – 45.
4 Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – Т.1. – С.643 – 645.
5 Там само. – С.645. Глаголева А. П. Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. – М., 1959. - С.137 – 147.
6 *Station:Station:Станіславський В.* Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Український історичний журнал. - №1. – 1998. – С.78.
7 *Голиков И*. Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славныя Полтавския победы. – М.,1795. – Т.15. – С.261 – 262.
8 *Станіславський В.* Вказ. праця. – С.78.
9 *Тарле Е.* Указ. соч. – С.306.
10 *Станіславський В.* Вказ. праця. – С.581.
11 Лист Д. Голіцина до І. Скоропадського від 28. III. 1709 р. з Києва // Військові кампанії доби гетьмана мазепи в документах. – С.458 – 459.
12 Лист К. Гордієнка до польського короля С. Лещинського від 15 березня 1709 р. з Переволочної // Там само. – Спр.1796, арк. 55 – 55 зв.
13 Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – Т.1. – С.655.
14 Там само. – С.453 - 454.
15 РДАДА Москва. – Ф. „Кабінет Петра І”, від.2, 1709 р., кн.ІІ, спр. 10, арк.260; Тарле Е. Северная война. – С.273.
16 Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. – С.464.
17 Цит. за: Томашівський С. Із записок Каролінців про 1708 – 1709 рр. // Записки НТШ. – Т.92. – Львів,1909. – С.83 – 84.
18 Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.462.
19 Там само. – С.464.
20 Там само.
21 Там само. – С.468.
22 Материалы для отечественной истории. – Т.2. – С.331 – 332.
23 Лист Б. Шереметєва до І. Скоропадського від 12 (?). IV. 1709 р. // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.467.
24 Лист Б. Шереметєва до І. Скоропадського від 13. IV. 1709 р // Там само. – С.467.
25 Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.1; Молчановский Н. Три письма кошевых атаманов к шведским королям // Киевская старина. – Т.LXIV. – К.,1899. – С.143 – 144; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С. 94.
26 Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.619.
27 Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 г.) // Труды императорского русского военно-исторического общества. – Т.3. - СПб., 1909. – С.191; Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. – С.678 - 679.
28 *Гилленкрок А.* Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось // Военный журнал. - №6. – 1844. – С.1 – 105; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.676.
29 *Даніел Крман.* Подорожній щоденник. – С.88, 92.
30 Там само. – С.95.

31 Цит. за: Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Харків, 2009. - С.315.

32 Крман Д. Подорожній щоденник. – С.118; Лагус В. Карл XII в Южной России. – Одесса,1852. – С.16; Faltvabeln J. Crafoords anteckhingar // KKD. – T.3. – Lund, 1907. – S.109.

33 Як засвідчував полонений росіянами під Новими Санжарами козак: „Меж запорожцы чинится немалая распря в том, что многие хотят на сторону московскую, а другие на шведскую, и говорят, как увидят, ежели Москва побьет где шведов, то они пойдут на сторону московскую, а буде шведы побьют, то на шведскую" (Материалы для отечественной истории. – Т.2. – С.337).

34 Station Станіславський В. Вказ. праця. – С.583.

35 Глаголева А. Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сб. ст. - С.140.

36 Письма и бумаги Петра Великого. – Т.9. – Вып.1. - М.-Ленинград, 1950. – №3198.

37 Цит. за: Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т.3. – С.328.

38 Письма и бумаги Петра Великого. – Т.9. – Вып.1. – С.191.

39 Лист Й. Кириленка до І. Скоропадського від 2. VI. 1710 р. // Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. – Т.1. – Владимир,1903. – С.1024 – 1025.

40 Середа О. Перебування козацького війська у гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 р.) // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. – Вип.8. - С.342, 346.

41 Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). – Запоріжжя, 2009. - С.11.

Тарас Чухлиб

Предистория Олешковской Сечи: политические причины перехода запорожцев под начало Крымского ханства (1709 – 1711 гг.)

В статье раскрываются особенности взаимоотношений Запорожской Сечи с правительствами Украинского гетманства, Московского царства, Шведского королевства и Крымского ханства. Изучаются причины основания запорожскими казаками Алешковской Сечи в 1711 г.

Ключевые слова: *Запорожская Сечь, Константин Гордиенко, Иван Мазепа, Петр I, Карл XII, Крымское ханство, казачество.*

Taras Chukhlib

Prehistory of Oleshkivska Sich: Political Reasons for Zaporizhia Cossacks' Rejection of Moscow Tzarist Scorn (1709 - 1711)

The article describes the features of the relationship with the governments of Zaporozhye Sech Ukrainian Hetmanat, Moscovy, The Swedish kingdom and the Crimean Khanate. We stady the causes of foundation Zaporozhye Cossaks Aleshkovsky camp in 1711.

Key words: *Zaporozhye, Konstantin Gordienko, Ivan Mazepa, Peter I, Karl XII, the Crimean Khanate, the Cossaks.*

УДК 94(477) "1711/1728"

Олександр Гуржій (м. Київ)

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ (1711-1728 рр.) В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ТРИКУТНИКУ

У статті йде мова про перебування запорозьких козаків на території володінь кримського хана і турецького султана. Так звана Олешківська Січ (1711-1728 рр.) – це один з найбільш трагічних періодів в історії українського «низового товариства».

Ключові слова: *Олешківська Січ, Кость Гордієнко.*

Переслідувані і гнані царським урядом, проголошені після «мазепинських подій» 1708-1709 рр. зрадниками, запорожці, які, до того ж, конфліктували з гетьманською владою, змушені були покинути межі власної держави. Частина з них під керівництвом отамана Якима Богуша знайшла притулок у володіннях кримського хана. З дозволу останнього, десь у 1711 р., «низове товариство» розмістилося в урочищі Олешки неподалік Кардашинського лиману (на південь від впадіння Інгулу в Дніпро, на території сучасного м. Цюрупинська Херсонської області), де й провело довгих і нелегких для себе 17 років. Позбавлені права споруджувати тут військові укріплення і мати гармати, вони виявилися фактично беззахисними перед кримськими можновладцями.

Якось трапилося одному козакові рибалити на східному боці Дніпра і там, на змитому весняною повінню березі, він побачив невелику гармату. Розповів про ту знахідку кошовому. Біля неї козаки відкопали ще 50 гармат, ймовірно, полишених у період Кримських походів 1687 і 1689 років. Однак скористатися ними запорожці не могли, а тому приховали на тому ж самому місці, сподіваючись на «кращі часи». Можливість застосувати гармати з'явилася у них значно пізніше, коли царський уряд дозволив заснувати так звану Нову Січ.

Отож місце перебування запорожців у Олешках лише умовно можна називати Січчю. Їх часто убивали, забирали в полон, примушували до виснажливих фортифікаційних робіт і сплати всіляких податків у ханську скарбницю. Наприклад, багато разів до 3 тис. січовиків повинні були ходити ладнати Перекопську лінію в Криму. Коли ж за дорученням хана якийсь мурза чи інший знатний татарин прибував на Січ з інспекцією або для того, щоб припинити там суперечки, його, як правило, супроводжувало близько 200 чол. почту, яких, а також їхніх коней, нерідко досить довго, власним коштом мали утримувати козаки. Крім того, останні повинні були досить щедро обдаровувати «гостей» при від'їзді. Через ці приниження козаки не могли не впасти у відчай. Однак чи не найтрагічнішим було те, що татари вимагали від них ще й участі у своїх грабіжницьких нападах на українське та російське мирне населення.

Вже напровесні 1711 р., як свідчить «Чернігівський літопис»[1], коли ще не зійшов сніг, кримський хан Девлет-Гірей із «всіма ордами», 1 тис. яничарів, 2-3 тис. запорожців вторгся в Слобідську Україну і захопив у Харківському полку «городи» Водолов (Водолаг) та Мерефу. Коли він дійшов до містечка Вольного, тамтешній сотник Пляка перейшов на бік нападників, а місцеві жителі, стомлені й незадоволені обтяжливими постоями російських військ, видали кримчанам царських солдатів (за що пізніше дуже поплатилися, зазнавши репресій і розорення від посіпак Петра І). Загарбавши ще кілька населених пунктів, зокрема, «городок» Кочережки (Кечережки), хан залишив у деяких з них своїх резидентів-мурз («президію»), кілька сотень татар і «підданих» козаків, а сам з ордою «пошол в свою землю ником же гоним». Він тоді взяв великий «ясир» — багато тисяч невільників.

Щоб забезпечити захист прикордонних з Кримським ханством земель Російської держави, київський генерал-губернатор князь Д. М. Голіцин дав розпорядження гетьманові І. Скоропадському разом з частиною царських військ під командуванням генерала І.І. Бутурліна вибити татар і запорожців із Слобожанщини, укріпитися в зручних місцях і більше не допускати неприятеля. Що й було здійснено у травні того ж року.

Приблизно тоді ж на правому березі Дніпра разом з татарами виступили в похід загони гетьмана в еміграції Пилипа Орлика та улюбленця Девлет-Гірея, кошового отамана Костя (Костянтина) Гордієнка, який періодично обирався керманичем Олешківської Січі.

Подальші стосунки між Туреччиною, її васалом – кримським ханом, Російською державою та Україною на деякий час визначив Прутський трактат від 12(23) липня 1711 р. Певною мірою він стосувався і козаків Олешківської Січі. За ним Росія зобов'язувалася повернути Порті Азов з навколишньою територією, зруйнувати незадовго до того побудовані фортеці Таганрог, Кам'яний Затон і Новобогородицьку в гирлі р. Самари, а також лишити в спокої козаків у землях, підвладних Кримському ханству. Та Петро І і сам, здобувши бажаний мир, почав звертати менше уваги на низовиків, з якими до початку війни з Туреччиною в 1710 р. ще пробував загравати і схиляти їх на свій бік у «кримських справах».

Незабаром після підписання трактату до олешківських січовиків приєднався із своїм загоном і К. Гордієнко. Попервах татари, а через них і турки прихід козаків у Олешки прийняли цілком позитивно. Почали виплачувати їм «жалування»: частково грошима, а подекуди провіантом. Потім для їх утримання передали право на прибутки від значних перевозів на Дніпрі та Бузі. Дозволили безоплатно брати з кримських соляних озер сіль.

Однак уже взимку 1711-1712 рр. становище запорозьких козаків під владою хана, очевидно, значно погіршилося, а невдовзі до того ж хан розпочав військові дії проти кабардинських черкесів і примусив близько 3 тис. січовиків виступити на його боці. Тому вони дедалі активніше через гетьмана «шукають» ласки і прихильності царя, просять вибачити їх за скоєне.Так у листі кошового отамана до І. Скоропадського містилося прохання донести до Петра І інформацію про намір запорожців перейти від ханської протекції « до держави православного монарха». Далі кошовий висловив надію, що цар видасть запорожцям спеціальну грамоту, яка захищатиме їхні права і визначить статус у майбутньому.

Проте реальної підтримки ні від гетьмана, ні від Петра І козаки не дочекалися. Навпаки, деякі царські сановники вбачали в цьому хитрість низовиків, які вдалися до неї лише для того, щоб одержати собі продовольчі запаси, а самим «оставаться на своем постоянстве».

Російський уряд, ймовірно, мав рацію, не довіряючи обіцянкам козаків служити Москві чи Санкт-Петербургу. Адже ще під час підписання Прутського трактату П. Орлик відправив до Константинополя делегацію із шести осіб, серед яких був і К. Гордієнко, з проханням до турецького уряду примусити Петра І назавжди відректися від України, вивести за її межі війська і звільнити заарештованих під час останньої війни запорожців. Крім того, автор звернення доводив, що козаки, які проживааують у пониззі Дніпра мають право за існуючими звичаями, займатися мисливством та рибальством «по всем рекам, речкам и урочищам вплоть до Очакова, без всяких препятствій со стороны блистательной Порты».

Дійсність підтвердила, що це не були пусті заяви козацької верхівки у вигнанні. У 1712 р. К. Гордієнко самочинно призначив уманським полковником свого прибічника – «січового товариша» Поповича, якому із Січі був надісланий і відповідний пернач. Також він зробив спробу встановити власне керівництво у містечках Калнибот і Городище під Корсунем, для чого направив туди загін у складі кількох сотень козаків, розповсюджував там свої «листи» на захист «гультяїв».

У 1713 р., внаслідок підписання чергового договору про мир між Росією і Туреччиною, південний кордон пройшов між річками Орель і Самара. Через це запорозька торгівля, вихід її на територію Російської держави, значно звузилася. Набагато зменшився й притік на Січ біглих людей – основного джерела поповнення місцевого козацтва. Відірвана від земель Запорожжя Олешківська Січ, що розташовувалася на малопридатній для життя місцевості, являла собою досить сумну картину. Річка Конка з вузьким руслом і піщаними берегами, яка тут пробігала, нічим не нагадувала низовикам могутнього Дніпра. Невисока церква, котра швидше була схожа на курінь з очеретяними стінами, ніж на божий храм, також не сприяла піднесенню козацького духу. Особливо ж пригнічувало усвідомлення того, що татари, яких православні називали поганцями – ворогами святого хреста, биті не один раз прадідами, дідами і батьками січовиків, тепер їх самих примушували воювати на боці «бусурманів».

Так, у липні 1713 р. І. Скоропадський оповістив барона П. Шафірова про новий напад, вчинений кримчанами і «гультяйством запорожским» з ватажком Алістратенком під

містечком Царичанка, на березі Орелі, й захоплення ними кількох тамтешніх женців. На це барон 9 серпня відповів: царські посли вже неодноразово звертали увагу вищої влади Оттоманської Порти на неприпустимість, «за учиненіем мирних договоров» між Росією та Туреччиною, подальших збройних нападів на «малоросійські» міста. Однак султан і візир з цього приводу обмежувалися лише погрозами на адресу низовиків і татар, яким приписувалося не чинити подібних дій «под жестоким наказаніем».

Проте боротьба в козацькому середовищі, яка супроводжувалася перемогами то проросійської, то антиросійської партій, поступово згасала сама. Окремі січовики невеликими групами потроху поверталися в рідні місця. У 1714 р. замість «непримиренного» К. Гордієнка кошовим отаманом було обрано найповажнішого серед січовиків прихильника зверхності Московії Івана Малашевича. Він звернувся до царського уряду з проханням дозволити йому з військом повернутися додому, але небажання Петра І ускладнювати стосунки з Портою, зумовило негативну відповідь. Тоді 3,5 сотні запорожців самочинно перетнули кордон і зосередилися в північних районах Гетьманщини, під Глуховим і Конотопом. Центральна влада погодилася на це неофіційно, встановивши за прибулими пильний нагляд. Однак питання про повернення запорожців з Олешківської Січі все ж мало якось вирішуватися. Це розуміли і гетьман, і цар. Декому з низового товариства навіть було обіцяно від імені Петра І, що їх провини згодом будуть скасовані. Передбачалося січовиків углиб України не пускати, а селити неподалік «великоросійського» кордону і пильно стежити, щоб «от них какой противности» не виходило. Про це йшлося в листі графа Г. Головкіна до І. Скоропадського від 11 квітня 1714 року.

Однак до розв'язання проблеми переселення січовиків у рідні місця було ще далеко. Восени того ж року, дещо передчасно, новим кошовим став Василь Йосифович (Йосифов). Він продовжив пошуки шляхів повернення «под высокую руку царского величества». Про це дізнався хан і побажав, щоб козаки вийшли на Каланчак і склали йому присягу на вірність. Крім того, татари перекрили їм усі виходи до Дніпра й зажадали високого мита від рибалок. Обурені січовики знову слали прохання відповідного змісту до Петербурга.

Тим часом П. Орлик, перебуваючи в Адріанополі, уважно стежив за розгортанням подій у Січі, бо неабияк розраховував на козаків при здійсненні власних політичних намірів. Тому він закликав їх ні в якому разі не схилятися до Росії.

1715 р. К. Гордієнко відвідав у Бахчисараї хана Каплан-Гірея, якого переконував у необхідності поліпшення його стосунків з козаками Олешківської Січі. За свою «вірність» колишній отаман одержав у «подарунок» Кизерманський перевіз на Дніпрі з правом відбирати собі всі прибутки з нього.

Незабаром гетьман передав у столицю Російської держави чергового листа січовиків, ще й додав від себе особисто прохання дозволити «торговим» і «промисловим» людям Гетьманщини їздити торгувати в Крим, добувати там звіра й рибу, а звідти – пропускати козаків із сіллю та рибою. У відповідь 10 лютого 1715 р. надійшов царський указ, яким насамперед передбачалося: пробачити вину тільки тим козакам, котрі «покаялися»; повернути їх у місця попереднього проживання; гарантувати, що вони не будуть покарані й відправлені в заслання; надати старшинам «знатні уряди» з урахуванням їх соціального і майнового становища, «вірності» та наявності належних посад у полках; дозволити вести торгівлю з Кримом, окрім низовиків-«зрадників» (тобто тих, які залишилися на антиросійських позиціях); заборонити гетьманові вести приватне листування з останніми, а про їхні звернення до нього повідомляти у вищі інстанції; в разі виникнення конфліктів між «малоросами» й запорожцями ставити про них до відома київського губернатора.

Однак, як тільки за наказом І. Скоропадського купці, що їздили торгувати в південні області, почали обминати Запорожжя, тамтешні козаки вдалися до актів помсти. Вони нападали на торговий люд і грабували його поблизу своєї території, а хан підтримував їх у цьому. Ситуація з олешківцями знову загострилася. Взагалі ж «вільне мандрування» колишніх січовиків у «турецькі області» заборонялося. Зокрема, Г. Головкін у листі, від 6 квітня 1715 р., надісланому до гетьмана із Санкт-Петербурга, наказував, щоб тримати під наглядом тих людей, які повернулися із турецьких володінь і не відпускати назад ні за яких обставин, а стежити щоб вони проживали у власних домівках. Проте такого роду царські укази і приписи російських урядовців

та гетьманської влади козаки не виконували, через що знову наражалися на всілякі неприємності.

У 1716 р. на Січі в черговий раз перемогла група, яка підтримувала І. Малашевича, і 3 травня він звернувся до досить впливового в Гетьманщині миргородського полковника Данила Апостола (майбутнього гетьмана Лівобережної України) з листом, у якому «слізно» просив заступитися за січовиків, бути благим і милосердним до Запорозького Війська. Згодом І. Малашевич написав подібне послання й І. Скоропадському. У відповідь же, яка надійшла не скоро, кошовий отаман одержав лише підтвердження попереднього дозволу на переселення в «Малоросію» поодиноким запорожцям, «непричетним до зради», з умовою, що вони служитимуть сердюками і не повертатимуться на Запорожжя. Зрозуміло, січовиків це не могло задовольнити.

Оскільки необхідний для існування провіант у купців діставати ставало дедалі важче, козаки відновили грабіжницькі напади на найближчі до них землі Російської держави та Речі Посполитої. До того всього хан зобов'язував їх брати участь у походах татарської кінноти на Кубань. А з 1718 р. додався ще один клопіт — ногайці, чабани яких у пошуках кращих пасовиськ заходили на береги Бугу, стикалися з олешківцями, віднімали у козаків землі від пониззя Дніпра й Великого Лиману аж до порогів, переслідували їх за всілякі втрати в майні, отарах та ін. Січовики за все мали відповідати власним «добром», а траплялося, й життям. Коли ж вони зверталися офіційно до місцевого суду, де засідали самі лише мусульмани, то їм там ніхто не вірив, а отже, – ніколи не виправдовував[2].

Переслідувала січовиків і влада Речі Посполитої, коли вони приїздили туди торгувати. Зокрема, незважаючи на мирні угоди між Туреччиною та Польщею, брацлавський воєвода схопив кількох козаків і повісив на базарній площі. На прохання Коша втрутитися в цю справу хан аж ніяк не відреагував. Навпаки, він брав під свій захист поляків: «Отамани курінні, оголошую всім вам: перед нас, хана і всього панства кримського, за скаргою ляхів покликані були до суду за вказівкою нашою в Крим отаман кошовий з іншими отаманами курінними. Після розгляду справи цієї, хоча ляхи за багатьох убитих своїх братів та євреїв, за пролиту кров християнську хотіли декілька тисяч талерів відшкодування, а ми вас тільки до виплати 15 кісей (гаманців — близько 6 000 левів або 5 000 карбованців) засуджуємо. Ці гроші ми зараз же від посланців ваших узяли і цим нашим ханським листом всім вам, курінним отаманам, повеліваємо, щоб ви по своїх куренях ніяких злодіїв та свавільних людей не тримали і не таїли, а присуджену з вас суму зібрали або у когось позичили. Якщо ж надалі будете якісь крадіжки й насильства будь-кому чинити, то вже однією платнею не відбудетеся, а всіх вас, отаманів і стариків, покликавши до себе, погубити, а решту свавільників, пославши на них орду ногайців, винищити і з Коша розігнати велю. І ти, пане кошовий, якщо не будеш своїх полковників від свавілля стримувати, і нас, панство кримське, соромом покривати не перестанеш, і сам смертної кари сподівайся. Вже багато разів у невинності своїй ви присягали, а винуватців досі не відшукали. Надалі, усіх вас знищу. Про це стократ нагадуючи вам, залишаюсь Каплан-Гірей-хан з усім панством кримським».

Нестерпні умови життя, непевність становища змушували олешківців усе частіше звертатися зі скаргами до володаря Кримського ханства. Новий (з 1719 р.) хан Саадет-Гірей так дратувався цим постійним невдоволенням, що наказував окремих козаків хапати й продавати в рабство. І ніщо не могло допомогти січовикам, навіть клопотання про їх долю П. Орлика перед монархами багатьох країн (хіба що, окрім ненависного йому московського царя). «Якож и упросивши у королевскаго величества шведскаго причинных за собою листов и за вашими милостями, добрыми молодцами, — писав гетьман у вигнанні запорожцям у листі від 11 січня 1721 р., – до цесарскаго величества христіянскаго, до королевскаго величества английскаго, до королевскаго величества польскаго, также до Блистательной Порты Оттоманской, до наяснейшаго хана, его милости и до иных, выехал я щасливо из Штокголму 11 октября, и переправившися Божію помощію чрез море, а прибывши в Немецкую землю, поотсылал те все письма при моих листах до наяснейших монархов христіянских, одни з Ганноверу, з дедичного княженія королевскаго величества английскаго, а другіе отсель, из Шліонска и города Бряцлавля, где прибыл я сего настоящего году, 8 генваря, до Наяснейшей Порты Оттоманской лист причинний королевскаго величества шведскаго, и до наяснейшего везиря, при себе

еще удержал, ожидая лист, также причинный, от королевскаго величества английскаго до Наяснейшой Порты Оттоманской, который когда отберу, не медля с ним и з листами королевскаго величества шведскаго, отсель туда, куда надлежит, поспешу...»

При цьому єдина вимога П. Орлика до запорожців полягала в тому, щоб вони «абысте в хвалебном своем взятіи статечно и постоянно знайдуючися, на жадные московскіе прелести и неподлинное надеяніе, ушей своих не преклоняли, и сердце свое мужественное от оных отвращали; зде же если бы, не дай Боже, непріятель прелести своими вашей милости, добрых молодцов, войско Запорожское, уловил и до своей стороны и соединенія потягнул, подлинно б народ весь погубили, в вечную неволю оных и себе самих отдалы, и перед целым светом нестаток свой наказали, чего яко нигде по Ваших милостех, добрых молодцах, войску Запорож-ком, милой братіи моей, не сподеваюся...»[3].

В 1720-х роках напруженість у стосунках між січовиками і ханськими властями зростала. Враховуючи це, Ібрагім-паша під час російсько-турецьких переговорів у 1722 р. порушив питання про можливість повернення запорожців у межі Гетьманщини. Однак питання тоді так і залишилося невирішеним. Та й самі кримські татари не бажали цього. Восени 1724 р. навіть стався їх загальний виступ проти хана, якого вони прогнали. Кримчани вимагали: «...Хотя де всем лечь, а запорожцев не отдавать». Таке рішення мотивувалося, зокрема, тим, що козаки добре взнали їх землю і фортеці, а тому, як стануть незалежними від хана, то не тільки зможуть вивести до себе татарські стада худоби, а й дітей повитягувати» з Криму.

Продовжував утискувати січовиків Петро І. Так, 9 червня 1721 р. царський уряд надіслав гетьманові «грамоту» про покарання «кнутом» і заслання до Сибіру полтавців С. Кирильченка та А. Пархоменка за недозволену торгівлю на Запорожжі. Після того, як 28 січня 1725 р., висловлюючись словами Т. Шевченка, господь «побив Петра, побив ката на наглій дорозі», схожу політику проводила його дружина — імператриця Катерина І (померла в 1727 р.). Зокрема, в рік кончини свого чоловіка вона 22 квітня надіслала азовському генерал-губернаторові Г. Чернишову інструкцію «Про управління губернією», де, між іншим, йшлося й про ставлення до запорожців. Інструкцією підтверджувалася заборона торгівлі на Запорожжі «под жестоким наказаніем и отнятіем всего того, с чем кто туда дерзнет пріехать». Згідно з цим документом, категорично не дозволялося перетинати козакам-«зрадникам» межі Російської держави; виняток допускався лише для запорожців, які йшли «с повинною или с другими какими письмами или словесными приказами» (таких передбачалося затримувати і сповіщати про них безпосередньо князя М. Голіцина і Сенат). Заборонялося також будь-яке листування «обивателів» з низовиками, які «не повинилися» перед царським урядом. Усі «правопорушники» мали переслідуватися будь-де «в землях императорского величества», а «в Турецкой области» відповідним особам слід було радити робити це пашам та кримському ханові.

Помітно змінив ситуацію прихід на російський престол імператора Петра II (1727-1730). За його царювання було одержано дозвіл обрати в Україні нового гетьмана. Ним став згадуваний уже миргородський полковник Д. Апостол (1727-1734). Незабаром до нього надійшов лист кошового отамана Павла Федоріва «з товариством». Вони просили гетьмана поклопотатися перед царем, аби той прийняв їх «під свою високу руку». Запорожці передовсім хотіли забрати військові клейноди, залишити Олешківську Січ і перейти на стару. З цього, однак, знову нічого не вийшло. Росії було не вигідно ускладнювати через січовиків свої стосунки з Туреччиною. Тому князь М. Голіцин через гетьмана звелів передати низовикам «сидеть непорушно» та «не чинить крымцам и никому из турецких подданых никаких шкод и зацепок». Проте надалі, в очікуванні військових дій проти Порти, царський уряд хотів усе ж мати козаків на своєму боці.

Допоміг останнім змінити своє становище випадок. У грудні 1727 р. друга після хана особа в Криму – калга-султан – прибув на берег Бугу, де полювали на звіра та рибалили низовики (приблизно 2 тис. чол.). Він наказав їм усе негайно облишити і, нібито з веління самого хана, рушати з ним на Буджак утихомирювати повсталих мурз (середніх і дрібних можновладців). Козаки погодилися на це і почали битися проти татар Білгородської орди. Раптом з'ясувалося, що хан такого наказу нікому не віддавав. З великим військом кримський правитель прибув на місце боїв, заарештував калгу-султана і відправив його із

своїми охоронцями до Стамбула на страту. Запорожців же, обеззброївши, звелів продати в рабство для праці на галерах.

Дізнавшись про це, «товариство» на всіх річках і лугах Запорожжя вирішило перейти до рішучих дій, причому не тільки проти татар, а й усіх прихильників їхньої зверхності. В Олешках же спочатку гору взяло «старе» козацтво, яке виступало проти московських порядків. 23 травня 1728 р. відбулася рада, і кошовим уже було обрано К. Гордієнка. Однак наступного дня з верхньої течії Дніпра, з колишньої Старої Січі, сюди прибуло 40 малих суден під проводом давнього і запеклого ворога «бусурманів» Івана Гусака. Зійшовши на берег, прибулі козаки несподівано закували в кайдани К. Гордієнка, а колишнього отамана – Карпа Сидоренка – побили. Потім вони зайшли до церкви, кілька разів перехрестилися перед святими образами і позбирали все, що там було, зокрема, бубни, хоругви, булаву тощо. На території Січі підлеглі І. Гусака розгромили крамниці й шинки, які належали вірменам і грекам, а їхніх господарів примусили тікати в Крим. У заможних олешківців вони відібрали великі гурти різної худоби (наприклад, лише в одного Шишацького, якого тоді не було на Січі, налічувалося 500 голів коней). Підпаливши січові будівлі, всі козаки, разом з майном і худобою, подалися через Дніпро під Кизикерменом на правий берег, а далі – на місце Старої Січі до гирла Чортомлика.

Що ж являла собою Олешківська Січ напередодні відходу з неї низовиків? Д. Яворницький навів більш-менш детальний її опис 1728 р., який йому вдалося розшукати в архіві Міністерства іноземних справ у Москві: «Нынешняя их Сечь ниже Казикермана в семи милех имеет своє положеніє, над речкою Конскою, в рочище Олешках, по сю сторону Днепра; а в ней ныне куреней 38, а людей всегда в оной может быть с полторы тысячи; а другіе запорожцы кочуют куренями по рекам Богу, по Великом Ингулу, по Исуни, по Саксагани, по Базавлуку, по Малой и Великой Камянках и по Суре, которыя реки суть по ту сторону Днепра; а по сю сторону по рекам-же Протовчи, по Самаре и по самом Днепре по обоим оного сторонам, взявши от границы по самое устье Днепра и Богу (Бугу); а по оным всем кочевьям и по других малых речках может их, запорожцов, считаться вмногія тысячи людей, толко о подлинном оных числе знать невозможно»[4].

Від себе додамо, що за іншим розшуканим нами архівним документом, наприкінці 20-х – на початку 30-х років XVIII ст. запорожців загалом налічувалося близько 20 тис. чоловік.

Перебравшись на Чортомлик низовики обрали Івана Гусака кошовим отаманом і розіслали по всьому Запорожжю звістку про перехід Коша на старе місце. Проте тяжкий час і лихі умови перебування запорожців в Олешках назавжди закарбувалися в пам'яті народній, відбилися в давній історичній думі:

«Заступила чорна хмара
Ту білую хмару:
Опанував запорожцем
Поганий татарин…
Ой, Олешки, будем довго ми вас знати, –
І той лихий день і ту лиху годину
Будем довго, як тяжку личину, споминати».

Джерела та література

1 Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) / Изд. А. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – № 6. – С. 97-98.
2 Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – С. 85.
3 Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) / Изд. А. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – № 6. – С. 303, 304.
4 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків.- Львів, 1990.- Т. 1. - С. 92.

Александр Гуржий

Олешковская Сеч

В статье речь идет о пребывании запорожских казаков на территории владений крымского хана и турецкого султана. Так называемая Олешковская (Алешкинская) Сечь (1711-1728 гг.) – это один из наиболее трагических периодов в истории украинского «низового товарищества».
Ключевые слова: *Олешковская Сечь, Кость Гордиенко*

Oleksandr Gurzhiy

Oleshkivska Sich

The article describes the moments of Ukrainian Cossaks' living on the territory of the Crimean khan. So called Oleshkivska Sich (1711-1728) - is one of the most tragic periods of Ukrainian history.
Key words: *Oleshkivska Sich, Kost Gordiyenko.*

УДК 94(Укр 477) «17»

Ганна Швидько (м. Дніпропетровськ)

НА РУЇНАХ ОЛЕШКІВСЬКОЇ СІЧІ: РОЗДУМИ МАНДРІВНИКА СЕРЕДИНИ XIX ст. ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті йдеться про етнографічну мандрівку письменника і етнографа О.С. Афанасьєва-Чужбинського по Дніпру для опису побуту населення колишніх запорозьких земель, огляд ним залишків Олешківської Січі, що стала чинником його роздумів щодо ставлення до пам'яток минулого та проблем вивчення запорозького козацтва.
Ключові слова: *Олешківська Січ, історична пам'ять, запорозьке козацтво.*

Як зазначають різні енциклопедичні довідники другої половини XIX – початку XXI ст., Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (12. 03. 1817 – 18. 09. 1875), український і російський письменник і етнограф родом із с. Ісківці Лубенського повіту на Полтавщині був вихідцем із небагатої дворянської сім'ї. Першим друкованим твором, підписаним псевдонімом Чужбинський, був вірш «Кольцо», опублікований в часописі «Современник» (т. XI, 1838 р.). Під цим псевдонімом він друкувався до 1851 р., хоча використовував і інші – Лубенець, Пустинник. Родове прізвище – Афанасьєв – вперше зазначено у його творах «Галерея польских писателей» (5 випусків) та «Русский солдат» (2 випуски), що вийшли у 1851 р. З 1858 р. Олександр Степанович став підписувати всі свої твори як Афанасьєв-Чужбинський, що є поєднанням рідного прізвища і псевдоніму.

О. С. Афанасьєв-Чужбинський закінчив Ніжинську гімназію вищих наук, певний час служив офіцером уланського полку, був редактором ряду видань, зокрема неофіційної частини «Воронежских губернских ведомостей», газети «Петербургский листок», сатиричного

журналу «Искра», був інспектором шкіл грамотності та завідувачем музею Петропавлівської фортеці. Він має великий творчий доробок у галузі літератури, літературного перекладу, історії та етнографії.

Обходячи характеристику його літературних творів (зішлемося тут на статтю М. П. Гнатюка «Олександр Афанасьєв-Чужбинський», опубліковану в № 6 часопису «Радянське літературознавство» за 1972 р.), назвемо деякі його історичні праці, як-от: «Поїздка на Дніпрові пороги і на Запорожжя» (1858 р.), «Побут малоросійського селянства» (1858 р.), «Нариси минулого» (1863 р.), «Нариси Дніпра» (1861 р.) та інші. Особливо цінними як історичне джерело є його «Спогади про Т. Г. Шевченка» (1861 р.), оскільки мемуарист супроводжував поета у його поїздці по Україні у 1845-1846 роках.

У 1848 р. Морський вчений комітет розпочав видання часопису «Морской сборник» (виходив щомісяця до 1917 р.), який був покликаний знайомити морських офіцерів з історією та станом російського і зарубіжних флотів, біографіями флотовців тощо. Через кілька років програма видання була розширена за рахунок публікації нарисів з соціальних проблем життя суспільства напередодні та в роки проведення селянської реформи 1861 р., а також творів з життя прибережних районів країни й описів морських мандрівок. У 1855 р. часопис організував т. зв. «літературну експедицію» з групи письменників (А. Ф. Писемський, І. О. Гончаров, О. М. Островський та ін.). До цієї групи належав і О. Афанасьєв-Чужбинський як співробітник часопису. За казенний кошт письменники відправлялися у мандрівки по обраному кожним із них краю для описування звичаїв, побуту, занять приморських і прирічних жителів. О. С. Афанасьєв-Чужбинський обрав для цієї мети пониззя Дніпра, як район, йому більш відомий. Плодом його мандрівки у цей край і стала об'ємна книга «Поездка в Южную Россию», (принагідно зауважимо для підкреслення вартості публікацій членів «літературної експедиції», що завдяки їм кількість передплатників часопису була в цей час найбільшою за весь період його існування).

О. С. Афанасьєв-Чужбинський на початку своєї книги подорожніх записів вміщує розлогий нарис «Загальний погляд на побут придніпровського селянина», в якому описав «побут цього племені, яке проміняло спис та шаблю на плуг та косу й мирно займається своїми промислами, де ще в минулому столітті розігрувалися жахливі криваві драми»[1]. А власне подорожні замітки починаються з Катеринослава, що виріс на місці козацької Половиці та інших козацьких слобід. Далі, спускаючись вниз по Дніпру, він описує прибережні населені пункти, місця розташування Запорозьких Січей, говорить про ставлення місцевих жителів до історичних пам'яток.

Зазначивши недбале ставлення власників земель та жителів населених пунктів до запорозьких пам'яток краю, автор з жалем констатує цей факт і висловлює першу загальну оцінку стану наукового вивчення історії Запорозької Січі: " Але як справжньому малоросу, зізнаюся, сумно бродити по слідах останньої Січі Запорозької, що зникають не від того, що я дивлюся з вузько національної точки зору або простодушно шкодую, навіщо безповоротно знищене січове товариство. Такі думки були б верхом відсталості і навіть неуцтва, а тому, що у нас дивляться недоброзичливо на цю общину і, говорячи про неї мимохіть, вносить свої погляди на предмет у дусі, пробачливому тільки сучаснику Катерини II. П[ан] Скальковський давно вже замовк і нічого не пише про Запорожжя, хоча і не можна не сказати йому спасибі за те, що він перший торкнувся цього предмета. Рік від року зникають пам'ятки, меркнуть перекази, новий житель Січі копає під город і сліди насипів, і самих могил героїв козацтва, і нарешті жменя запорожців, що залишилася в Туреччини, поступово зникає. От-от не залишиться жодних вказівок, і хіба магістрант петербузького або московського університету напише історію Запорожжя по бідних друкованих джерелах, не знайомий ні з мовою, ні з правами та звичаями козаків, одним словом – з тими джерелами, що могли б ще служити керівництвом у даний час»[2].

6-й розділ книги О. Афанасьєв-Чужбинський відводить під опис населених пунктів нижнього Подніпров'я від Олешок до Очакова. Мандрівнику відкрилася безрадісна картина повітового містечка: «Відкіля б ви не в'їжджали до Олешок, сухим шляхом чи водою, погляду вашому представиться найсумніше містечко, яке немовби слізно просить у кожного приїжджого відкрити йому таємницю, чому воно зроблене містом, чи, навіть, повітом?» Коротко звернувшись до давньої історії поселення під найменням Олешья, автор посилається на повідомлення «Одеського календаря»

(1860, с. 2) про те, що у 1711 р. запорожці перенесли сюди свою Січ і влаштовували її, за переказом, у т. зв. Лісі Братів. Мандрівник намагається дізнатися, що то за переказ і що то за Ліс Братів. Мандрівник, як це видно з тексту, вже не раз бував в Олешках, знав, що там колись була Запорозька Січ і розпитував старожилів про «козацьке попелище». Та йому довелося витратити багато часу, аби натрапити на слід запорожців у цьому містечку: «І мене повели на місце колишньої Січі. Ніякого Лісу Братів немає біля ледь помітних окопів, та й не видно, щоб коли-небудь існував ліс на місці, оточеному нині піщаними буграми, на котрих з труднощами розводять чагарникову лозу. Що біля Олешок могли бути ліси – сперечатися не буду, сумніватися не знаходжу причини, але що Січ не була в лісі, це видно кожному, хто бував на цьому місці. Можливо, на лівому березі Конки і росли великі верби, які і тепер зустрічаються на правому, але це ще не дозволяє нам приймати їх за ліс»[3].

Автор висловлює жаль з того приводу, що А. Скальковський, який раніше побував у цих місцях, не зняв плану укріплення, яке тоді було виразнішим. На час огляду укріплення О. Афанасьєвим-Чужбинським були «ще помітні ворота і кутові бастіони, але потрібно придивлятися, тому що в деяких місцях зовсім обрушилися і занесені піском канави. І для того, щоб знайти ці руїни, потрібно запитувати дуже старих людей»[4]. Мандрівник констатує, що запорозька старовина тут забута, і нові прибульці зовсім не знають навіть урочищ» і що «цікаво було б розповісти про цей епізод із життя Запорожжя, ледь тільки згаданий літописцями».

Розповідь про стан залишків Олешківської Січі переривається розповіддю мандрівника про кошового отамана Костя Гордієнка, який привів запорожців у Олешки, але про якого «ми не знаємо абсолютно нічого ні з історії, ні з будь-яких фамільних записок, ні з переказів»[5]. Невідомо, на підставі яких джерел О. С. Афанасьєв-Чужбинський стверджує, що «особистість Костя Гордієнка виділяється серед посередності». Він намагається зрозуміти сам і пояснити своїм майбутнім читачам, чому запорожці у 1709 р., за його висловом, «пішли на захист пригноблених братів», маючи на увазі населення Гетьманщини. Автор говорить, що ініціатива підтримки запорожцями І. Мазепи належала кошовому отаману. Цікаві роздуми автора стосовно поняття «зрада», яке тоді застосовували до всіх прибічників гетьмана Мазепи: «Не можна ж назвати зрадою рух всього військового братства, що віддало перевагу блуканням по чужих землях й відкидало милості і подарунки переможців Карла XII. Запорожці усвідомлювали мету, до якої прагнули, а хто ж мету цю з усіма подробицями роз'яснив їм, як не Кость Гордієнко? Адже запорожцям, якби вони скорилися, мало бути колишнє вільне життя в Капулівці і крім того, царські милості і платня. Але вони билися до останьої краплі на попелищі Січі, і коли її зруйнував московський загін, тоді вони пішли нижче[5].

О. Афанасьєв-Чужбинський, оцінюючи події початку XVIII ст. та дії запорожців, проявляє якості дослідника, не роблячи поспішних висновків, тим більше, за відсутності достатнього кола історичних джерел. Він зазначає: «Нам, безстороннім нащадкам, варто холоднокровно розбирати відомі обставини, саме ті, про які ще кілька років тому не зважувалися говорити друковано»[6]. Мандрівник принагідно висловив і два короткі міркування з приводу подій початку XVIII ст. Стосовно гетьмана І.Мазепи, оцінка якого в середині XIX ст. була абсолютно ідентичною тій, що була зазначена у відомому Маніфесті царя Петра І, автор пише: «Мазепа хотів продовжити справу, що не вдалася Богдану Хмельницькому». Як бачимо, це міркування не вкладається в рамки тодішньої офіційної історіографії подій початку XVIII ст. А про кошового отамана автор зауважує: «Запорожці залишалися непохитними, доки живий був Гордієнко»[7]. І це дійсно так, достатньо загадати, що незабаром після його смерті на Запорожжі перемогла «російська партія», тобто, верх отримали прихильники повернення під протекторат Росії, що й відбулося у 1734 року.

Після певного історичного екскурсу до подій XVIII ст. О. С. Афанасьєв-Чужбинський знову повертається до характеристики стану пам'яті про перебування запорожців в Олешках. Він пише: «На початку століття, коли ще свіжі були перекази, коли жили свідки цікавих подій, ніхто не піклувався про це, та й потім вчені наші воліли ритися в грецьких джерелах, і навіть більше – пояснювати їх посвоєму. Тому ми з гріхом пополам натягаємо якийсь гай чи храм древніх греків на дану місцевість, але не скажемо, що були там п'ятдесят років тому"[8]. Як не гірко це усвідомлювати, але таке відношення до власної

історії продовжувалося і в наступні часи, пояснення чого вимагає спеціального серйозного дослідження. Автор з болем пише: «Особливо соромно, нам, малоросам, бути такими байдужими до історії свого племені. Явища, подібні до Запорожжя, надзвичайно цікаві, а чи багато у нас про нього відомостей? Дещо зібрав п. Скальковський біля тридцяти років тому і видав, але з тих пір справа не просунулася. Козацький архів, що дістався йому, розібраний тільки наполовину і з кожним роком стає все більш ветхим. Зараз вже багато чого важко і зробить. Уважно обходив я всі місця, колись населені козаками, але там живуть інші люди, навіть не нащадки товариства…

Ні в Олешках, ні в їхніх околицях не знайшов я ніякого переказу, ніякого уривку з пісні, що хоча б натякала на запорожців. В місцевій церкві також немає жодних залишків старовини, та й поговорити про це ні з ким у місті, жителі якого недавно сюди переселилися, а чиновники зійшлися сюди з усіх кінців імперії»[9].

Загалом говорячи про Запорозьку Січ та історичну роль козацтва, О. Афанасьєв-Чужбинський вважав, що козацтво «назавжди пережило свою епоху зі знищенням диких сусідів і було б безглуздо шкодувати про зникнення грубого молодецтва, заснованого на матеріальній силі», що «запорожці були вже не тільки зайвими, але й обтяжливими для держави»[10]. Висловлюючи цю офіційно пануючу тоді точку зору на нібито вже виконану ними історичну місію, автор в той же час зауважує, що «саме знищення Січі в 1775 році вчинилося не зовсім по-лицарському». Він висловлює сум з приводу того, що «кращий епізод з побуту Малоросії залишається в тіні, і на нього всякий, кому здумається, кидає докори і глузування»[11].

Таким чином, відносно короткі замітки мандрівника про Олешківську Січ, залишки якої він знайшов на початку 60-х рр. XIX ст., спричинили його до висловлення оригінальних на той час міркувань стосовно подій в Україні на початку XVIII ст. та дій запорожців і їх кошового отамана Костя Гордієнка.

Джерела і література

1 Афанасьєв-Чужбинський Олександр. Подорож у Південну Росію. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 227.
2 Там само. – С. 395.
3 Там само.
4 Там само.
5 Там само. - С. 396.
6 Там само.
7 Там само. - С 397.
8 Там само.
9 Там само. - С. 398.
10 Там само.
11 Там само.

Анна Швыдько

На руинах Олешковской Сечи: размышления путешественника середины XIX в. относительно сохранения памятников запорожского казачества

Статья повествует об этнографическом путешествии писателя и этнографа А.С. Афанасьева-Чужбинского по Днепру для описания быта населения бывших запорожских земель, осмотр им остатков Олешковской Сечи, которая стала основанием его размышлений относительно отношения к памятникам прошлого и проблем изучения запорожского казачества.

Ключевые слова: *Олешковская Сечь, историческая память, запорожское казачество.*

Ganna Shvydko

On the Ruins of Oleshkivska Sich: Thoughts of the Traveller of the Middle of 19-th Century Concerning Preservation of Zaporizhzhya Cossacks' Monuments

The article tells about the ethnography voyage of writer and ethnographer O.S. Afanasyev-Chuzhbynskyi along the Dniper river. He described the way of life of population of former Zaorizhzhya territories, made a research of remains of Oleshkivska Sich, that caused his thoughts on ancient

memorials and problems of Zaporizhzhya Cossacks study.
***Key words:** Oleshkivska Sich, historical memory, Zaporizhzhya Cossacks.*

УДК 94.083.132(477)«1960/...»

Олена Титова (м. Київ)

АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОЛЕШКІВСЬКОЇ СІЧІ НИЗОВОГО ДНІПРА

У статті коротко розглядається історія археологічного дослідження найпівденнішої Січі Низового Дніпра – Олешківської. Подано загальну характеристику виявлених об'єктів, речових матеріалів, які датуються першою половиною XVIII ст.
***Ключові слова:** запорозьке козацтво, січовики, Січ, курінь, піч-кабиця, кахлі, люльки.*

Після зруйнування, за наказом Петра І, Чортомлицької Січі запорозького козацтва січовики вимушені були шукати нові землі за межами російського впливу. Спочатку частина їх оселилася при впадінні ріки Кам'янка, утворивши Кам'янську Січ. Згодом запорожці під проводом кошового отамана Костя Гордієнка відрядили посольство до кримського хана з проханням дозволити їм розміститися на території Кримського ханства. Отримавши такий дозвіл, запорожці оселилися в районі колишнього давньоруського міста Олешшя, побудувавши найпівденнішу Запорозьку Січ. З письмових джерел відомо, що Олешківська січ проіснувала з 1711 до 1728 (30) року.

Нова Січ розташувалася на піщаній терасі лівого берега лівобережного рукава Дніпра – ріки Конка, займала площу понад два гектари. Хан заборонив січовикам будувати укріплення, церкву, мати гармати. Відомо, що вали все-таки були, однак не перевищували двох метрів. Церква ж була похідною, тобто, скоріш за все, мала наметоподібний вигляд. Гармати козаки, мабуть, ховали у плавнях. На території Січі, у центрі якої була січова площа, знаходилися житла-курені, адміністративні і господарські споруди. Будівлі розміщувалися чи кількома рядами, паралельно до ріки, чи концентричними колами навколо площі[1]. Скоріш за все, була рядова забудова.

Після повернення більшої частини запорожців до Кам'янської Січі на місці Олешківської Січі могли залишатися дехто з січовиків, не згідних з прибічниками Костя Гордієнка. Деякий час у цьому районі знаходилася російська залога. Пізніше місце розташування Олешківської Січі було призабуте.

Інтерес до пошуків решток січей Низового Дніпра, у тому числі, і Олешківської проявився вже у другій половині XIX ст., коли почали проводити експедиції такі відомі науковці як етнограф О. Афанасьєв-Чужбинський, історик, археолог, музейник Д. Яворницький. Дмитро Іванович, використавши розповіді старожилів, мандрівників, зробив опис Січі, опублікував її план, складений землеміром Тодоровичем. В перші роки XX ст. розвідкові роботи на Кам'янській та Олешківській Січах проводив відомий археолог і музейник В.Гошкевич. Матеріали розвідок (фрагменти керамічного посуду, кахлі, предмети побуту) знаходяться у фондах Херсонського краєзнавчого музею.

На початку 1970-х років історик архітектури В.Ленченко провів експедицію у пошуках січей Низового Дніпра. Побував він і на берегах Конки, на північній околиці райцентру Цюрупинськ (колишнє Олешшя) Херсонської області. Дослідник виявив рештки кількох споруд козацької доби, відповідні

рухомі матеріали. На жаль, результати всіх вказаних досліджень не були опубліковані.

Новий етап наукового вивчення місцезнаходження Олешківської Січі почався у 1990 році. Під час проведення науково-практичної конференції у Херсоні розвідковий загін Українського товариства охорони пам'яток історії та культури під керівництвом професора Д.Телегіна оглянув промислову зону на лівому березі ріки Конка в районі будівництва Цюрупинського целюлозного комбінату. На площі приблизно 300 кв. м археологи знайшли досить показові матеріали – уламки кераміки, вироби із заліза, монети, датовані першою половиною XVIII ст. Ці дані дали досить переконливі аргументи для висновку про локалізацію Олешківської Січі[2]. Наступні археологічні роботи підтвердили вказані попередні висновки. Послуговуючись висновками науковців вчитель історії цюрупинської школи В.Бойко з місцевими краєзнавцями встановив на місці Січі пам'ятний знак – козацький дзвін, виконаний з дерева, а також домігся призупинення використання території пам'ятки в якості промзони, організував прибирання майданчика. Однак і досі це визначне місце залишається захаращеним побутовими рештками, гравієм, шлаками, бетонними плитами. Спроби використати цю територію для звалища або видобутку піску відмічені і в останні роки, навіть після надання їй офіційного статусу пам'ятки.

Розкопки, проведені Д.Телегіним, В.Бойком (1991, 1992 рр.), О.Титовою, В.Бойком (1994 р.)[3], О.Титовою, І.Симоненком (2000, 2003 рр.)[4], дозволили встановити наявність культурного шару з непогано збереженими об'єктами, які датуються першою половиною XVIII ст.

Повністю розкопано рештки заглибленої на 0,6 м житлової споруди, імовірно, куреня прямокутної у плані форми, яка складалася з двох приміщень (основного і вхідного – сіней) загальною площею близько 51 кв. м із залишками стовпової конструкції, яка простежувалася завдяки добре збереженій горілій деревині, а також печі-кабиці, оздобленої кахлями. Аналогічна споруда (частково розкопана) знаходилася на відстані кілька метрів (5,5 м південніше) від попередньої, утворюючи другий ряд січових куренів[5]. Таким чином, можна вважати, що споруди на Олешківській січі розміщалися рядами, паралельними до річки[6]. Крім двох заглиблених будівель, на поселенні знайдено залишки майстерні (у вигляді скупчення решток виробництва) та двох наземних споруд з піччю-кабицею.

Здобуті знахідки різноманітні і показові – загалом понад 1000 одиниць: уламки глиняного та скляного посуду, пічні кахлі, люльки, вироби із заліза, монети – російські та польські.

Серед керамічних виробів переважають фрагменти типово українських посудин, характерних для першої половини XVIII ст. і розповсюджених у Середньому Подніпров'ї та на Лівобережжі[7]. Керамічний посуд представлений уламками чарок, кухлів, мисок, горщиків, макітер, глеків, орнаментованих як розписом червоно-брунатною фарбою, так і рифленням. Мотиви оздоблення стандартні: прямі горизонтальні, хвилясті та зигзагоподібні лінії, або ряд мазків чи крапок. Орнаментальний пояс розташовувався за звичаєм: у горщиків — на плечах та вінцях, мисок — на відігнутих вінцях (полях) та внутрішній (або зовнішній) поверхні. Частина посуду була вкрита поливою жовтого, зеленого та брунатного кольорів. Знайдено також уламки морених (задимлених) сіроглиняних горщиків, орнаментованих рельєфними смугами, поясами геометричних штампів у вигляді повтору двох ліній, між якими розташовано сітку із заглиблених ромбів. Форма горщиків досить стандартна — коротка пряма шийка з невисоким прямим відхиленим назовні вінцем, роздутий тулуб і пласке дно. Діаметр по вінцях коливається від 17 до 20 см, висота шийки — 1,8 – 2,2 см. Невеликих за розміром горщиків та горняток, які часто трапляються на постійно заселених українських землях, тут не виявлено. Це опосередковано засвідчує наявність гуртової системи приготування їжі для усього куреня.

Архітектурно-декоративна кераміка репрезентована фрагментами неполивних рельєфних лицьових кахлів усталеної коробчастої форми, виготовлених із сірої та червоної відмуленої глини з домішками піску. Крім дрібних уламків кахлів з рештками рельєфного геометричного і рослинного (часто квіткового) орнаменту виявлено значні за розміром фрагменти і розвали безрамкових кахлів із зображенням двох типів. Перший тип кахлів, червоноглиняний, має достатньо розповсюджений мотив рослинно-геометричного орнаменту, в якому простежуються східні декоративні елементи. На внутрішньому боці лицьової частини добре прослідковуються концентричні потовщення від використання для формування кахлі гончарного круга.

Другий тип, також червоноглиняний, представлений уламками щонайменш п'ятьох кахель. Об'єднання зображень з наявних фрагментів дозволяє реконструювати майже повний вигляд цього типу. Це двоголовий орел під короною, який поєднує у собі елементи гербів як Речі Посполитої, так і Російської імперії. Геральдична символіка доповнена декоративними бароковими елементами, які мають аналоги в інших зооморфних зображеннях на кахлях того часу. Композиція достатньо урівноважена, а зображення птаха максимально наближене до канонічних форм, що свідчить про високий рівень майстра.

Ще одну досить цікаву групу кахлів складають нечисленні екземпляри виробів із зображенням коня (можливо, з вершником).

Значна частина знайдених уламків кахлів розшаровується. Це засвідчує низьку якість їх виробництва та імовірне знаходження у пожежі. Деякі румпи кахлів сформовані досить неохайно, що опосередковано підтверджує місцеве виробництво цієї (разом з грубим посудом) керамічної продукції. Натомість, зображення лицьової поверхні чіткі, акуратні. Вірогідно, січовики використовували привізні матриці (форми).

На розкритій площі знайдено понад 100 фрагментів, на жаль, більшою частиною дрібних, козацьких люльок кількох типів із різними варіантами орнаментів. За кольором люльки поділяються на світло-сіроглиняні, темно-сіроглиняні та червоноглиняні. Значна частина сіроглиняних люльок вкрита ангобом — вишневою фарбою та залискована. Деякі фрагменти пофарбовані рудою фарбою. Є й неорнаментовані люльки, але більшість має розповсюджене штамповане орнаментування — комбінації ліній, пунктирів, окремих штампів різних форм.

На одному з фрагментів білоглиняної нефарбованої люльки у нижній частині чубука простежуються рештки від зламаного вушка з отвором для носіння люльки на мотузці.

Більшість білоглиняних люльок, покритих вишневим ангобом, мають схожі форми і манеру нанесення орнаменту. Хоча види штампованого орнаменту дещо відрізняються. У цієї категорії люльок чашечка має тюльпаноподібну форму з вінцем, відігнутим назовні. Трохи вище розширеної нижньої частини нанесено пояс штампованого орнаменту переважно у вигляді сітки з перехрещених опуклих ліній. Знизу перехід чубука у чашечку підкреслено двома подвійними лініями (або зубчастим штампом), які клином з'єднуються у передній частині люльки. Чубук поступово потовщується на кінці і плавно переходить у валик.

Окрему групу становлять люльки, виготовлені з червоної глини (вірогідно, східного виробництва). Характерними ознаками цієї групи, крім кольору глини і лискування (лакування), є використання дрібних штампів і складна орнаментика. Особливо характерну форму мають люльки з широким пласким дном чашечки, нижня частина якої має широкий сплощений орнаментований бортик. Валик на кінці чубука також має складну орнаментацію. До цієї групи можна віднести уламки чубуків іншої характерної форми. Кінці цих чубуків нестандартно округлі, мають «дзьобоподібну» форму, яка нагадує рукоять шашки. До «східних» зразків можна віднести і білоглиняну залисковану люльку, від якої зберігся чубук і частина чашечки. Ця люлька також покрита складним орнаментом, виконаним дрібним штампом, і має розміри на третину більші, ніж у інших знайдених люльок при стандартному об'ємі камери для тютюну.

Крім вище описаних груп, присутні люльки білого, червоного, темно-сірого кольорів, характерною ознакою яких є неохайно виконане моделювання та орнаментація. Хоч форми повторюють стандартні, проте для їх орнаментації використовувалися грубіші штампи, або взагалі насічки. Наявність такої категорії виробів може свідчити про місцеве виготовлення люльок.

Серед решток наземного житла було виявлено розвал тонкостінного червоноглиняного глечика з високим горлом та лінійним орнаментом, нанесеним білою фарбою. За формою і тістом (домішки просіяного піску) його можна віднести до татарсько-турецького типу кераміки.

Східні мотиви несе у собі і реконструйована з кількох уламків частина тонкостінного вузькогорлого глечика, також орнаментованого лінійним орнаментом та зигзагом, нанесеним білою фарбою. Безперечно, турецького походження виявлені в різних частинах пам'ятки невеликі уламки фаянсового посуду з різнокольоровим розписом (вірогідний центр виробництва — Кютах'ю?). Серед найбільш цікавих: фрагмент денця та стінки піали, розписаної трьохкольоровим орнаментом (чорний, синій, зелений кольори) та фрагмент стінки з вінцем піали або чашечки, оздобленої синьою фарбою. Обидві посудини маленького розміру — діаметр денця піали — 2 см.

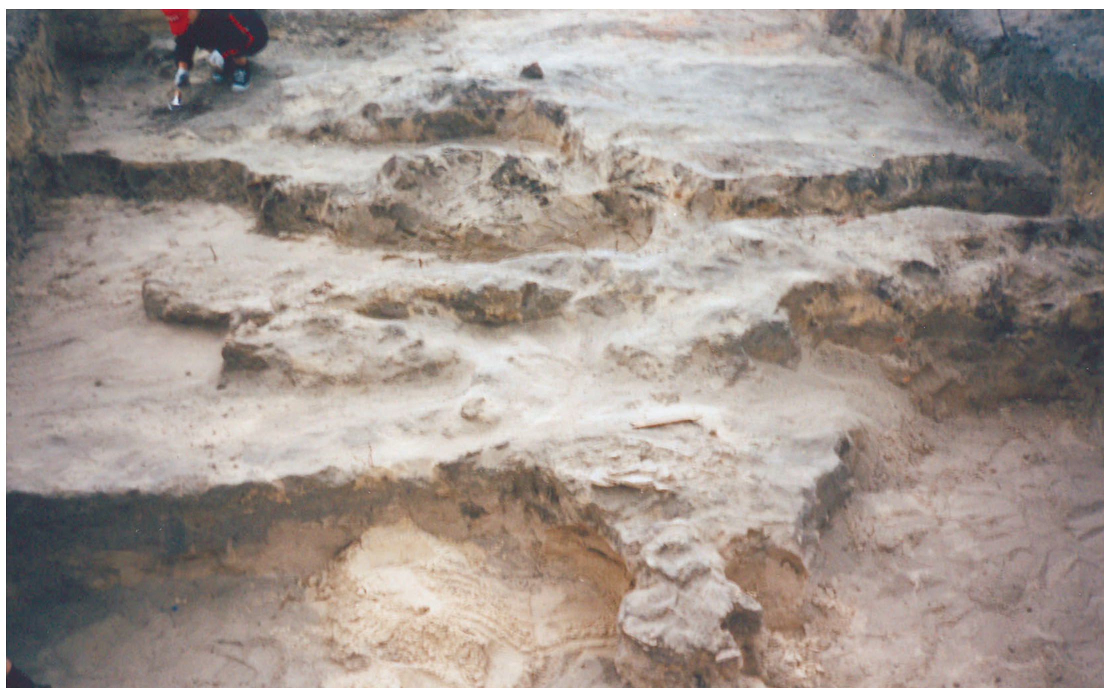

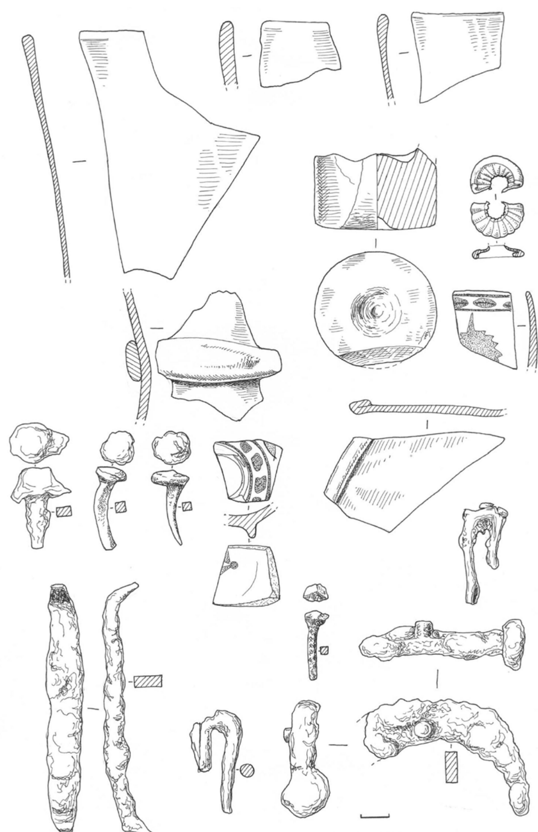

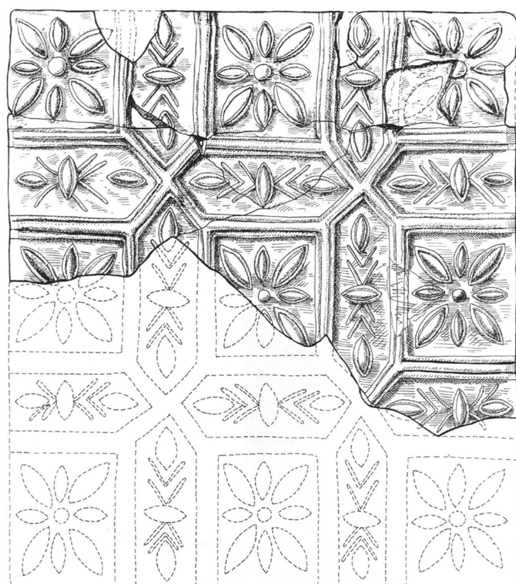

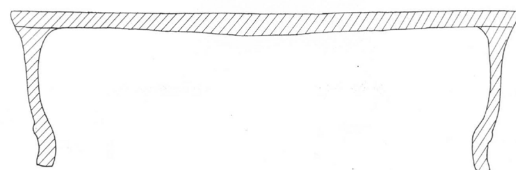

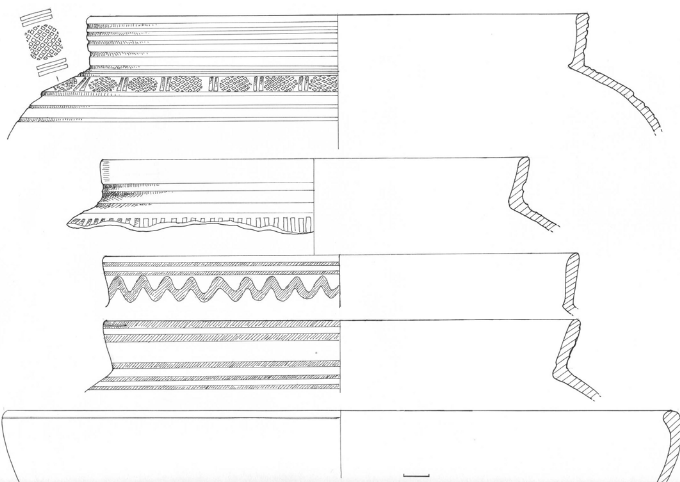

1
2
3
4
5
6
7
0 1 2 3

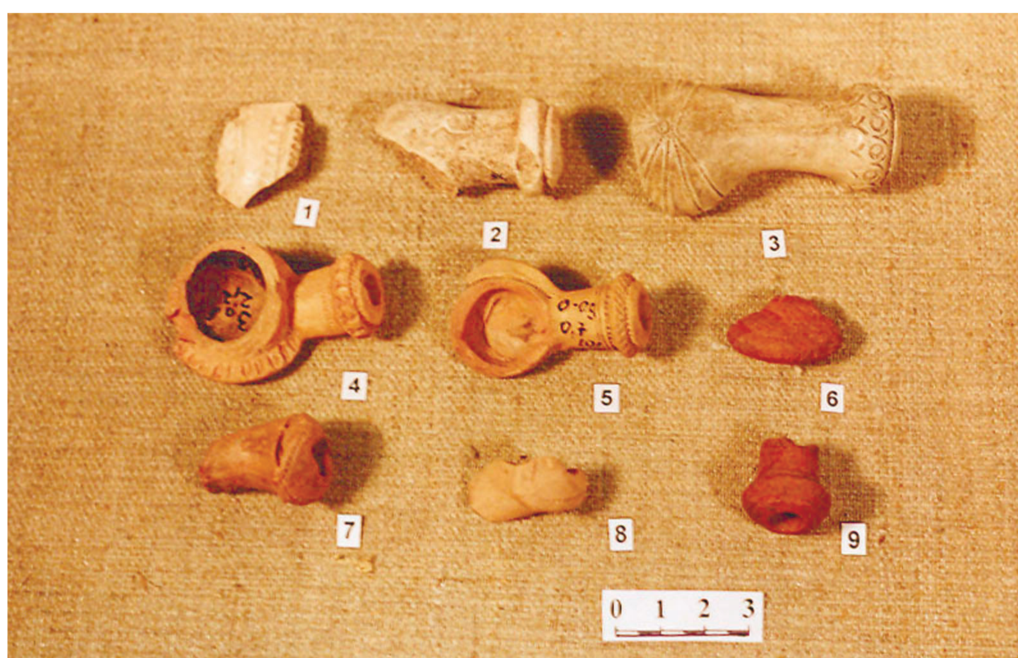
1
2
3
4
5
6
7
8
9
0 1 2 3

Як було зазначено вище, до східного виробництва чи впливу можна віднести і певну частину виявлених уламків люльок. Наявність такої великої кількості східної кераміки може свідчити як про тісні торгівельні зв'язки козаків з місцевим татарським оточенням, так і про вірогідну наявність на території січі спостерігачів від турецько-татарської адміністрації, або використання території Олешківської Січі у різні періоди як козаками, так і татарами[8].

Скляні вироби представлені уламками пляшок, келихів, шматків оплавленого скла як прозоро-блакитного, так і темно-брунатного кольорів. Знайдено денце скляного виробу незначного діаметру (4 см) — стопки або каламаря і уламки віконного скла круглої форми (з відігнутим усередину краєм) – віконниць[9].

Залізні вироби знаходяться у сильнокорозованому стані. Серед тих, що можна ідентифікувати — фрагменти підков – кінських і до чобіт, ковані цвяхи, скоби різних розмірів, ножі, гачки, кілька інструментів чоботаря.

Цікавою є знахідка срібного персня – печатки із зображенням герба у вигляді вписаного у серце хреста (традиційного козацького символу) та літер КН. Перстень, мабуть, закотився під лавку, оскільки ми знайшли його під час розкопок 1994 року куреня на підлозі під обгорілою дошкою.

В процесі розвідок і розкопок зібрано дрібні кременці різного кольору, котрі за розмірами, формою та слідами спрацьованості можна сміливо інтерпретувати як рушничні.

Остеологічний матеріал представлений значною кількістю кісток різних парнокопитних, птахів, хребців та луски риб. Також знайдено ріг туру та ріг кози.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що матеріали розвідок і розкопок на території колишньої Олешківської Січі доповнили цікавими подробицями наше уявлення про матеріальну культуру українських козаків на вигнанні. Січовики зберігали традиції житлобудівництва, планування Січі, які склалися у попередні часи У побуті вони використовували вироби, ідентичні знайденим в інших регіонах України. Водночас тут відмічається суттєвий відсоток східних предметів. При цьому простежується чітка різниця між цими групами, без взаємовпливів, що свідчить про значну відмінність культури, принесеної козаками до оточуючого татарсько-турецького середовища.

Джерела та література

1. *Телегін Д.Я.* Часи козацькі. Січі Запорозькі / Д.Я.Телегін. – К., 1997. – С. 30–50.
2. *Телегін Д.* Археологічні дослідження на Олешківській Січі у 1991 – 1992 рр. / Дмитро Телегін, Василь Бойко // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — Вип. 2. — К., 1993. - С. 40–43.
3. *Титова О.* Дослідження куреня на Олешківській Січі / Олена Титова, Василь Бойко // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. — Вип. 4. — К., 1995. – С. 5–9.
4. *Симоненко І.* Сучасний стан пам'ятних місць українського козацтва на Низовому Дніпрі / Ігор Симоненко, Олена Титова// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 9–10.
5. *Козловський А.О.* Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі / А.О. Козловський // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 1. – К., 1992. – С.15-25.
6. *Козачок Н.* Строения казацкого зимовника на о. Хортица в устье балки Великая Молодняга / Н. Козачок // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 2. - К., 1993. – С. 69-77.
7. *Чміль Л.В.* Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI – XVIII ст. – Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 2010. – С. 4–10.
8. *Телегін Д.Я.* Археологічні дослідження Олешківської козацької Січі / Д.Я. Телегін, О.М. Титова // Україна і Туреччина: Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. – К.: Шлях, 2003. – С. 67-68.
9. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. – К., 1997. – С. 81–82.

Елена Титова

Археологическое изучение Олешковской сечи Низового Днепра

В статье коротко рассматривается история археологического исследования самой южной Сечи Низового Днепра – Олешковской. Подается общая характеристика выявленных объектов, вещевых материалов, которые датируются первой половиной XVIII в.

Ключевые слова: *запорожское казачество, сечевики, Сеч, курень, печ-кабица, изразцы, трубки.*

Olena Tytova

The archaeological study of Oleshky Sich

In the article briefly reviews the history of archaeological research the most southern Sich of the Lower Dnieper - Oleshky. The general description of the identified objects, ware materials, which date from the first half of the the XVIII century are presented here.

Key words: *Zaporizhzhya Cossacks, secheviki, Sich, kuryn, stove-kabitsa, tiles, pipes.*

УДК 94 (477) «1711/1728»

Арнольд Сокульський (м. Запоріжжя)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ ТА АРХІТЕКТУРНЕ ОБЛАШТУВАННЯ ОЛЕШКІВСЬКОЇ СІЧІ

Олешківська Січ – важлива тема історії запорозького козацтва та вітчизняного пам'яткознавства, однак про неї існує надто мало публікацій.

Створення повної бібліографії Січей в «екзилі»: Кам'янської (1709-1711; 1730-1734), Олешківської (1711-1728), Задунайської (1775-1828) ще попереду. В науковій літературі відсутня усталена думка щодо започаткування, архітектурно-планувальної організації, хронології, господарчої діяльності, управління внутрішньою й зовнішньою політикою Коша, як і персоніфікації керівництва Олешківської Січі.

Автором цього матеріалу в 2009 році проведене обстеження стану охорони і використання пам'ятки культури «Олешківської Січі» (1711-1728) з довкіллям від 06-17.08.2009 року. В ході вивчення були оглянуті два розкопи Д. Я. Телегіна і О. М. Титової в так званій «цитаделі» (магазині), вони досі не законсервовані, виявляються двома великими воронками з обсунутими сторонами, які заглиблені в материк на 2 і 2,2 м. На час обстеження пам'ятки «Олешківська Січ (1711-1728)» встановлено, що будь-яка туристично-екскурсійна (платна) діяльність на культурних об'єктах національного значення відсутня. Тут, як і на Кам'янській Січі (1709-1711; 1730-1734) не музеєфіковано жодного об'єкта Січі. В місцеві бюджети не поступають кошти від екскурсійної, туристичної і будь-якої іншої діяльності, пов'язаної з використанням пам'яток.

Враховуючи незадовільний стан збереження решток Олешківської Січі з історичним урочищем «Козачі Лагери», експозитивне значення пам'ятки для розвитку туристської справи Нижньої Наддніпрянщини (15 хв. авто до м. Херсона) автор вважав би за доцільне за участі Цюрупинської районної адміністрації провести ряд невідкладних заходів:

- перш за все звільнити ділянку території Олешківської Січі (1711-1728) від сторонніх організацій;
- існуючі археологічні розкопи, представлені нині великими воронками 5х4,5 м, глибиною 2 і 2,2 м від рівня сучасної поверхні із «запливШими» сторонами потребують консервації або музеєфікації;
- встановити охоронні дошки і охоронні знаки на об'єктах: цитадель (магазин), козацька дорога, пристань «Лазні» та в місцях виявлення культурних шарів часів козацтва в «Козацьких Лагерях».
- уточнити локалізацію Олешківської Січі, враховуючи нанесені антропогенні зміни території пам'ятки.

VIII
ВІТЧИЗНЯНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО: традиції, досвід, перспективи

УДК 94 (477) “19”): 008 9 (091)

Тетяна Григор’єва (м. Київ)

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЗАКОНУ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ’ЯТОК СТАРОВИНИ

(Закінчення. Початок в № 1 за 2005 р.; №1 –4 за 2008 р.; № 3-4 за 2009 р.)

Розкривається історія створення Закону про охорону пам’яток старовини, розглядаються конкретні пропозиції українських науковців щодо збереження історико-культурного надбання.

Ключові слова: *історико-культурна спадщина, пам’ятки археології, архітектури, історії, археологічні, історичні товариства.*

Обговорення 2-х проектів «Положення про охорону старовини», підготовлених комісією Міністерства внутрішніх справ та Московським археологічним товариством не надало переваги жодному з них. Та, не дивлячись на це, проект, підготовлений комісією Міністерства внутрішніх справ в кінці 1911 р. був направлений до Державної Думи і Державної Ради для подальшого розгляду. Нижче ми приводимо тексти 2-х проектів закону для детального ознайомлення. і аналізу. Мовні особливості тексту збережені.

Таблиця

	Законопроект «Положения об охране древностей»	Проект «Положения об охране древностей»
1	Поданный на рассмотрение Государственной Думы Министерством внутренних дел[1].	С. замечаниями и дополнениями имп. Московского археологического общества [2].
	ГЛАВА ПЕРВАЯ Положения общие	ГЛАВА ПЕРВАЯ Положения общие
ст. 1.	Древностям, подлежащим охране, почитаются все те памятники зодчества, ваяния, живописи и иного искусства, ровно как первобытной древности, а также акты и рукописи, которые на основании сего Положения признаны имеющими значение источников познания и любви к отечественной истории.	Древностями, подлежащими охране, почитаются все памятники зодчества, ваяния, живописи и иного искусства до половины XIX века замечательные по своему художественному, историческому или археологическому достоинству, а равно акты, рукописи и первобытные древности. Означенные памятники подразделяются на: а/представляющие интерес государственный и б/ местный
ст.2.	Действию сего Положения подлежат все древности, признанные требующими охраны (ст. 1), независимо от того, какому ведомству, установлению или учреждению принадлежит ближайшее ими заведывание или управление. На церкви, часовни и вообще священные предметы церковной истории, поскольку таковые представляют собою предметы религиозного почитания и служат для удовлетворения религиозного почитания и служат для удовлетворения религиозных потребностей или состоят в обиходе церковного богослужения, непосредственная охрана коих лежит на обязанности православной церкви, действие сего Положения распространяется в особом порядке, как объяснено ниже. Древности, находящиеся в частной собственности, подлежат действию сего Положения лишь в приделах. особо нижеуказанных.	Действию сего Положения подлежат все древности, признанные требующими охраны (ст.1), независимо того, какому ведомству, установлению или учреждению принадлежит ближайшие или заведывание или управление. Примечание. На священные предметы церковной старины, поскольку таковые представляют собою предметы религиозного почитания и служат для удовлетворения религиозных потребностей или состоят в обиходе церковного богослужения, непосредственная охрана коих лежит на обязанности православной церкви, действие сего положения распространяется в особом порядке, как объяснено ниже. Древности, находящиеся в частной собственности подлежат действию сего Положения лишь в пределах, особо ниже указанных.
ст. 3.	Охрана древностей (ст.1и 2) лежит на Министерстве внутренних дел.	Охрана древностей (ст.1 и 2) лежит на Министерстве внутренних дел, через посредство особо организованных Центральных и Окружных археологических комитетов

	ГЛАВА ВТОРАЯ О Комитете по охране древностей	ГЛАВА ВТОРАЯ О Комитете по охране древностей
ст.4	Для охраны древностей, а также для объединения, направления, руководства и надзора за деятельностью всех учреждений и лиц, признанных к таковой охране, при Министерстве внутренних дел образуется Комитет по охране древностей.	Для охраны древностей, а также для объединения, направления, руководства и надзора за деятельностью всех учреждений и лиц, признанных к таковой охране, при Министерстве внутренних дел образуется Центральный комитет по охране древностей.
ст.5	Комитет состоит из председателя и следующих лиц: представителя от императорской Академии наук, двух представителей от императорской Академии художеств, по одному от императорской Археологической и императорской Археографической комиссии, от высочайше учрежденного Комитета попечительства о русской иконописи и от Техническо-строительного комитета при Министерстве внутренних дел, а также представителей от ведомств: двух от Министерства народного просвещения, трех от ведомства православного исповедания и по одному от Министерства императорского двора, Внутренних дел, военного, юстиции, финансов и Государственного контроля. Сверх упомянутых представителей, в состав комитета входят еще два лица: одно по избранию Всероссийского археологического съезда, и другое по избранию Областного Археологического съезда. Каждое из сих лиц избирается на срок до собрания следующего соответствующего съезда, но не более, чем на три года.	Комитет состоит из председателя и следующих лиц: представителя от императорской Академии наук, двух представителей от императорской Академии художеств, по одному от императорской Археологической и императорской Археографической комиссии, от высочайше учрежденного Комитета попечительства о русской иконописи и от Техническо-строительного комитета при Министерстве внутренних дел, от ведомства православного вероисповедания, всех Министерств и Государственного Контроля, а также представителей от Окружных археологических комитетов – по два от С.– Петербургского и Московского и по одному от остальных, избираемых или назначаемых на три года.
ст. 6	Сверх лиц, в предыдущей статье исчисленных, в состав Комитета входят пять членов оного, назначенных Министерством внутренних дел из числа деятелей, известных своими особыми трудами по истории археологии или искусству. Независимо сего. святейшим Синодом назначаются два члена, избираемых им из состава Комиссии для описания Синодального архива и Техническо-строительного комитета Хозяйственного управления при святейшем Синоде. Примечание. Означенные лица по должности членов Комитета пользуются правами государственной службы за исключением права на получение содержания и на выслугу пенсии и должность их относиться к V классу.	Сверх лиц, в предыдущей статье исчисленных в состав Комитета могут быть приглашены на один год председателем, в качестве полноправных членов, но не более трех лиц из числа ученых, участие коих будет признано желательным. Независимо сего, святейшим Синодом назначаются два члена избираемых из состава Комиссии для описания синодального управления при святейшем Синоде. Примечание. Означенные в п.5 и п.6 лица по должности членов Комитета пользуются правами государственной службы за исключением права на получение содержания и на выслугу пенсии и должности их относятся к V классу.
ст. 7.	Председатель Комитета назначается именным высочайшим указом, по представлению министра внутренних дел.	Председатель Комиссии назначается именным высочайшим указом по представлению министра внутренних дел.
ст. 8	Члены Комитета назначаются, высочайшими указами, по представлению Министерства внутренних дел. При назначении членов Комитета от ученых учреждений и от ведомств министр внутренних дел действует по соглашению с их главным начальством.	Члены Комитета назначаются, высочайшими указами, по представлению Министерства внутренних дел. При назначении членов Комитета от ученых учреждений и от ведомств министр внутренних дел действует по соглашению с их главным начальством.
ст.9	По назначению министра внутренних дел, один из членов Комитета состоит заместителем председателя, на случай его болезни или отсутствия, а другой из членов – правителем Комитета. На правителе дел лежит ближайшее наблюдение за делопроизводством Комитета и доклад по делам на заседаниях Комитета. При Комитете состоит канцелярия.	По назначению министра внутренних дел, один из членов Комитета состоит заместителем председателя, на случай его болезни или отсутствия, а другой из членов – правителем Комитета. На правителе дел лежит ближайшее наблюдение за делопроизводством Комитета и доклад по делам на заседаниях Комитета. При Комитете состоит канцелярия
ст. 10	Председателю предоставляется право приглашать на заседания Комитета с правом совещательного голоса всех лиц, участие коих он признает полезным.	Председателю предоставляется право приглашать на заседания Комитета с правом совещательного голоса всех лиц, участие коих он признает полезным.

ст. 11	К предметам ведения Комитета относятся: а/ установление способов регистрации древностей, признание сих последних требующими охраны /ст. 1/ и составление ими общих по империи списков: б/ выработка ежегодных сметных приложений о расходах, потребных на охрану древностей, в пределах сего Положения; в/ заключения по представлениям и ходатайствам о расходах из средств Государственного Казначейства и пособие историческим, этнографическим, археологическим, археографическим и иным обществам, музеям, доступным публичному обозрению собраниям и т.п., кроме тех, которые существуют на основаниях, в особых о них Положениях означенных; г/ определение, а в случае надобности образование тех местных учреждений, которые по поручению Комитета, могли бы принять на себя заботы по охранению древностей; д/ составление инструкций местным учреждениям, принявшим на себя заботы по охранению древностей, рассмотрение отчетов о деятельности таковых учреждений, назначение им воспособлений из имеющих в распоряжении Комитета сумм, и вообще все дела, относящиеся к руководству, согласованию и направлению деятельности учреждений, подведомственных Комитету; е/ разрешение разномыслий, возникающих по охране древностей между учреждениями и лицами, подведомственных Комитету и теми лицами и учреждениями различных ведомств, в ближайшем заведывании или управлении коих означенные древности находятся; ж/ разрешение всех вопросов относительно реставрации и ремонта памятников древности; з/ рассмотрение по жалобам заинтересованных лиц всех дел о производстве раскопок или о выдаче разрешений на производство таковых; и/ снаряжение ученых командировок для освидетельствования особо важных памятников древности, а равно снаряжение археологических и археографических экспедиций; й/ распространение в обществе сведений относительно находящихся в империи древностей; к/ наблюдение за тем, чтобы правила, в сем Положении изложенные, неукоснительно соблюдались теми, кого имеют касательство.	К предметам ведения Комитета относятся: а/ установление способов регистрации древностей, признание сих последних требующими охраны / ст. 1/ и составление ими общих по империи списков, а равно и определение, какие именно памятники имеют государственное и какие местное значение: б/ выработка ежегодных сметных приложений о расходах, потребных на охрану древностей, в пределах сего Положения; в/ заключения по представлениям и ходатайствам о расходах из средств Государственного Казначейства и пособие историческим, этнографическим, археологическим, археографическим и иным обществам, музеям, доступным публичному обозрению собраниям и т.п., кроме тех, которые существуют на основаниях, в особых о них Положениях означенных; г/ изменение числа и распределение археологических округов, их пространство и избрание обществ и учреждений, коим может быть предоставлено заведывание теми округами; д/ составление инструкций местным учреждениям, принявшим на себя заботы по охранению древностей, рассмотрение отчетов о деятельности таковых учреждений, назначение им воспособлений из имеющих в распоряжении Комитета сумм, и вообще все дела, относящиеся к руководству, согласованию и направлению деятельности учреждений, подведомственных Комитету; е/ разрешение разномыслий, возникающих по охране древностей между учреждениями и лицами подведомственных Комитету и теми лицами и учреждениями различных ведомств, в ближайшем заведывании или управлении коих означенные древности находятся; ж/ разрешение всех вопросов относительно реставрации и ремонта памятников древности, признанных имеющими государственное значение; з/ рассмотрение по жалобам заинтересованных лиц всех дел о производстве раскопок или о выдаче разрешений на производство таковых; и/ снаряжение ученых командировок для освидетельствования особо важных памятников древностей, а равно снаряжение археологических и археографических экспедиций; й/ распространение в обществе сведений относительно находящихся в империи древностей; к/ наблюдение за тем, чтобы соблюдать правила, изложенные в сем Положении.
ст. 12	Всякое предложение правительства, требующие разрешения в законодательном порядке или в порядке верховного управления, от какого бы ведомства не находило, в той части, к какой относится к задаче Комитета по охране древностей, получает дальнейшее движение не иначе как, по предварительному рассмотрению в Комитете.	Всякое предложение правительства, требующие разрешения в законодательном порядке или в порядке верховного управления, от какого бы ведомства не находило, в той части, к какой относится к задаче Комитета по охране древностей, получает дальнейшее движение не иначе как, по предварительному рассмотрению в Комитете.

ст. 13	Работы по сломке и перестройке древних зданий и сооружений, признанных подлежащими охране, а также отчуждение или переделка признанных подлежащих охране предметов, производится не иначе, как по предварительному соглашению с Комитетом. В случае, если кто-либо приступит к означенным в сей статье работам без такового соглашения; Комитет немедленно принимает меры к прекращению работ, а случае распоряжений об отчуждении или переделке предметов, принимает меры к немедленной отмене означенных распоряжений. Примечание. Вплоть до окончания регистрационных работ в данной губернии, правило, выраженное в этой статье, распространяется и на все вообще церкви и часовни, построенные до 1725 года.	Работы по сломке и перестройке древних зданий и сооружений, признанных подлежащими охране, а также отчуждение или переделка признанных подлежащих охране предметов, производиться не иначе, как по предварительному соглашению с Центральным комитетом – по памятникам, имеющим государственное значение, и с Окружным – по памятникам, местного значения. В случае, если кто-либо приступит к означенным в сей статье работам без такового соглашения, Комитет немедленно принимает меры к прекращению работ, а в случае распоряжений об отчуждении или переделке предметов, принимает меры к немедленной отмене означенных распоряжений.
ст. 14	Комитету подлежит возбуждение вопросов об отчуждении в пользу государства находящихся в частном владении мест, или дающих повод рассчитывать на открытие исключительной важности древностей. Означенное отчуждение производится в общем порядке, законами гражданскими определенными.	Комитету подлежит возбуждение вопросов об отчуждении в пользу государства находящихся в частном владении мест, или дающих повод рассчитывать на открытие исключительной важности древностей. Означенное отчуждение производится в общем порядке, законами гражданскими определенными.
ст. 15	В Комитете дела решаются по большинству голосов, а при равенстве их председатель дает перевес тому мнению, к коему он присоединиться.	В Комитете дела решаются по большинству голосов, а при равенстве их председатель дает перевес тому мнению, к коему он присоединиться. Обыкновенные сессии заседаний Комитета должны быть не менее 4 раз в году; в экстренных случаях созываются и чрезвычайные заседания для решения дел, не терпящих отлагательства. Иногородние члены Комитета, не позже как за две недели, извещаются о дне сессии Комитета с перечислением назначенных к слушанию дел. Примечание. Для признания собрания законно состоявшимся, необходимо присутствие не менее половины членов имеющих право решающего голоса.
ст. 16	Все решения Комитета подлежат утверждению министра внутренних дел	Председатель Комитета периодически докладывает министру внутренних дел о работах Комитета
ст. 17	В случаях, когда по делу, разрешенному Комитетом, имеется заявление кого-либо из представителей ведомств о несогласии его, с точки зрения ближайших задач представляемого им ведомства, с решением Комитета, министр внутренних дел, не утверждая решения Комитета, входит в соглашение с соответствующим министром, а в подлежащих случаях с обер-прокурором святейшего Синода, при чем могущие быть разномыслия разрешаются в установленном порядке.	В случаях, когда по делу, рассмотренному Комитетом, имеется заявление кого-либо из его членов о несогласии с решением Комитета, то это заявление прилагается к протоколу и решение Комитета по этому делу представляется на утверждение министра внутренних дел.
ст. 18	Комитет руководствуется в своей деятельности наказом, проект которого, составляемый Комитетом на основаниях, в сем Положении означенных, министр внутренних дел вносит на суждение Совета Министров.	Комитет руководствуется в своей деятельности наказом, проект которого, составляемый Комитетом на основаниях, в сем Положении означенных, министр внутренних дел вносит на суждение Совета Министров.
ст. 19.	Комитет имеет печать с изображение Государственного герба и своим наименованием.	Комитет имеет печать с изображение Государственного герба и своим наименованием.
ст. 20.	Комитет составляет ежегодно отчет о своей деятельности, который по утверждению его министерством внутренних дел, публикуется во всеобщее сведение.	Комитет составляет ежегодно отчет о своей деятельности, который по утверждению его министерством внутренних дел, публикуется во всеобщее сведение.

	ГЛАВА ТРЕТЬЯ О местных учреждениях, ведающих охраной древностей	ГЛАВА ТРЕТЬЯ Об окружных органах, ведающих охраной древностей
ст. 21	В каждой губернии, в которой имеются древности, подлежащие охране (ст.21), Комитет по охране древностей определяет то учреждение /епархиальный, историко-археологический комитет или подобное ему установление духовного ведомства, губернскую ученую архивную комиссию, ученое общество и т.п./, на которое, в случае на то его согласие, могла быть возложена охрана местных древностей на условиях, выработанных Комитетом, в пределах сего Положения и в соответствии с местными особенностями. Примечание. В случае, если древности губерний имеют по преимуществу церковный характер, Комитет по охране древностей, прежде всего, входит с предложением принять на себя обязанности по охране местных древностей, на условиях, ст. 21 указанных, в местный епархиальный историко-археологический Комитет или подобное ему установление духовного ведомства.	Российская империя разделяется на 15 округов, во главе которых стоят местные Окружные археологические комитеты, в составе каждый следующих губерний и областей: 1. С.–Петербургский: С.–Петербургская, Новгородская, Олонецкая, Псковская, Тверская, Смоленская, Архангельская, Вологодская 2. Московский: Московская, Костромская, Калужская, Владимирская, Тульская, Ярославская, Рязанская, Нижегородская 3.Киевский: Киевская, Подольская, Волынская, Минская, Могилевская, Черниговская, Полтавская 4. Виленский: Виленская, Ковенская, Гродненская 5. Прибалтийский: Эстляндская, Лифляндская, Курляндская 6. Казанский: Казанская,Пермская, Вятская, Симбирская, Оренбургская, Уфимская, Самарская 7. Саратовский: Саратовская, Тамбовская, Пензенская 8. Харьковский: Харьковская, Орловская, Курская, Воронежская, Область войска Донского 9. Варшавский: Губернии Привислянского края 10. Одесский: Херсонская, Бессарабская, Екатеринославская, Таврическая 11. Кавказский: Губернии и области, входящие в состав Кавказского наместничества и Ставропольская губерния 12. Оренбургский: Оренбургская, Уральская, Астраханская 13. Сибирский: Губернии Северной Сибири 14.Минусинский: Губернии Южной Сибири 15.Туркестанский: Туркестанский край. Примечание: в зависимости от дальнейшего хода, число и объем округов могут изменяться.
ст. 22	Такие учреждения определяются Комитетом, в случае надобности, как в уездах, так и в округах, понимая под сими последними историко-археологические районы, охватывающие несколько губерний полностью или в частях.	Обязанности Окружного археологического комитета, по соглашению с Центральным комитетом, возлагаются на местные археологические или исторические общества и учреждения. Эти Комитеты избирают из своей среды, на три года, двух лиц: одного специалиста по доисторической археологии и одного по памятникам искусства для постоянных занятий по делам Окружного археологического комитета.
ст. 23	В местностях, где не имеется соответствующих учреждений, или же почему-либо не может быть достигнуто Комитетом указанное в ст.21 соглашение, Комитет образовывает на основаниях, им вырабатываемых, местные о древностях попечительства.	В местностях, где не имеется соответствующих учреждений, или же почему-либо не может быть достигнуто Комитетом указанное в ст.21 соглашение, Комитет образовывает на основаниях, им вырабатываемых, местные о древностях попечительства.

ст. 24	К предметам ведения местных учреждений, принявших на себя заботу за охранение древностей (ст. 21-22), а равно образованных Комитетом попечительств (ст.23) относятся: а) приведение в известность, обследование, регистрация местных памятников древностей; б) наблюдение за сохранностью местных памятников, признанных в порядке сего Положения требующим охраны (ст.1) и в) ремонт древних памятников в случаях, не терпящих отлагательств и при условиях, угрожающих целостности и безопасности самого памятника.	К предметам ведения местных учреждений, принявших на себя заботу за охранение древностей (ст. 21-22), а равно образованных Комитетом попечительств (ст.23) относятся: а) приведение в известность, обследование и регистрация местных памятников древностей; б) наблюдение за сохранностью местных памятников, признанных в порядке сего Положения требующим охраны (ст.1); в) разрешение всех вопросов, связанных с ремонтом и реставрацией памятников местного значения; г) производство археологических раскопок и исследований, при чем отчеты о раскопках должны быть представлены в императорскую Археологическую комиссию в С. – Петербург и в императорский Российский музей в Москве; д) забота об охране актов и других памятников письменности и отношения по сему предмету с Губернскими учеными архивными комиссиями тех губерний, которые входят в состав данного археологического Округа.
ст. 25	Комитету принадлежит право отменять всякое, касающееся охраны древностей, распоряжение местного учреждения, равно как на Комитете лежит обязанность наблюдать, дабы все действия местных учреждений, касающиеся охраны древностей, были согласованы с законами и в точности соответствовали условиям, состоявшегося между Комитетом и данным местным учреждением, соглашения.	Центральному Комитету принадлежит право отменять всякое, касающееся охраны древностей, распоряжение местного учреждения, равно как на Комитете лежит обязанность наблюдать, дабы все действия местных учреждений, касающиеся охраны древностей, были согласованы с законами.
ст. 26	Исчисленные в ст.21-23 учреждения получают ежегодное пособие из сумм, находящихся в распоряжении Комитета по охране древностей, в размере, определяемом названным Комитетом для каждого из сих учреждений. Пособия эти, однако, могут расходоваться местными учреждениями, исключительно на охрану древностей (ст.24), в чем Комитет удостоверяется из подобных по сему предмету отчетов, ежегодно представляемых Комитету в сроки им указанные.	Исчисленные в ст.21-23 учреждения получают ежегодное пособие из сумм, находящихся в распоряжении Комитета по охране древностей, в размере, определяемом названным Комитетом для каждого из сих учреждений. Пособия эти могут расходоваться местными учреждениями на регистрацию, охрану, обследование памятников и производство раскопок, в чем Комитет удостоверяется из подобных по сему предмету отчетов, ежегодно представляемых Комитету в сроки им указанные.
	ГЛАВА ЧЕТВЕРТАЯ О порядке и пределах охраны древностей	ГЛАВА ЧЕТВЕРТАЯ О порядке и пределах охраны древностей
ст. 27	Признание памятников древности (ст.1) подлежащим охране производится путем внесения в списки (регистрации), составляемые местными по охране древностей учреждениями и утверждаемые Комитетом по охране древностей. Примечание1. Регистрация церквей, часовен и вообще священных предметов церковной старины, поскольку таковые представляют собой предметы религиозного почитания и служат для удовлетворения религиозных потребностей или состоят в обиходе церковного богослужения, происходит по сношении с местным епархиальным начальством, причём все разномыслия, предварительно решения дела Комитетом, вносятся на уважение святейшего Синода, по соглашению с министром внутренних дел в порядке ст. 16-17 сего Положения. То же правило соблюдается и в тех случаях, когда святейший Синод по собственному почину определит о своем несогласии на внесение предмета в регистрационные списки (п, а, ст.11) Примечание 2. Означенные в настоящей статье списки, по утверждении их Комитетом, представляются министром внутренних дел в правительствующий Сенат для распространения в установленном порядке. Примечание 3. Правила о составлении, ведении и хранении означенных списков издаются Комитетом.	Признание памятников древности (ст.1) подлежащим охране производится путем внесения в списки (регистрации), оставляемые местными по охране древностей учреждениями и утверждаемые Комитетом по охране древностей. Примечание 1. Регистрация священных предметов церковной старины, поскольку таковые представляют собой предметы религиозного почитания и служат для удовлетворения религиозных потребностей или состоят в обиходе церковного богослужения, происходит по сношению с местным епархиальным начальством, причём все разномыслия, предварительно решения дела Комитетом, вносятся на уважение святейшего Синода, определение коего приводится в исполнение обер-прокурором святейшего Синода, по соглашению с министром внутренних дел в порядке ст. 16-17 сего Положения. Примечание 2. Означенные в настоящей статье списки, по утверждении их Центральным комитетом, представляются министром внутренних дел в правительствующий Сенат для распубликования в установленном порядке. Примечание 3. Правила о состав- лении, ведении и хранении означенных списков издаются Центральным комитетом.

ст. 28	Все жалобы и заявления по поводу списков (ст.27) разрешаются Комитетом, но не иначе, как по сношении с соответственным местным по охране древностей учреждением.	Все жалобы и заявления по поводу списков (ст.27) разрешаются Центральным комитетом, но не иначе, как по сношении с соответственным местным по охране древностей учреждением.
ст. 29	Ремонт и реставрация древностей, признанных подлежащим охране (ст.1 и 27), не могут быть производимы иначе, как по планам, утверждаемым Комитетом по охране древностей или же местными учреждениями, имею- щими на то особое от комитета уполномочие. Примечание. Впредь до окончания регистрационных работ в данной губернии правило, выраженное в сей статье, распространяется на церкви и часовни, построенные до 1725 г.	Ремонт и реставрация древностей, признанных подлежащим охране (ст.1, 27), не могут быть производимы иначе как по укзанию и заключению Центрального и Окружного комитетов по принадлежности (ст. 11 и 24). Реставрация и ремонт памятников государственного значения производятся Центральным комитетом при непременном участии местных Окружных комитетов. Запрещается разрушать, разбирать и видоизменять, без указанного разрешения памятники церковной, гражданской и военной архитектуры со всеми их художественными принадлежностями, или их остатки, находящиеся на казенных, общественных, церковных и частных землях под ответственностью, как тех властей, так и лиц, в заведывании или владении которых те памятники или земли находятся. Памятники старины, находящиеся в частном владении, если принадлежит к недвижимости, может быть отчужден, согласно 575 статьи последующих – т. X, ч.1, при признании за ним государственного или общественного, а также особо художественного или археологического значения. За перемещение, снесение, разрушение или изменение памятников старины, без подлежащего разрешения, виновные в том, сверх уголовного наказания, обязаны восстановить за свой счет, уничтоженные части памятников, когда окажется возможным, по заключению Окружного археологического комитета, при чем возбуждение преследования предоставляется Окружным археологическим комитетам.
ст. 30	Все предметы, принадлежащие к собраниям правительственных мест, музеев, хранилищ, библиотек всех без исключения ведомств и правительственных учреждений, признаются подлежащими охране (ст.1), хотя бы и не были в отдельности внесены в означенные в ст. 27 списки.	Все собрания, принадлежащие к собраниям правительственных мест, музеев, хранилищ, церковных ризниц и архивов, библиотек всех без исключения ведомств и правительственных учреждений, признаются подлежащим охране (ст.1), хотя бы и не были в отдельности внесены в означенные в ст.27 списки.
ст. 31	Означенные в предшедшей (30) статье предметы не могут быть отчуждаемы, обмениваемы и вообще каким-либо образом из своих собраний изьемлемы иначе, как на точном основании существующих для сего или особо устанавливаемых соответствующим главным начальством правил. Посему всякий предмет, изъятый вопреки этих правил, возвращается в собрание, из которого он изъят, причем расходы по обратной его доставке падают на виновного в таковом изъятии, или на наследство, им оставленное, если изъятый из собрания предмет будет обнаружен в составе означенного наследства. Независимо сего, лица, виновные в незаконном изъятии предмета, подлежат уголовной ответственности, а приобретшие такой предмет, как непосредственно от виновных, так и от третьих лиц, лишаются права требовать от управления указанных в ст.30 собраний музеев, хранилищ и библиотек какое-либо вознаграждение за означенный предмет. Примечание. Упомянутые в настоящей статье предметы не подлежат действию земной давности.	Означенные в предшедшей (30) статье предметы не могут быть отчуждаемы, обмениваемы и вообще каким-либо образом из своих собраний изьемлемы иначе, как на точном основании существующих для сего или особо устанавливаемых соответствующим главным начальством правил. Посему всякий предмет, изъятый вопреки этих правил, возвращается в собрание, из которого он изъят, причем расходы по обратной его доставке падают на виновного в таковом изъятии, или на наследство, им оставленное, если изъятый из собрания предмет будет обнаружен в составе означенного наследства. Независимо сего, лица, виновные в незаконном изъятии предмета, подлежат уголовной ответственности, а приобретшие такой предмет, как непосредственно от виновных, так и от третьих лиц, лишаются права требовать от управления указанных в ст.30 собраний музеев, церковных ризниц и архивов, хранилищ и библиотек какое-либо вознаграждение за означенный предмет. Примечание. Упомянутые в настоящей статье предметы не подлежат действию земной давности.

ст. 32	Если по условиям места и иным обстоятельствам, какое-либо из упомянутых а ст. 30 мест и учреждений признает себе не в состоянии обеспечить означенным в той статье предметам надлежащую сохранность от повреждений. гибели и расхищений, а равно если наличность сего рода обстоятельств будет установлена определением Комитета по охране древностей, то заботы об охранении соответствующего собрания возлагаются на центральные установления подлежащего ведомства, действующие в сих случаях по соглашению с Комитетом.	Если по условиям места и иным обстоятельствам, какое-либо из упомянутых а ст. 30 мест и учреждений признает себе не в состоянии обеспечить означенным в той статье предметам надлежащую сохранность от повреждений. гибели и расхищений, а равно если наличность сего рода обстоятельств будет установлена определением Центрального комитета по охране древностей. то заботы об охранении соответствующего собрания возлагаются на Центральные установления подлежащего ведомства, действующие в сих случаях по соглашению с Центральным и Окружным комитетами.
ст. 33	Порядок уничтожения старых дел, принадлежащих к архивам Государственного Совета, Государственной Думы, святейшего Синода, правительствующего Сената. Совета Министров, всех Министерств, Главных управлений и Государственного контроля, определяется соответствующими законоположениями и изданными на сей предмет особыми правилами, но при непременном условии, чтобы в разрешении вопроса о признании дел подлежащим уничтожению. участвовали представители от императорской Академии наук и императорской Археографической комиссии, а также лицо, назначаемое к тому Комитетом по охране древностей.	Порядок уничтожения старых дел, принадлежащих архивам Государственного Совета, Государственной Думы, святейшего Синода, правительствующего Сената Совета Министров, всех Министерств, Главных управлений и Государственного контроля и вообще казенных и общественных учреждений, определяется соответствующими законоположениями и изданных на сей предмет особыми правилами, но при непременном условии, чтобы в разрешении вопроса о признании дел подлежащим уничтожению, участвовали представители от императорской Академии наук и императорской Археографической комиссии, а также лицо, назначаемое к тому Комитетом по охране древностей.
ст. 34	Правительство имеет право преимущественной покупки всех, находящихся во владении частных лиц, древностей. Упомянутые древности могут быть вывозимы за границу лишь после того как со стороны Комитета по охране древностей последует удостоверение, что правительство отказывается приобрести их.	Вывоз за пределы России предметов старины, признанных по постановлению Центрального или Окружного комитета имеющим особо важное или государственное или археологическое и художественное значение, безусловно, воспрещается, под страхом конфискации в пользу государства. Примечание. Всякий владелец, желающий продать коллекцию древностей, или отдельный предмет. обязан заявить об этом Окружному археологическому комитету и только если правительство откажется от приобретения таковых, то владелец может ходатайствовать, через Окружной комитет перед Центральным комитетом о разрешении на вывоз тех коллекций или предмета за границу.
ст. 35	На землях казенных, принадлежащих различным установлениям и общественных, а равно перешедших в частную собственность, на основании Правил закона 14 июня 1910 года, исключительное право производить археологические раскопки в местностях, замечательных в историческом отношении или дающих повод рассчитывать на открытие древностей, принадлежит императорской Археологической комиссии	На землях казенных, принадлежащих различным установлениям и общественных, а равно перешедших в частную собственность, на основании Правил закона 14 июня 1910 года, исключительное право производить археологические раскопки в местностях, замечательных в историческом отношении или дающих повод рассчитывать на открытие древностей, принадлежит Центральному и Окружным археологическим комитетам, равно как и императорской Археологической комиссии. Исключительные права императорской Археологической комиссии в отношении раскопок отменяются.
ст. 36	На землях, составляющих собственность частных лиц, производство археологических раскопок принадлежит императорской Археологической комиссии, которая об условиях производства означенных раскопок каждый раз входит предварительно в соглашение с владельцами сих земель.	На землях, составляющих собственность частных лиц, производство археологических раскопок принадлежит Центральному и Окружным комитетам, равно как и императорской Археологической комиссии, которые об условиях производства означенных раскопок каждый раз входят предварительно в соглашение с владельцами сих земель.

ст. 37.	Частное лицо, желая производить на принадлежащей ему земле археологические раскопки, лично или при посредстве третьих лиц, обязано исходатайствовать каждый раз особое разрешение от императорской Археологической комиссии.	Частное лицо, желающее произвести на надлежащей ему земле археологические раскопки, лично или при посредстве третьих лиц, обязано исходатайствовать каждый раз особое на то разрешение от Центрального или Окружного комитета или же от императорской Археологической комиссии.
ст. 38.	Все случайно открытие в недрах земли древности, должны быть представляемы, в установленном порядке, местным властям, а этими последними немедленно доставляются в императорскую Археологическую комиссию, которая в случае если пожелает оставить найденные предметы в своем распоряжении, уплачивает владельцу земли, на которой эти предметы найдены, определяемое по соглашению с ним, вознаграждение. Сверх того, если предметы найдены, не самим владельцем земли, случайно нашедшему выдается Комиссией особая, по усмотрению ее, награда.	Все случайно открытие в недрах земли клады или древности, должны быть представляемы, в установленном порядке, местным властям, а последними немедленно доставляются в императорскую Археологическую комиссию, которая, в случае если пожелает оставить найденные предметы в своем распоряжении, уплачивает владельцу земли, на которой эти предметы найдены, определяемое по соглашению с ним, вознаграждение. Сверх того, если предметы найдены, не самим владельцем земли, случайно нашедшему выдается Комиссией особая, по усмотрению ее, награда. Примечание. Предметы, а равно и клады, добываемые из раскопок на государственные субсидии, делятся на два разряда: величайшие по своей ценности и историко-археологическому достоинству должны принадлежать императорскому Эрмитажу и императорскому Российскому историческому музею в Москве; остальные должны быть передаваемые местному музею, если таковой имеется, но в том или другом случае обязательно во всей полноте без какого бы то ни было ее расчленения или изменения.
	Заключение 1. Порядок и правила охраны древностей установить на основании прилагаемого при сем проекте Положения. 2. Установить, что с открытием действий Комитета по охране древностей, другие учреждения, ныне имеющие отношение к сему предмету не располагают решающим голосом по соответствующим вопросам, поскольку это прямо не указано упомянутом (отд.1) Положении (ст. 33, 35, 38 Положения) и ст.2 прил. к ст.21. 3. Отпускать в распоряжение Комитета по охране древностей, впервые три года по утверждении настоящего узаконения, суммы на выдачу пособий местным учреждениям, принявшим на себя охрану древностей, на основании и в пределах упомянутого (отд. 1) Положения, по среднему расчету пятьсот рублей в год на каждое из означенных учреждений. 4. Отпускать в распоряжение Комитета по охране древностей, в первые три года по утверждении настоящего узаконения; на ремонт и реставрацию памятников древности по 15.000 тысяч рублей в год; на приобретение древностей от частных лиц – по десять тысяч рублей в год; на делопроизводство Комитета по охране древностей – по десять тысяч руб. в год; на выдачу вознаграждения членам Комитета и на разъезды их по десяти тысяч руб. в год. 5. Установить, что означенные в предыдущем (1У) отделе сумма на приобретение древностей от частных владельцев равно как и ежегодные остатки их не могут быть расходуемые Комитетом на иные надобности, кроме указанной, а равно установить, что вознаграждение правителя дел Комитета по охране древности может быть определено Комитетом не свыше 3.000 руб. в год. 6. Означенные в отделе 3 и 4 расходы вносить в смету Министерства внутренних дел, начиная с 1 января следующего года за утверждением настоящего узаконения года.	Заключение 1. Порядок и правила охраны древностей установить на основании прилагаемого при сем проекте Положения. 2. Установить, что с открытием действий Центрального и Окружных археологических комитетов по охране древностей, другие учреждения, ныне имеющие отношение к сему предмету, не располагают решающим голосом по соответствующим вопросам. Поскольку это прямо не указано в упомянутом (отд.1) Положении (ст. 33, 35 и 38 Положения) и его примечания. 3. Отпускать в распоряжение Центрального комитета по охране древностей, впервые три года по утверждении настоящего узаконения, суммы на выдачу местным учреждениям, принявшим на себя охрану древностей (ст. 22, 23 и 24Положения), на основании и в пределах упомянутого (отд. 1) Положения, всего 75.000 руб; на вознаграждение Окружных комитетов, избираемых для постоянных занятий по делам Округов (ст.22 Полож.) всего 30 человек – в столицах по 2000 на каждого 4х2000=8000 руб., и по1500 руб. каждому в провинциях 26х1500=39000 руб., всего 47.000 руб., а всего на все Округа 122.000 руб. Отпускать в распоряжение Центрального комитета по охране древностей в первые три года по утверждении настоящего узаконения; на ремонт и реставрацию памятников и на производство археологических раскопок 100.000 руб., кроме особо важных случаев, где ассигновка испрашивается особо в законодательных установлениях; на неотложное приобретение древностей от частных лиц – 25.000 руб., делопроизводство – 10.000 руб., и разъезды членов Комитета – 5.000 руб.; а всего по сей статье 140.000 руб. Установить, что означенные в предыдущем (1У) отделе сумма на приобретение древностей

	7. Предоставить Министерству внутренних дел осуществить объясненную (отд.1) меру в течение года утверждения настоящего узаконения, если необходимый для сего расход, сколько по расчету придется, окажется возможным отнести остатки по соответствующей смете того года, а при недостаточности оных – на общие по государственной росписи того же года соображения, по ближайшему о сем соглашению с Министерством финансов и Государственным контролем. 8. По с истечении первых трех лет по издании упомянутого в отд.1 Положения, размер означенных в отд. 4 и 3 расходов на охрану древностей определять в сметном порядке. 9. В дополнение надлежащих указаний установить: 1. За умышленное повреждение древностей, подлежащих охране, виновные в том подвергаются заключению в тюрьме на время от двух до четырех месяцев или аресту на время, не свыше трех недель. В случае, если предмет древности истреблен или поврежден на столько, что не может быть уже восстановлен в прежнем вид, виновные в таком истреблении или повреждении подвергаются заключению в тюрьму на время от 8 месяцев и сверх того, денежному изысканию в размере стоимости истребленного или поврежденного предмета. Примечание. Взыскиваемые при сем деньги поступают на усиление средств Комитета по охране древностей, для приобретения им за счет правительства древностей от частных владельцев. 2. За взятие без соблюдения установленных правил предметов принадлежащих к собраниям музеев, хранилищ и библиотек всех правительственных и общественных учреждений, виновники в том, если по свойству учиненного ими деяния они не подлежат более строгому наказанию, подвергаются заключению в тюрьме на время от двух до 8 – ми месяцев. Примечание. Взыскиваемые с виновных деньги поступают на усиление средств Комитета по охране древностей для приобретения им за счет правительства древностей от частных владельцев, а также в распоряжение названного Комитета поступают и возвращенные виновными в Россию древности. 3. За вывоз за границу древностей без соблюдения условий, указанных в ст. 34 Положения об охране древностей, виновный в том, если он до постановления судебного приговора возвратит в Россию в неповрежденном виде, вывезенные древности, подвергаются денежному взысканию свыше 300 руб. Если же вывезенные за границу древности не будут возвращены виновным в Россию до постановления судебного приговора, то он подвергается заключению в тюрьму на время от 2-х до 4-х месяцев и сверх того, денежному взысканию, в размере двойной стоимости вывезенных им за границу древностей. 4. За производство археологических раскопок вопреки установленных правил, а равно за кладоискательство, виновные в том подвергаются аресту не свыше трех недель. Виновные же в утайке, случайно найденных или открытых в недрах земли древностей подвергаются тюремному заключению на время от 4-х до 8-ми месяцев.	от частных владельцев, равно как и ежегодные остатки их не могут быть расходуемые Центральным комитетом на иные надобности, кроме указанной, а равно установить, что вознаграждение правителя дел Центрального комитета по охране древностей может быть определено Центральным комитетом не свыше 3.000 руб. в год. 6. Означенные в отделе 3 и 4 расходы вносить в смету Министерства внутренних дел, начиная с 1 января следующего года за утверждением настоящего узаконения года. 7. Предоставить Министерству внутренних дел осуществить объясненную (отд.1) меру в течение года утверждения настоящего узаконения, если необходимый для сего расход, сколько по расчету придется, окажется возможным отнести остатки по соответствующей смете того года, а при недостаточности оных – на общие по государственной росписи того же года сбережения, по ближайшему о сем соглашению с Министерством финансов и Государственным контролем. 8. По с истечении первых трех лет по издании упомянутого в отд.1 Положения, размер означенных в отд. 4 и 3 расходов на охрану древностей определять в сметном порядке. 9. В дополнение надлежащих указаний установить: 1. За учинение повреждения древностей, или письменных памятников подлежащих охране, виновные в том подвергаются заключению в тюрьме на время от двух до четырех месяцев, или аресту на время, не свыше трех недель. В случае, если предмет древности или письменный памятник истреблен или поврежден на столько, что не может быть уже восстановлен в прежнем вид, виновные в таком истреблении или повреждении подвергаются заключению в тюрьме от 8 месяцев и сверх того денежному изысканию в размере стоимости истребленного или поврежденного предмета. Примечание. Взыскиваемые при сем деньги поступают на усиление средств Центрального комитета по охране древностей, для приобретения им за счет правительства древностей от частных владельцев. За взятие без соблюдения установленных правил предметов и письменных памятников, принадлежащих к собраниям музеев, ризниц, хранилищ и библиотек всех правительственных и общественных учреждений, виновные в том, если по свойству учиненного ими деяния они не подлежат более строгому наказанию, подвергаются заключению в тюрьме на время от двух до 8 – ми месяцев. Примечание. Взыскиваемые с виновных деньги поступают на усиление средств Центрального комитета по охране древностей для приобретения им за счет правительства древностей от частных владельцев. а также в распоряжение названного Комитета поступают и возвращенные виновными в Россию древности. За вывоз за границу древностей без соблюдения условий, указанных в ст. 34 Положения об охране древностей и письменных памятников виновный в том, если он до постановления судебного приговора возвратит в Россию в неповрежденном виде, вывезенные древности подвергается денежному взысканию свыше 300 рублей. Если же вывезенные за границу древности не будут возвращены виновным в Россию до постановления судебного приговора, то он подвергается заключению в тюрьму на время

		от 2-х до 4-х месяцев, и сверх того, денежному взысканию, в размере двойной стоимости вывезенных им за границу древностей. 4. За производство археологических раскопок вопреки установленных правил, а равно за кладоискательство, виновные в том подвергаются аресту не свыше трех недель. Виновные же в утайке, случайно найденных или открытых в недрах земли древностей подвергаются тюремному заключению на время от 4-х до 8-ми месяцев. Председатель Московского археологического общества гр. П. Уваров

Московське археологічне товариство, надіславши членам свого товариства, пояснювальну записку, екземпляри проектів законів та інші допоміжні матеріали, попросило терміново розглянути і надіслати свої зауваження і рекомендації.

Виконуючи розпорядження Московського археологічного товариства, 27 грудня 1911 р. відбулося зібрання представників київських товариств. З доповіддю виступив професор Київського університету Г.Г. Павлуцький. Промова вченого була побудована на ґрунтовній документальній базі. Вчений докладно зупинився на історії створення законодавства про охорону пам'яток в Росії, провів постатейний розгляд урядового законопроекту. Після обговорення, запропонований урядовий проект був визнаний таким, що не покращує справу охорони старожитностей і тому прийняття його як закон є недоцільним. Серед його недоліків основними були названі: централізація організації охорони пам'яток, зневажання вкладу у справу охорони пам'яток археологічних і наукових товариств[3]. Зокрема: Одеське товариство історії та старожитностей, Історичне товариство Нестора - літописця, Церковне–історичноархеологічне товариство при Київській духовній академії, Полтавський церковно-археологічний комітет, губернські вчені архівні комісії: Чернігівська, Херсонська, Полтавська, Катеринославська та ін. Їм відведена робота по реєстрації пам'яток та нагляд за вказівками Комітету при мінімальному матеріальному забезпеченні. Після обговорення, зібрання створило комісію на чолі з О.І. Мердером, що представляв Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтв для підготовки зауважень і пропозицій до закону і направлення їх Московському археологічному товариству[4]. Критичні зауваження і пропозиції були узагальнені, детально оцінений проект закону, поданий Комісією міністерства внутрішніх справ і визнаний таким що у випадку його прийняття він не покращить справу охорони пам'яток в країні, а на навпаки, погіршить її.

Розгляд проекту закону «Положения об охране древностей» було предметом детального розгляду на V Всеросійському з'їзді художників, що проходив 27 грудня 1911–5 січня 1912 р. в Санкт-Петербурзі. В записці підготовленій комісією[5], створеною на з'їзді для розгляду урядового законопроекту наголошувалося на доцільності, щоб охороною пам'яток в країні переймалися представники мистецтва та науковці. В проекті закону участь їх визначена недостатньо; вказувалося, що охорону пам'яток не можна забезпечити турботою лише у вільний від основної роботи час і без фінансів, підкреслювалася невідповідність проекту закону основній меті – охороні пам'яток. Тож прийняття закону визнали недоцільнім і запропонували переробити його. Загальні збори доручили, прийняте рішення доставити Міністру внутрішніх справ спеціальній комісії у складі: графа П.Ю Сюзора (голова з'їзду) графа П.С. Шереметьєва (голова комісії з'їзду по розгляду законопроекту), В. В. Мать'є, Н.І. Кошелева і І.П. Ліхачова, з проханням на словах довести Міністру внутрішніх справ доцільність і необхідність перероблення законопроекту. Під час його розгляду було виявлено низку протиріч між статтями закону юридичного характеру, тому діючій комісії (під головуванням графа П.С. Шереметьєва) пропонувалося продовжити роботу і підготувати ґрунтовну пояснювальну записку для Міністра внутрішніх справ, а при необхідності і для законодавчої установи. Записка була підготовлена і опублікована у 1912 року[6].

29 лютого – 3 березня 1912 р. під головуванням члена Державної Думи Є.П. Ковалевського в Комісії Державної Думи було проведене обговорення законопроекту, підготовленого Міністерством внутрішніх справ. В обговорені брали участь: член Державної Ради Д.І. Багалій, голова імп. Археологічної комісії О.О. Бо-

бринський, директор Петербурзького археологічного товариства, професор М.В. Покровський, представник Петербурзького товариства охорони старовини В.А. Верещагін, представники Московського археологічного товариства В.К. Трутовський і Г.П. Машков, від Академії мистецтв граф. П. Ю. Сюзор, Міністерство внутрішніх справ представляв професор І.Я. Гурлянд.

Так, на засіданні 29 лютого 1912р. обговорювали питання про створення Центрального комітету, 3 березня – про створення округів, запропонованого проектом Московського археологічного товариства. Безперечно, що про досягнення однієї думки не могло бути і мови. Зокрема, П.Ю. Сюзор висловив думку своєї установи, яка визнала урядовий проект недосконалим настільки, що звернулася до Міністерства внутрішніх справ з проханням відкликати його для повного доопрацювання. Граф О.О. Бобринський виношував план завідування Археологічною комісією, яку очолював, охороною пам'яток в Росії, виступив проти поділу на округи через брак наукових сил на місцях. В свою чергу, професор Д.І. Багалій пропонував створити 10 округів, тому що в решти 5-и округах відчувається брак наукових сил. Підтримуючи урядовий проект, М.В. Покровський запропонував залучити до роботи губернські вчені архівні комісії, В.А. Верещагін залучати до справи охорони пам'яток старовини мистецькі та наукові сили, забезпечивши їх працю заробітною платою і зарахувавши їх до У класу державних службовців. І.П. Машков звернув увагу не те, що Центральний комітет не зможе охопити весь обсяг робіт по охороні старовини (особливо реставраційних), запропонував усі пам'ятки поділити на дві групи – державного і місцевого значення і пам'ятки місцевого значення передати під опіку округам. Матеріали проведеного обговорювання були узагальнені і видані брошурою «Свод суждений, высказанных на совещании при рассмотрении законопроекта «Положения об охране памятников старины» і розіслані учасникам наради і зацікавленим установами[7]. В червні 1912 р. Московське археологічне товариство отримало із законодавчого відділу Державної Думи доповідь по законопроекту про заходи охорони пам'яток старовини, винесений Комісією на розгляд Державної Думи. Московське археологічне товариство зібрало екстрене засідання, обговорило ситуацію, розглянуло проект і направило свої зауваження членам Державної Думи[8].

Учасники V (1911р., м. С.-Петербург) та V(1913р., м. Москва) з'їздів російських зодчих теж обговорювали проблеми охорони пам'яток, виступили з ініціативою і створили комісію по розробці свого варіанту законопроекту про збереження пам'яток старовини в Росії. Урядовий законопроект визнали як такий, що не відповідає вирішенню основного завдання – охороні пам'яток, потребує значних доповнень і змін. І довели до відома про свої висновки Комісію Державної Думи[8].

У 1914 році Комісія Державної Думи поверталася до розгляду проекту, декілька разів – розглядала, обговорювала, вносила правки і в решті решт направила до Державної Думи (четвертого скликання з.15.11.1912 р). Проте тривожні події літа-осені 1914 р., що привели до Першої світової війни, змінили плани і теми розгляду питань на державному рівні. З часом питання охорони культурного надбання були відсунуті з порядку денного на подальшу перспективу. Але на думку науковців того часу, якби закон вступив в дію і пам'яткоохоронна діяльність його оцінювалася позитивно, то все одно, це була б установа тимчасова, на шляху створення самостійного європейського типу закладу по охороні пам'яток.

Дослідникам історико-культурної спадщини приведені документальні матеріали, варіанти проектів законів стануть вагомою джерельною базою при вивченні пам'яткоохороної діяльності як окремих науковців, так і творчих товариств України.

Джерела та література

1. Законопроект «Положения об охране древностей», подготовленный комиссией Министерства внутренних дел/ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК), ф.725, оп 1, спр.32, арк. 9-19.
2. Зауваження Московського археологічного товариства на законопроект «Положения об охране древностей». /ЦДІАК, ф.725, оп 1, спр.32, арк.17-32зв.
3. *Павлуцкий Г.Г.* Проект закона об охране древних памятников в России. – К., 1912. –

С. 11-13.
4. Історико-культурна спадщина України (ХІХст. – поч.(ХХ ст.). Зб. док. і мат. (упоряд. Т.Ф. Григор'єва) – К., 1995. – С.239-240.
5. Объяснительная записка правительственному законопроекту «Об охране древностей», состоящим под е. и. в. государя императора покровительством, Всероссийского съезда художников. – СПб., 1912. – С.6.
6. Объяснительная записка правительственному законопроекту «Об охране древностей», состоящим под е. и. в. государя императора покровительством, Всероссийского съезда художников. – СПб., 1912. – С.1-19.
7. Древности. Труды комиссии по сохранению памятников императорского Московского археологического общества. – М., 1914.– Т.5, – С.82-89.
8. Древности. Труды комиссии по сохранению памятников императорского Московского археологического общества. – М., 1914.– Т.5, – С.94- 97.
9. *Сюзор П.Ю.* Положение вопроса о работах комиссии по разработке проекта закона об охране памятников/ Дневник У Всероссийского съезда зодчих. – М., 1913.– Вып. 5, – С. 9-10.

Татьяна Григорьева

С истории создания Закона о сохранении памятников старины

Раскрывается история создания закона об охране памятников старины, рассматриваются конкретные предложения украинских ученых относительно сбережения историко-культурного наследия.

Ключевые слова: *историко-культурное наследие, памятники археологии, архитектуры, истории, археологические, исторические общества.*

Tetana Hrygor'eva

The history of the Low preserving the historical monuments

The article describes the history of forming and preserving the historical monuments in Ukraine, the contribution of famous Ukrainian science and cultural leaders in this field, the structure of this manifold work.

Key words: *Ukrainian culture, historical-cultural heritage, archeological, architecture/historical monuments, archaeological, historical organization.*

УДК 351.853(477) Стеллецький Б. С.

Лариса Федорова (м. Київ)

СТЕЛЛЕЦЬКИЙ БОРИС СЕМЕНОВИЧ – МАЛОВІДОМИЙ ДІЯЧ ПАМ'ЯТКООХОРОННОГО РУХУ В УКРАЇНІ

У статті розглядається діяльність відомого військового діяча Б. Стеллецького з охорони культурної спадщини України, його внесок у розгортання пам'яткоохоронного і краєзнавчого руху в Україні на початку 20 ст.

Ключові слова: *Стеллецький Борис Семенович, охорона пам'яток, Київський відділ Російського воєнно-історичного товариства, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва.*

Постать Б. Стеллецького – полковника армії Російської імперії, генерал-хорунжого армії Української Держави, емігранта тривалий час залишалася поза межами історичної науки. У новітній українській історіографії його життя та діяльність привернули увагу насамперед військових істориків. В їх числі автори біографічного довідника про український генералітет першої половини 20 ст. О. Колянчук, М. Литвин і К. Науменко[1]; Ю. Каліберда, котрий залучив для аналізу військової політики Української Держави неопубліковані спогади Б. Стеллецького[2]; П. Гай-Нижник, який досліджував діяльність начальників особистого штабу гетьмана П. Скоропадського – В. Дашкевича-Горбацького, Б. Стеллецького та О. Аккермана[3]. Відомості про участь Б. Стеллецького у пам'яткоохоронному русі в Україні на початку 20 ст. містяться в кількох публікаціях автора[4]. Однак його діяльна позиція як пам'яткоохоронця залишається недостатньо відомою. Тому головним завданням статті поставлено дослідити роботу діяча в двох загальноукраїнських товариствах – Київському відділі Імператорського Російського воєнно-історичного товариства (далі – Київський відділ ІРВІТ) і Київському товаристві охорони пам'яток старовини і мистецтва, коротко висвітливши його родовід, військову кар'єру та деякі інші біографічні відомості.

Борис Семенович Стеллецький народився 23 серпня 1872 р. Його батько Семен Васильович був військовим інженером, генералом російської армії, свого часу закінчив Константинівський межовий інститут у Москві (нині Державний університет із землевпорядкування) та військову академію у Санкт-Петербурзі (тепер Військовий інститут /інженерних військ/ Збройних Сил РФ). Він служив у Брест-Литовську (тепер м. Брест, Білорусь), де мав маєток у Біловезькій пущі. На службі будував бастіони Брестської фортеці, міст через Віслу тощо[5]. Рід Стеллецьких походить від Осипа (1640–1710 рр.) – козака-переселенця у Харків із Запорозької Січі в 1663 р. Його правнук (перший з прізвищем Стеллецький) Іоасаф (Асаф) Зиновійович (1726–1796 рр.) був священиком, учителем, другом українського просвітителя-гуманіста, філософа і поета Г. Сковороди[6]. Рідний брат Б. Стеллецького Дмитро Семенович Стеллецький (1875–1947 рр.) закінчив Академію мистецтв у Санкт-Петербурзі зі званням художник-скульптор, брав участь у виставках «Мира искусства», розписах храму-пам'ятника на Бородінському полі; у Франції, де він оселився 1914 р., розписав у 1930-х рр. іконостас і храм Свято-Сергієвого подвір'я в Парижі[7]. Їхній двоюрідний брат Ігнатій Яко-

вич Стеллецький (1878–1949 рр.), випускник Київської духовної академії, став відомим археологом, істориком, дослідником підземної Москви, в 1917–1923 рр. працював в Україні. Ще один двоюрідний брат Микола Семенович Стеллецький (1862–1919 рр.) – православний богослов, історик і біограф. Він теж закінчив духовну академію в Києві, прийняв сан священика, з 1896 р. був протоієреєм собору Святої Софії, з 1909 р. – професор і завідувач кафедри богослов'я Харківського університету. Влітку 1919 р. був взятий Харківською надзвичайною комісією як заложник, вивезений до Сум, де по-звірячому вбитий. До роду Стеллецьких належать також відомі вчені, академіки, батько й син П. і С. Капиці[8].

Здобувши освіту у Варшавській класичній гімназії Б. Стеллецький присвятив своє життя військовій службі. В 1894 р. він закінчив Одеське піхотне юнкерське училище, 1901 р. – Миколаївську академію Генерального штабу. Служив командиром роти 4-го полку Варшавської фортеці, старшим ад'ютантом штабу 1-ї Донської козачої дивізії (1901–1902 рр.). З 1902 р. жив у Києві, помічник старшого ад'ютанта, обер-офіцер для доручень, у 1907–1911 рр. – старший ад'ютант штабу Київського військового округу. З 1907 р. – підполковник, з 1911 р. – полковник, а також завідувач пересуванням військ Київського району Київського військового округу. Учасник Першої світової війни, з 1915 р. служив штаб-офіцером для доручень головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту – генерала М. Іванова (до війни – командувач військ Київського військового округу), з 1916 р. був начальником військових сполучень Дунайської армії Румунського фронту. У 1918 р. перейшов на службу в армію Української Держави, генерал-хорунжий української служби. У червні–жовтні 1918 р. був начальником штабу гетьмана П. Скоропадського[9]. Пізніше емігрував, жив в Югославії. Помер 25 лютого 1939 р. у Белграді, похований на Новому кладовищі[10].

Штаб Київського військового округу містився на вул. Банковій, 11, штаб гетьмана – на сучасній вул. М. Грушевського, 32. Б. Стеллецький проживав у Києві на пров. Кудрявському, 10 (тепер вул. Кудрявська), з 1909 р. – на вул. Микільсько-Ботанічній, 13, з 1912 р. – на вул. Пушкінській, 7/9 (останні два будинки не збереглися). Під час служби в Києві він став активним діячем пам'яткоохоронного руху. В 1908 р. було засновано Київський відділ ІРВІТ, урочисте відкриття якого відбулося 21 лютого 1909 р. З грудня 1908 р. відділ очолював командувач військ Київського військового округу генерал-ад'ютант М. Іванов[11]. Київський відділ ІРВІТ був одним з найдіяльніших місцевих осередків загальноросійського товариства, дія статуту якого поширювалась і на мережу відділів. Було визначено такі їхні завдання: розшук, збирання, охорона, опис, обробка і публікація документів, що зберігаються в районі діяльності відділу (в архівах та інших установах, у приватному володінні) і мають значення для виконання завдань товариства; охорона від загибелі й псування місцевих історичних пам'яток та опис їх; розробка відомостей про історичні події, що мають найближче відношення до району відділу, сприяння стороннім особам у таких заняттях; поширення воєнних-історичних знань[12]. Київський відділ ІРВІТ поширював свою діяльність на територію Київського військового округу, до якого входили Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Курська губернії і Хотинський повіт Бессарабської губернії.

З 12 жовтня 1908 р. до 16 травня 1911 р. обов'язки секретаря Розпорядчого комітету, який займався справами відділу, виконував Б. Стеллецький[13]. Крім того, він активно працював в архівній і музейній комісіях відділу, комплектував його архів, музей і бібліотеку. Збереглися, наприклад, відомості, що в 1910 р. полковник подарував архівній комісії документи і службове листування генерал-лейтенантів С. і П. Соболевських. Перший з них помер у 1847 р., обіймаючи посаду начальника 13-ї піхотної дивізії, а другий в 1870-х рр. був начальником місцевих військ спочатку в Київському, потім у Казанському військових округах[14].

28 грудня 1910 р. у будинку Київського художньо-промислового і наукового музею (тепер у ньому міститься Національний художній музей України; вул. М. Грушевського, 6) відкрився Київський воєнно-історичний музей[15]. У цьому ж році, ще до відкриття музею відділу, Б. Стеллецький передав для нього близько 20 медалей: в пам'ять війни 1812 р., на кончину імператора Олександра І 1825 р., на коронування Миколи І 1840 р., за приборкання польського повстання 1863–1864 рр., на честь 100-річчя ордена св. Георгія 1869 р., за російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., хрест

рівноапостольної св. Ніни 1860 р., хрест за службу на Кавказі тощо[16].

В лютому 1911 р. він відвідав Новгород-Сіверський, мешканець якого Є. Судієнко володів цінною історичною бібліотекою, архівом і великою колекцією військового форменого одягу та зброї. Бібліотека зберігалась у Спасо-Преображенському монастирі в колишньому будинку єзуїтського костьолу. Як з'ясувалось, її вже розбирав місцевий краєзнавець. На прохання відділу власник подарував його музею портрет графа П. Рум'янцева-Задунайського, пару дуельних пістолетів, мундир і ментик Ізюмського гусарського полку часів імператора Миколи І, гусарські голонві убори часів імператора Павла. Коштом відділу в 1911 р. придбали ще чотири кольчуги і портрет російського царя Петра І[17].

Об'єктами пам'яткоохоронної діяльності Київського відділу ІРВІТ були пам'ятки воєнної та військової історії. Брак коштів не дозволив йому розгорнути широкомасштабну роботу зі збереження нерухомої частини культурної спадщини свого профілю. Масштабними дослідженнями археологічних об'єктів стали тільки розкопки В. Хвойки у Білгородці (тепер Києво-Святошинського р-ну) та спільні з Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва розкопки Китаївського археологічного комплексу в Києві. Але документально зафіксовано спроби проведення воєнно-історичним товариством самостійних розкопок й інших пам'яток. Б. Стеллецький, наприклад, подавав пропозицію на 1911 р. про необхідність археологічного вивчення стародавніх укріплень і полів битв поблизу Вишгорода, Василькова, Коростеня, Демидова і Торчеська й виділення по 100 крб. на кожен пункт, на продовження роботи у Білгородці – 300 крб., на дослідження й опис споруд м. Острог – 200 крб., місцевості в Загниткївцях – 50 крб.

Одним із важливих питань діяльності Київського воєнно-історичного товариства стало дослідження та увічнення Берестецької битви 1651 р. (між сучасними м. Берестечко Горохівського р-ну Волинської обл. і с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.). В 1909 р. Почаївська лавра виступила з ініціативою провести розкопки козацьких могил і спорудити храм-пам'ятник козакам з метою увічнення битви. Влітку 1910 р. у відповідь на телеграму архімандрита Лаври Віталія (Максименка) про початок розкопок на полі битви туди відрядили для консультацій І. Каманіна, В. Добровольського і Б. Стеллецького. Одночасно з будівництвом пантеону здійснювалися розкопки поля Берестецької битви, якими керував І. Каманін, з метою уточнити місця битви козаків з польським військом, зібрати останки полеглих козаків до саркофага в церкві та козацькі матеріали для майбутнього музею. Представники Київського відділу ІРВІТ також оглянули пам'ятки старовини в навколишній місцевості, провели фотографування поля Берестецької битви. Під час розкопок було знайдено козацькі шаблі, списи, самопали, ножі, побутові речі тощо. Впродовж 1910–1914 рр. в с. Пляшева було споруджено Свято-Георгіївський храм-мавзолей за проектом архітектора В. Максимова. Безпосереднім виконавцем його задуму був архітектор В. Леонтович – член київських товариств воєнно-історичного та охорони пам'яток[8]. Нині комплекс входить до складу Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

До утворення в 1910 р. Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва Київський відділ ІРВІТ був фактично єдиним громадським формуванням у Наддніпрянській Україні, яке займалося охороною нерухомої спадщини і до якого зверталися по допомогу в цій справі. Збираючи відомості про місцеві пам'ятки старовини, Розпорядчий комітет відділу констатував відсутність дбайливого ставлення до культурної спадщини. В селах зорювали стародавні вали і рови, в містах знищувалися замки та інші оборонні споруди, а матеріал використовувався на нове будівництво. В листі Б. Стеллецького до Ради відділу підкреслено, що всі пам'ятки на землі держави мають підлягати безумовному збереженню і реєстрації, разом з тим наголосив, що величезна кількість воєнних пам'яток (споруд) перебуває «за малозрозумілою причиною в руках приватних власників, і в силу цього доводиться миритися з їх руйнуванням, тому що дуже рідко вдається переконати нинішніх їхніх власників від здобування прибутковості в ім'я збереження пам'яток для науки»[9]. На його думку, ще гірше ставилися до об'єктів воєнної спадщини установи, які їх займали. Він вважав, що на збирання відомостей про місцеві пам'ятки воєнної історії редакційній комісії друкованого органу відділу – журналу «Военно-исторический вестник» – слід видати аванс у 500 крб. з правом оплачувати матері-

али, що до нього приймаються[10]. Але до кошторису на 1911 р. ці витрати не було включено[11].

Б. Стеллецький брав участь і в такому важливому для відділу напрямі діяльності, як обстеження пам'яток військової і воєнної історії з метою встановлення стану збереженості та розробки заходів для їх охорони. Одним з таким об'єктів були оборонні споруди 14–16 ст. Судової (Замкової) гори в м. Острог Волинської губернії (тепер Рівненської обл.). У квітні 1910 р. секретар відділу відвідав Острог і оглянув рештки стародавніх укріплень замка князів Острозьких, представивши Раді куплені ним знімки пам'ятки. Доповідаючи про результати поїздки, він наголосив на великому історичному значенні комплексу, як «у воєнному відношенні, так і в державно-політичному (оплот російської православної народності в польському королівстві і власність князя Рюриківського дому по Галицькій лінії)»[12]. На горі тоді, зокрема, розташовувалися Вежа мурована, зведена в 14 ст., – споруда оборонного характеру (замок), в якій з середньовіччя містилася резиденція князів Острозьких, і Кругла (Нова) вежа 16 ст. Ще одна складова комплексу – Богоявленський собор 1-ї половини 16 ст. була зруйнована, від неї залишилися тільки руїни (його відновили на початку 20 ст.). Ініціатором відновлення замкових будівель і пристосування їх для потреб культурно-просвітницьких закладів виступило постале в 1909 р. Братство імені князів Острозьких, яке звернулося з цього питання до Імператорської археологічної комісії та владних державних й церковних структур. З 1880-х рр. замок підлягав Удільному відомству, утримувався в незадовільному стані та потребував великих коштів на реставрацію, охорону і підтримку в належному стані споруд, що збереглися. Б. Стеллецький пропонував пристосувати замок під один із складів військового відомства, щоб воно взяло його під охорону, підтримав ідею передання однієї з башт під місцевий історичний музей. Керівні органи відділу погодилися з думкою про необхідність збереження від руйнування і використання пам'яток за відповідним призначенням, а також повідомили про стан цінного архітектурно-історичного комплексу Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва та Імператорській археологічній комісії[13]. В лютому 1911 р. Головне управління уділів ухвалило видати відділу 450 крб. на здійснення робіт із всебічного вивчення решток веж і замка в Острозі, на виготовлення точних планів і фотографій за умови представити відомству всі зібрані матеріали і плани.

Паралельно з відділом справою охорони острозьких споруд займалось і Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва. Клопотання і діяльність Імператорської археологічної комісії, Братства та київських товариств щодо охорони визначної пам'ятки мали позитивні наслідки. 21 жовтня 1912 р. російський імператор дав згоду на передачу замка в господарське завідування Братства імені князів Острозьких для влаштування в ньому музею, історичної бібліотеки і зали для народних читань в пам'ять життя та діяльності князів Острозьких. У 1913–1916 рр. було проведено масштабні ремонтно-реставраційні роботи за проектом архітектора В. Леонтовича під наглядом члена Імператорської археологічної комісії, академіка архітектури П. Покришкіна[14]. Нині згадані об'єкти і музей, створений Братством, входять до складу Державного історико-культурного заповідника міста Острога.

20 вересня 1910 р. Рада відділу заслухала повідомлення Б. Стеллецького про стан дубнівського замка (тепер м. Дубно Рівненської обл.), що належав військовому відомству. Тут містився штаб 41-го піхотного Селенгінського полку. Доповідач вважав, що дослідження пам'ятки стало би внеском в історію воєнного мистецтва. Але замок руйнувався, місцеві жителі поступово розбирали стіни його укріплень, зовнішні споруди заливалися брудом. У своїй доповіді Б. Стеллецький визначив програму збереження цієї пам'ятки фортифікаційного мистецтва. Вона включала визначення точних меж укріплень, складання детального плану, встановлення пильного, фактичного і відповідального за ними спостереження, історичне дослідження системи укріплень і опис замка. Рада відділу звернулася до начальника Дубнівського гарнізону, генерал-лейтенанта Л. Де-Вітте і начальника інженерів округу, генерал-лейтенанта К. Холостова, щоб вони вжили заходів для охорони замка як «історичної пам'ятки»[15]. Дубнівський замок 16 ст., який належав князям Острозьким і Любомирським, зберігся дотепер.

На початку 1911 р. Б. Стеллецький був відряджений у м. Новгород-Сіверський. Після повернення він доповів Раді відділу, що деякі

пам'ятки міста потребують ремонту, зокрема підземний хід Спасо-Преображенського монастиря і тріумфальна арка, оскільки вбиті в неї костури телеграфної та телефонної ліній руйнують кладку, а зроблені недавно роботи спотворили первісний вигляд арки. Про стан пам'яток повідомили Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва[16]. Обидві пам'ятки збереглися до наших днів.

Виявлення пам'яток, збирання інформації про їхній стан і значення здійснювалося членами Київського відділу ІРВІТ шляхом листування та розсилання опитувальних листків. Бланк листка в кількості 100 примірників запозичили у Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, що постало в 1910 р. Його розробив влітку 1910 р. секретар Київського відділу ІРВІТ Б. Стеллецький, який одночасно був і секретарем товариства охорони пам'яток[17]. Адресати мали коротко охарактеризувати історико-культурну спадщину своєї місцевості за такими розділами: 1. Церква, монастир, костьол. 2. Пам'ятники. 3. Кургани, городища, укріплення, башти, замки. 4. Урочища та походження їхніх назв. 5. Архіви, окремі документи, книги, листи, щоденники. 6. Окремі історичні предмети. 7. Розкопки, дослідження[18]. У фонді товариства в Центральному державному історичному архіві в Києві збереглася значна кількість відповідей з місць, складених за цією анкетою.

«Военно-исторический вестник» опублікував кілька статей членів відділу, в яких описувалися пам'ятки архітектури, монументального мистецтва та історії, автори яких висловлювали занепокоєння станом їх збереження, рівнем реставрації, втратою речей церковного вжитку тощо. Становить інтерес стаття Б. Стеллецького про Клеванський замок 2-ї половини 15 ст., розташований за 25 км від м. Рівне на західній околиці містечка Клевань (тепер село Рівненської обл.). Він зробив опис пам'ятки станом на 1609 р. за актовою книгою з Київського центрального архіву давніх актів, а станом на 1910 р. – за результатами натурного обстеження. На той час збереглися дві п'ятикутні вежі, дві прилеглі одна до одної з північного і східного боку муровані двоповерхові споруди і один двоповерховий західний флігель, а також міст і зовнішній рів зі сходу та заходу. Східна вежа двоповерхова, без даху і стель, у стіні першого поверху (ширина 9 м, товщина 4 м) чотири наскрізні отвори (для гармат) і одна ніша. На другому поверсі (ширина 6,25 м, стіна 6,5 м) п'ять наскрізних отворів і одна ніша, у внутрішній стіні один закладений отвір. Вікна верхнього поверху реставрувалися, раніше були такі, як на першому поверсі – у вигляді амбразур. Вежа заповнена сміттям, частина використовувалася під склад дров і господарських речей. Автор статті відзначив, що вежа швидко руйнується. Західна величезна вежа стояла без даху, через її вікна стікали в річку нечистоти. Міст через рів руйнувався. Статтю ілюстрували фотографії, зроблені членами відділу[19].

З 1910 р. Борис Семенович входив до складу спеціального будівельного комітету зі спорудження пам'ятника І. Іскрі та В. Кочубею в Києві, створеного Київським відділом ІРВІТ. Комітет очолював член товариства, директор Першої чоловічої гімназії в Києві М. Стороженко. До його складу входили також представники відділу – генерал-лейтенант М. Єпанчин, старший чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі О. Мердер, начальник служби шляхів Південно-Західної залізниці В. Шміт, нащадки генерального судді В. Кочубея – генерал-ад'ютант князь Віктор Сергійович Кочубей і церемоніймейстер Височайшого двору Василь Петрович Кочубей, які проживали у Санкт-Петербурзі і взяли на себе клопотання щодо офіційного затвердження проекту пам'ятника, та інші представники родини [30]. У квітні 1914 р. бронзові фігури і барельєфи, відлиті на бронзоливарному заводі «Моран» у Санкт-Петербурзі, привезли в Київ і встановили на Микільській площі (нині пл. Арсенальна). У 1919 р. за чергового встановлення більшовицької влади в Києві статуї І. Іскри та В. Кочубея і барельєфи зняли з постаменту та перелили в майстернях Комгоспу. В 1923 р. на постаменті встановили гармату (пам'ятник арсенальцям)[31].

Одночасно з роботою зі спорудження цього пам'ятника Київський відділ ІРВІТ перейнявся масштабним проектом зведення в Києві історико-мистецького комплексу під назвою «Історичний шлях». Вперше доповідь стосовно нього, підготовлену Б. Стеллецьким, заслухали на засіданні Ради 7 травня 1910 р. Обґрунтовуючи ідею комплексу, він підкреслював: «Київ є початковим, висхідним пунктом створення нашої великої держави. Майже протягом п'яти століть тут зосереджувалося все політичне, військове та економічне життя й управління Руссю. Історія повна описом великих діянь правителів-князів, мудрості яких ба-

гато завдячуємо ми в теперішній час». Вирішили встановити скульптури на одній з людних вулиць, «щоб учень народної школи, перехожий, приїжджий міг би, проходячи повз і читаючи написи на статуях, воскресити в своїй пам'яті шкільні уроки рідної історії, а зображення князів у відповідному історичному вигляді надовго закарбували би в його пам'яті загальний хід історичних подій»[32].

Комплекс мав включати низку пам'ятників відомим історичним діячам, першочерговими для здійснення було визначено 8 монументів. Для розробки монументів та їх спорудження в травні 1910 р. було сформовано спеціальний комітет під головуванням генерал-губернатора Ф. Трепова[33], у листопаді – три спеціальні комісії. Б. Стеллецький ввійшов до складу організаційної комісії, функції якої полягали у виборі місця, залученні та збиранні коштів, контактах з виконавцями тощо. Першим зводився пам'ятник княгині Ользі на Михайлівській площі. У суперечках, які точилися на засіданнях комітету в 1911 р. щодо концепції пам'ятника, тобто образу Ольги, як правительки чи як святої, М. Довнар-Запольський наполягав, що в діяльності Ольги «більше інтелектуальної сторони», і це виявляється в релігійному характері пам'ятника, тому зображення меча, як пропонували деякі члени, недоречне. Б. Стеллецький підтримав його, додавши, що Радзівиллівський літопис прикрашає 18 малюнків із зображенням княгині Ольги, але на всіх вона представлена лише в оточенні атрибутів християнства[34].

Дізнавшись, що створено спеціальну комісію зі спорудження пам'ятника княгині Ользі у Пскові, голова Київського відділу ІРВІТ М. Іванов доручив Б. Стеллецькому, який їхав у відрядження до Санкт-Петербурга, ознайомитися з її роботою, видом і характером проектованого монумента[35]. Відкриття й освячення пам'ятника в Києві, зробленого за проектом скульптора І. Кавалерідзе, відбулося 4 вересня 1911 р. в присутності російського імператора Миколи ІІ[36]. Починаючи з 1919 р. його поступово зруйнували. У 1995–1996 рр. монумент відновлено.

Досить часто для членів відділу та їхніх родин і знайомих організовувалися різноманітні екскурсії – в музеї, архіви, бібліотеки, на місця археологічних розкопок, в історичні міста, з метою огляду воєнно-історичних пам'яток тощо. З 1910 р. влаштовувались екскурсії і разом з членами Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Вони були як платними, так і за фінансової підтримки відділу. В січні 1909 р. на першому засіданні Розпорядчого комітету Б. Стеллецький запропонував екскурсії з просвітницькою метою для військових і цивільних чоловічих навчальних закладів – по місцях, визначних у воєнно-історичному відношенні[37], однак здійснити ідею не вдалося через брак коштів і часу.

З 1909 р. Київський відділ ІРВІТ видавав «Военно-исторический вестник» – перший і єдиний у підросійській України спеціалізований воєнно-історичний журнал. Редактором перших двох номерів часопису був Б. Стеллецький. У журналі було вміщено його публікації про польсько-козацьку війну з Туреччиною 1621 р. [38], замок у Клевані [39] та родовід князів Рюриковичів[40]. Останні дві видані також окремими відбитками[41]. В 1909 р. товариство видало його дослідження про давньоруські фортифікаційні укріплення Білгородки[42].

Борис Семенович Стеллецький виступив членом-засновником Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, статут якого було зареєстровано в березні 1910 р. Метою нової громадської структури було визначено «розшукування та охорона всілякого роду пам'яток старовини і мистецтва», територією діяльності – Бессарабська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Київська, Люблінська, Мінська, Подільська, Полтавська, Чернігівська і Херсонська губернії[43].

На першому загальному зібранні товариства 7 квітня 1910 р. Б. Стеллецького обрано членом Ради (залишався в її складі до 1915 р.), а 18 червня – її секретарем. 21 червня 1913 р. був звільнений за його проханням від обов'язків секретаря, пояснюючи це службовим завантаженням, крім того, він одночасно виконував обов'язки секретаря Київського відділу ІРВІТ. Перше засідання Ради відбулося 20 жовтня 1910 р. у голови товариства – єпископа Павла (Преображенського) у Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі. Офіційною адресою товариства з 1910 р. був будинок місцевого відділення Червоного Хреста на вул. Московській, 1/2, де відбувались і засідання Ради[44]. В 1912 р., через рік після смерті Павла (Преображенського), Б. Стеллецькому доручили прочитати на загальних зборах доповідь про його діяльність. В 1912 р. з ініціативи секретаря Ради створено Розпорядчий комітет для практичного здійснення постанов Ради.

Влітку 1910 р. Б. Стеллецький розробив опитувальний лист для збирання відомостей про місцеві пам'ятки старовини. Він містив сім запитань з поясненнями, які склав професор М. Довнар-Запольський, щодо змісту відповіді:

«1. Церква, монастир, костьол.

Коли побудований. В ім'я якого святого, на чиї кошти перероблялося та коли, які збереглися в ній старожитності, чи є якісь рукописи. Чи можна скласти список настоятелів. В якому вигляді церковний архів.

2. Пам'ятники.

Каплиці, хрести, колони, статуї, якого вони походження, чи існує якійсь про них народний переказ, як давно поставлені та в пам'ять якої події.

3. Кургани, городища, укріплення, вежі, замки.

Точне зазначення, де вони розташовуються, їхнє походження, народна про них поголоска, чи є про них письмові документи, їхні точні розміри в окружності, в висоту, в ширину. В якому вони стані та кому належать.

Урочища і походження їх назв.

Чи є окремі урочища, звідки походить їх назва, які в народі збереглися перекази. Чи мають ці перекази за собою якусь підставу.

5. Архіви, окремі документи, книги, листи, щоденники.

Де або в кого є письмові документи (якщо у поміщиків, у кого власне). Скільки, про що, якого часу.

6. Окремі історичні предмети.

У кого, що саме, якої збереженості. Чи знаходили скарби або окремі історичні предмети. Де вони.

7. Розкопки, дослідження.

Хто, коли й де останнім часом проводив розкопки або дослідження, чи є скупники предметів старовини, хто саме, куди вони перепродають старожитності.»[45]

Таким чином, опитувальник мав на меті зібрати інформацію як про нерухомі, так і рухомі пам'ятки. Вона свідчить, що тогочасні діячі пам'яткоохоронної справи виділяли серед нерухомих об'єктів культурної спадщини пам'ятки церковні та фортифікаційні споруди, які за сучасною класифікацією належать до пам'яток архітектури; пам'ятки археології та пам'ятники монументального мистецтва. Пам'ятки історії не усвідомлювалися тоді як окремий вид об'єктів культурної спадщини. До рухомих цінностей віднесено архівні матеріали та предмети музейного значення, які фігурують в анкеті як «історичні предмети». Інтерес до топонімів обмежений лише назвами урочищ. Збереглася низка відповідей з місць з відповідями, що дало можливість розпочати складання реєстру пам'яток краю.

Перебуваючи у відрядженнях, Б. Стеллецький з власної ініціативи оглядав цікаві з його точки об'єкти і порушував питання їх збереження. Наприклад, 21 листопада 1910 р. він доповів Раді товариства, що влітку 1909 р. він з кількома аматорами оглянув містечко Варковичі Дубенського повіту (нині Рівненської обл.) і звернув увагу на дуже поганий стан як старовинних споруд біля церкви, так і надгробків. У відповідь на звернення Ради надійшло повідомлення від місцевого священика з інформацією про будівлі й надгробки в садибі костьолу[46].

24 квітня 1911 відбулась екскурсія в Китаєве з метою огляду археологічних пам'яток, організована Б. Стеллецьким для Київського відділу ІРВІТ за участю членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Для екскурсантів заздалегідь було підготовлено путівник (О. Ертель) і план місцевості з нанесенням ровів і частково зруйнованих валів городища (капітан В. Васильєв). Член товариства охорони пам'яток М. Пахаревський ознайомив екскурсантів з лаврськими переказами і відомостями про китаївські печери, вхід до яких був перекритий у той час дерев'яною капличкою, спорудженою на пагорбі, де містилося стародавнє городище[47]. Поїздка стала поштовхом для обох товариств до проведення в Китаєвому археологічних розкопок, які були згодом організовані.

Як і Київське воєнно-історичне товариство, товариство охорони пам'яток переймалося долею замка у с. Клевань (тепер Рівненської обл.). Розглянувши 7 квітня 1910 р. звернення Київського округу уділів щодо дозволу Клеванському духовному училищу зробити необхідні переробки в стародавній вежі замка, Рада доручила Б. Стеллецькому оглянути пам'ятку та план перебудови. Після відрядження він доповів, що пристосування вежі замка князів Чарторийських під житло буде сприяти збереженню пам'ятки; влаштування ж нових входів і стоншення стін призведуть до часткового руйнування вежі; зменшення висоти вежі внаслідок зняття верхніх рядів кладки неприпустимо. Крім того, він вважав необхідним звернутися до осіб, які відають

замком, з вимогою заборонити спускати воду через отвір у стіні західної вежі та встановити спостереження за баштою. Його висновки підтримали і передали в канцелярію генерал-губернатора[48]. Замок зберігся до наших днів, але поступово руйнується[49].

23 липня 1910 р. на загальних зборах товариства обговорювалося питання про перенесення надгробного пам'ятника 15 ст. князя К. Острозького з собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври до Київського художньо-промислового і наукового музею, яке порушив Духовний собор монастиря перед Святійшим Синодом, мотивуючи своє звернення тим, що прочани вклоняються зображенню князя як святому. Архітектор Імператорської археологічної комісії П. Покришкін оглянув пам'ятник і з'ясував умови його переміщення. В його висновках зафіксовано: статуя, зроблена з шиферу, пофарбована масляною фарбою, одна рука зламана і дуже невміло приставлена; орнаменти з вапна прикріплено до стіни залізними костилями, тому відірвати їх неможливо, можна тільки випиляти. Він вважав, що пам'ятник має залишитися на місці. За пропозицією Б. Стеллецького учасники зборів Київського товариства охорони пам'яток запропонували закрити пам'ятник склом і зробити анотаційний напис або встановити чергування освіченого ченця, котрий би роз'яснював роль князя як захисника православ'я і жертводавця Лаври. Звернулися також до митрополита Київського і Галицького Флавіана (Городецького) з проханням взяти покровительство над надгробком і до Імператорської археологічної комісії – провести його реставрацію[50]. Як відомо, надгробок князя К. Острозького вцілив після висадження собору в повітря в листопаді 1941 р. Він зберігається в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику.

На засіданні Розпорядчого комітету 8 лютого 1912 р. обговорювалася проблема визначення пам'ятки, оскільки з цього питання не існувало єдиної думки, спостерігалася плутанина. Б. Стеллецький вважав завданням комітету охопити всі пам'ятки, тому його діяльність мала бути спрямована на чотири категорії об'єктів культурної спадщини: 1) архіви, 2) пам'ятки мистецтва, 3) історичні пам'ятки, 4) археологічні пам'ятки. Було вирішено створити окремі відповідні комісії для роботи з ними. Першими організували архівну комісію і комісію реєстрації пам'яток[51]. 15 лютого 1912 р. комітет знов обговорював питання, що слід вважати пам'яткою старовини. Московське археологічне товариство, наприклад, визначало пам'яткою все те, що належить до часу не ближче 18 ст. Б. Стеллецький заперечував такому хронологічному обмеженню. Було підтримано думку І. Каманіна: вважати пам'яткою все те, що не сучасне, вийшло з вживання, змінило свої форми[52].

Члени товариства підтримували зв'язки з багатьма науковими товариствами Російської імперії, брали участь у Всеросійських археологічних з'їздах. Зокрема, 1912 р. на XV з'їзд у Новгороді було відряджено М. Довнар-Запольського, Б. Стеллецького і Ф. Титова.

Одним із 55 членів-засновників Вченої архівної комісії в Києві для розгляду старих справ, що підлягають знищенню в архівах Києва і губерній Південно-Західного краю був і Б. Стеллецький. Рішення про її створення ухвалив Розпорядчий комітет товариства 16 березня 1913 р. Комісія почала працювати в 1914 року[53].

Отже, архівні документи двох київських пам'яткоохоронних громадських структур загальноукраїнського масштабу, що збереглися до нашого часу, та публікації в журналі «Военно-исторический вестник», дозволяють певною мірою окреслити вагому роль Б. Стеллецького у русі за збереження культурної спадщини України на початку 20 ст. Як член керівних органів Київського відділу ІРВІТ та Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва він здійснював велику організаційну роботу на всіх напрямах їхньої діяльності й особисто брав участь у них. Його ім'я цілком аргументовано може бути вписане не лише у військову історію України, а й в історію пам'яткоохоронної справи.

Джерела та література

1 *Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань: Біографії генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів, 1995. – С. 244.
2 *Каліберда Ю.* Військова мемуаристика як джерело дослідження військової політики Української держави доби гетьманату Павла Скоропадського // Воєнна історія. – 2002 – № 5–6. – С. 85–93.
3 *Гай-Нижник П.* Начальники особистого штабу гетьмана П. Скоропадського // Військово-історичний альманах. – 2010. – № 2. – С. 45–56.
4 *Федорова Л. Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам’яткоохоронному і краєзнавчому русі України початку 20 ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 261 с.; Її ж. Діяльність Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–1920 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 296 с.; Її ж. Стеллецький Б. С. // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 215–218.
5 *Гай-Нижник П.* Назв. праця. – С. 50.
6 Моя родословная (Фамилия Стеллецких прямые предки и наиболее известные) // http://svv.narod.ru/rod.htm
7 Мнухин Л. Дмитрий Семенович Стеллецкий. К 125-летию со дня рождения // Русская мысль. – Париж, 2000. – 6 января.
8 Моя родословная.
9 *Гай-Нижник П.* Начальники особистого штабу гетьмана П. Скоропадського // Військово-історичний альманах. – 2010. – № 2. – С. 47.
10 Там само. – С. 50–52; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Вказ. праця. – С. 244; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. Я. Пеленський. – К.: Філадельфія, 1995. – С. 214–215, 335, 353; Стеллецкий Борис Семенович // http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=1872.
11 Журнал организационного заседания Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. 14 июня 1908 г. // Военно-исторический вестник. – 1909. – № 1–2. – С. 5–9.
12 Устав Императорского Русского военно-исторического общества и Положение о местных отделах. – К., 1910. – С. 15.
13 Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 1196, оп. 1, спр. 11, арк. 9.
14 Там само, спр. 10, арк. 26.
15 Там само, спр. 60, арк. 1.
16 Там само, спр. 58, арк. 1–3.
17 Там само, спр. 52, арк. 18–21; спр. 60, арк. 1–2.
18 Доклад о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за отчетный 1909 год // Военно-исторический вестник. – 1909. – № 7–8. – С. 156–157; Журналы заседаний Распорядительного Комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 5. 21 марта 1909 г. // Там само. – 1909. – № 1–2. – С. 63; Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Там само. – № 5–6. – С. 26–27; Кілессо Т. Засновник української школи реставрації пам’яток архітектури // Пам’ятки України. – 1992. – № 2–3. – С. 51.
19 ЦДІАУК, ф. 1196, оп. 1, спр. 66, арк. 1.
20 Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 28. 10 января 1911 г. // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 1–2. – С. 4.
21 Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 26 февраля 1911 г. // Там само. – 1911. – № 3–4. – С. 12.
22 ЦДІАУК, ф. 1196, оп. 1, спр. 9, арк. 1.
23 Отчет о деятельности Распорядительного Комитета Киевского Отдела ИРВИО за 1910 год // Военно-исторический вестник. – № 5–6. – С. 26; Гаврилюк С. В. Історичне пам’яткознавство на Волині XIX – початку XX ст. (за документами Рукописного архіву Інституту історії матеріальної куль-

тури Російської Академії наук) // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 211–212.
24 ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 6, арк. 108–111; Священник М. Тучемский. Царская милость Братству имени князей Острожских // Военно-исторический вестник. – 1913. – № 2. – С. 115.
25 ЦДІАУК, ф. 1196, оп. 1, спр. 11, арк. 7; спр. 66, арк. 1–2.
26 Постановления Совета Киевского Отдела ИРВИО. Заседание 26 февраля 1911 г. // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 3–4. – С. 18.
27 ЦДІАУК, ф. 1196, оп. 1, спр. 11, арк. 9.
28 Там само, спр. 2, арк. 7–8.
29 Стеллецкий Б. Замок в Клевани // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 11–12. – С. 27–36.
30 Журналы заседаний Совета // Там само. – 1913. – № 3. – С. 3–4.
31 Там само. – С. 469.
32 ЦДІАУК, ф. 1196, оп. 1, спр. 21, арк. 1.
33 Там само, арк. 2.
34 Там само, спр. 44, арк. 7–8.
35 Там само, спр. 22, арк. 27, 32, 34, 36–38, 45.
36 Там само, спр. 24, арк. 105; спр. 44, арк. 9; Крейтон С. Н. Краткий отчет по сооружению в Киеве памятника Св. Ольги // Военно-исторический вестник. – 1912. – № 1. – С. 5–6.
37 Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Российского военно-исторического общества. № 1. 24 января 1909 г. // Военно-исторический вестник. – 1909. – № 1–2. – С. 47.
38 *Стеллецкий Б.* Замок в Клевани. Справка. (С планом и иллюстрациями) // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 11–12. – С. 27–36.
39 Його ж. Польско-казацкая война с Турцией 1621 года // Военно-исторический вестник. – 1909. – № 5–6. – С. 11–53; 1909. – № 7–8. – С. 1–13.
40 Родословная владетельных князей дома Рюрика (с родословной таблицей) / Сост. Б. С. Стеллецкий // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 1–2. – С. 27–28.
41 *Стеллецкий Б.* Клеванский замок. Историческая справка. (С планом и иллюстрациями). – К., 1911. – 10 с.; Його ж. Родословная владетельных князей дома Рюрика. Составлена по Строеву. – К., 1911. – 1 таблица.
42 Його ж. Белгородка. (Древний Белгород) (Опыт военно-исторического исследования древнерусских укрепленных пунктов). – К., 1909. – 24 с.
43 Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К., 1910. – С. 3, 17.
44 ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 2, арк. 36, 55, 57; спр. 4, арк. 1, 6, 16, 22.
45 Там само, спр. 2, арк. 7–8.
46 Там само, спр. 3, арк. 29–30; Постановления Совета Киевского общества охраны памятников старины и искусства: Заседание 21 декабря 1910 г. // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 11–12. – С. 18.
47 ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 4, арк. 10; спр. 5, арк. 25–30.
48 Там само, спр. 3, арк. 3, 8.
49 *Клочко Д.* Руйновище в Клевані // Пам'ятки України. – 2005. – № 2. – С. 54–55; http://7chudes.in.ua/info/771.htm
50 ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 7.
51 Там само, спр. 11, арк. 57–58; Журналы заседаний Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. – 1913. – № 3. – С. 6–8.
52 ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 62.
53 Каманин И. Записка об учреждении в Киеве Ученой архивной комиссии // Военно-исторический вестник. – 1912. – № 1. – С. 131–138; Симоненко І. Київська вчена архівна комісія // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 140–150.

Лариса Федорова

Стеллецкий Борис Семенович – малоизвестный деятель движения за охрану памятников в Украине

В статье рассматривается участие известного военного деятеля Б. Стеллецкого в охране культурного наследия Украины, его вклад в развертывание краеведческого движения и за охрану памятников в Украине в начале 20 ст.

Ключевые слова: *Стеллецкий Борис Семенович, охрана памятников, Киевский отдел Русского военно-исторического общества, Киевское общество охраны памятников старины и искусства.*

Larisa Fedorova

Boris S. Stelletsky – a little known figure in movement for monuments protection in Ukraine

The article considers participation of known military officer B. Stelletsky in protection of Ukrainian cultural heritage, and his contribution to regional studies movement as well as in protecting monuments in Ukraine at the beginning of XX.

Key words: *Boris S. Stelletsky, monuments protection, Kyiv Department of Russian Military-historical Society, Kyiv Society for Protecting the Historical and Art Monuments.*

IX
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 930.2

Віктор Звагельський (м. Суми)

ПОЛЕ У “СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ” ТА ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСАХ

Розглядається проблема локалізації історико-географічного об’єкта Поле, яке згадується у “Слові о полку Ігоревім” та давньоруських літописах.

Ключові слова: *історична географія Київської Русі, “Слово о полку Ігоревім”, Сіверщина, Путивль, Сейм.*

Серед численних актуальних питань історичної географії Київської Русі, зокрема Східного Лівобережжя, окреме місце посідають проблеми, пов’язані з походом Ігоря Сіверського у Половецький Степ навесні 1185 року.

У даній статті зупинимося на одному місці “Слова о полку Ігоревім”, що знаходить відповідники в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах. Йдеться про іменник “поле”.

Вже давно помічено, що більшість художніх образів “Слова о полку Ігоревім” базується на термінах, що, у свою чергу, означають цілком об’єктивні реалії і часто напряму співвідносяться з конкретними подіями, постатями, явищами.

У зв’язку з цим великий інтерес становить широковідомий заклик, вміщений у “золотому” слові Святослава Всеволодовича: “Загородите полю ворота своими острыми стрелами”.

В цілому фраза, що розглядається, виглядає досить прозорою і до недавнього часу не викликала сумнівів щодо її трактування. Згідно із загальноприйнятою думкою, йдеться про необхідність перекрити певну ділянку порубіжжя зі Степом, яка внаслідок поразки на Каялі опинилася без захисту, чим незабарилися скористатися половці, тобто “поле”. Саме таке тлумачення “поля” як прямого синоніма етноніму половці, жителі степу є традиційним, починаючи з видання 1800 р., і подається як єдине можливе у словнику-довіднику “Слова о полку Ігоревім”[1]. Як метонімічне означення половців, “обитателей поля”, трактує цей іменник в “Энциклопедии “Слова о полку Игореве” Л.В.Соколова[2]. Там же В.М.Шапошников зазначає, що “данное словоупотребление метонимически обозначает население половецкой степи”[3].

Серед останніх праць, в яких автори торкаються означеного питання, слід назвати грунтовну книгу Ю.В.Підлипчука, де “поле” трактується як степ: “Загородите степи путь”[4].

Тут одразу необхідно зробити застереження, що і в наведеній праці, і в багатьох інших коментарях та перекладах неправомірно вживається слово “степ”, тоді як давньоруські літописи його не знають - не маємо жодного випадку вживання його у давньоруських текстах[5].

В.П.Тимофєєв, аналізуючи лексему “загородите”, залишає без коментаря іменник “Поле”, хоча й подає його як власну назву з великої літери[6].

Окремо треба сказати про позицію відомого знавця давньоруського літописання Б.І.Яценка. Так, обстоювана у багатьох працях вченого неординарна теза про те, що похід Ігоря Святославича був спрямований проти суздальців, яких Автор “Слова” ніби називає “хінова”, у розлогій останній його книзі, дещо підсумовуючи попередні напрацювання, вже остаточно утверджується: “Буй-тур Всеволод лишався у Курську, перекривши Полю (тобто теж суздальцям) ворота саме тоді, коли Ігор вступив у Переяславську землю. А Ігор Сіверський взяв місто Глібів, помстившись переяславцям за руйнування своїх земель”[7]. Ніяких підтверджень мовленому Б.І.Яценко не наводить.

Тепер зупинимося власне на лексемі “поле”, що зустрічається у “Слові” 17 разів[8]. У 16 випадках - у значенні відкритого місця, безлісого рівнинного простору. У фольклорі чисте поле - це місце підвищеної небезпеки, де часто трапляються різноманітні біди. Зрозуміло, що “поле” виступає як зона зустрічей з ворогом. Писемні джерела теж подають кілька прикладів вживання цього іменника в значенні степовиків, кочовиків, поганих.

У давньоруських літописах десятки разів теж зустрічається іменник “поле” як ворожа або така, що знаходиться за межами Русі, територія. Це випадки на кшталт “поле поло-

вецьке", "татарське". Ці назви не мають чіткої географічної прив'язки і в більшості випадків вказують на землі, що знаходилися за Ворсклою, Доном, за південними або східними околицями держави. Кілька разів трапляється вживання лексеми і в значенні половці, тобто в тому ж смислі, який вбачають дослідники й у фразі "Слова". Єдиним місцем твору, де цю лексему використано в іншому значенні, є розглядуване нами.

"Відкриття" або "закриття" воріт є стійким фразеологізмом - компонентом феодальної символіки, що десятки разів використовується літописцями як термін, пов'язаний із конкретними географічними об'єктами. Він відноситься до ряду феодальної лицарської символіки типу "зламати списа", "взяти на щит", "стати у стремено" і т.ін., які широко використовує і автор "Слова". У творі, окрім аналізованої, є ще три фрази, які стосуються нашого питання:

затворив Дунаю ворота;
отворяеши Киеву врата;
отвори врата Новуграду.

Ці приклади повністю відповідають схемі вживання термінів у літописах - йдеться про абсолютно реальні географічні об'єкти. Інше питання, що іменник "ворота" має символічне значення, оскільки, зрозуміло, при здобутті міста ніхто особливо не турбувався про відкриття або зачинення воріт - їх ламали, палили, просто ігнорували, вриваючись у міста через проломи у стінах, по драбинах і т.ін.

Деякі коментатори, і зокрема Д.С.Ліхачов, наполягають, що у випадку з Дунаєм йдеться про Ярослава Осмомисла, який "затворил ворота своей земли от Дуная", тобто від країн, що знаходяться на Дунаї[9]. В такому тлумаченні відомого вченого відчувається деяка натягнутість, адже занадто розпливчаста, з широкими можливостями семантичного варіювання фраза, при такому її розумінні, порушує стилістику твору і його логічну послідовність при викладі конкретних реалій. Якщо погодитись з Д.С.Ліхачовим, що Дунай - це якісь країни, від яких Ярослав "затворился", тоді неодмінно постане питання: що ж то за "ворота"? "Ворота", що "затворяються", в поетичній системі "Слова" повинні мати цілком реальне означення. Зрозуміло, йдеться не про матеріальну дерев'яну конструкцію - геніальний Автор мислить іншими категоріями - напівсимволами, але в основі їх завжди лежать усім зрозумілі поняття. Отже, таке прочитання фрази не відповідає традиції вживання словосполучення і порушує систему, якої додержується (як це видно з двох інших випадків) і Автор. Йдеться, звичайно, про конкретну місцевість - вузький прохід, який і мав назву Залізні ворота[10].

Позиція Д.С.Ліхачова стосовно Дунаю, думається, викликана випадком, коли система ніби порушується ще більше. Це ситуація з іменником "поле", якщо розглядати його традиційно, де "поле" - це половці.

Враховуючи надзвичайну точність і доцільність Автора при використанні тієї чи іншої лексеми, його бездоганний поетичний слух, а також педантичне дотримання логіки "конкретності художнього образу, що лежить в основі терміну"[11], ми можемо дійти наступного.

У трьох із чотирьох випадків вживання широковідомого фразеологізму (фактично - терміну) з "воротами" Автор дотримується традиційного підходу, будуючи стрункий семантичний ряд, який складається з назв географічних об'єктів - Києва, Новгорода, Дунаю. В четвертому ж випадку - з фразою, яку ми розглядаємо, - він або, виявляючи непослідовність, припустився помилки, або свідомо вдався до порушення цього ряду, ввівши до його складу явно недоречних тут "половців", якщо так розуміти, згідно із сучасними тлумаченнями, "поле". Ми не маємо жодної підстави стверджувати перше і не бачимо логіки в другому.

У цій ситуації є й третій варіант - помилка криється не в самому творі, а у неправильному тлумаченні лексеми "поле". Для цілісності семантичного ряду необхідно, щоб цей іменник означав не половців, а, як і в трьох інших випадках (нагадаємо - з Дунаєм, Києвом, Новгородом), певний географічний об'єкт.

Іпатіївський літопис містить майже паралельну фразу з докором Святослава Київського на адресу Ольговичів: "отвориша ворота на Роусьскоую землю"[12]. Співставивши цю фразу з тією, яку ми розглядаємо, можна дійти висновку, що літописець ототожнював певну територію Руської землі з "полем".

Вся складність вирішення питання щодо локалізації "воріт поля" обумовлювалася тим, що під іменником "поле" дослідники - переважно філологи - вбачали збірне "половці". При чому, що характерно, таке розуміння виникало на підставі аналізу тексту лише "Слова".

Проте, окремі дослідники, зокрема історики, зверталися до цього питання, оче-

видно відчуваючи, що йдеться про якусь більш конкретну річ, ніж умовність художнього образу, в основу якого покладено теж досить умовну в географічному плані ділянку порубіжжя.

Так, вже майже 200 років тому П.Г.Бутков зазначав, що "Страна к востоку от р.Голтвы и левая р.Семи называлась поле"[13].

Згодом таке досить умовне визначення вченого деталізувалося і уточнювалося іншими дослідниками. Зокрема, М.П.Барсов, намагаючись визначити кордони між Переяславщиною та Сіверщиною, підкреслював: "На северо-востоке Переяславский рубеж должен был проходить первоначально у сближающих между собой верховьев Ворсклы, Псела и Сулы, по холмистому водоразделу их с Посемьем. Между Посемьем и Переяславскими владениями простиралось поле"[14]. (Останнє слово М.П.Барсовим виділено - В.З.).

Інакше підходили до розв'язання цього питання історики й археологи другої половини XX ст. О.К.Зайцев, М.П.Кучера[15], В.В.Єнуков та деякі інші вчені. Так, на підставі літописних даних, але без зв'язку зі "Словом", вони зазначали, що під "полем", очевидно, розумілася територія межиріччя Сейму і Псла.

Зокрема, О.К.Зайцев писав, що "Под "Полем", вероятно, подразумеваются безлесные земли междуречья Сейма и Псла. Крутой правый берег и дубравы вдоль течения Псла были удобны для надежной обороны Посеймья. Возможно, в районе современного г.Сумы, где течение Псла обращается к югу, шла граница Курского Посеймья с территорией г.Вырь, куда беспрепятственно приходили половцы в 1113, 1127 гг. и во второй половине XII в."[16].

Б.О.Рибаков спробував окреслити розташування "воріт", які, на його погляд, знаходилися в районі м.Вир (сучасне Білопілля)[17]. Розвинув і конкретизував цю думку з залученням археологічних матеріалів Ю.Ю.Моргунов, який визначив логіку спорудження "воріт" - міст-фортець у вузькому проході на землі Русі в районі Виру[18]. Торкалися питання географії цього "степового коридору" також В.П.Коваленко та Ю.М.Ситий[19].

Вичленив згадки цього іменника як означення конкретної місцевості від випадків його традиційного вживання у тексті Іпатіївського літопису і досить умовно наніс "Поле" на карту Л.Є.Махновець[20].

Нещодавно детально розглянув випадки вживання цього топоніму в літописі та у "Слові" і досить вдало здійснив локалізацію окремої його ділянки в районі Курська В.В.Єнуков[21].

Також слід відмітити цікавий факт, що саме на східних землях цього Поля, тобто у Посуллі, скіфологи Ю.В.Болтрик та О.Є.Фіалко відмічають наявність у ранньому залізному віці північного крила трансскіфського тракту, зазначаючи, що "все крупнейшие погребальные сооружения юга Восточной Европы скифского времени были воздвигнуты только на этой трассе или в непосредственной близости от нее"[22].

Отже, аналізу згадок цього об'єкту в писемних джерелах із прив'язкою до географії подій "Слова", тобто до вірогідного місця прориву Гзи через Поле на шляху до Путивля, окрім кількох наших невеликих повідомлень[23], досі здійснено не було.

Іпатіївський під 1146, 1147 (двічі), 1159 (двічі), 1160 (двічі), 1184 рр. та Лаврентіївський під 1159 р. (двічі) літописи містять важливу інформацію стосовно "поля". Отже, розглянемо кілька досить переконливих прикладів.

Під 1147 р. Іпатіївський літопис сповіщає про події, що розгорнулися після вбивства Ігоря Ольговича. Гліб Юрійович та Святослав Ольгович підійшли до Курська, і за згодою курян Гліб Юрійович призначив до них посадника, а потім князі підійшли до Вира, де "посажа посадникы свои Глеб Гюргевич по Посемью за полем"[24].

Таким чином, з цього повідомлення випливає, що "Поле" знаходилося між Виром та Посеймям. На цій території ця його ділянка локалізується досить надійно.

У продовження цих подій маємо ще одне повідомлення цього ж джерела. Коли жителі Унеміжа, Білої Вежі та Бохмача дізналися, що Ізяслав Мстиславич із братом Ростиславом спалили місто Всеволож, то "побегоша Черниговоу". Князі ж послали за ними й наздогнали "на поли". Події відбувалися біля Глібля[25]. У даному випадку йдеться про землі, розташовані біля кордонів Чернігівського князівства. Глібль локалізується або на місці городища біля с.Шевченкове (Конотопський р-н Сумської обл.), або у с.Красний Колядин (Талалаївський р-н Чернігівської обл.)[26], що знаходиться за 80 км на південний захід. У даному випадку це питання не є принциповим, оскільки обидва археологічні об'єкти потрапляють у зону локалізації Поля. Отже, ця його ділянка знаходилася дещо південніше розглянутої вище.

У 1160 р. до Ізяслава Давидовича, який перебував у Вирі, прийшло багато половців, і з цією "всею силою половецкою" він вирушив проти Святослава Ольговича на Чернігів. Але останній, зібравши значне військо, вирушив назустріч, і Ізяславу довелося відступити. Він, як це випливає з літописного повідомлення, відійшов на відстань денного переходу і дійшов до Ігоревого броду[27]. Таким чином, маємо низку конкретних орієнтирів, що дає можливість досить точно локалізувати Ігорів брід. Останній, на слушну думку Л.Є.Махновця, знаходився на р.Борозна[28]. Далі Ізяслав Давидович рушив до Виру "у поле".

Аналогічну інформацію, але більш узагальнено, подає і Лаврентіївський літопис[29].

Влітку 1160 р. Ізяслав Давидович разом із братами та чернігівськими Ольговичами (Святославом та Ярославом Всеволодовичами, Олегом Святославичем) вирушив до Переяславля, аби примусити Гліба Юрійовича приєднатися до походу проти Ростислава Мстиславича Київського. З контексту випливає, що вирушили вони з Чернігова. В цей час до Ізяслава прийшло багато половців і він "поеха противу Половцем в поле и совокупився с Половци поеха к Переяславлю"[30].

Простоявши два тижні і нічого не дочекавшись, Ізяслав, коли дізнався, що Ростислав вирушив проти нього, утік, а половці "бежаша в поле"[31].

Маршрут руху з Чернігова до Переяславля встановити важко, але зрозуміло, що тут ділянка Поля знаходилася десь між Черніговом та Переяславлем. Враховуючи попередні дані, можемо припустити, що Ізяслав у цей час перебував у Вирі, бо літопис свідчить, що половці прийшли до Ізяслава, і в той же час він виїхав до них назустріч в Поле. Мало вірогідно, щоб вони підійшли аж до Чернігова. Інші ж князі вирушили до Поля з Чернігова.

Тепер зупинимося ще на одному важливому місці, пов'язаному з Ігорем Святославичем, героєм "Слова о полку Ігоревім". У лютому 1185 р. половецький хан Кончак став на Хоролі і послав послів до Ярослава Чернігівського "мира прося". Ярослав, у свою чергу, відіслав до Кончака свого посла воєводу Ольстина Олексича. У справу, як можна бачити, виходячи з літопису, мирних переговорів втрутився Святослав Київський і 1 березня розгромив половців на Хоролі. Ярослав у цьому участі не брав, логічно мотивуючи тим, що послав до половців свого воєводу: "а не могу на свои муж поехати". Ігор же на заклик Святослава відповів, що половці є всім спільний ворог і радився з боярами, як швидше дійти на з'єднання з військами київського князя: "переехати полкы Святославля". Бояри відмовляли Ігоря, кажучи, що вже пізно, встигнути неможливо. Ігорю це не подобалося, бо він хотів "ехать полем перек, возле Сулу". Але чи великий обледенілий сніг, чи туман завадили цьому[32].

Ці події стали приводом для численних звинувачень Ігоря, який, мовляв, ухилявся від загальнодержавних цілей. Б.О.Рибаков, здійснивши детальний аналіз цього повідомлення, провів розрахунки відстаней та хронології і дійшов висновку, що Ігор міг би встигнути до Святослава. Вчений пропонує різні варіанти гіпотетичного маршруту Ігоря до верхів'їв, середньої чи нижньої течій Хоролу[33]. Ми не будемо зупинятися на тогочасних політичних колізіях (сварку Ігоря з Володимиром Переяславським, що унеможливлювало рух Ігоря землями Переяславщини; переговори Ігоревого сюзерена Ярослава Чернігівського з Кончаком, що відбувалися саме в цей час) - це тема для окремого дослідження, а повернемося до географії "поля".

Важливо у даному випадку, що "возле Сулу" Б.О.Рибаков трактує як рух вздовж, а не поперек - "перек" русла цієї річки, не враховуючи пряму вказівку літопису, що Ігор планував "ехать полем". Характерно, що у відомій монографії, здебільшого присвяченій саме географії походу Ігоря, Б.О.Рибаков точно подає літописний рядок ("Хоте же ехати полем перек, возле Сулу"[34]), а в останній розлогій праці вченого цей же рядок виглядає інакше: "хоте же ехати переди Полем возле Сулу"[35], що принципово змінює географічну ситуацію.

Відомий знавець літератури Древньої Русі О.В.Творогов, очевидно зовсім не пов'язуючи "поле" з конкретною місцевістю, переклав: "хотел он ехать по степи прямиком, по берегу Сулы. Но была распутица, так, что войско за целый день не смогло бы преодолеть и поля от края до края"[36].

Аналогічний переклад і у В.Ю.Франчук: "хотів він їхати навпростець, берегом Сули. Але був туман великий, так що військо за цілий день не змогло б переїхати поле з краю в край"[37].

Як видно, і О.В.Творогов, і В.Ю.Франчук не ідентифікують "поле" цього місця літопису

ні з реальним природним й історичним об'єктом, ні зі згадкою його у "Слові", ні з іншими літописними згадками. Лише у перекладі Л.Є.Махновця, який, як вже йшлося, у ряді випадків розумів під цим словом історико-географічний об'єкт, це речення передано адекватно літопису і за формою, і за змістом: "бо він хотів їхати полем напоперек, коло Сули", хоча й невиправдано, на нашу думку, подано іменник не як власну назву, а з малої літери[38].

У світлі вищевикладеного ситуацію, очевидно, слід пояснювати наступним чином. Ігор планував перетнути Поле напроти верхів'їв Сули (можливо, через Піщаний брід), тобто майже по прямій: Путивль - Вир - верхів'я Сули. Таким чином, згадка Поля у такому контексті дає можливість досить точно визначити його розташування у цьому регіоні.

Отже, у цих випадках однозначно йдеться про "поле" як власну назву (Поле-!) внутрішньої території давньоруської держави. Завдяки контексту, багатому на назви інших географічних об'єктів, маємо можливість окреслити його місце розташування. Це велика, відносно маловодна смуга землі (умовно її можна називати суходолом), що простягалася на північний схід від Києва через Задесення, проходила між середнім Сеймом - верхів'ями Сули, і далі - до району Курська та на схід у Подоння. Найбільш вузьке її місце було в районі Виру, де, як ми вже зазначали, і знаходилися "ворота". У зв'язку з цим важливим є правильне тлумачення етимології назви давньоруського міста Вир. Цей іменник на діалектах чуваської та "прататарської" (булгарської) мов означає "степ, поле". Так, ім'я верхових чувашів ще на початку XX ст. було "вір'ял" - "народ поля, степовий народ"[39]. Характерно, що назви на пол-, вир- зустрічаються в районі булгарських центрів на Волзі, скіфських та слов'янських поселень на Дону і в розглядуваному межиріччі Сули-Сейму, тобто вузлових місцях магістралі Київ-Булгар. "Вир" - дуже вірогідно, переосмислена калька зі слов'янського "поле"[1]. Така схема досить чітко узгоджується з географічними міркуваннями. Виходить, що цей суходол пов'язував Середнє Подніпров'я (район Києва) через Середній Дон із Волгою[2].

Таким чином, розташування Поля фактично співпадає (принаймні, до Дону) з трасою магістралі Київ-Булгар, надійно локалізованою на підставі даних Аль-Ідрісі та археологічних матеріалів О.П.Моцею та А.Х.Халіковим[40]. Опосередковано підтверджують наявність потужного торговельного шляху й інші археологічні матеріали, зокрема відкриті на Полі поблизу Конотопу артефакти з арабськими написами[41].

Отже, цим Полем у районі Виру, оминаючи Посульську лінію оборони з півночі, і намагалися проходити на Чернігів та Київ половці. Саме ця ділянка руського порубіжжя і опинилася відкритою внаслідок поразки на Каялі - "ворота" в Руську землю залишилися без охорони. Сюди і вдерлися половці на чолі з ханом Гзою. Але вони не пішли по Полю, а, перетнувши його, напали на Путивль. Кончак же, як відомо, рушив на південь до Переяславля.

Все це дає змогу зовсім інакше сприймати фразу "Слова" "загородите Полю ворота своими острыми стрелами", адже йшлося про цілком конкретний регіон - саме сюди і поквапився направити війська Святослав Всеволодович.

1 Пояснення назви "Вир" як такої, що походить від географічного терміну "водоверть, вир", є правильним, але не повним. Воно стосується пізнішого, вторинного переосмислення слов'янським населенням іншомовної лексеми - контамінацією зі звичними "вирувати, крутити". Це відбулося, коли зв'язки з Волзькою Булгарією стають менш інтенсивними і торговельна магістраль, що пролягала по Виру-Полю, втрачає основну свою функцію. Сталося це приблизно у кінці XI ст., адже вже у середині XII ст. літописці не знають первинного значення іменника Вир, не ототожнюючи його з "полем". У зв'язку з цим і сучасна назва міста, в межах якого знаходиться "старе Вирське" городище - Білопілля - є не випадковою, як і розташованих неподалік Миропілля та двох Краснопіль. Традиційні пояснення, що ці назви у XVII ст. були занесені переселенцями, є неточними. (Див.: Звагельський В.Б. Про походження назви давньо-руського міста Вир // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.63-64).

2 Тут, принагідно, необхідно вказати на великий ступінь вірогідності того, що назва цього Поля пов'язана з етнонімом "поляни" і ще глибше - з "полі-полами" скіфських часів.

Джерела та література

1 Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". - Вып.4. - Л., 1973. - С.131.

2 *Соколова Л.В.* Поле // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - СПб., 1995. - Т.4. - С.138.

3 *Шапошников В.Н.* Поле Половецкое // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - СПб., 1995. - Т.4. - С.139-140.

4 *Подлипчук Ю.В.* "Слово о полку Игореве": Научный перевод и комментарий. - М.,

2004. - С.227.
5 *Зализняк А.А.* "Слово о полку Игореве": Взгляд лингвиста. - М., 2004. - С.156.
6 *Тимофеев В.П.* Другое Слово о полку Игореве. - М., 2007. - С.406.
7 *Яценко Борис.* Історія першого видання "Слова о полку Ігоревім". - К., 2006. - С.301.
8 У "Энциклопедии "Слова о полку Игореве" помилково - 15 (див.: Соколова Л.В. Указ. соч. - С.138).
9 *Лихачев Д.С.* "Слово о полку Игореве" и культура его времени. - Л., 1985. - С.212-215.
10 *Махновець Л.* Про автора "Слова о полку Ігоревім". - К., 1989. - С.59.
11 *Лихачев Д.С.* - Указ. соч. - С.214.
12 Полное собрание русских летописей (Далі - ПСРЛ). Том второй. Ипатьевская летопись. - М., 1962. - Стб.645.
13 *Бутков П.Г.* Нечто к Слову о полку Игореве // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.53.
14 *Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. - Варшава, 1873. - С.142.
15 *Кучера М.П.* Поселения Среднего Поднепровья // Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (архелогическая карта). - К., 1984. - С.13; Він же. Слов'яноруські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. - К., 1999. - С.156.
16 *Зайцев А.К.* Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975. - С.96.
17 *Рыбаков Б.А.* "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.212, 214-216; Він же. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". - М., 1972. - С.405.
18 *Моргунов Ю.Ю.* "Полю ворота" по археологическим данным // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина. Мат. науч. конф. - Путивль, 1986. - С.23-24; Он же. Посульская граница: этапы формирования и развития. - Курск, 1998. - С.22, 97-99.
19 *Коваленко В.П., Ситий Ю.М.* До питань про закономірності розміщення поселенських структур X - середини XIII ст. у Південній Русі // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Мат. наук. конф. - Білопілля, 1994. - С.43-44.
20 *Махновець Л.Є.* Географічно-археологічно-етнографічний покажчик // Літопис руський. - К., 1989. - С.564; карта Східної Європи.
21 *Енуков В.В.* Славяне до Рюриковичей. - Курск, 2005. - С.13-22; Он же. История Посемья - Курской волости на рубеже эпох (IX-XI века). - Автореф. дис. ... доктора истор. наук. - Курск, 2007. - С.6-8.
22 *Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е.* Басовское городище - центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. - Харьков, 1995. - С.45.
23 *Звагельський В.Б.* До питання локалізації "Поля" південно-східної Русі за письмовими джерелами // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Мат. наук. конф. - Білопілля, 1994. - С.52-55; Він же. Про шлях Ігоря Сіверського. Історіографія та дослідження 1-го етапу маршруту. - Суми, 1999. - С.12-18.
24 ПСРЛ. - Стб.356.
25 Там само. - Стб.358.
26 *Сытый Ю.Н.* Черниговское Задесенье в составе вотчины черниговских князей (к постановке проблемы) // Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа в IX-XIII вв.". Тезисы докладов. - Чернигов, 1988. - С.35; Он же. К истории изучения Черниговского Задесенья // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв.". - К., 1990. - С.62-64; Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники Поречья Сулы. - Курск, 1996. - С.38-42.
27 ПСРЛ. - Стб.506.
28 Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. - К., 1989. - С.277.
29 Полное собрание русских летописей. Том первый. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. - М., 1962. - Стб.350.
30 ПСРЛ. - Стб.514.
31 Там само.
32 ПСРЛ. - Стб.637.
33 *Рыбаков Б.А.* "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.212, 214-216
34 Там само. - С.214.
35 *Рыбаков Б.А.* Петр Бориславич: Поиск автора "Слова о полку Игореве". - М., 1991. - С.60.

36 Летописные повести о походе князя Игоря. (Подготовка текста, перевод и комментарии Творогова О.В.). Из Ипатьевской летописи // Памятники литературы Древней Руси. - М., 1980. - С.351.

37 Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упорядкування, текстологічне дослідження та переклади В.Ю.Франчук. - К., 1988. - С.181.

38 Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. - К., 1989. - С.336.

39 Новый Энциклопедический словарь. Десятый том. Вельнер - Власть дисциплинарная. - СПб., 1912. - С.774.

40 *Моця А.П.*, Халиков А.Х. Булгар - Киев. Пути - связи - судьбы. - К.,1997. - С.5, 75, 137.

41 *Беляева С.А.* Разведка на р.Сейм // Археологические открытия. 1971 г. - М., 1972. - С.313; Она же. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. (По материалам археологических исследований). - К., 1982. - С.66; Бєлінська Л., Терещенко В., Євтушенко О., Звагельський В. Археологічні знахідки з Конотопщини // Сумська старовина. - №№VIII-IX. - 2001. - С.188.

Виктор Звагельский

Поле в “Слове о полку Игореве” и древнерусских летописях

Рассматривается проблема локализации историко-географического объекта Поле, упоминаемого в “Слове о полку Игореве” и древнерусских летописях.

Ключевые слова: *историческая география Киевской Руси, “Слово о полку Игореве”, Северщина, Путивль, Сейм.*

Victor Zvagelsky

Field in the “Song of Igor’s Campaign” and the ancient chronicles

We consider the problem of localization of the historical and geographical object field, referred to in the “Song of Igor’s Campaign” and the ancient chronicles.

Key words: *historical geography of Kievan Rus, “Song of Igor’s Campaign “ Severschina, Putivl, Seym.*

УДК 39(=161.2)(477.74)

В'ячеслав Кушнір (м.Одеса)

РУШНИКИ УКРАЇНЦІВ НИЖНЬОГО ПОДУНАВ'Я: ТРАДИЦІЇ І ІНОВАЦІЇ

Предметом дослідження є традиційні рушники населення Нижнього Подунав'я. Визначена регіональна специфіка українських рушників, простежені новації і запозичення в орнаментиці.

***Ключові слова:** традиція, рушник, орнамент, Нижнє Подунав'я.*

Етнічній культурі притаманна варіативність – наслідок дії різноманітних чинників. Це природній процес розвитку етносу та його культури. Разом з тим, кожний варіант є унікальним утворенням, оскільки він формується в специфічних умовах певного регіону. Нижнє Подунав'я – транскордонний, полікультурний і поліетнічний регіон – один із таких. Але він особливий так як його розділяє велика природна «перешкода» – ріка Дунай. Часто річки розглядають як рубіж, що розділяє, та однозначно, принаймні з IV тис. до н.е., Дунай не був нездоланною перешкодою для місцевого населення, оскільки на лівому і на правому березі проживали носії однієї культури. Таким було населення так званої культури Гумельниця і перелік можна продовжити. Тобто, вже з давніх часів тут зароджується і розвивається традиція співіснування представників різних культур і релігій. Вона не зникала зі зміною етносів, адже частина населення залишалась і передавала надбання досвіду мирного співіснування. Тому, в таких поліетнічних регіонах вивчення розвитку традиційних культур як минулих часів, так і сьогодні не втрачає актуальності.

На початку XXI ст. у Нижньому Подунав'ї, як і раніше, мирно співіснують представники різних етносів. На румунській території компактно розселені українці, старовіри, на українських землях проживають болгари, молдовани, старовіри. Кожне із названих етнічних утворень репрезентоване відповідним етнокультурним комплексом – варіантом традиційної культури. Виокремлено його і в українців[1].

Останнім часом увага до вивчення варіативності культур зростає і не тільки до специфічних ознак етнокультурного варіанту, але й до розуміння процесу його формування. Ці питання можна з'ясовувати, досліджуючи орнаментику українських рушників.

У Нижньому Подунав'ї автором зібрано 60 рушників із сіл правого берега Дунаю – українських Верхнього Дунавця, Нижнього Дунавця, Сфинту Георге (в українській традиції Катирлез), Мурігйола (укр. Муругіль), Караорману, румунських (для порівняння) Махмудії, Бейбуджака (Плогу). З українського берега Дунаю зібрані вироби в українських селах Кислиця, Першотравневе, Шевченкове, молдавських (для порівняння) Дмитрівка, Утконосівка, Плавні.

Рушники використовували у побуті і обрядових дійствах. У с.Шевченкове найтоншими, найбілішими рушниками обрамляли ікони. Їх і називали «божники». Рушниками із льону на весіллі перев'язували старостів, хрещених (батька й матір), кумів. Конопляними втиралися. Їх називали «втирачі», «стирачі».

Порівняльний аналіз виробів вказує на наявність спільного і відмінного. У виборі і використанні сировини, технології ткання виробів більше спільного, ніж відмінного. І на лівому, і на правому берегах рушники ткали з конопляних, бавовняних, лляних та шовкових ниток – залежно від традиції, успадкованої від дідів-прадідів, чи запозиченої від сусідів.

Період висівання волокнистих рослин за народним календарем у Буджаку і Добруджі був досить тривалим – від Благовіщення (25 березня за ст.ст.) до середини червня. Намагались сіяти на повний місяць, після теплого рясного дощу.

Стебла конопель без насіння – їх називали «плоскінь» – збирали у серпні, а «матірку» залишали, для дозрівання насіння. Зібрані стебла в'язали у невеличкі снопи – «горстки», вимочували у воді і в кінці літа, після «гармановки» – обмолоту збіжжя – спеціальним пристроєм («бительні») подрібнювали та відділяли волокно («клоччя»). Довге волокно

змотували у «кукли». Це високоякісна сировина. З неї виготовляли нитки для «основи», полотно для одягу і рушників.

Нитки для ткання рушників ретельно готували – відбілювали, фарбували, розподіляли на «пасма». Процес відбілювання був тривалим. Спочатку нитки замочували у попелі. Потім промивали, сушили і знову замочували у розчині вапна, а взимку загортали пряжу у сніг на 1-2 тижні.

Для кожного виробу готували певну кількість ниток. Для цього користувалися традиційною системою лічби – 3 нитки – це чисниця, а 30 ниток – пасмо.

У 50-х роках XX століття в Нижньому Подунав'ї вирощували бавовну і з'явились рушники з домотканних бавовняних ниток. У 50-60-х років XX ст. поширюється практика ткання рушників з бавовняних ниток (№10) фабричного виробництва.

В українців Нижнього Подунав'я в Румунії поширеним було ткання рушників із шовкових ниток. Добували їх із шовкопрядів в домашніх умовах ще в першій половині XX ст.

Фарбували нитки у казані. До води додавали квас, щоб фарба „не бралась до рук". Для фарбування у XIX ст. і на початку XX ст. ще користувалися природними барвниками, але поступово переходили на хімічні.

За народним повір'ям, підготовку до ткання розпочинали у вівторок, середу чи четвер. Ніколи не розпочинали у понеділок та суботу. У селі Шевченкове є приказка: «Субота – не робота: побриться, помиться і у дзеркало подивиться». «Понеділок – день важкий»[2].

Ткали рушники на верстаті. Їх виготовляли майже в кожному селі, де займались ткацтвом. Ткацькі верстати в українських, румунських, молдавських селах мало чим різняться. У Шевченковому верстат складається з двох «конів», двох «поперечок», двох «навоїв», двох дерев'яних з карбами коліщат, планки («штап»), «шинки», «начиння», «трості», «ляда» («ярмо»), «качалки», на якій зав'язується край ниток, «підніжок». Отже, українці, румуни, молдовани, старовіри дотримувались традиційної технології виробництва, в якій мало відмінностей.

Значно більше відмінностей в орнаментиці.

Практично всі рушники, навіть ті, якими втирались, прикрашались різноманітними орнаментами – тканими і вишиваними. Вони мають різні назви. Так орнамент у вигляді різнокольорових смуг у с. Шевченкове називають «узор» «шари». Існувало велике розмаїття орнаментальних мотивів – «на вічка», «на кружки», «на шашки», «пасочки», «у сосонку», «кіскою» та ін.

Потрапивши в особливі природні умови Дельти, українці втратили можливість продовження багатьох господарських традицій, у тому числі можливість вирощувати таку необхідну для ткацтва культуру як коноплі. Натомість запозичили поширене у цій місцевості виробництво рушників з шовкових ниток. І не тільки в дельті Дунаю, але й на лівому березі ріки. Практично всі рушники, зібрані нами в українських селах дельти Дунаю, зіткані із шовку. Українці опанували виготовлення шовкової нитки в домашніх умовах і забезпечували потреби у цій сировині власними силами[3]. Використовували шовкові нитки і в українських селах лівого берега Дунаю. Але на лівобережжі традиція виготовлення конопляних рушників залишилась стійкою принаймні до середини XX ст.

Та в цілому обсяги ткацтва суттєво зменшилися. Скоротилася номенклатура виробів насамперед в селах Дельти. На лівому березі вона була більш репрезентативною завдяки різноманітнішій сировинній базі (коноплі, шовк, бавовна), зв'язків з молдавським населенням, у якого ткацтво завжди знаходилось на високому рівні. Але порівняно з Північно-Східним Поділлям – частиною сусідньої історико-етнографічної області (Поділля) – та Молдовою, обсяги виробництва рушників на лівому березі Нижнього Дунаю вже в першій половині XX ст.. суттєво скорочуються, хоча виготовляли їх тут більше, ніж в селах Дельти.

В орнаментиці виробів з лівого і правого берегів Дунаю також більше відмінностей, ніж спільного. До спільного слід віднести надбання, що з'явилися в результаті взаємозв'язків. Це деякі однакові мотиви в орнаментальних системах кожної з названих груп. Їх можна вважати надетнічними. Одним з найбільш відомих є «дерево життя» («вазон», «світове дерево») (фото 4,5) , прямі і ламані лінії, трикутники, ромби. І хоча вказані мотиви існували в орнаментиці виробів населення ще до їхньої появи у Нижньому Подунав'ї, вони вказують на чинник міжетнічної взаємодії.

При цьому, переважна більшість рушників етнічних груп регіону не втрачають етнічної виразності і локальної специфіки. Вони і репрезентують відмінності (фото 1-3).

Відмінності в орнаментиці – синтез традиційного і запозиченого. Особливу увагу привертає унікальна рослинна орнаментика – своєрідний маркер українських рушників румунської частини дельти Дунаю. Це мотив «квітка» (троянда) чи «плід» (яблуко, вишня) (фото 6,7). Композиційно квіти розміщені на тлі рушника в лінію по обидва кінці виробу, як і належить орнаментувати рушники, відомі в історіографії під назвою «плечові». Квіток у лінійному порядку по декілька. Такий композиційний прийом використовувався в Україні, зокрема в Південно-Східному Поділлі. Рушники з аналогічною орнаментикою відомі в межах степової Одещини, однак виготовлені вони були в кінці XIX ст. і завезені переселенцями до Буго-Дністровського межиріччя з Наддніпрянщини (фото 8).

У Буджаку подібні мотиви у такому ж композиційному вирішенні можна бачити у молдован, гагаузів.

Питання походження і утвердження цього мотиву в орнаменті, його етнічна атрибуція потребують окремого дослідження. За типологічними ознаками його можна віднести до «брокарівських троянд», досить популярних на теренах України у кінці XIX – першій половині XX ст. Однак у такому композиційному варіанті на рушниках він уже в першій половині XX ст. в українців порубіжжя Степу і Лісостепу зустрічається не часто. У молдован і гагаузів Буджака цей мотив не набув поширення, хоча зафіксований у виробах навіть другої половини XX ст., причому у більшій кількості, ніж в українців Південно-Східного Поділля. І лише на рушниках в українських селах румунської Дельти зазначений тип є домінуючим. Квітку ткали і вишивали на рушниках на початку XX ст. На той час цей мотив утвердився як традиційний і проіснував до 1970-х років (фото 9,10),коли виготовлення рушників припиняється.

На рушниках із сусідніх румунських сіл мотив «квітка» існує як виняток. Вироби з таким орнаментом потрапили до румунів у готовому вигляді (фото 11). Ймовірно, відіграв вирішальну роль фактор неприйняття «чужого». Це ж стосується і румунських рушників з геометричним орнаментом, завезеним в українські села. Тобто, стійкість власної традиції в українців стримувала запозичення. До того ж, відсутність відповідних навичок і умінь виготовлення достатньо складних геометричних композицій румунських рушників також не сприяла поширенню новацій. Ще однією із причин слід вважати занепад традиції виготовлення рушників. І все ж, використання мотиву «квітка» в орнаментиці румунських рушників має місце, однак орнаментальні композиції, при цьому, не втрачають румунської специфіки і відрізняються від українських (фото 12,13).

Таким чином, рушники, як традиційно-обрядовий атрибут і предмет домашнього вжитку, виготовляли у кожному селі регіону. За достатньо виразною і репрезентативною орнаментикою можна виділити принаймні три групи виробів.

Для першої властиві традиційні системи орнаментів. Майстрині дотримувались усталених традицій і такі орнаменти відображають етнічну специфіку кожної етнічної групи. Велику кількість рушників цієї групи знаходимо в молдавських і румунських селах, українських поселеннях лівого берега Дунаю.

Окрему групу утворюють рушники з українських сіл румунської частини дельти Дунаю. В умовах, що обмежували можливості контактів з населенням сусідніх регіонів, утвердився мотив «квітка». В українців Дельти він є основою композиції, або існує самостійним елементом без будь яких інших доповнень і репрезентує унікальний орнаментальний комплекс (фото 6,7).

Третю групу репрезентують рушники з орнаментикою, яка утворилася як результат запозичень. Інколи навіть постає проблема визначення етнічної приналежності таких виробів. Мотиви «Дерево життя», «Світове дерево», «Вазон», геометричні елементи в орнаментах стали «надетнічними» в цьому полікультурному середовищі. Та це питання потребує окремого розгляду в контексті дослідження міграційних процесів XIX – першої половини XX століття.

Фото1. Село Караорман. Фрагмент українського рушника. Бамбак. Початок 1950-х років

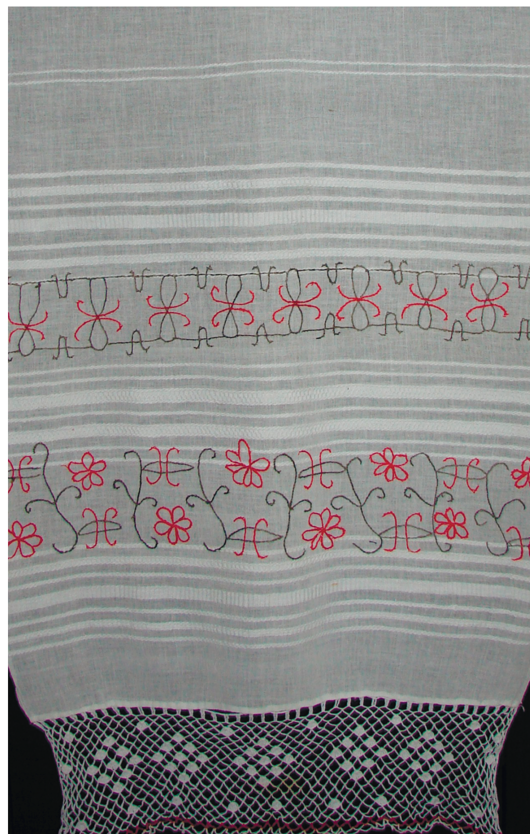

Фото 3. Село Дмитрівка. Рушник молдавський. Шовк, бамбак. Виготовлено у 1935-1940 рр.

Фото 2. Село Зебіл. Рушник румунський. Шовк, бамбак. Початок 1950-х років

Фото 4. Село Кислиця. Фрагмент рушника

Фото 5. Село Утконосівка. Рушник.

Фото 6. Село Караорман. Фрагмент рушника. Виготовлений в 1950-х роках.

Фото 7. Село Нижній Дунавець. Виготовлено 1920-30-х роках.

Фото 8.

Фото 9. Село Верхній Дунавець. Шовк, бамбак. Виготовлено в 1940-х рр.

Фото 10.Село Верхній Дунавець. Рушник. Бамбак. Виготовлено в 1940-х роках

Фото 11.Село Махмудія. Рушник. Інформація відсутня

Фото 13.Село Зебіл. Рушник румунський. Шовк, бамбак. Виготовлено на початку 1950-х років

Фото 12.Село Махмудія. Рушник. Шовк, бамбак. Виготовлено у 1918-1920 роках

Джерела та література

1 Кушнір В.Г. Нижньодунайський варіант традиційної культури українців // Іван Франко і Буковина: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Іван Франко і Буковина». Чернівці, 23 вересня 2006 р. - Чернівці: Прут, 2006.- С.310-316.
2 Польові дослідження автора.
3 Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм.- Одеса, 2002.- С.41.

Вячеслав Кушнир

Рушники украинцев Нижнего Подунавья: традиции и иновации

Предметом исследования являются традиционные рушники жителей Нижнего Подунавья. Очерчена региональная специфика украинских рушников, изучены новации и запозичення в орнаменте.

Ключевые слова: *традиция, рушник, орнамент, Нижнее Подунавья.*

Viacheslav Kushnir

Towels of Ukrainians from the Lower Danube Region: Traditions and Innovations

The subject of research is traditional towels of the Lower Danube population. Peculiar regional features of Ukrainian towels are identified, innovations and borrowings in their patterns are traced.

Key words: *tradition, towel, decoration pattern, the Lower Danube.*

УДК 94.001.73 (47+57) ”1860/1890”:352/353 (477)

Оксана Обметко (м. Київ)

ВПЛИВ СТАНОВОГО ЧИННИКА НА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМСТВ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XIX СТ.

У статті висвітлено проблему національно-станового представництва депутатів у земських установах України. Проаналізовано основні тенденції формування губернських і повітових управ.

Ключові слова: *Соціальний, клас, земство, представництво, депутати.*

Місцеве самоврядування завжди було вагомими чинником в розбудові незалежної України. Тому, історичний досвід місцевого самоврядування другої половини XIX ст. є актуальним на сьогоднішній день. Надання місцевим радам більшої самостійності у вирішенні нагальних питань сучасності та кадрове наповнення місцевого самоврядування як ніколи потребує врахування досвіду земського самоврядування.

Про значну роль земств у суспільному житті українського народу свідчить велика кількість матеріалів. Так, тільки з січня 1880 до грудня 1890 р. опубліковано 15 статей у

розділі часопису "Русская мысль". У часопису публікувалися барон М.О. Корф, М. Колюпанов, В.Ю. Скалон, Я.А. Абрамов, Г. Сазонов, М.О. Каблуков, П. Соколов, Г. Успенський, О.О. Фортунатов, С.Ф.Русова[1].

У процесі становлення земств в Україні виникла проблема, без вирішення якої неможливо уявити всієї складності їх наступної роботи. Йдеться про роль національного аспекту в земському представництві. Україна, як багатонаціональна частина Російської імперії, безсумнівно повинна була зіткнутися з низкою суттєвих перепон, пов'язаних з наявністю достатнього представництва українців у земських органах. Аналіз перших кроків у земському влаштуванні засвідчив, що царський уряд намагався всілякими засобами перешкодити входженню представників різних національних груп до земства. Так було з представниками від польського, німецького і єврейського населення, які у значній кількості проживали на території України.

Особливо гостро це питання постало у Херсонській губернії. З 1871 р. німці (у минулому колоністи) щодо суспільних і державних повинностей були зрівняні з іншими землевласниками, але широкий доступ до участі у земському самоврядуванні їм було закрито. Ще важчим питання було відносно єврейського населення не тільки у Херсонському, а й у Харківському земстві[2]. Саме тому оцінка стану справ у повітах і губерніях носила політичний і національний підтекст. Саме тому земські статистики зі своїми матеріалами викликали ненависть у бюрократії.

Хід земської реформи, її остаточний результат, багато в чому залежав від того, хто прийде до органів місцевого самоврядування. Наскільки високою буде їх компетенція у вирішенні складних питань життя губерній і повітів. За умов, в яких земства з'явилися на Україні, дуже важливо було, щоб земці відповідали духу часу, відповідали своєму призначенню гласних від усього народу, були готові вирішувати проблеми народного господарства та ін.

Стоячи виключно на точці зору земського Положення, як основного закону, гласні перших земських зборів дали вичерпне тлумачення ідеї про самоврядування. Земські гласні зборів першого скликання поглянули на земство як на установу всестанову, закликану відати користями і потребами усіх класів населення без різниці. Обираючи свої виконавчі органи – земські управи, земські збори ставили в основу їх діяльності дві докорінні умови: тісний зв'язок і спільну діяльність з гласними з одного боку, і спілкування з населенням за допомогою таких відносин з гласними, з іншого боку. Це найяскравіша риса у постановах перших земських зборів і, безсумнівно, що на цій рисі відобразилися історичні традиції українського краю.

Але вагомим фактором при обранні гласних губернських і повітових зборів була і важливість підбору кадрів, здатних вирішувати нагальні проблеми суспільства. Їх професійна та культурна готовність вирішувати ці проблеми.

Секретарями у більшості повітів Полтавської губернії було обрано освічених людей: В.Ф. Гамалія і губернським секретарем і секретарем Переяславського повіту, П.П.Закревський – Пирятинський повіт, О.О. Орловський – Прилуцький повіт, С.М. Порецький – Лохвицький повіт (чиновник), А.Ф. Мазаракія – Роменський повіт, П.М. Яременко (козак) –Гадячський повіт, В.В.Петров (землевласник) Зеньковецького повіту, М.В. Синєоков – Миргородський повіт, А.Я.Максимович – Лубенський повіт, І.В. Велецкий (землевласник) – Золотоношський повіт, П.М. Ганько – Полтавський повіт, І.Д.Остроградський – Кременчуцький повіт, К.І.Тунік – Кобеляксьский повіт[3].

При такій основній підкладці загальна картина земських засідань малюється таким чином. Переважна більшість зборів одразу ж встановила правила своїх внутрішніх розпорядків, якими гарантувалася коректна і найбільш продуктивна робота гласних під час обговорень і формулювання постанов. Саме цією рисою характеризуються правила засідань у земських зборах першого скликання. Мова цих правил відрізняється діловитістю і дещо підвищеним тоном. Щось важливе, епічне звучить у фразі: "головуючий відкриває засідання через дзвінок; дзвінком же засідання закликається до порядку і тиші"[4].

У багатьох випадках обрання гласних було піддано закритому балотуванню, але у всіх випадках виходили блискучі результати: усі білі шари або їх переважна більшість свідчила, що це були саме ті особи, яких збори вважали найбільш придатними для цієї ролі. Випадків опротестування прав гласних було дуже мало, і збори поставилися до них дуже коректно і послідовно. Так, наприклад, у 1881 р. при перевірці прав гласних Катеринославської

губернії в земських зборах Олександрівського повіту, земство зіткнулося з недоліками, припущеними при виборах у с. Покровському. Справа в тому, що селяни цього села вказували на те, що законних волосних сходів для виборів там не було і гласні від їх села не мають на це права. Селяни просили провести розслідування[5]. Аналогічні приклади можна навести і по інших губерніях України.

Для виключення таких випадків, звертала-ся увага на те, щоб підбиралися особи найавторитетніші і такі, що користувалися широкою популярністю у населення. Випадків, коли голоси ділилися між двома кандидатами, майже не було. Це свідчить, що гласні, перш ніж приступити до виборів, узгоджували між собою і критично ставилися до різних кандидатів. Такі прийоми свідчили про свідоме ставлення до цієї важливої справи.

Так само ішов процес виборів головуючих у губернських земських зборах у досліджуваний період і у Херсонській губернії. Головуючими були: Є.О. Касинов – губернський предводитель дворянства, Ф.К. Оленич–Гнененко – губернський предводитель дворянства, К.В. Соколов–Бородкін – Єлисаветградський повітовий предводитель дворянства, Є.Я. Ерделі – губернський предводитель дворянства, І.Ф. Білоусович – виконуючий обов'язки губернського предводителя дворянства, І.І. Куріс – Одеський предводитель дворянства, а пізніше губернський предводитель дворянства, І.М. Єранцев – Одеський предводитель дворянства, О.Ф. Сухомлинов – Одеський повітовий предводитель дворянства, Г.Л. Скадовський – Херсонський предводитель дворянства, М.Ф. Сухомлинов – Херсонський губернський предводитель дворянства[6].

Таким чином, ми бачимо, що земська справа фактично з самого початку опинилася в руках групи дворян-землевласників, і причому не всіх його прошарків, а саме – середньопомісного. Саме ця верства дворянства давала головний контингент земських керівників, він взагалі домінував у громадському житті пореформеного часу. Кадри мирових посередників, потім обов'язкових членів селянських присутствій, земських начальників, мирових суддів, значною мірою голів і членів земських управ поповнювалися представниками саме цієї верстви дворянства, котрий і наклав відбиток своїх поглядів, своїх інтересів на земське життя[7]. Це дворянство не було закостенілим, воно було тим дієвим елементом суспільства, який намагався покращити соціально-економічне життя населення. Це були і найдосвідченіші люди, які могли свої знання втілити в життя. Але, поряд з цим, середньопомісне дворянство формулювало програму дворян-землевласників, що намагалися в умовах розвитку капіталізму зберегти економічні переваги своєї верстви, посилити і розширити свої політичні права.

За земським Положенням 1864 р., царським урядом свідомо призначалася мінімальна кількість членів управ з грошовим забезпеченням[8]. Цієї кількості було недостатньо для вирішення того обсягу роботи, який стояв перед земствами. Тому червоною ниткою через майже усі земські збори пройшла думка гласних про те, що до складу управ необхідно обирати можливо більшу кількість членів. Але у всіх випадках це побажання наштовхувалося на дуже серйозні ускладнення: у всіх земств було дуже мало коштів для оплати заробітку великому складу земських управ. Тому, наприклад, у Полтавській губернії у зборах повітових було застосовано однакову комбінацію, якою певною мірою було знайдено вихід із становища яке склалося. До платних членів управи було обрано безплатних під іменем членів управи без утримання[9]. В такому погляді зборів на посилений склад управ, безсумнівно, відобразилися припущення про великий обсяг і великі труднощі у майбутній виконавчій земській діяльності.

Фактично склад управ у Полтавській губернії складався з представників від різних станів: головами управ було обрано дев'ять повітових предводителів дворянства, два мирових посередники, п'ять чиновників і відставних офіцерів. У члени управ обрано було 44 особи з оплатою і 22 особи без утримання. Тільки у 4 з 15 повітів Полтавської губернії – Гадяцькому, Золотоношському, Кобеляксьому і Прилуцькому – не було членів управ без утримання. Із загальної кількості членів управ було 34 чиновники, 18 козаків і селян, 15 військових у відставці і п'ять купців. Таким чином, дворяни, як найбільш впливовий і освічений клас, дали найбільшу кількість членів управам, а саме: 49 осіб або дві третини усіх членів, а головами управ були виключно дворяни, і з гласних дворян сформовано було і губернську управу. До першого складу губернських гласних увійшло: 63 дворян, 28 козаків і селян, 9 городян, хоча козаки і селяни становили більшість повітових гласних. А додавши до них гласних від міст, ця більшість відобразилася у цифрі

357 проти 261 гласного від дворян по повітам[10]. Аналізуючи склад земських зборів, можна зробити висновок, що більшість гласних від дворянства в земських зборах відповідала прагненням царської влади компенсувати дворянам їх втрати і надати вирішальної ролі у земській діяльності.

Досвід роботи перших гласних дозволив у подальшому враховувати всі аспекти їх діяльності. А саме, гостро ставилося питання, щоб гласні виправдовували надану їм високу довіру, відповідали вимогам часу і могли показати свою компетенцію у вирішенні питань земського господарства[11]. В такому дусі і складено було зборами накази й інструкції земським управам. Перші земські управи були, з одного боку, першими виразниками земської думки, що складалася у зборах, а з другого, і першими виконавцями земських зачинань на ґрунті практичного їх здійснення. Тому суть місцевого самоврядування і його ефективність залежали від того, хто приходив до земських управ і від самого складу земських зборів, від того чи здатні були земці практично вирішувати те, що видавала "на гора" земська думка.

Форма висловлення поглядів у земських діячів з цих соціально-політичних проблем була доволі своєрідною (клопотання, прохання, петиції). Саме у такий спосіб земства могли звертатися до урядових установ в якості просителя, а не висловлюватися як рівня державним установам. Це ще раз підтверджує що земства існували окремо від державних органів керівництва.

Взагалі, за початковою діяльністю земських управ не можна скласти належного уявлення про діяльність тих самих управ за 1866 р. Потрібні були кадри, які повинні у короткий термін зануритися в сутність проблем, які їм належало вирішувати. Часу для цього було дуже мало. Спочатку управам потрібно було прийняти справи і майно від дореформених установ, налагодити відносини з іншими установами, відшукати кошти для поточних витрат і у вказаних тимчасовими правилами рамках і, що найважливіше, ознайомитися з безліччю тих умов і явищ, від яких залежала урядова постановка і задовільний практичний напрям різних галузей земського господарства. Слід сказати, що управи встигли впоратися з цим: одні більшою мірою, другі - меншою. А причина та сама у підготовці кадрів, здатних вирішувати поставлені господарські питання.

Підбір кадрів до земських управ дозволив їм налагодити свою роботу. На початку діяльності управи зайнялися встановленням своїх внутрішніх порядків. Складали канцелярські штати, обирали заступників голови, встановлювали дні для колегіальних засідань, розподіляли завдання між членами та ін. Діючи в цьому напрямі, управи не забули проводити в життя найкращі заповіти перших земських зборів – вести земські справи на ґрунті єднання з земськими гласними і населенням. Фактично, більшість управ користувалася в цьому відношенні підтримкою гласних на місцях. У деяких випадках вони запрошували гласних відвідувати управи для наочного ознайомлення з веденням справ і навіть запрошували сторонніх осіб, які бажали взяти участь у земській справі. Так, наприклад, запрошувалися до роботи перші земські лікарі у Херсонській губернії[12], статистики – у Харківській та Чернігівській губерніях[13].

Процес становлення земств, їх організаційна побудова і підбір кадрів, а пізніше функціонування невідривно були пов'язані з усвідомленням свого місця у політичній структурі суспільства. Розуміння усієї важливості, значущості і необхідності активної діяльності в умовах місцевого самоврядування не могло не викликати у земських діячів появи своєї точки зору або своєї позиції відносно існуючих порядків в Російській імперії. Їх політичні погляди на особливості розвитку внутрішнього життя і знаходження шляхів його покращення об'єктивно вели до появи так званого земського лібералізму. Сутність його теоретичних поглядів на початковому етапі полягала у визнанні можливості добитися демократичних перетворень в країні в умовах існуючої самодержавної влади не вступаючи у відкриту опозицію. Однак, практична земська діяльність вочевидь давала зрозуміти, що більш серйозні зміни можуть бути досягнуті ними на основі гарантованих конституційних прав. На шляху до їх досягнення серед земств постійно малися розбіжності і вони не могли не відобразитися на стані земського ліберального руху.

Розширюючи свою роботу у 1880-х роках земства увійшли в епоху розкладу земського ліберального руху не тільки під тиском зовнішніх сил, а і під впливом внутрішніх суперечностей. Особливо потрібно наголосити, що представники земського ліберального руху прийдуть потім до політичних партій країни[14]. Розпад земського лібералізму як ідейної течії на праве і ліве крило, свідчив про нові кадрові віяння і зміну політики уряду щодо земств.

Ліве крило прагнуло зближення з промисловою буржуазією, а точніше, - з інтелігенцією. Будучи виразником землевласницьких інтересів, земський рух неухильно повинен був зіштовхнутися з інтересами представників торгового і промислового капіталу, тільки-но вони набули скільки-небудь впливового положення в суспільстві.

Так, наприклад, праві земці одержали перемогу у 1878 р. в Чернігівському земстві, на посаду голови управи було проведено замість О.П. Карпинського І.Ф. Іскрицького (з 1881 р. віцегубернатор). Взагалі обидві течії були тут рівні і вели одна з одною наполегливу боротьбу[15].

Внутрішня боротьба серед земських гласних мала і свій відбиток на практичному вирішенні нагальних питань земської діяльності. Однією з таких проблем були кадри в сільській місцевості, а це саме та місцевість, заради якої проводилася реформа 1861 року. Від стану сільського господарства та селян залежав хід розвитку економічного, соціального та політичного життя суспільства. На жаль, найбільше постраждали гласні від сільських общин: тоді як у складі міських представників зміни у складі гласних були менш помітні. У складі гласних з сільського населення зміни ці були вагоміші. Які ж можуть бути тривалі традиції там, де персонал часто змінюється. Тому, наприклад, самий нестійкий у цьому відношенні був Мглинський повіт, де кожне нове триріччя збори радикально змінювалися у своєму складі[16]. Друга причина, з якої варто пожалкувати про зміни у складі гласних селян у зборах, це та, що сільські представники попереднього складу набагато більше були відомі у повіті як суспільні діячі не тільки у земському самоврядуванні, а і в общинному, ніж новообрані особи; значна частина з них – старі земці. При такій зміні у складі зборів селяни не мали вагомого голосу, бо не встигали розібратися у справах, покладених на них, не мали коштів для присутності у зборах, а часті зміни складу гласних приводили до того, що найпрогресивніші елементи не балотувалися у гласні і давали цим можливість бути обраними куркульському елементу, що прагнув лише збагатитися за земські кошти. Так було, наприклад, у Кролевецькому повіті Чернігівської губернії, де гласні від селян нового скликання не могли скласти конкуренції своїм попередникам[17]. Це був період реакційного ставлення до діяльності земств з боку уряду, який побачив реальну загрозу для свого існування з боку земського ліберального руху.

Переходячи до діяльності земських зборів у 80-і роки можна помітити, що вони майже не відступили від шляху наміченого попередніми діячами. Хоча нові впливи і проявилися у різкій критиці попередників і у прагненні де тільки можна скоротити і сферу діяльності земства, і величину сум, що витрачало земство. Причина знову ж була у підборі кадрів. Період реакції в суспільстві відобразився і на земствах, а саме на кадрах, що прийшли до земства. Утиски з боку уряду і місцевої адміністрації позначилися на соціальному складі земств. До земських зборів все більше обираються реакційно налаштовані дворяни, які прагнули власної користі від своєї присутності у земствах.

Громадсько-політичні зміни у суспільстві не могли не відобразитися і на складі і діяльності земських установ. Збільшення кількості реакціонерів у складі земства дуже сильно позначилася на найбільш економічно розвинутих земствах України – Катеринославському і Полтавському[18]. Це земства, де переважали люди з вищою освітою, але які не завжди могли усвідомити перспектив нових поглядів на стан справ у соціально-політичному житті суспільства. Отже, вища освіта як окремо взятий фактор не була пов'язана з прагненням залучити до прогресивних соціально-політичних ідей. Загальне число гласних Полтавських губернських земських зборів у 1885 р. – 357 осіб. Серед них: дворян і осіб, що користувалися привілеями дворянства – 294, купців - 12 , спадкових почесних громадян – 1, міщан – 1, козаків – 50, селян-власників – 4, селян казенних – 2, священиків – 3. До складу повітових зборів увійшло землевласників – 46% , городян – 12% , сільських обивателів – 42% , а до складу губернських зборів: землевласників – 82% , городян – 4% , сільських обивателів – 14%[19].

Цей приклад свідчить, що реакційними ці земства стали внаслідок висування на роботу в них людей, що несли застарілі погляди які відбивались у пристосуванні до існуючого стану справ у народному господарстві, неприйнятті нових напрямків роботи земств, чеканні милостині від самодержавства.

За своїм національним складом дворянство на Україні було російського походження, що несло з собою політику царського уряду. А російський уряд саме і розраховував на те, що дворянство відіграватиме головну роль у земствах. Наведена нижче таблиця (табл. 1), наочно свідчить, що дворянський елемент посту-

пово витісняє зі зборів усі інші стани. У відсоткових числах особистий склад зборів включав (таблицю складено на основі даних „Земського обзора" за 1885 рік)

Нижче наводиться число гласних-дворян по інших українських губерніях за 1883 – 1886 роки (табл.2) (Таблиця складена на основі даних Н.М.Пірумової "Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века.")

Соціальний склад зборів накладав свій відбиток на ставлення гласних до роботи. Це період апатичного ставлення до своїх обов'язків, про що свідчить великий перелік постанов земських зборів[20]. Суть його полягає в тому, що земські діячі охолонули до виконання своїх безпосередніх обов'язків, вони апатично ставилися до них, бо не могли перешкодити утискам земства з боку законодавства, уряду і місцевої адміністрації. Такі самі приклади можна навести і про роботу Харківських губернських зборів 1881 р.[21], і про Полтавські збори XVII чергового скликання 1881 року.[22]

Зі складом губернських земських зборів був пов'язаний ще один недолік – вони не представляли а ні населення губернії, а ні її переважних інтересів. Це відбувалося через проблему залучення селян до участі у зборах. Цей механізм не було відпрацьовано і цим скористалося місцеве дворянство, що могло задовольняти свої потреби, незважаючи на вимоги місцевого населення. Внаслідок цього персонал зборів складався виключно з місцевого дворянства з домішками незначної кількості сільських заможних господарів (кулаків), які добивалися виборів до губернської управи, де дворяни зазвичай віддавали їм у компетенцію великий куш – завідування стотисячним господарством богоугодних закладів. Дворянство, що з'являлося на засіданнях, виключно з метою служилою – захопити ті або інші посади і зрозуміло, що при таких інтересах, коаліції в зборах земських могли бути тільки особистими, а не ідейними.

Професійний політичний діяч, конституціоналіст, гнучкий тактик, він став лідером найбільш лівої течії земського лібералізму з кінця 70-х років XIX ст. Не ідеалізуючи земську реформу 1864 р., доволі тверезо уявляв собі недоліки у політичних і економічних можливостях земств. Він, тим не менш, робив ставку саме на органи місцевого самоврядування як на арену суспільної діяльності і на ліберально налаштованих земців як на силу, здатну організувати громадську думку в межах країни.

Доволі цікавою є постать Олександра Русова. Росіянин за походженням, відомий український статистик, етнограф, фольклорист і громадський діяч Олександр Олександрович Русов (1847-1915 рр.) все своє життя присвятив благородній місії – пробудженню української національної свідомості.

Таблиця 1

Трьохліття	1864-1867	1868-1871	1872-1875	1876-1879	1880-1883	1884-1887	Всього
Дворяни	72,6	87,1	82,0	91,7	93,4	96,2	82,4
Городяни	7,1	4,3	2,7	2,8	1,9	0	3,9
Селяни	18,6	8,6	14,4	5,5	4,7	3,8	12,9
Духовенство	1,7	0	0,9	0	0	0	0,8

Таблиця2

Губернії	Всього гласних	Кількість дворян	%
Катеринославська	61	56	91,8
Таврійська	36	22	61,1
Харківська	95	88	92,6
Херсонська	78	62	79,5
Чернігівська	93	82	88,2

На особливу увагу заслуговує діяльність М.О. Каришева як організатора і попечителя Гнединського ремісничого училища в с. Олександрівка Олександрійського повіту. У 1885 р., відмовившись від посади приват-доцента політекономії Петербурзького лісового інституту, М.О.Каришев поселився у селі і весь свій час віддавав училищу. Він об'єднав навколо себе повітову інтелігенцію і залучив її до суспільної діяльності. Визнанням заслуг М.О. Каришева в розвитку освіти, культури і земського руху в Запоріжжі стало обрання його у 1905 р. предводителем дворянства Олександрійського повіту. Будучи вченим з іменем, він був також одним з видатних представників місцевої інтелігенції повіту.

Вплив цих відомих земських діячів на оточення був надзвичайним. Вони започатковували нові віяння і практичні заходи у земствах, сприяли своєю діяльністю розвитку в земствах передових ідей і бажань, більш дієвого виконання своїх обов'язків. Завдяки їм у земствах з'являлися люди, які прагнули до покращення соціально-економічного благоустрою населення

Джерела та література

1 *Корф Н.* Как наше земство зарождалось и подрастало // Русская мысль (далі – Р.М.). – 1881. – № 3. – С. 58–97; Колюпанов Н. На рубеже // Р.М. – 1881. – № 3. – С. 4–22; Каблуков Н. Практические результаты земской статистики // Р.М. – 1886. – № 2. – С. 1–16; Соколов В. Геологические работы земств // Р.М. – 1889. – № 7. – С. 157–173; Успенский Г. Земство и переселенческий вопрос // Р.М. – 1891. – № 8. – С. 163–180; Фортунатов А. Как заниматься статистикой // Р.М. – 1897. – № 1. – С. 48–59; Русова С.Ф. К сорокалетию Черниговского земства // Р.М. – 1904. – № 12. – С. 94–135;

2 Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского земства за 1865–1899 гг. Выпуск 1 – Херсон, 1904. – С. 79–80;

3 *Щербин Ф.А.* История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. – С. 198; ЦДІА України в м. Києві, ф. 707, оп. 36, спр. 442, арк. 2, 10, 20;

4 *Щербин Ф.А.* История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. – С. 199.

5 Там само. – С. 199.

6 Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865–1899 гг. – С. 312.

7 ЦДІА України в м. Києві, ф. 707, оп. 87, спр. 5432, арк. 33–37.

8 Там само, ф. 442, оп. 665, спр. 12, арк. 36.

9 *Щербин Ф.А.* История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. – С. 240.

10 Там само. – С. 138.

11 ЦДІА України, ф. 1475, оп. 1, спр. 1653, арк. 1; спр. 854, арк. 1; спр. 340, арк. 1–2; спр. 316, арк. 1–6.

12 Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского земства за 1865–1899 гг. Вып. 1. – С. 247.

13 Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет. – Т. 3. – С. 300–301.

14 Серед представників земців, що стали пізніше партійними діячами можна назвати по Катеринославській губернії – Радаков В.М. (К-д); Таврійська губ. – Крим С.С. (К-д), Новіков О.В. (К-д), Оболенський В.О. (К-д, член ЦК), Панкєєв К.М. (К-д); Харківська губ. – Ковалевський М.М. (К-д); Чернігівська губ. – Петрункевич І.І. (К-д, член ЦК), Міклашевський М.М. (К-д), Муханов О.О. (К-д, член ЦК), Свєчін О.О. (К-д), Шраг І.Л. (К-д).

15 *Веселовский Б.Б.* История земства за сорок лет. – Т. 3. – С. 312.

16 Там само. – С. 313.

17 Списки гласных Кролевецкого уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 9. – С. 123.

18 ЦДІА України в м. Києві, ф. 442, оп. 834, спр. 209, арк. 1–2; ф. 1475, оп. 1, спр. 153, арк. 1–20; спр. 285, арк. 1.

19 Земский обзор за 1885 год. – 1885. – № 1 – 50. – С. 340.

20 Земство. – 1881. – № 47. – С.13.

21 Там само. – № 57. – С. 15.

22 Там само. – № 47. – С. 11.

Оксана Обметко

Влияние сословного фактора на деятельность украинских земств в последней четверти XIX в.

В статье осещено проблему сословно-национального представительства депутатов в земских учреждениях Украины. Дан аналіз основных тенденций формирования губернських и уездных управ.

Ключевые слова: *социальный, класс, земство, представительство, депутаты.*

Oksana Obmetko

Effects of the social-class factors on activities of Ukrainian zemstvo in the last quarter of 19th century

The article describes a problem of the national-class representation of the deputies in the zemstvo-institutions of Ukraine The analysis was made for major trends of regional and district administrations establishment.

Key words: social, class, zemstvo, representation, deputies.

УДК 94(477.6):35.071.5

Віктор Шабельніков (м. Донецьк)

УТВОРЕННЯ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ (1932 – ЧЕРВЕНЬ 1941 рр.)

У статті досліджується процес утворення і функціонування Донецької області як одного із економічно розвинених регіонів України, її особливості, зміна внутрішнього територіального поділу і місцевої системи управління у 1932-1941 роках.

Ключові слова: *регіон, район, округ, система управління, адміністративно-територіальний поділ, населений пункт, органи влади.*

Знищення старої, дореволюційної держави, та її апарату в процесі Жовтневого перевороту 1917 року неминуче вело до скасування застарілого адміністративно-територіального поділу (АТП), який з точки зору більшовиків був пристосований до експлуататорських цілей і завдань буржуазно-поміщицької держави. Тому перед радянською країною постали питання про зміцнення влади рад на місцях, створення державного апарату, розвиток продуктивних сил.

Старий АТП зовсім не враховував економіки великих і багатих регіонів, їх географічних особливостей, національного складу і не відповідає новим потребам господарського і культурного будівництва.

Одним із перших кроків по удосконаленню керівництва політичним і господарським життям, здійсненню нового районування країни стало вирішення питання про виділення Донбасу в єдиний адміністративно-територіальний і економічний регіон – Донецьку область.

Необхідно зауважити, що в сучасний період в історичній літературі проблема створення Донецької області ґрунтовно і комплексно не розглядалася. Вона не стала предметом спеціального фундаментального дослідження. Лише в деяких наукових працях зустрічаються

коротенькі повідомлення і статті[1], в яких розглядаються ті чи інші аспекти адміністративно-територіального поділу Донбасу і дуже мало уваги приділяється сутності і ролі обласної ланки. З огляду на стан наукового дослідження даної проблеми ставиться мета звернути увагу вчених, політиків, державних працівників на зміст і особливості утворення Донецької області, зміну її територіальних меж, конфігурації, головні наслідки цього реформування у 1930-х роках, що може мати практичне значення при вирішенні сучасних проблем АТУ України.

Наприкінці 1920-х років партія більшовиків взяла курс на побудову соціалізму в СРСР. Вона скасувала нову економічну політику і продовжувала прискорено здійснювати соціально-економічні і політичні перетворення, які часто називають «другою революцією». Одночасно відбувалося нарощування суворого централізму й одноосібної влади в країні.

Завдання подальшого розвитку України вимагали реконструкції народного господарства на базі вдосконалення керівництва економікою, сільським господарством, культурним будівництвом, більш повного врахування соціально-економічних особливостей окремих регіонів. У таких умовах діяльність існуючих районів ще більше ускладнювалась. З одного боку, зростаючою масштабністю завдань, з другого, – тим, що територія районів не збігалася з регіональною господарською специфікою. В умовах ускладнення народно-господарських зв'язків ця специфіка повинна була враховуватись значно повніше.

Подальше укрупнення районів з тим, щоб вони були більш повноцінними в господарському відношенні, було недоцільним. Це могло призвести до порушення зв'язків між ланками адміністративно-територіальної системи всередині, а також з центром, призвести до втрати зв'язку районного апарату з населенням.

На відміну від РСФРР в Україні не існувало обласного поділу, а центральні органи не змогли забезпечити достатньо ефективне керівництво величезною кількістю районів. В результаті двоступенева система управління (центр-район) призвела до послаблення принципу централізації в керівництві республікою.

Незручності відчуло на собі й населення, яке, не знаходячи вирішення багатьох своїх питань у районі, вимушено було звертатися безпосередньо до центру.

Позбавитись величезного розриву, що існував з 1930 року між центром і районом, можна було лише шляхом створення обласної ланки поділу на зразок РСФРР. Влада вважала, що ця ланка АТП повинна була забезпечувати зв'язок низових структур з центром і, в той же час, об'єднувати, координувати і спрямовувати діяльність районів та сільських рад, враховуючи місцеві особливості районів та колгоспів.

9 лютого 1932 року на IV позачерговій сесії ВУЦВК XII скликання було ухвалено рішення «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР»[2], в якому визнавалася недоцільність подальшого побільшення районів, і в зв'язку з цим зазначалося, що області в Українській СРР створюються з метою забезпечення успішного виконання величних завдань 1932 року та другої п'ятирічки, посилення конкретного оперативно-господарського керівництва всіма галузями народного господарства й культурного будівництва стосовно до економічних та виробничих умов районів України. Сесія ВУЦВК постановила: утворити на території УСРР п'ять областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську, Одеську. Це означало, що в республіці створювалася нова система управління за принципом: центр-область-район.

Крім п'яти областей, до складу УСРР входили Молдавська АСРР і 17 промислових районів Донбасу, які підлягали безпосередньо центру республіки.

Незабаром, 2 липня 1932 року, ВУЦВК прийняв постанову «Про утворення Донецької області в Донбасі»[3], центром якої спершу було визначено м. Бахмут (Артемівськ). Восени 1932 року обласним центром було визначено місто Сталіно (з 1961 р. – Донецьк). До складу Донецької області увійшли – Артемівська, Ворошилівська, Горлівська, Кадієвська, Краснолуцька, Луганська, Макіївська, Маріупольська, Риківська, Сталінська міськради; Гришинський, Лисичанський. Ровеньківський. Сорокінський, Чистяківський райони; 13 районів Харківської області – Біловодський, Білолуцький, Верхньо-Теплянський, Лиманський, Марківський, Міловський, Ново-Айдарський, Ново-Псковський, Рубіжанський, Сватівський, Слов'янський, Старобільський, Троїцький; 5 районів Дніпропетровської області – Велико-Янісольський, Волновахський, Старо-Каранський, Старо-Керменчуцький, Старо-Миколаївський[4]. Таким чином, Донецька область у складі 10 міських рад та 23 районів, охоплювала в основному територію сучасних

Донецької і Луганської областей. Вона відрізнялась серед інших областей УСРР великим рівнем індустріалізації з провідною галуззю – кам'яновугільною промисловістю, посиленими темпами розвитку металургії, важкого машинобудування, електроенергетики.

З прийняттям Конституції УРСР 1937 року розпочалася друга фаза в регулюванні обласного поділу України. В Конституції наводився перелік областей України, що охоплював Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську і Чернігівську області[5].

Протягом 1937 – першої половини 1939 року приймаються рішення про створення з ряду округів і за рахунок великих за площею областей дев'яти нових областей. Державна політика в той період нашої історії у сфері територіальної організації ґрунтувалась на ідеї «розукрупнення». Вона зумовлювалась потребою не стільки розширення відносної самостійності суб'єктів, скільки створення системи забезпечення виконання рішень «центру» на місцях.

Після утворення у 1937 році чотирьох нових областей: Полтавської, Миколаївської, Кам'янець-Подільської і Житомирської Донецька область стала найбільшою в Україні. Зі 100 виборчих округів, утворених напередодні всесоюзних виборів 11 жовтня 1937 року, в її межах було утворено аж 16 виборчих округів для виборів депутатів Верховної Ради СРСР.

Партійні і радянські органи прийшли до висновку, що велика територія Донецької області створювала додаткові трудноці у забезпеченні керівництва соціально-економічним розвитком регіону, а тому потребує поділу на дві самостійні адміністративні одиниці.

3 червня 1938 року згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР Донецька область була поділена на дві: Сталінську і Ворошиловградську (з 1990 р. – Луганська). Старобільський округ, як самостійну одиницю, було скасовано[6]. На той час кількість адміністративно-територіальних одиниць Донбасу значно збільшилась і складала 1011 проти 731 у 1932 році.

Дані, наведені в таблиці, свідчать, що за 6 років після утворення Донецької області в складі сучасних Донецької і Луганської областей кількість міст обласного і районного підпорядкування зросла відповідно у 1,2 і 2,5 рази, у 2,1 рази збільшилася кількість сільських районів, 1,2 рази – сільрад, 2,7 рази – селищ міського типу. Це свідчить про те, що влада приділяла велику увагу питанням упорядкування адміністративного поділу з метою об'єднання в першу чергу в одне ціле вугільних районів, створення розвинутої структури сільських районів і сільрад для забезпечення промислових центрів продовольством і сировиною.

На думку багатьох вчених адміністративне розмежування частин єдиного економічного організму не сприяло соціально-економічному розвитку цього краю. Наукового обґрунтування доцільності його розмежування не було тоді і немає сьогодні.

Займаючи значну територію вугільного та металургійного Донбасу Сталінська область навіть в умовах розмежування відігравала важливу роль у створенні міцної індустріальної бази країни. В останньому довоєнному році промисловість області давала 29,3% загальносоюзного видобутку вугілля, 29,2% – чавуну, 22,7% – сталі і прокату.

Таблиця

Порівняльна кількість одиниць АТП по областям Донбасу на момент їх створення[7]

Найменування областей	Найменування обласних центрів	Рік утворення	Розмір території (в тис. кв. км.)	Кількість адміністративних одиниць				
				міст обласного підпорядкування	міст районного підпорядкування	сільських районів	сільрад	селищ міського типу
Донецька	Бахмут-Сталіно	02.07.1932	53,2	12	13	23	620	63
Сталінська	Сталіно	03.06.1938	26,5	10	16	22	356	94
Ворошиловградська	Ворошиловград	03.06.1938	26,7	4	16	27	374	79

У зв'язку з поширенням індустріалізації швидкими темпами зростала кількість міст і селищ міського типу. Бурхливий розвиток важкої промисловості впливав не тільки на зайнятість і політичну свідомість українців, а й на їхнє розселення, незворотній потік людей із села в місто. За переписом 1939 року населення Сталінської області становило понад 3 млн. осіб, що майже в 2 рази більше, ніж у 1926 році, причому в міському середовищі перебував один із кожних п'яти жителів Донбасу, а у 1939 році – три із чотирьох[8].

Міста дуже швидко розросталися. На території сучасної Донецької області, наприклад, до революції було тільки 4 міста: Бахмут, Слов'янськ, Маріуполь та Юзівка. З того часу до 1939 року на географічній карті з'явилися такі нові міста, як Макіївка, Єнакієве, Горлівка, Краматорськ, Чистякове, Костянтинівна, Дебальцеве, Дзержинськ, Дружківка, Красноармійськ, Сніжне, Харцизьк.

Продовжувалося перейменування населених пунктів. У 1934-1936 роках рішеннями Президії ВУЦВК Гришинський район Донецької області було перейменовано в Постишевський, Остгеймський – в Тельманівський, а м. Єнакієве – в м. Орджонікідзе[9].

Проте, процес змін назв населених пунктів в республіці набув настільки широкого розмаху, що ЦВК СРСР 27 травня 1936 року видав постанову про припинення перейменувань міст, районних центрів, містечок. Після цієї постанови масові зміни назв адміністративних одиниць тимчасово припинилися. Однак були й винятки. Вони пов'язані з тим, що у період політичних репресій їх жертвами стали численні діячі комуністичної партії і радянської держави, на честь яких ще зовсім недавно перейменовували населені пункти. Тепер їх імена намагалися усунути з географічної карти. Так, наприклад, постановою Донецького облвиконкому від 4 березня 1938 року м. Постишево і Постишевський район були перейменовані в м. Красноармійськ і Красноармійський район відповідно[10].

У другій половині 1930-х років в результаті значного розширення території міст місцеві органи влади підняли питання про утворення міських районних рад. Президія ЦВК УРСР 2 вересня 1937 року задовольнила клопотання Донецького обласного виконавчого комітету про утворення в містах Сталіно та Луганську міських районних рад, а у 1938 році міські районні ради з'явились в Макіївці, у 1939 році – в Маріуполі, а у 1941 році – Горлівці[11], що було пов'язане з зростанням чисельності населення.

Особливо швидко зростала чисельність обласного міста Сталіно, де було багато промислових підприємств, які стали привабливими для сільського населення, яке активно поповнювало чисельність індустріальних робітників. Тільки з 1926 по 1939 рік кількість жителів міста зросла з 106 до 466 тисяч[12], тобто більш ніж у 4 рази.

Важливе значення в системі АТУ мали міста обласного підпорядкування. Їх відносять до середньої ланки. Критеріями для виділення міст до обласного підпорядкування було окрім чисельності населення (понад 50 тис. осіб) рівень розвитку промисловості, комунального господарства, ознаки економічного та культурного центру для навколишніх населених пунктів.

Мережа таких міст розвивалась динамічно. Якщо у 1932 році на території сучасного Донбасу нараховувалося 12 міст, то у 1939 році – 14. Їх географія і промисловий потенціал вдало вписувався в систему управління, сприяв зміцненню обласної ланки, покращенню керованості регіоном, розвитку самих міст, вирішенню соціально-економічних питань.

В Сталінській області у 1941 році нараховувалось 10 таких міст, в той час як у 21 області України кількість міст обласного підпорядкування не перевищувала п'яти. Питома вага міського населення Сталінської області складала 60% [13].

У довоєнний період сформувалась також досить численна мережа міст і селищ районного підпорядкування. Кількість міст цієї ланки у 1941 році досягла 18[14]. Однак такі міста не мали значного економічного і соціально-культурного потенціалу і слабо впливали на розвиток навколишніх сільських територій.

Перетворення обласного АТП викликали зміни в системі сільського районування, сприяли створенню ефективної моделі району. Після виділення Сталінської області до червня 1941 року облвиконкомом з метою поліпшення керівництва сільським господарством створив Дебальцевський, Ямський і Дружківський райони, організував їх виконкоми, підпорядкував 37 сільрад діючим і новоствореним районам[15].

Для політичного керівництва все виразніше поставала потреба міцної державної влади. Тому важливе значення приділялось мобілізації найширіших мас населення на активну участь у формуванні і діяльності рад,

які повинні були обслуговувати режим. У виборах до Верховної Ради УРСР у 1938 році брало участь 99,6% громадян, а у 1939 році до місцевих рад в Сталінській області було обрано 15503 особи, у їх числі 45,4% комуністів[16].

Можна лише погодитися з відомим правознавцем І. Зайцем, який вважає, що економіка Сталінської області, її політичне життя постійно перебували у зоні підвищеної уваги з боку «центру». Складається враження, що вона була однією з тих областей, які у процесі радянського державного будівництва вважались базовими[17].

З часу утворення Сталінської і Ворошиловградської областей адміністративно-територіальний поділ Донбасу істотно змінився і в основному стабілізувався. Визначені на той час кордони цих областей з незначними змінами існують до сьогодення.

Джерела та література

1 *Богінська І.В.* Зміни в адміністративно-територіальному поділі Донбасу в 1920-1930-і роки. – Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 18. – Київ-Донецьк, 2001. – С.142-146; Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політичні репресії у другій половині 1930-х років (Переважно на матеріалах Донецького регіона). Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 280 с.; Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному поділі Донбасу у 1917-1930-х рр. // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 17/18. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – С.141-152.

2 Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ УРСР). – 1932. – №5. – Ст. 28. – С. 41-43.

3 Державний архів Донецької області (ДАДО), ф.р.-2109, оп.1, спр.310, арк.1-2.

4 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.166, оп.10, спр.1502, арк.12.

5 Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. – http://gska2rada.gov.ua.

6 Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1938. – №126. – 4 червня.

7 ЗУ УРСР, 1932. – №5. – Ст.28. – С.41-43; Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1938. – №126. – 4 червня; Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. – Донецька область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1970. – С.44; Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. – Луганська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1968. – С.41.

8 Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. – Донецька область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1970. – С.49.

9 ДАДО, фонд микрофильмов, №1503-1504; Социалистический Донбасс. – 1936. – 28 мая.

10 ДАДО, ф.р.-2794, оп.2, спр.13, арк.158.

11 ЦДАВО України, ф.1, оп.16, спр.1, арк.26; спр.6, арк.70; ДАДО, ф.р.-2794, оп.1, спр.19, арк.141, спр.34, арк.6.

12 Енциклопедія українознавства. – Львів: Молоде життя, 1996. – Т.5. – С.1607.

13 Книга о Донбассе. – Донецк: Донбасс, 1977. – С.83.

14 История административно-территориального деления Донецкой области 1919-2000 гг. Сборник документов и материалов. – Донецк: Донеччина, 2001. – С.89-90, 93, 95.

15 ДАДО, ф.р.-2794, оп.1, спр.5, арк.61; спр.15, арк.95-96; спр.1622, арк.55.

16 ДАДО, в.326, оп.1, спр.9, арк.87-88.

17 *Заяць І.* Обласний поділ в Україні: етапи та тенденції розвитку // Право України. – 1999. – №9. – С.111.

Виктор Шабельников

Создание Донецкой области и ее административно-териториальное устройство (1932-июнь 1941 гг.)

В статье исследуется процесс создания и функционирования Донецкой области как одного из экономически развитых регионов Украины, ее особенности, изменение внутреннего территориального деления и местной системы управления в 1932-1941 годах.

Ключевые слова: *регион, район, округ, город, система управления, административно-территориальное деление, населенный пункт, органы власти.*

Viktor Shabelnikov

Donetsk area's formation and its administrative-territorial division (1932-1941, June)

Process of creation and functioning of Donetsk area as one of leading economically developed of Ukraine, its features, change of internal territorial division and local administrative-control system in 1932-1941 are highlighted in the article.

Key words: *administrative-territorial division, administration, district, county, area, the village council, region, organs of power, settlement.*

УДК Т3(4УКР33)62-5

Юрій Сорока (м. Київ)

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ВОЛИНІ У 1943 РОКУ

У статті розглядаються трагічні події на Волині у 1943 року.

Ключові слова: *Волинь, поляки, українці, окупанти, партизани, конфлікт.*

Серед драматичних сторінок Другої світової війни окреме місце посідає польсько-українське військово-політичне протиборство на Волині весною і влітку 1943 р., витоки якого сягають далеких часів, випливають з діаметрально протилежних цілей польського державно-колоніального і українського національно-визвольного рухів у 20-30 роках XX століття. Проблема українсько-польських відносин у роки війни є однією з найбільш дискутованих як в українській, так і в польській історіографіях. Той факт, що українські історики[1] події на Волині 1943 р. подають як волинську трагедію, а польські[2] – послуговуються терміном волинська різанина, свідчить про полярність поглядів на дану проблему. Разом з тим дискусії навколо причин та наслідків польсько-українського протистояння, які велися останні роки в рамках серійного Міжнародного наукового семінару "Україна-Польща: важкі питання", дозволили дещо зблизити спільні висновки по оцінці цих трагічних подій[3].

З початком Другої світової війни вузол назрілих і нерозв'язаних польсько-українських відносин став розмінною картою двох агресивних держав – Німеччини і СРСР. Приєднавши у 1939 р. безпосередньо до Рейху деякі північні і північно-західні польські території, на решті центральної Польщі декретом від 12 квітня 1939 р. Гітлер утворив Генеральне губернаторство – різновид колоніальної території, куди увійшли також етнічні українські землі. Вже сам факт штучного поділу українських територій викликав однозначно негативну реакцію українства. З метою створення видимості"підтримки" українців коштом поляків, виконуючи роль "спостерігача і арбітра", німецькі власті дозволили українцям зайняти землі поляків, виселених з прикордонної смуги, єврейські будівлі, підприємства, магазини, створювали для них кращі умови шкільництва. З числа українців комплектувалися низові органи адміністративного управління, допоміжна поліція, відділи охорони підприємств та інших важливих об'єктів.

Одночасно в новоприєднаних західних областях радянська влада поряд з українізацією освіти, культури, створенням адміністративного апарату, націоналізацією земель і нерухо-

мості багатих польських власників та депортацією сотень тисяч поляків у Сибір створювала ілюзію встановлення "української влади" на так званих "східних кресах" Речі Посполитої.

З початком німецько-радянської війни і швидкого відступу Червоної армії на західноукраїнських землях, зокрема на Волині і Галичині, німці організували з місцевих мешканців, чимало з яких рятувалося від вивезення на роботи в Німеччину, українську і польську охоронну поліції. Зокрема, школа у Дембіцу випускала батальйони польської гранатової поліції, яка налічувала 1380 рядових і 20 офіцерів. Так, у люблінській окрузі було 25 відділів української поліції і аж 95 – польської. Таким чином німці підтримували напружені стосунки між поляками і українцями.

У листопаді 1942 р. гітлерівці приступили до колонізації окупованих земель. З цією метою із Заморського повіту на Люблінщині виселялося польське населення на захід, а українське до Грубешівського повіту. Заморський повіт німці планували заселити фольксдойчами сербськими, бессарабськими і польськими. Було переселено 1327 родин (7087 чол.) українців і виселено 200 тис. поляків[4].

У січні 1943 р. окупанти приступили до масового виселення польського населення з Ухання, Розкошівши, Волі Уханської та інших сіл Грубешівського повіту, заселяючи на їх місце українців із Заморського повіту, які у майбутньому мали охороняти німецьких осадників від нападу польських збройних формувань. Відібрану німцями у поляків землю за мовчазної згоди нацистів поступово почали займати українські поселенці з навколишніх територій. Це дало привід керівникам польського підпілля (в цьому районі діяло шість польських озброєних загонів) вдатися до відплатних акцій, застосовуючи метод колективної відповідальності всього українського населення. Жертвами різанини на Холмщині і Люблінщині у грудні 1942 р. стали 2 тисячі українців, а ще десятки тисяч, втікаючи від розлючених польських бойовиків, потягнулися через річку Західний Буг на Волинь. Саме вони стали тією наочною "агітацією», яка посилила антипольські настрої на Волині"[5].

Ще більше загострення між українцями і поляками відбулося після того, як у березні 1943 р. українська поліція за наказом ОУН перейшла у підпілля і влилася в УПА. Німці почали формувати відділи шуцманів з поляків, основу яких становив елемент, що був переповнений ненавистю до всього українського. Польські поліцейські частини були розташовані в окружних районах, повітових містах і великих маєтках на Волині[6]. Як правило вони утворювалися із представників місцевого польського населення. Так, у квітні 1943 р. у Сенкевичівському, Колківському та Цуманському районах місцеві поляки масово зголосилися у шуцмани. Крім цього, багато поляків з Генерал-губернаторства (з-під Перемишля, Дембліна і Радома) добровільно зголосилося до німців та поїхало на Волинь для ліквідації українського повстання. З прибуттям на Волинь польського батальйону "Шупо", одночасно було виведено звідси німецьку жандармерію, що створювало сприятливий ґрунт для переростання міжетнічного конфлікту в криваву різанину.

Польська поліція дуже часто підтримувала бази польської самооборони, яких на Волині протягом першої половини 1943 р. було організовано більше сотні. Найбільші з них були у Пшебражі, Малинському, Білані, Вербі, Іваничах, Порицькому, Копачеві, Римачах, Ягодині та інших населених пунктах[7].

Паралельно в цей же період нацисти провели остаточну "чистку"своїх адміністративних установ від ненадійного українського елементу. Їх місце зайняли особи польської національності. Так, у Луцьку всі німецькі адміністративні установи очолювали поляки. У генералкомісаріаті чиновників польської національності налічувалося 80 %, у гебіткомісараті – 60 %, у центральній установі з торгівлі зі Сходом – 60 %, у господарському банку – 30 %[8].

Весною 1943 р. командування радянських партизанів доповідало у Москву, що "багато поляків іде до німців добровільно, вступають в поліцію і разом з німцями знищують українські села і населення. Ведуть боротьбу з націоналістами. У місті Колки Волинської області вся поліція – польська... На ст. Маневичі 150 поляків добровільно пішли в поліцію, з них уже 30 чоловік одержали зброю. В поліцію німці приймають поляків до 40-річного віку. В околицях міста Рівне поляки спільно з німцями повністю знищили село Парцеревич Степанського району, вбили багато українців, котрі не мають ніякого відношення до націоналістів"[9].

У квітні 1943 р. під час однієї лише акції на території Луцького району гітлерівці з поляками спалили 5 сіл: Костюхнівку, Вовчиці, Яблуньку, Довжицю і Загорівку. Тоді ж німці

спільно з польською шуцполіцією двічі нападали на колонію Красний Сад, де розстріляли близько 100 осіб і знищили 22 господарства[4].

18 травня 1943 р. крайовий провідник ОУН на Північно-Західних землях Дмитро Клячківський (Клим Савур) звернувся з відозвою до польського населення: "... У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим знаряддям у німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна нова жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас... Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде і надалі служити та допомагати гестапо, того не мине заслужена кара"[11].

Яким було ставлення польського емігрантського уряду у Лондоні і польського підпілля до українського питання? Воно визначалося декількома чинниками. По-перше, з початком війни польські офіційні особи безкомпромісно відстоювали принцип непорушності довоєнних кордонів Речі Посполитої, по-друге, реалії міжнародних стосунків уже в ході Другої світової війни вимагали від польського уряду переоцінки свого ставлення до національних меншин взагалі й до українців зокрема, щоб мати можливість висунути легітимні претензії на східні території довоєнного періоду. Уряд Сікорського й зробив це у заяві від 24 лютого 1942 р., стверджуючи намір "гарантувати українцям "цілковиту рівноправність у кожній сфері діяльності". В такому ж дусі 31 березня 1943 р. Рада Міністрів в ухвалених тезах з української проблеми обіцяла українцям культурну автономію, певні економічні перетворення, гарантії прав та свобод, але нічого не заявляла про визнання права на західноукраїнські території, а тим більше про створення на цих територіях української держави. По-третє, польське підпілля на західноукраїнських теренах не було єдиним і цілісним організмом. Разом із існуванням конспіративної мережі Армії Крайової існували й бази самооборони, партизанські загони, які співпрацювали з німцями, угорцями, радянськими партизанами і т. д. І це в свою чергу негативно позначалося на взаємовідносинах між обома сторонами[12].

Саме відсутністю єдності в координації дій пояснюється відповідна реакція поляків Волині і Галичини на березневу заяву уряду. За думкою регіонального польського керівництва, обіцянки які були надані українцям, були рівнозначні наданню їм статусу територіальної автономії.

Розбіжності між лондонським урядом та польським підпіллям чітко виявилися в тому, що регіональне керівництво модифікувало рішення Ради Міністрів від 31 березня 1943 р., котре мало бути оголошене українському населенню і опублікувало його у формі Відозви до українського народу 30 липня 1943 р. Відозва рясніла звинуваченнями, погрозами та категоричними вимогами. Вона практично звела нанівець започатковані елементи порозуміння у запропонованих вищезгаданих рішеннях. Крайова політична репрезентація у своєму заклику не тільки чітко заявила, що Польща ніколи не відмовиться від східних територій, а ще й закликала українців шукати Україну не на Волині і Галичині, "а на річці Дніпро, в Києві та Харкові"[13].

Антиукраїнські настрої підсилювалися на місцях численними відозвами низового керівництва, в яких декларувалося право Польщі "на свої східні землі", де "польська нація впродовж століть зробила величезний цивілізаційний та культурний внесок".

Ставлення окупантів до польсько-українського конфлікту цинічно озвучив рейхскомісар України Еріх Кох:"Хочу, щоб поляк при зустрічі вбивав українця, і, навпаки, щоб українець вбивав поляка. Якщо по дорозі вб'ють єврея, буде те, що я хочу"[14]. Подібну тактику проводили й радянські спецслужби.

Весною 1943 р. масовими стали напади гітлерівців на польські села під виглядом "бандерівців". За здійснені німцями злочини польські боївки мстилися невинним українцям. У відповідь УПА вдавалася до спалювання польських поселень. Маховик невгамовного насилля розкручувався і досяг свого апогею 11-12 липня 1943 р., коли загони УПА, бульбівців і мельниківців, а то й просто озброєних селян одночасно напали на 167 польських поселень у Ковельському, Горохівському та Володимирському районах на Волині. У відповідь на події

11-12 липня польські партизанські загони та польська допоміжна поліція відповіла масовими нападами на українські села. Так, 24 липня 1943 року повністю було спалене село Уличів Турійського району, а понад 1000 осіб, в основному літніх людей та дітей, було помордовано і знищено[15]. До кінця 1943 р. вся Волинь стала місцем десятків тисяч трагедій. Обидві сторони проливали безневинну кров і обрали не політичне, а біологічне розв'язання проблеми, застосовуючи середньовічну жорстокість і жах.

Свою лепту в розпалювання ворожнечі внесли і радянські партизани. Керівництво партизанським рухом ставило собі за мету використати поляків для розпалювання партизанської війни і протидії українському націоналістичному підпіллю. Оскільки українське населення у більшості своїй радянську владу не сприйняло, то основною соціальною і матеріальною базою радянських партизанів на Волині стали польські колонії і села. Наприклад, польське село Бобровська Рудня на Костопільщині стала своєрідною "столицею" на певний час загону Д. Медвєдєва; партизанський загін М. Прокоп'юка, який діяв в районі Цуманських лісів, тісно співпрацював з найбільшою польською базою самооборони в селі Пшебраже. У своєму звіті про бойову діяльність загону М. Прокоп'юк писав: "У самому питанні про міжусобицю, спровоковану гітлерівцями між українськими і польськими націоналістами, керівники села Пшебраже, на жаль, відігравали нерозумну роль. Будучи осадниками і членами союзу осадників, вони ототожнювали націоналістичні банди ОУН-УПА з усім українським народом, на який дивились не інакше як очима свого колишнього воєводи Юзевського"[16].

Вже у травні 1943 р. Український штаб партизанського руху, виконуючи директиви ЦК КП(б)У, передав розпорядження в ліси Волині організувати польські партизанські загони. Водночас діючі радянські партизанські загони влітку 1943 р. провели мобілізацію до своїх лав близько 5 тис. місцевих поляків. В очах українського населення Волині поляки перетворилися на колабораціоністів – німецьких і радянських, а це сприяло посиленню ворожнечі. За розповіддю очевидця: – "На всьому Поліссі та великій частині Волині, літом 1943 р. витворилася така ситуація, якої собі бажав Сталін. Вночі кругом заграва, бо бандерівці випалюють майно поляків та бульбовців як зрадників. Вдень кругом заграва, бо німці з поляками і узбеками випалюють українські села та вистрілюють народ за бандитизм. Іншої ночі більшовицькі партизани з поляками допалюють решту українських сіл, що їх не випалили німці за дня. Куди не глянь вогонь. Куди не повернись трупи і кров"[17]. За документальними свідченнями, щоб загострити ще більше польсько-українську ворожнечу під виглядом УПА і АК (Армія Крайова) діяли спецгрупи НКВС, які одночасно чинили напади на українські і польські села, прикриваючись українськими і польськими патріотичними гаслами. Коли в дію вступали вже справжні бойові загони, переодягнені енкавидисти передислоковувалися в інші райони[18].

Ехо провокацій і ненависті дуже швидко докотилося до Галичини і з новою силою поширилося на етнічних українських територіях Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини. Внаслідок жорстокого і кривавого протистояння між поляками і українцями суто політична проблема майбутніх кордонів Польщі і незалежності України переросла у питання життя і смерті десятків тисяч людей.

Наслідком трагічного протистояння на Волині стали величезні людські жертви і матеріальні втрати з обох сторін. Точна кількість жертв досі не встановлена. У працях окремих польських істориків стверджується, що загинуло від 50 до 100 тисяч поляків і 25-30 тисяч українців. Українські дослідники наводять цифри втрат 35 і 15 тисяч. Існує також посилання на звіт Армії Крайової за 1943 рік, який свідчить про те, що на Волині загинуло 15 тисяч поляків і близько 12 тисяч українців[19].

Наведені польськими та українськими авторами дані про втрати залишаються неповними і дискусійними ще й сьогодні. Лише хронологічний реєстр та аналіз документальних джерел, при умові єдиного науково-аналітичного підходу за погодженою спільною методикою, наблизить дослідників до чисельності втрат обох народів. Неупереджені дослідження в ім'я порозуміння та добросусідства сприятимуть подальшому розвитку партнерства і співробітництва між двома народами і державами. Як зазначається в Заяві парламентів України та Польщі з нагоди 60-річчя трагедії на Волині, "правда, хоч і найсумніша, є необхідною для побудови тривалого порозуміння. Болючий досвід повинен бути для нас також джерелом роздумів про те, що ненависть і конфлікти між нами використовували наші супротивники, а ми завжди на цьому втрачали"[20].

Джерела та література

1 *Калакура О.Я.* Поляки в етнополітичних процесах на Землях України у XX столітті. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.; Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Вид. друге, доповн. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – 200 с.; Цепенда І.Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років XX століття: етнополітичний аналіз. – К., 2009. – 387 с. та ін.

2 Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944. Fakty i interpretacji. – Pod red. G.Motyki i D.Libionka. – Warszawa: / PN, 2002. – 165 ss.; Siemaszko W. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukrainskich na ludnosci polskiej Wolynia 1939-1945. – Warszawa: Wydawnistwo von borowiecky, 2000. – T. 1. - S. 1-1000; T. 2. – S. 1001-1440.

3 Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6-10 листопада 2001 р. / Наук. ред. М.М.Кучерепа. – Луцьк: ВМА «Терен», 2004. – 632 с.

4 *Трохимович В.* Роль Німеччини в українсько-польському конфлікті 1939-1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання: матеріали V міжнародного семінару істориків..., Луцьк, 27-29 квітня 1999 р. – Варшава, 1999. – Т. 5. – С. 186-187.

5 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 790, арк. 7, 12, 13, 17, 18.

6 *Сергійчук В.* Трагедія Волині: причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – К.: Укр. видавн. спілка, 1999. – С. 25-26.

7 *Ільюшин І.І.* Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939-1945 рр.): Автореф. дис... докт. іст. наук. – К. – С. 21.

8 *Бондаренко К.* Трагедія Волині: погляд через десятиліття // Дзеркало тижня. – 2003. – 15 лютого.

9 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1236, арк. 87.

10 *Сергійчук В.І.* Вказана праця. – С. 27.

11 *Гунчак Т.* Поляки і українці під час Другої світової війни // Україна-Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Вип. 13. – С. 332.

12 Там само. – С. 333.

13 *Зашкільняк Л.* Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1943-1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання: матеріали IV міжнародного семінару істориків..., Варшава, 8-10 жовтня 1998 р. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 128-144.

14 *Трохимович В.* Вказ. праця. – С. 190.

15 ЦДАГО України, ф. 2, спр. 197, арк. 4.

16 Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 59-62.

17 *Трохимович В.* Вказана праця. – С. 201.

18 *Сергійчук В.І.* Вказана праця. – С. 43-44.

19 Там само. – С. 58-59; Бондаренко К. Вказ. праця.

20 Заява з нагоди 60-ї річниці великої трагедії. Схвалена Верховною Радою України 10 липня 2003 р. // Голос України. – 8 серпня.

Юрий Сорока

Польско-украинское противостояние на Волыни в 1943 г.

В статье рассматриваются трагические события на Волыни в 1943 г.

Ключевые слова: *Волынь, поляки, украинцы, оккупанты, партизаны, конфликт.*

Yuriy Soroka

Polish-ukraine oppossitionin Volynia in 1943

The article aboutof tragic events light up on Volynia in 1943

Key words: *Volynia, Poles, Ukrainians, occupiers, partisans, conflict.*

УДК 8.9.908

Леся Рева (м. Київ)

РЕГІОНАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ЛІТЕРАТУРНОЇ БІОГРАФІКИ (НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНІ – ЖИТОМИРЩИНИ)

У статті автор зосереджує свою увагу на системі джерел літературної біографіки: творах письменника та літератури про нього, ролі обласної наукової бібліотеки ім. О. Ольжича, Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, Житомирського педагогічного університету імені Івана Франка, музеїв, архівів, збірників.

Ключові слова: *Житомирщина, літературна біографіка, письменник, музей, бібліотека, архів, педуніверситет, збірники.*

Кожна область України багата своїми літературними здобутками. Свято шанують жителі Київщини спогади про життя та творчість Тараса Шевченка, Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького та інших класиків і багатьох сучасних українських письменників.Івано-Франківщина пов'язана з іменами І. Франка, В. Стефаника, О. Кобилянської, М. Черемшини, Л. Мартовича, М. Павлика...Славляться історико-літературними пам'ятками Львівщина, Тернопільщина, Буковина, Закарпаття, Поділля. Багаті літературною географією Кіровоградщина, Вінниччина. Не менш розмаїта літературно-мистецька карта Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, Сумщини. Літературні традиції мають Донеччина, Луганщина, Дніпропетровщина. Визначними літературними здобутками пишаються Одещина, Миколаївщина, Херсонщина. Життя та творчість багатьох митців пов'язана з Кримом та іншими регіонами України.

Не одне покоління дослідників хвилює Волинська земля – як давньоруська історична область у басейні південних приток р. Прип'яті і верхів'ях р. Західного Бугу. Розташована на південному Заході України, вона поділяється на 15 районів, має 10 міст та 21 селище міського типу, кожне з яких – легенда Української землі з дивовижною історією, неповторними історичними постатями, культурою.

Волинський регіон є одним із найдавніших у Східній Європі, письмові згадки про нього зустрічаються від V ст. Дослідники припускають, що назва утворилася від городища Волинь, яке було столицею навколишніх земель у X-XI ст. (нині – місто Грудек Надбузький, Польща). Вперше слово згадується в "Повісті минулих літ" у 1118 р. За іншою версією, "Волинь" походить від давнього племені волинян, що у VII-X ст. мешкало на цій території після дулібів та бужан. Нині тут проживає група українців-волинян. З X ст. Волинь входила до складу Київської Русі, належала до Володимиро-Волинського князівства, яке пізніше увійшло до об'єднаного Галицько-Волинського князівства Речі Посполитої. Волиняни підтримували дії повстанців Семена Палія, Максима Кривоноса, Івана Гонти, Максима Залізняка та інших ватажків. Пізніше Волинь повністю не увійшла до козацької держави, довго залишаючись провінцією Польщі. З 1795 р. ці землі стали належати Російській імперії, а на початку XIX ст. складали Волинську губернію.

Історично так склалось, що центром новоутвореної наприкінці XVIII століття Волинської губернії, яка об'єднала в своєму складі як історичні – Волинські землі, так і території, що раніше відносилась до Київського князівства, став у 1804 р. Житомир[1].

На початку XX ст. тут тривали боі армії Української Народної Республіки, пізніше відбувалися військові сутички з поляками, які у 1919 р. окупували Західну Волинь. За Ризьким мирним договором (1921 р.) Волинь була поділена: східна частина відійшла до УРСР, західна – до Польщі. Під час Другої світової війни на Волині було сформовано Українську Повстанську армію (УПА).

До нашого часу використовуються назви "Історична Волинь", "Велика Волинь" на позначення території, що охоплює південні райони теперішніх Волинської та Рівненської, південно-західні – Житомирської, північ – Хмельницької та Тернопільської областей.

Цей край відзначається самобутніми народними звичаями, обрядами, фольклором, одягом. Люди здавна займалися хліборобством,

тваринництвом, обробкою заліза, ткацтвом, гончарством.

Давні і славні історичні, національно-визвольні, релігійні, літературно-мистецькі і наукові традиції має Житомирщина. Тут жили і проживає велика кількість письменників, літературознавців. Житомирщина – батьківщина видатних учених, письменників, композиторів... Житомиряни шанують пам'ять про відомих діячів вітчизняної науки та культури – як славетних земляків, так і видатних людей, життя і діяльність яких пов'язані з Житомиром.

Не дивно, що кожного року науковці-історики, географи, археологи, філологи, літературознавці, культурологи гуртуються біля товариства "Велика Волинь", яке опікується проведенням міжнародного рівня наукових конференцій, на яких піднімаються різноманітні проблеми минулого і сучасного життя регіону.

Спалах ентузіазму в студіюванні біографічних документів, біобібліографічних та довідкових літературних регіональних видань спостерігається в кінці XX – на початку XXI століття. Зростає кількість регіональних центрів, що досліджують життя та творчість письменників і вчених, і готують різні типи і види – літературознавчих, літературно-критичних, біобібліографічних і довідкових видань. Їх систему, наукові і теоретичні засади ми прагнемо розкрити на прикладі діяльності закладів культури та освіти лише одного регіону – Житомирщини.

У добу тоталітарного режиму утворилося поняття "Homo Soveticus" – людини радянської, атеїстичної за своєю сутністю і в більшості такої, що втратила духовність, а також моральний занепад суспільства, який особливо виявляється в наш непростий час. В результаті сьогоднішніх колосальних перетворень, абсолютно природних і абсолютно необхідних, в державі відбувається духовно-моральна реабілітація і відродження Людини як особистості.

Полісся, Житомирщина – "сторона широковіта, древлянська, житицька... Мовби веснами, і нині молодіє талантами вона, ця прадавня земля жита й миру..." Це – відомі українські та російські письменники: О. Безименський, К. Гранат, В. Гроссман, А. Іщук, В. Короленко, В. Крищенко, В. Кучер, В. Медвідь, В. Нестайко, Л. Нікулін, І. Огієнко[2], Д. Окийченко, Л. Письменна, М. Рильський, Н. Тихий, М. Шпак, В. Юхимович, знаний в усьому світі піаніст С. Ріхтер, С. Корольов, учений, першовідкривач практичної космонавтики. Йому немає рівних і нині. Академік АН СРСР, конструктор перших штучних супутників Землі та космічних кораблів. Спочатку – важкі й складні роки дитинства, юності, далі – роки навчання, праці, ув'язнення... Починав інженером польотних випробувань, а вже 1938 року розробив експериментальну систему керованої ракетної зброї. 1938 р. – арешт. 7 років із 10-ти – до 1944 року. С.П. Корольов був у ГУЛАГу на Колимі, де разом з іншими вченими примушений був займатися розробкою балістичних та геофізичних ракет. Після дострокового звільнення 1944 р. очолив радянську ракетну програму. Під керівництвом С.П. Корольова запущено першу міжконтинентальну балістичну ракету, перший штучний супутник Землі, здійснено перший політ людини у космос. Працював С.П. Корольов у шаленому темпі до останнього дня. Не доживши до 60 років, помер. Прах його поховано у Москві в кремлівській стіні. Коли Корольов був репресованим, він неодноразово піддавався катуванням, і помер через отримані у таборі травми: його так били в НКВС, що зламали щелепи. Минули роки, і під час незначної операції потрібно було ввести через рот кисневий шланг, щоб підтримати роботу серця. Зробити ж цього не вдалося через пошкодження щелепи. Серце вченого зупинилось.

Тут проживало і багато інших видатних особистостей Житомирщини і всієї України.

У поліському містечку Кременець (нині Тернопільської обл.) народився і провів дитячі та юнацькі роки Юліуш Словацький – поет, один із основоположників польського романтизму[3-4]. Вчився у Віленському університеті (1825 –1829), потім жив у Варшаві, а з 1831 р. – в еміграції: у Франції, Швейцарії, Італії. Помер в Парижі. 1927 р. його тіло було перевезено до Кракова і поховано у Вавелі. Першими творами Ю. Словацького були поезії "Українська дума" (1826) і "Пісня козацької дівчини" (1829), в яких він відстоював право українського народу на вільний і незалежний розвиток.

У частині своїх творів поет відтворив чимало подій з історії України: драми "Срібний сон Саломеї", "Беньовський", "Ксьондз Марек" – з доби Коліївщини і Барської конфедерації, "Ян Казимір" (уривки) – про часи Хмельниччини. І хоча письменник в Україні, зокрема, в Кременці, жив недовго, проте в багатьох своїх

творах, в епістолярній спадщині згадує про місто свого дитинства і юності. А в щоденнику з 1817 – 1827 рр. він описує подорож містами України, серед яких чільне місце займає древній Житомир, Бердичів і Кременець.У костелі в Кременці в одній із ніш відновлено пам'ятний знак, для якого в 1910 р. з Парижа привезли бронзове погруддя Ю. Словацького, здійснене скульптором Вацлавом Шаманським. Народ Кременеччини і України береже пам'ять про поета, вшановуючи його. В будинку, де пройшло дитинство Ю. Словацького, відкрито 1959 р. музей поета. На подвір'ї – його погруддя роботи народного художника В. Бородая. А у міській бібліотеці – меморіальна кімната, в якій розгорнуто постійно діючу виставку творів поета і літератури про нього. Кожного місяця тут збираються і виголошують свої твори молоді поети місцевого літературного об'єднання. Активно публікуються твори письменника в перекладах українською мовою в українських видавництвах. Одне з останніх видань: Ю. Словацький. Поеми. Драми. – Львів: Світ, 2005. Твори письменника переклала на українську мову Олена Пчілка. 1910 р. вона видала про Ю. Словацького та його творчість книгу. Перекладали твори Ю. Словацького також М. Старицький, В. Щурат, М. Зеров, М. Рильський, М. Бажан, Борис Тен та ін.1959 р. за участю М. Рильського (редактора) було видано “Вибрані твори” Ю. Словацького.

Історія України, її природа, українські мовні елементи, пейзажі Волині і Поділля займають чільне місце у творчому доробку видатного уродженця Великої Волині.

У Володимир-Волинському народився поет, філолог, один із найвидатніших лінгвістів світу, визначний знавець санскриту, арабських та інших мов, як східних, так і західних, Агатангел Кримський[5]. “Інтерпретація Кримського – ключ не лише до осягнення його постаті, але й до численних інших проблем, поставлених українською культурою чи не сто років тому, але дотепер не розв'язаних”[6]. Щирий патріот України татарського роду, Агатангел Юхимович Кримський вивчив, крім української, ще понад 60 мов. Навчався в гімназіях Острога й Києва, у колегії Павла Галагана. Далі – навчання в Лазарєвському інституті східних мов у Москві та Московському університеті. Від 1896 до 1898 рр. А. Кримський перебував у науковому відрядженні в Сирії й Лівані. Пізніше викладав арабську, перську та турецьку мови й історію країн мусульманського Сходу в Лазарєвському інституті, далі – в Київському університеті. 1918 р. разом з В. Вернадським, М. Василенком та ін. виступив одним з організаторів Української Академії наук, і був неодмінним секретарем та головою Історико-філологічного відділу до 1929 року. Упродовж 1921 – 1929 рр. А.Ю. Кримський очолював Інститут сходознавства в Києві. Від 1930 р. був практично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах. До 1938 р. писав “ у шухляду”, жив переважно у Звенигородці. 20 липня 1941 р. А. Кримського було заарештовано, звинувачено в антирадянській націоналістичній діяльності та ув'язнено в Кустанаї (тепер Казахстан), де він помер у карцері тюрми №7, відомої своїми жахливими тортурами. Його, як і багатьох інших, не пощадила система. “Вченого було ув'язнено за сфабрикованою проти нього справою. Проте, не зважаючи на похилий вік і недугу, він знайшов у собі сили, вичерпав їх останній запас, але не піддався, не обмовив ні себе, ні товаришів, достойно доніс свій тяжкий хрест на Голгофу народної покари”[7]. “Справу було припинено і здано до архіву, у зв'язку зі смертю обвинувачуваного Кримського, що сталася 25 січня 1942 року в тюрмі НКВС №7 міста Кустаная”. Хоча Кримський і не був засуджений, але потрапив у розряд репресованих, а, отже, репутація, праця, вся творча спадщина, тавро, припечатане у надрах НКВС довідками й постановами, залишалися на його чесному імені тривалі роки. Лише 8 травня 1957 р.прийнято постанову про припинення справи на А. Кримського за відсутністю складу злочину.

Надзвичайно багата науково-дослідницька діяльність А. Кримського. Він – автор понад 1000 монографій, підручників, статей. Вагоме місце в його доробку посідають праці з арабістики, семітології, тюркології, іраністики. В Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона понад 300 сходознавчих статей належать А. Кримському. Він був редактором “Трудов по востоковедению”, які видавав Лазаревський інститут. 26 томів цієї серії написав він. Чимало праць присвятив вчений розвиткові української літературної мови, досліджував також українську літературу, фольклористику, етнографію. Йому належить ряд розвідок про українських письменників: Івана Вишенського, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, Т. Шевченка та багатьох інших українських класиків. Вчений здійснив вели-

ку роботу як науковий редактор численних словників та збірників. Він "виявив себе високоталановитим поетом, дуже оригінальним повістярем"[8]. З його іменем пов'язані заснування школи художнього перекладу східної поезії в Україні і Європі. Особиста наукова бібліотека вченого та рукописи зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського. Справа Агатангела Юхимовича Кримського не загинула. Плідно розвивається у самовідданій праці його послідовників. Його іменем названо Інститут сходознавства НАН України з відділенням у Сімферополі. 1991 р. Академія наук встановила премію імені А. Кримського за визначні успіхи в галузі сходознавства. Першим її лауреатом став професор Гарвардського університету О. Пріцак. Ім'я А. Кримського за рішенням XVI сесії Генеральної Асамблеї Юнеско занесено до переліку видатних діячів світу. Геній – не підвладний часові. А.Ю. Кримський вважається одним з найвидатніших орієнталістів в історії світової філологічної науки.

Житомирщина пишається своїм земляком Едвардом Мар'яном Галлі (нар. 8 вересня 1816 р. в Житомирі, помер 2 квітня 1893 р. у рыдному місті) – відомим письменником, лікарем, ученим. Він походив із сім'є італійського емігранта, що брав участь у повстанні на батьківщині проти французького та австрійського панування. Перу Е. Галлі належить низка наукових праць, а також талановитих художніх творів, серед яких – поема "Тимофій Хмельницький", "Спогади моїх друзів" (1847), а також "Мемуари" (1913), які сьогодні є безцінним джерелом інформації про суспільне та літературне життя Волині того часу, про діяльність Г. Ржевуського, М. Грабовського, І. Головінського, Ю. Крашевського та багатьох інших сучасників[9].

Біля 20-ти років життя провів у Житомирі один із основоположників сучасної єврейської поезії Хаїм Нахман Бялик (Житомир, 6 січня,1873, хутір Града –1934, Відень; похований у Палестині) – поет, перекладач, публіцист. За іншими відомостями – народився в м. Рада, Волинь [10]. Писав мовами іврит та ідиш. Дитинство та юність поета промайнули у Житомирі. Це була його Вітчизна, пам'ять про яку він зберігав у своєму серці все життя:

"Где ты? – далече! – родимый мой край, колыбельная пристань,

Почва корней моих, духа родник и мечтаний услада,

Милый душе уголок, излюбленный в мире просторный, –

...

Память, мой край, о тебе – как вино: тем
Душистей, чем старше.

("Младенчество", 1916; пер. І. Іванова).

Вчився в хедері при синагозі:

Я рос одиноко; и в детстве безлюдном
Любил притаиться, уйти в тишину;
В душе моей жажда о светлом и чудном
Шумела, бродила подобно вину...

("Зори", 1901; пер. В. Жаботинського).

Згодом продовжив навчання у Воложині у вищій єврейській школі, що готувала учнів до звання рабина. Незадовго до закриття школи він відвідав Одесу. Тут у 1891 р. в збірнику "Ха-пардес" було опубліковано його перший вірш "К ласточке" в перекладі С. Маршака – "Птичке", що хвилює своєю щирістю.

В 1900 р. Х. Бялик на запрошення єврейських літераторів переїжджає в Одесу, де разом з письменником С. Бен-Ціоном та видавцем І. Равницьким заснував видавництво "Морія", що друкувало, зокрема, збірки єврейського фольклору. Назва видавництва – символічна. Так називається Храмова гора в Ізраїлі, на якій розміщена Стіна Плачу, святе місце для молитви, де всі, хто молиться, в щілини стіни вкладають записки із звертаннями і проханнями до Бога.

В Одесі Х. Бялик прожив до 1921 р. Активно співробітничав з журналом Ахад-ха- Ама "Ха-Шиллоах", де видрукував низку віршів та побутову повість "Ар'є-куркуль", дебютувавши в жанрі реалістичної прози. З 1904 р. редагує в цьому журналі відділ художньої літератури. 2002 р. в Одесі на будинку, де мешкав і працював поет, встановлено пам'ятну дошку.

Ян Гамарник, що став у 1920 році головою Одеського губкому КП(б)У (до речі, уродженець м. Житомира, і родич Х.-Н. Бялика– одружений на сестрі дружини поета), надав йому відрядження до Москви, де поет зустрівся з М. Горьким, що називав його "єврейським Байроном". Завдяки клопотанню М. Горького Х. Бяликові було дозволено виїхати з Росії. З 1921 р. він – в еміграції, спочатку в Берліні, а з 1924 р. – в Тель-Авіві, де збудував власний будинок, що нині є музеєм поета. Будинок знаходиться на вулиці його імені, тут зберігаються всі його твори, листи, книги та інші матеріали, присвячені життю та творчості письменника. Його талант високо цінували Шолом-Алейхем і Максим Горький.

В Ізраїлі його іменем названі видавництво – “Мосад Бялик” та ізраїльська літературна премія.

В своїх творах Х. Бялик відобразив історичну долю єврейського народу: поеми “Мерці пустелі” (1902), “У місті Різанини” (1904), яка в перекладі В. Жаботинського зробила його ім’я широко відомим у неєврейських колах, “Вогненна хартія” (1905), засуджував єврейські погроми: поема “Сказання про погром” (1904). Разом з І. Равницьким уклав збірку “Єврейські легенди” (тт.1–4, 1922).

Відомий Х.-Н. Бялик і як перекладач. Мовою іврит він переклав “Дон-Кіхота” М. Сервантеса та “Вільгельма Телля” Ф. Шиллера. Більшість творів Х.-Н. Бялика вийшли в Одесі: Вірші: Оригінальні й перекладні. – 1915; Пісні. – 1918; Переводы песен и поэм Хаима Нахмана Бялика. – 2000, та ін. 1994 р. в Ієрусалимі видано збірник “Стихи и поэмы”.

Вершиною своєї творчості Х.-Н. Бялик вважав поему “Сувій про полум’я” (1905), в якій, за словами В. Жаботинського, поет говорить про довічну приреченість національного буття єврейського народу у вигнанні.

Йому присвятили свою книгу Ніколаєва О.В., Шестопалова І.О., Кондратюк Р.Ю. “Рідний мій край, колискова пристань...”[11]. В книзі вперше надруковано ряд невідомих фотоматеріалів із фондів Житомирського держ. літературного музею, Житомирського обласного державного архіву, приватного архіву краєзнавця Г.П. Мокрицького. На другій сторінці обкладинки вміщено фотознімок меморіальної дошки, встановленої на будинку по вулиці Московській, 61. Автор дошки – житомирський скульптор Василь Фещенко. На дошці – напис: “В цьому будинку в 1880 – 1889 рр. жив великий єврейський поет, філософ, перекладач”. Книжку видано завдяки підтримці філії Американського єврейського розподільного комітету “Джойнт” у Києві та Благодійного центру “Хессед Шломо” у Житомирі.

1916 р. у привітанні, надісланому до журналу “Еврейская жизнь” з нагоди 25-ліття літературної діяльності Х.-Н. Бялика О. Купрін писав: “Я не буду говорить о мудрости, глубине, тонкости и изяществе его прекрасных произведений... Я только скажу, что истинные творцы искусства протягивают навстречу друг другу руки через бездны человеческой злобы, недоверия, жадности, подлости и лжи”[12].

З Житомиром пов’язане життя та творчість Миколи Васильовича Хомичевського (Бориса Тена) – перекладача українських шедеврів “Одіссеї” та “Іліади” Гомера, відзначених премією ім. Максима Рильського. Свято шанують Житомиряни пам’ять про свого земляка. В оспіваному поетом, “століттями не зрушеному” Житомирі увічнено його іменем вулицю, де він жив. А в Канаді йому ще за життя було встановлено пам’ятник.

Борис Тен (справжнє прізвище –Микола Васильович Хомичевський; 1897, с. Дермань на Волині – 1983, Житомир) – перекладач, письменник. Псевдонім узято від скіфсько-грецького слова “Борисфен”– “Дніпро” – головної водної сполуки нашої країни. Син вчителя, освіту здобув у Волинському інституті народної освіти, нині – Житомирський державний педуніверситет імені Івана Франка, та Московському музично-педагогічному інституті ім. Гнєсіних. Раніше закінчив Волинську духовну семінарію. 1921 р. був висвячений на священика. Звідси – його удосконалення латинської та давньогрецької мов. З 1924 р. до свого арешту працював священиком Української автокефальної православної церкви. 1930 р. його було засуджено до 10 років ув’язнення у виправно-трудових таборах. Невдовзі цей вирок був замінений адміністративним засланням на Далекий Схід. Звідти й почався страдницький шлях митця до вершини світової слави. Під час Другої світової війни Борис Тен, мобілізований до армії, потрапляє в полон. За участь в антифашистському підпіллі був засуджений до страти, що пізніше замінено концтабором Лянгенбіляу. Після повернення на Батьківщину зазнає переслідувань, недовір’я, провокованих доносів.

Наприкінці 1950-х років за підтримкою М. Рильського та О. Білецького він звертається до перекладацької діяльності. У 52-річному віці починає роботу над текстами світової антики. Належачи до унікальних поліглотів, досконало володів 15-ма світовими мовами. Ще раніше, у 1949 р. вийшов у світ його переклад трагедії Есхіла “Прометей”. Крім давньогрецьких письменників – Арістофана, Арістотеля, Еврипіда, Есхіла, Платона, Софокла– Борис Тен перекладав твори французьких, англійських, польських, чеських, німецьких письменників. Визначними стали переклади драм В. Шекспіра, сонетів А. Міцкевича, трагедій Ю. Словацького, драм Ф. Шиллера. Переклади Бориса Тена увійшли до антології “Тисячоліття. Поетичний переклад України-Русі”, що свідчить про високу оцінку його пере-

кладацької діяльності. Поруч з перекладацькою діяльністю Борис Тен працював над дослідженнями літературознавчих, мовознавчих проблем, писав оригінальні поезії та пісні.

Борис Тен був не тільки літератором, а й багато років присвятив педагогічній роботі. Від 1946 р. він працював у Житомирському інституті іноземних мов, далі – в Житомирському педагогічному інституті. Викладав також в Житомирському музичному і культпросвітньому училищах. Невіддільність Бориса Тена від Житомира відзначив його земляк, письменник Валерій Шевчук: “Це була Велика Людина мого рідного міста... Через те, коли кажемо “Житомир”, то першою асоціацією в мене постає – Борис Тен”.

Вулиця, де жив перекладач, нині носить його ім’я (вулиця Бориса Тена, № 36). До 100-річчя від дня народження видатного письменника, ювілей якого відзначався не лише на Поліссі та в інших містах України, а й далеко за межами України, в тому числі, і в далекій Канаді, Асоціація інтелігенції Житомирщини підготувала краєзнавчі нариси про видатного земляка: ([13], Кожному мила своя сторона). А співробітники Житомирського обласного літературного музею видали збірку поезій Бориса Тена “Таємна сповідь” (1997) і книгу Бориса Тена “Коротка біографія” (2005).

Пишаються жтомиряни своїм земляком Мирославом Поповичем. Учений-філософ, громадський діяч, академік Національної академії наук України (2003), заслужений діяч науки і техніки України (2000), лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2001) Мирослав Володимирович Попович народився 12 квітня 1930 року в Житомирі. 1953 року закінчив філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка й упродовж трьох років працював директором середньої школи в с. Золотий потік на Тернопільщині. У 1956 році Мирослав Попович вступив до аспірантури Інституту філософії АН України і відтоді все життя залишається його працівником. Автор понад 100 наукових праць, присвячених проблемам логіки, методології та філософії науки, філософії й історії культури. Великий суспільний резонанс мала фундаментальна праця Мирослава Поповича “Нариси історії української культури” (1999), яка витримала два видання. В 2001 році вона була удостоєна Національної премії України імені Тараса Шевченка. В книзі зображено процес розвитку української культури від найдавніших часів до сьогодення на фоні індоєвропейської та слов’янської міфології.

Звертав свої погляди М. Попович і на творців красного письменства: “Григорій Сковорода” (1982, у співавт.), “Микола Гоголь” (1989).

Книга М. Поповича “Григорій Сковорода: Філософія свободи” (2008) стала важливою сторінкою в дослідженні життєвого та творчого шляху найяскравішої постаті в Україні XVIII ст. Григорія Сковороди, його оригінальної гуманістичної творчості.

Автор намагався врахувати досягнення минулих традицій та наступні трансформації у зв’язку з ідейними рухами і тенденціями, які були Г. Сковороді найближчими. Це вимагало ретельного вивчення обставин життєвого і творчого шляху митця, культурних орієнтирів загальноєвропейського і світового вимірів. Поетбайкар, філософ і педагог, музикант і співак, а до того ж і загадкова особистість Г. Сковороди і досі багато в чому незбагненний”[14].

Уродженцем Житомира, знаним у всьому світі є і Валерій Шевчук – письменник, літературознавець, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, 70-ліття від дня народження якого відзначалося у 2009 році. Він є автором численних художніх творів, бл. 500 наукових і публіцистичних статей з питань історії літератури, дослідником і перекладачем сучасною українською мовою творів давньоукраїнської літератури. Для української літературної біографіки особливе значення має його книга “Personae verbum: Слово іпостасне” ([15], Шевчук), яка стала значним внеском до біографії Великого Кобзаря. В даному розмислі ставиться питання, яке досі не досліджувалося шевченкознавством: про творення Шевченком власної унікальної універсальної картини світу та України. Заперечуючи Г. Грабовичу та його однодумцям, які називають Т. Шевченка міфотворцем, В. Шевчук підкреслює, що Т. Шевченко ніяким вигадником і спотворювачем правди не був. “Правда – один із незрушних постулатів його світогляду”.

Результатом тривалої, кропіткої праці всього творчого життя В. Шевчука стала унікальна книга “Муза Роксоланська: Українська література XVII – XVIII ст.”([16], Шевчук), присвячена дослідженню давньоукраїнської літератури. В цих книгах автор відійшов від трафаретів академічного літературознавства і провів гли-

бокий аналіз колосального матеріалу, подав біографічні матеріали про сотні відомих і невідомих українських письменників, представників давньоукраїнської літератури, відкривши нові пласти української культури.

Ще в 20-ті роки XX ст. значним краєзнавчим осередком Великої Волині став Бердичів. У краєзнавчій біографічній картотеці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині зазначено більше ніж двісті імен видатних уродженців Бердичівщини, які удостоєні честі бути занесеними до енциклопедій та довідників. За ініціативою Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині в Бердичеві у травні 1999 р. була проведена Міжнародна краєзнавча конференція, присвячена 200-річчю від дня народження французького письменника Оноре де Бальзака (Оноре де Бальзак, 1799, Тур – 1850, Париж), життя якого пов'язане з Бердичевом та селом Верхівня Ружинського району.

У сузір'ї славних імен серед тих, хто народився на Житомирщині –постать письменника Джозефа Конрада (1857 –1924)[17].

З Бердичевим пов'язане і життя видатного єврейського письменника Шолом-Алейхема (справжнє прізвище, ім'я, по батькові – Рабинович Шолом Нахумович, 1850, м. Переяслав-Хмельницький – 1916, Нью-Йорк). Саме завдяки йому ще 1886 р. прославилося це місто в творі "Идишес Фолксблат". "Жаль, что проклятые дела не позволяют мне подольше оставаться в этом еврейском Париже.." З Бердичевом Шолом-Алейхема пов'язували і родинні корені. Тут вчився рукавичковому ремеслу у Янкеля Солечникова його молодший брат Вольф Рабинович ([18], Васильєва, с. 28–30). Народившись в м. Переяслав-Хмельницькому, все життя письменник трагікомічно оспівував єврейські будні, свята тощо. "Хлопчикові було 13 років, коли під час епідемії холери померла мати Хає-Естер. Її смерть була страшним ударом для сім'ї. Невдовзі в домі з'явилася мачуха з її "безупинною, багатою, барвистою мовою". Дітям довелося терпіти щоденну наругу, нарікання, кпини і прокльони. Особливо діставалося Шолому. "Коли ти здохнеш?", "Коли я тебе понесу на цвинтар?" – такі жорстокі слова хлопець чув щодня. Згодом Шолом уклав "Лексикон мачухи", побудувавши його за принципом абетки. Спершу свій твір хлопчина читав по секрету лише друзям і сусідам – успіх був надзвичайний: слухачі реготали від душі. Відгуки про цю "книгу" дійшли до мачухи, вона вимушено посміхалася, але все ж таки прикусила язика. Так підлітка вперше в житті врятував сміх. Це була його перша "літературна" спроба, що принесла йому маленьку перемогу[19].

Революційні події та погроми у Києві змусили його разом із родиною виїхати. В 1905–1907 рр. Він мешкав у Львові, відвідав Женеву, Лондон, у кінці жовтня 1906 р. прибути до Нью-Йорка. Влітку 1907 р. переїздив до Швейцарії. У Нью-Йорку він встиг видрукувати перші розділи повісті "Хлопчик-Мотл", а в травні 1908 р. виїхав з читанням своїх оповідань Польщею та Росією. Захворів на туберкульоз легень. З 1908 по 1914 рр. Лікувався на курортах Італії, Швейцарії, Австрії і Німеччини. Першу світову війну зустрів у Німеччині. Як громадянин Росії, був інтернований в нейтральну Данію, звідки у грудні 1914 р. переїхав до Нью-Йорка. В цьому місті письменник помер 1916 року [20-21].

Уродженцем Бердичева є також Ігнатій Раковецький[22]. Його основна праця "Руська правда" є не лише найважливішим збірником стародавнього українського права, а й історичним документом, джерелом для дослідження середньовічної історії права та суспільних відносин Руси-України і суміжних слов'янських народів.

У Бердичеві народилася і прожила своє нелегке життя людина незвичайної долі, письменниця, мужня і вольова, Зоя Милашевська (1929–1994)[23]. З цим краєм пов'язано життя Бердичівської поетеси Галини Красицької та письменника Анатолія Журавського. В Житомирі народився Яків Леонідович Шрайберг – Генеральний директор Державної публічної науково-технічної бібліотеки Росії, доктор технічних наук, професор, заслужений працівник культури Росії, Президент Міжнародного бібліотечного інформаційного та аналітичного центру (США)[24].

На Житомирщині розпочав свій життєвий шлях письменник та літературний критик Петро Васильович Білоус – доктор філологічних наук, професор. Йому належать грунтовні праці з питань давньої української літератури. В своїх дослідженнях він дотримується визначеної ним стратегії: "зважений науковий підхід до оцінок та висловів, сумлінна текстуальна робота, публікація пам'яток та бережливе ставлення до давнього мистецтва Слова"[25-26].

Сміялася доля з широкого поля:
– Я вільна, без болю тебе перейду –

– А їй у зажурі сказала тополя:
– Ой, доле, не каркай собі на біду,
Бо поле широке, а доля від Бога,
До волі нелегко і довго іти,
Важка і терниста до неї дорога,
Не кожний спроможний дійти до мети.

Ця поетична мініатюра може бути епіграфом до всієї творчості ковельського письменника Анатолія Семенюка, який народився 1944 р. в с. Клевецьк Турійського району на Волині. Закінчив Львівський політехнічний інститут. Працював колгоспником, електромонтером, інженером, начальником району електромереж у Нововолинську і Ковелі. Двічі обирався ковельським міським головою. Нині є радником мера. Водночас плідно працює на літературній ниві.

Читачам давно полюбились його поетичні збірки “Копай криницю у собі”, “Золота підкова”, “Благодать Божа”, “Мить істини”, історико-краєзнавчий нарис “Ковель: минуле і сучасне”..., в яких зафіксовані у слові миті буття, думки й почуття автора, народжені з любові й тривоги – любові до світу, до людей і тривоги за його майбутнє, за долю рідного краю.

Для вивчення життєвого і творчого шляху письменника Анатолія Семенюка – літературознавця, поета, прозаїка, перекладача неоцінима також його мемуарна сповідь “Філософія душі”[27], в яких читач має змогу ознайомитися з просопографічними подробицями життя автора, який з громадянських позицій прагне своє особисте осягнути у нерозривній єдності з долею українського народу. Глибоке проникнення в таїни почуттів і вчинків людини – все це вплітається в єдину цілісну канву творчості А. Семенюка.

Книга А. Семенюка “Паломництво по Святій Землі” (Луцьк, 2009. –120 с.) – за словами автора, “книга його життя. Сторінка за сторінкою”...

В нашому дослідженні названо лише декілька прізвищ діячів Великої Волині, які можуть стати об’єктами регіональної літературної біографіки. Ми не прагнули говорити про багатьох із них, оскільки це кваліфіковано зроблено в бібліографічному покажчику, присвяченому творчості письменників радянського періоду: “Народилися, жили й працювали на Житомирщині” (Житомир, 1983), та в біобібліографічному довіднику “Літературна Житомирщина”[28], в якому подано відомості про письменників, перекладачів, літературознавців, журналістів, фольклористів, життя і творчість яких пов’язані з Житомиром і Житомирською областю.

Життєвий і творчий шлях письменників і літературознавців краю становить унікальний матеріал для дослідження ролі і значення діяльності митців конкретного регіону в історико-духовному, культурному розвитку нашої держави.

Шляхом відтворення багатогранної діяльності особи та осмислення індивідуальності біографії письменника чи літературознавця висвітлюється панорама культурного і духовного життя певного регіону, літературна атмосфера, властива даній епосі. Цілком зрозуміло, що відтворення біографій письменників – надзвичайно важливе і трудомістке завдання, оскільки потребує грунтовної джерелознавчої бази – творів письменників, літературознавчих досліджень, літературно-критичних праць, автобіографічних матеріалів – спогадів митця і спогадів про нього – рідних, друзів, сучасників, епістолярної спадщини, архівних матеріалів, документів, що торкаються періоду, в яких жив і творив митець, – тобто всі основні документальні ресурси, які, в більшості, зберігаються саме в регіонах.

Всі представники красного письменства – унікальні, визначні флагмани духовного і соціального розвитку регіону. В своїх творах вони підносять дух, втілюють людську волю, вселяють в життя мораль, відновлюють норми порядності й справедливості.

Літературне краєзнавство, яке виконує важливі науково-пізнавальні та виховні функції, значною мірою сприяє формуванню національної свідомості народу.

Краєзнавчий рух на Волині має давні традиції. У першій половині XIX ст. основи крає-знавчих студій тут закладали видатні діячі української культури і науки – М.О. Максимович, М.І. Костомаров, П.О. Куліш, Т.Г. Шевченко.

В другій половині XIX ст. при Волинському губернському статистичному комітеті згуртувалися відомі дослідники краєзнавства – І.Я. Рудченко (Іван Білик), П.А. Косач (батько Лесі Українки) та ін. В кінці XIX ст. М.С. Грушевський, В.Б. Антонович, П.П. Чубинський та інші вчені присвячують свої праці Волині.

В сучасних умовах у зв’язку зі стрімким і глобальним розвитком сучасних інформаційних технологій інформаційні ресурси стають системоутворюючим фактором розповсюдження інформації про життєвий та творчий шлях письменників, а також літературознавців,

перекладачів, журналістів... В цій системі почесне місце займають Житомирський держ. педуніверситет імені Івана Франка, Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Національна спілка краєзнавців України, Житомирський обласний краєзнавчий музей, Житомирський літературний музей, Житомирський музей космонавтики, Житомирський літературно-меморіальний музей В.Г. Короленка, Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, Бердичівське краєзнавче товариство, літературно-художні збірники, періодичні видання, архіви.

Серед інформаційних засобів літературної біографіки Житомирщини суттєве місце займають краєзнавчі біобібліографічні та довідкові видання. Біобібліографія – це особливий вид бібліографічних посібників, що включають комплекс матеріалів, які поєднують біографічні відомості про письменників та літературознавців, та бібліографічні, що дають інформацію про літературу, пов'язану з життям і діяльністю окремих персоналій та діяльністю професійних колективів...

Поняття "біобібліографія" охоплює два різновиди посібників: персональні покажчики, змістом яких є життя та творчість окремого діяча, та біобібліографічні словники, що поруч з біографічними включають відомості про твори письменників чи літературознавців, прізвища яких розглядаються в словнику, а також літературу, їм присвячену.

Основою концепції краєзнавчої літературної біобібліографії стали вихідні положення літературного краєзнавства. В 70 –80-х роках XX ст. в публікаціях російських вчених було поставлено питання про перегляд поняття "краєзнавство" і невідповідність його теоретичних постулатів завданням літературної біобібліографії, які в значній мірі обмежують інформаційне забезпечення регіональних літературних біобібліографічних проблем суспільства[29-30].

В Україні існує ряд регіональних історико-етнографічних атласів, тобто частин територіальної системи держави, що вирізняються з-поміж інших специфічними історико-культурними географічними, етнографічними, соціально-економічними, лексикографічними, демографічними та іншими рисами. За змістом поняття "краєзнавча" і "регіональна" біобібліографія – тотожні, але мають конкретний обсяг досліджуваного матеріалу.

В наш час серед центрів Житомирщини, причетних до підготовки літературних біобібліографічних та довідкових видань, почесне місце займає Житомирська державна універсальна наукова бібліотека.

Житомирська обласна універсальна наукова бібліотека імені Олега Ольжича (від 2007 р.) є важливим науковим, організаційним, інформаційним і методичним центром краєзнавчої роботи в регіоні. Тут на належному рівні розробляються каталоги, картотеки. Створено бібліотеку 1866 р. Серед її засновників був відомий український письменник І. Рудченко. Цікаво, щопри відкритті бібліотеки майже одночасно при ній було створено музей (тепер це Житомирський обласний краєзнавчий музей). В бібліотеці систематично проводяться літературні вечори, читацькі конфе-ренції, а також Всеукраїнські науково-практичні краєзнавчі конференції. Від 1971 р. Бібліотека випускає "Календар знаменних і пам'ятних дат Житомирщини", складає бібліографічні покажчики, рекомендаційні списки про життєвий та творчий шлях літературної еліти, творців красного письменства. Значну увагу бібліотека надає комплектуванню фонду краєзнавчих літературно-художніх біографій, автобіографій, мемуарів, листів та інших документів біографічного характеру, що є однією з найважливіших ділянок, яка визначає напрямок всієї краєзнавчої літературної роботи бібліотек та інших закладів культури й освіти регіону. Протягом останніх років бібліотека спрямовує свою діяльність на розвиток сучасних, інформаційних технологій. На VEB-сайті бібліотеки в рубриці "Наш край" розміщено матеріали про видатних земляків, сучасних письменників, літературознавців та митців Житомирщини.

Переведення в цифрову форму краєзнавчих, літературно-художніх документів сприяє реалізації загальноєвропейської програми збереження та створення цифрової культурної спадщини. Фонди літературного біографічного краєзнавства, зокрема Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олега Ольжича – унікальні. Своєю повнотою, складом – вони неповторні, включаючи різні типи і види біографічних літературно-художніх праць самих письменників краю, літературно-критичних біографічних матеріалів, літературознавчих досліджень, біобібліографічних і довідкових видань, їм присвячених.

Оптимальне використання біографічних документів краєзнавчого змісту можливе лише

на основі творчої співдружності бібліотек та інших організацій, які володіють інформаційними ресурсами літературної краєзнавчої біографіки.

Значним потенціалом первинних інформаційних ресурсів з питань літературної краєзнавчої біографіки володіють краєзнавчі та літературні музеї і архіви[31].

Житомирський обласний літературний музей було засновано 1990 р. Основа його колекції – меморіальні речі, книги, рукописи Бориса Тена, меморіальні речі українських письменників XIX –XX ст., життєвий і творчий шлях яких пов'язаний з Житомирщиною. Співробітниками музею було видано книги: Борис Тен. Таємна сповідь: Поезії (1997); Борис Тен. Коротка біографія (2005); І. Огієнко. Моє життя (2002).

До літературно-музейного комплексу входить літературно-меморіальний музей Оноре де Бальзака (заснований 1999 р.), у колишньому маєтку Е. Ганської (с. Верхівня, Ружинського району Житомирської обл.). В музеї видаються книги, буклети, інформаційні листки про перебування Оноре де Бальзака на Житомирщині.

Науковий внесок в розвиток літературної біографіки роблять викладачі Житомирського педуніверситету імені Івана Франка: Пультер С. Літературне краєзнавство Житомирщини (Житомир, 1987); 2-томне видання збірника статей та нарисів "Кожному мила своя сторона" (Житомир, 1997), присвячене видатним людям Житомирщини. На базі університету щороку проводяться міжнародні, республіканські та обласні наукові конференції, тематика яких включає також і проблеми регіональної літературної біографіки. Складова частина університету – Житомирський історико-філологічний інститут регіональних досліджень (ЖІФІ), який видає науковий збірник "Волинь–Житомирщина".

Немає потреби доводити інформаційний потенціал літературно-художніх збірників. Саме в цьому плані унікальне значення має видання "Волинь – Житомирщина"[32]. Збірник – орган Житомирського історико-філологічного інституту регіональних досліджень (ЖІФІ). Головний принцип видання – регіональний. Оригінальність і самобутність його визначена колом наукової проблематики публікацій. Виникнення в Житомирі славно відомого першого фахового видання з регіональних історико-філологічних досліджень сягає вже далекої осені 1997 р. і є частиною історії науки не тільки області, але й України вцілому. Для того, щоб сьогодні зрозуміти подвиг видавців і уявити місце збірника в розвитку регіональних досліджень, треба згадати епоху, що передувала виходу в світ першого номера.

Як відомо, видавнича справа в радянські часи була справою державною, і знаходилася виключно під її тотальним контролем. У жодному з чотирьох державних видавництв області на той час не існувало самостійного власного видання. Не був винятком і Житомирський державний педінститут імені І.Я. Франка. Саме наукового, класично-наукового видання з регіональних проблем, на жаль, не існувало. Їх не було не тільки в регіонах, але й в усій Україні. Хоча у потужних наукових центрах почали виходити видання зі значним регіональним сегментом, наприклад: "Золоті ворота" (Київ, 1991), відновилась славно відома "Київська старовина" (1992), побачили світ "Збірник Харківського історико-філологічного товариства" (1993) та "Краєзнавство. Літопис українських краєзнавців" (Київ, 1993), рясно почали з'являтись інші окремі регіональні видання, але, на жаль, більшість із них не витримали випробування часом. Знаковою подією часу стало відновлення в Житомирі Товариства дослідників Волині (1990), що почало видавати тематичні збірники науково-краєзнавчих праць "Велика Волинь: минуле і сучасне" (1991), на чолі якого став відомий український вчений М.Ю. Кострицяя.

За час роботи ЖІФІ було видано ювілейні збірники на честь 70-річчя професора В.В. Німчука (ВЖ, № 10), та 65-річчя лауреата Шевченківської премії В.О. Шевчука (ВЖ, № 12), організовано творчі зустрічі з видатним українським письменником та етнографом В. Скуратівським (12.02.1998), шевченківськими лауреатами, письменниками В. Шевчуком (15.03. 2001) та М. Матіос (7.10.2005), ініційовано та надано безпосередню допомогу у встановленні пам'ятника видатному поетові та прозаїку Г. Олізару у Коростишеві (9.05. 1999).

Сьогодні історико-філологічний збірник з регіональних проблем "Волинь –Житомирщина" виборов міцне і потужне місце у науково-культурному просторі України, який в останні часи набуває рис жорсткої, але виправданої конкуренції. ЖІФІ та редакція збірника тісно співпрацює з Житомирським державним педуніверситетом імені Івана Франка, з Житомирським науково-краєзнавчим товариством дослідників Волині.

Тим, хто досліджує життєписи житомирських письменників, стане в нагоді збірник з інтригуючою назвою "Житомирський феномен"[33]. До збірника включено твори 11 письменників, представників житомирської прозової школи – Валерія і Андрія Шевчуків, Юрка Гудзя, Євгена Концевича[34], Василя Врублевського, Володимира Даниленка, Геннадія Шкляра, В'ячеслава Шнайдера, Григорія Цимбалюка, Євгена Пашковського та Миколи Закусила. Основні принципи, за якими сформувалася житомирська прозова школа, виклав у "Маніфесті житомирської прозової школи" літературознавець, доктор філології Петро Білоус. Ці принципи, що складаються з 12 пунктів, полягають у тому, що представники школи виступають проти ідеологічної та релігійної заангажованості, але вони "національні за духом, за ментальністю, за мовою, за прагненнями". Фундаторами школи стали відомі письменники Анатолій і Валерій Шевчуки та Євген Концевич. А своїми духовниками і літературними вчителями представники цієї школи вважають Лесю Українку, Максима Рильського, Бориса Тена, котрі народилися або жили і творили на Житомирщині.

Першою спробою видання регіонального біографічного словника Житомирщини випала Бердичівщині. 2005 р. було видано у двох томах історико-краєзнавчі нариси "Постаті землі Бердичівської"[35]. До видання включено 158 белетризованих біографічних нарисів. Один із розділів – "Майстри красного письменства".

Національно-культурне відродження кінця XX – початку XXI ст. сприяло активізації діяльності науковців, громадських організацій і громадських діячів, освітян, культосвітніх працівників в плані дослідження життя та творчості видатних земляків.

Відродження України вимагає осмисленої уваги до її історії, окремих особистостей, без чого неможливий розвиток державності. Особистість, яка має яскраво виражену індивідуальність, тісно пов'язану із суспільною діяльністю, і є творцем історії. Саме таку роль виконує науково-краєзнавче Товариство дослідників Волині. Товариство об'єднало навколо себе вчених-краєзнавців, дослідників Житомира і України. Ще 5 січня 1990 р. відбулася установча конференція Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, що стало спадкоємницею Товариства дослідників Волині – відомої науково-краєзнавчої інституції, створеної в Житомирі 2 грудня 1900 р., ліквідованої в 30-х роках XX ст.

Про величезний інтерес до вивчення історії, видатних особистостей краю свідчать науково-краєзнавчі конференції, що організовує Товариство, в яких беруть участь численні учасники цих форумів – маститі академіки, професори, викладачі вузів з усіх регіонів України –Києва, Харкова, Львова, Донецька..., і зарубіжжя, а також аспіранти, вчителі, студенти, працівники музеїв, бібліотек, архівів, вчені-краєзнавці Житомирщини та інших областей Волинського краю[36-37].

Збірники матеріалів конференцій є безцінним джерелом для вивчення життєписів творців красного письменства.

В цих форумах пощастило взяти участь і нам, вшановуючи видатних уродженців Житомирщини – Олега Ольжича, Джозефа Конрада, Ігнатія Раковецького, Максима Рильського та ін., про що ми неодноразово писали на шпальтах сучасних відомих періодичних видань [38-39-40-41].

Моє знайомство з діяльністю Товариства "Велика Волинь" розпочалося 2004 р. в зв'язку із запрошенням взяти участь у Міжнародній науковій краєзнавчій конференції, присвяченій 1120 річниці м. Житомира . Я не вперше брала участь у наукових міжнародних і вітчизняних конференціях, але те, з чим зіткнулася в Житомирі, – вразило. Вразив масштаб діяльності конференції, кількість її учасників, і головне – зміст і якість доповідей, що були тут виголошені. Так, на конференції, присвяченій 1120-й річниці м. Житомира, прочитано було 108 доповідей. На конференції "Бердичів древній і вічно молодий" (8-11 червня 2005 р.), в якій нам випала честь теж взяти участь – було прочитано 85 доповідей.

2007 р. ми взяли участь у Міжнародних науково-краєзнавчих конференціях: "Проблеми українського державотворення: Історія і сучасність" (5-8 червня 2007), присвяченій 100-річчю від дня народження О. Ольжича, уродженця м. Житомира та 90-річчю Української Народної Республіки та "Бердичівська земля у плині часу" (26-28 вересня 2007), присвяченій 150-річчю від дня народження класика англійської літератури Джозефа Конрада, уродженця Бердичівської землі, в яких теж взяла участь вражаюча кількість дослідників: 104 – в першій з них, і 104 – в другій.

Щоб уявити масштабність і зміст конференцій, спинимося лише на декількох із них.

2007 рік був проголошений ЮНЕСКО роком Конрада і з цієї нагоди Польський Інститут у Києві заснував премію, яку вручають раз на два роки. “Ми хотіли популяризувати європейську ідею взаємозбагачення культур і в той же час збереження культурної ідентичності”, – говорив директор Інституту Єжи Онух. Організатори і учасники конференції, присвяченої пам’яті Конрада, працюючи в цьому руслі, вписали до анналів історії свої розвідки: Костриця М., президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині подав статтю “Відродження історичної пам’яті – важливий напрям сучасного краєзнавця”, в якій окреслив основні віхи і можливості цієї науки; польський рід Коженьовських, з якого походив Д. Конрад, представлений у версії Єршова В. “Аполло Коженьовський – видатний польськомовний письменник Правобережної України”; Шалагінова О., історик-краєзнавець студіювала “Архівні документи про родину Коженьовських в Державному історичному архіві в Києві”; Омелян Л., конрадознавець (Польща) дослідила “Коженьовські – шляхта подільська”. Бейдик О., доктор географічних наук, професор Київського Національного університету імені Тараса Шевченка – про “Географічність творів Джозефа Конрада”; Марковський Б., викладач історії і філософії Бердичівського політехнічного коледжу – про “Філософську феноменологію в творчості Джозефа Конрада”, та інші.

Розділ “Постаті…”, домінантний у кожному випуску наукових збірників, включає одну із осібних джерелознавчих іпостатей, що свідчить не лише про велику роботу її дослідників, а й додає до історіографічного фактажу краю ті відомості про волинян, що були розпорошені по архівах світу.

Публікуються в збірниках і сенсаційні матеріали. Одним із таких, на нашу думку, є стаття “Куля для Максима Рильського”, яку підписали краєзнавці м. Києва С. Цалик та П. Селігей (Вип. 35. – Т.ІІ. – С. 208- 220). “Майже 40 років тому, в липні 1964-го, Україна віддала останню шану одному з найбільших своїх поетів у ХХ столітті. Проте його земний шлях міг скінчитися на віміснадцять з половиною років раніше – за цілком драматичних обставин”, – так починається стаття. Назви її розділів також нагадують розділи детективу: “П’ятий поверх, квартира №70”; “Сенсація, схована в шухляді письмового столу”; “Що знали ті, хто не мешкали в Роліті”; “Полковнику ніхто не пише, проте він сам надсилає листи”; “Ось вона – весна остання…”; “За двома зайцями!”; “Луна пострілу, що не пролунав”…

Всі доповіді, повідомлення, розвідки, висловлені на форумах, становлять зміст наукових збірників, які виходять з 1902 р. Позитивною рисою цих видань є публікації оригінальних праць про маловідомі факти історії, сьогодення Волинського краю, “забуті” імена визначних земляків. Всі дослідження опираються на архівні матеріали, відзначаються глибоким аналітичним аналізом досліджуваної проблеми. Ми не ставили перед собою завдання виділити і відзначити особливо цінні статті, опубліковані в збірниках. Всі вони цікаві і кожна з них по-своєму піднімає невідомі раніше пласти історії і життя сподвижників Волинського краю; всі вони є частинами, дорогоцінними перлинами енциклопедичної Житомирщини та й всієї України.

Успішне проведення конференцій і видання фундаментальних наукових збірників “Велика Волинь”, що включають доповіді, виголошені на конференціях, здійснюються завдяки титанічній сподвижницькій діяльності їх головного редактора, вченого-краєзнавця Президента Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині Миколи Юхимовича Костриці та членів редколегії. Про різнобічність інтересів творчої діяльності М. Ю. Костриці так схвильовано і об’єктивно розповів житомирянин в минулому, а нині житель Ізраїлю Н.П. Рейтман в статті “Николай Ефимович Кострица” : “Штрихи к социально-психологическому портрету”[42].

В історії розвитку культури велика роль належить подвижникам, людям самовідданої діяльності, спрямованої на “досягання високої мети”. Саме таким і є М.Ю. Костриця, що відзначила житомирська поетеса Ольга Карагедова:

Невтомний трудівник-подвижник
І краєзнавців керівник,
І знаний на Волині книжник,
Географ і економіст,
Народознавець і етнограф,
Картограф і топоніміст,
І літописець, і біограф.

Знаменитий в усій Україні вчений досяг свого авторитету завдяки безмежній любові і відданості Житомиру, невтомній пропаандистській діяльності, присвяченої славі минулого і сучасного краю. Проте, діяльність М. Костриці

не була б успішною, коли б його не підтримували Житомирська обласна державна адміністрація, Обласна і Міська ради, Управління культури і туризму облдержадміністрації, обласна організація Спілки журналістів України, Житомирський обласний Інститут післядипломної педагогічної освіти, Житомирський обласний краєзнавчий музей та інші організації.

Всі матеріали, опубліковані в збірниках, розкривають справжній дух українського народу, його незламність, одвічне служіння ідеалам добра, любові, патріотизму.

Найпотужнішою силою, спроможною протистояти наступові глобального космополітизму, є ідеологія національного патріотизму, любов до своєї Вітчизни, віра в майбутнє України, любов до своєї мови, культури, звичаїв, традицій, життєписів видатних діячів краю. Особлива роль в цьому питанні належить літературному краєзнавству, зокрема краєзнавчій літературній біобібліографії, які виконують важливі науково-пізнавальні та виховні функції, що значною мірою сприяє формуванню національної свідомості народу.

Джерела та література

1 *Ярмошик І.* Історія Житомира в контексті історіографічного процесу в Україні XIX – XX століття [Текст] / І. Ярмошик // Житомиру – 1125: Наук. зб. “Велика Волинь”. – Вип. 42. – Житомир: М. Косенко, 2009. – С. 4.

2 *Рева Л.* Уродженець Житомирщини Іван Іванович Огієнко та його творча спадщина [Текст] / Рева Л. // Краєзнавство та музейна справа в Україні: Наук. збірник “Велика Волинь“: Вип. 44. – Житомир: М. Косенко, 2010. – 544 с.:іл. – [С. 385 – 395].

3 *Шалагінова О.І.* Юліуш Словацький у волинських Афінах [Текст] / О.І. Шалагінова // Житомиру – 1120 (884 – 2004): Наук. зб.”Велика Волинь”. –Т. 31. – Житомир, 2004. – С. 331 – 340;

4 *Козельський Я.Д.* Юліуш Словацький: Українські шкіци і рецепції [Текст] / Я.Д. Козельський // Бердичівська земля у плині часу: У 2 т. – Т.2. – Житомир, 2007. – С. 18–27.

5 *Солодуха О.С.* Агатангел Кримський (1871 –1942) і творення Української держави [Текст] / О.С. Солодуха // Проблеми українського державотворення: історія і сучасність /Наук. зб “Велика Волинь”. – Вип. 35. – Житомир: М. Косенко, 2007. – С. 103 – 110.

6 *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського [Текст] / Павличко С. – К., 2000. – С. 13.

7 *Ільєнко І.* Хватальна евакуація: За слідчою справою А. Кримського [Текст] / І. Ільєнко // Літ. Україна, 1990. – 25 жовт.

8 *Франко І.* Зібр. Творів: Т.41. [Текст] / І.Я. Франко. – К.:Наук. думка, 1984. – С. 515.

9 *Єршов В.О.* “Мемуари доктора Едварда Мар’яна Галлі” як джерело дослідження літературного процесу Волині [Текст] / В.О. Єршов // Україна від епохи УНР до початку XXI століття/ Наук. зб. – Вип. 41.– Житомир: М. Косенко, 2009. – С. 316–321.

10 *Бялик Хаим Нахман* [Текст]// Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим: Изд-во “Кетер”, 1976. – Т.1. –С. 578–584.

11 Житомир в житті видатного єврейського поета Хаїма Нахмана Бялика) [Текст] / іл. С.А. Глабчука, Г.П. Мокрицького. – Житомир: Вид-во “Волинь”, 1999. – 32 с. – 20 іл.: [рос. мовою. В надз.: “Житомир. держ. літ. музей].

12 *Ніколаєва О.В.*“Рідний мій край, колискова пристань...” (Житомир в житті видатного єврейського поета Хаїма Нахмана Бялика) [Текст] / О.В. Ніколаєва, І.О. Шестопалова, Р.Ю. Кондратюк / іл. С.А. Глабчука, Г.П. Мокрицького. – Житомир: Вид-во “Волинь”, 1999. –С.30.

13 Кожному мила своя сторона: Ч.1–2 [Текст] /Упоряд. Л.І. Бондарчук, Л.С. Демченко. – К.: Аверс, 1998.

14 *Рева Л.* Григорій Сковорода (1722 – 1794) – уродженець України, філософ світового рівня [Текст] / Рева Л. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 19: У 2-х кн. Тематичний випуск: “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризації”. – Кн. 1. – К., 2009. – 692 с. /Матеріали Міжнар. наук. конф. “Джерела локальної історії: методи

дослідження, проблеми інтерпретації, популяризації" (К., 29 – 30 верес., 2009). – [С. 351 – 366].

15 *Шевчук В.* "Personae verbum" (Слово іпостасне): Розмисел [Текст] / В. Шевчук. – К., 2001.

16 *Шевчук В.* Муза Роксоланська: Українська література XVII – XVIII ст.": У 2 кн.–Кн.1: Ренесанс. Раннє бароко [Текст] / В.Шевчук. –К., 2004; Кн.2: Розвинене бароко. Пізнє бароко.–К., 2005.

17 Класик англійської літератури Джозеф Конрад – уродженець землі Бердичівської [Текст] // Бердичівська земля у плині часу: У 2 т. – Т.1. – Житомир: М. Косенко, 2007. – С. 15 – 158.

18 *Васильєва Н.* Печально-радісний талант [Текст] / Н. Васильєва // Пантеон бердичівських імен: Нариси та портрети. – Бердичів: Бердичів-регіонвидав, 2004. – С. 28–30.

19 *Чередник Л.А.* Вивчення творчості Шолом-Алейхема у школі [Текст] / Л.А. Чередник. –Х.: Ранок, 2003. –С. 10–11.

20 Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель: Волынская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области [Текст] / / Науч. ред.- сост. Е.И. Меламед. – К.: Феникс, 2009. – 472 с.

21 *Меламед Е.* Обзор документальных источников по истории еврейского просвещения и культуры в фондах Государственного архива Житомирской области [Текст] / /Серия "Еврейский архив": вып.4. – М., [1997]. – [10 с.].

22 *Рева Л.Г.* Ігнатій Раковецький, його життя та "Prawda Ruska" [Текст] / Рева Л. // Бердичів древній і вічно молодий: Наук. Зб. "Велика Волинь". – Т. 32. – Житомир, 2005. – С. 221 – 224.

23 *Корбут Н.Г.* Доля, закосичена тернами і трояндами: штрихи до життєпису Зої Милашевської [Текст] / Н.Г. Корбут // Бердичівська земля у плині часу: У 2 т. – Т. 2. – Житомир, 2007. – С. 48 – 57.

24 *Аганіна, Г.М.* Професор Шрайберг – організатор інформатизації бібліотечної справи [Текст] / Г.М. Аганіна, М.А. Моісеєва // Бердичівська земля у плині часу : у 2 т. – Т. 2. – Житомир: Косенко, 2007. – С. 81–86.

25 *Білоус П.* Творчість В. Григоровича-Барського [Текст] / П. Білоус. – Житомир, 1985. – С. 25.

26 *Костюк Н.І.* Наш сучасник, науковець – уродженець землі Бердичівської Петро Білоус [Текст] / Н.І. Костюк, В.Л. Муренко // Бердичівська земля у плині часу: У 2 т. – Т. 2. – С. 86 – 92.

27 Філософія душі: Роздуми про пережите: В 2-х ч. [Текст] / А. Семенюк– Ч.1. – Луцьк: "Надстир'я", 2002. –136 с.; Ч.2. –2008. – 176 с.

28 *Шинкарук В.* Літературна Житомирщина [Текст] / В. Шинкарук / Житомир. обл. орг. Т-ва книголюбів. – Житомир: Льонок, 1993. – 112 с.

29 *Маслова А.И.* Из опыта составления биобиблиографического словаря "Писатели малых народов Дальнего Востока [Текст] / А.И. Маслова // Труды /Вост. Сиб. ин-т культуры, 1970. – Вып.6. – С. 128 – 133.

30 *Маслова А.И.* Деятельность Дальневосточного зонального объединения в области краеведческой библиографии [Текст] / А.И. Маслова // Сов. Библиография, 1978. – №2. – С. 37 – 47.

31 Краєзнавство та музейна справа в Україні: Наук. зб. "Велика Волинь": вип. 44. [Текст]. –Житомир, 2010. –544 с.

32 *Білобровець, В.В.* Десять років служіння Батьківщині: "Волинь –Житомирщина". Історико-філолог. зб. з регіональних проблем [Текст] / В.В. Білобровець // Бердичівська земля у плині часу / Наук. зб. "Велика Волинь". – вип. 37. – Житомир: М. Косенко, 2007. – С. 171 – 177.

33 Житомирський феномен: Спецвипуск часопису "Світло спілкування" [Текст] / Упоряд. Г. Цимбалюк. – Житомир:М.Косенко, 2007. – 416 с.

34 *Кострица М.Ю.* Совість нації: Пам'яті Євгена Концевича (1935–2010) [Текст] / М.Ю. Костриця // Краєзнавство та музейна справа в Україні: Наук. зб.: Вип. "Велика Волинь": Вип. 44, 2010. – С. 531–535.

35 Постаті землі Бердичівської" [Текст]. – Т. 1. – 284 с.; Т.2. – 240 с. – Житомир: М. Косенко, 2005.

36 *Тронько П.Т.* Краєзнавство у відродженні духовності і культури [Текст] / П.Т. Тронько. – К.: Рідний край, 1994.

37 *Кострица М.Ю.* Товариство дослідників Волині: Історія, діяльність, постаті [Текст] / М.Ю. Костриця. – Житомир: Вид-во "М.А.К.", 2001. – 360 с.

38 *Рева Л.* Минуле і сучасне Волині та Полісся [Текст] / Рева Л. // Вісник Книжкової Палати. – 2005. – №10(111). – С.56.

39 *Рева Л.* Житомир в історії Волині і України [Текст] / Рева Л. // Слово і час. – 2005. – №1. – С. 96.
40 *Рева Л.* Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування [Текст] / Рева Л. // Вісник Книжкової Палати. – 2006. – №2 (115). – С. 52.
41 *Рева Л.* Наукові збірники як один із ресурсів української біографістики [Текст] / Рева Л. // Вісник Книжкової Палати. – 2006. – № 9 (122). – С.13-15.
42 *Рейтман Н.П.* Николай Ефимович Кострица : Штрихи к социально-психологическому портрету [Текст] / Н.П. Рейтман // Проблеми українського державотворення: історія і сучасність /Наук. зб "Велика Волинь". – Вип. 35. – Т.ІІ. – Житомир: М. Косенко, 2007. –С. 120-127.

Леся Рева

Региональные источники литературной биографистики (на примере Большой Волыни – Житомирщины)

В статье на историческом фоне, исследуя биографии самых известных литературоведов-житомирян, автор сосредотачивает свое внимание на системе источников литературной биографики: произведениях писателя и литературы о нем, роли областной научной библиотеки им. О. Ольжича, Житомирского научно-краеведческого общества исследователей Волыни, Житомирского педагогического университета имени Ивана Франко, музеев, архивов, сборников.

Ключевые слова: *Житомирщина, литературная биографика, писатель, музей, библиотека, архив, педуниверситет, сборники.*

Larysa Reva

The regional sources of the literature's biographika (for the example by Great Volyn')

In article by Reva Larysa " The regional sources of the literature's biographika (for the example by Great Volyn' ", into historical phone, stoping for the biography most famouse writers and literature mans by Great Volyn', author concentrate her attention for the biographic sources and role of individual information centres – the regional scientific library by O. Oi'zhych, Zytomir's scientific and marginal society of investigators by Volyn', Zytomir's pedagogical university by Ivan Franko, museums, archives, magazines.

Key words: *Zytomir's region, the literature biography, writer, museum, library, archives,pedagogical university,magazines.*

X
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ: панорама сучасного життя

Олександр Гончаров (м. Київ)

ПЛЕНУМ ПРАВЛІННЯ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

5 квітня 2011 року в залі засідань Ученої ради Інституту історії України НАН України відбувся пленум правління Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України. Учасників пленуму привітав заступник голови НСКУ Григорій Клепак і передав теплі вітання від голови НСКУ, академіка НАН України, Героя України Петра Тронька.

Пленум заслухав звіт президії правління Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України про діяльність у 2010 р. (доповідач – голова правління КМО НСКУ Олександр Гончаров).

Доповідач зазначив, що у звітний період пріоритетним напрямом діяльності Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України залишалась організаційна робота у зв'язку з реформуванням НСКУ у професійну творчу спілку, зокрема виконанням рішень пленуму правління НСКУ від 12 червня 2009 року про необхідність завершення реєстрації та перереєстрації на місцевому рівні регіональних структур Спілки в управліннях юстиції, податкових інспекціях, управліннях статистики, у державних реєстраторів місцевих органів влади.

26 лютого 2010 року у приміщенні історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася Установча конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України. Конференція одностайно ухвалила рішення про створення Київської міської організації НСКУ. Було сформовано персональний склад правління та ревізійної комісії, затверджено "Положення про Київську міську організацію Національної спілки краєзнавців України". Президії правління КМО НСКУ доручено здійснити заходи з реєстрації міської організації в органах влади. Накреслено ряд конкретних заходів щодо розвитку краєзнавчого руху в столиці.

Виконуючи постанову Установчої конференції Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, президія правління КМО НСКУ здійснила заходи з реєстрації міської організації в органах влади згідно з Законом України "Про професійних творчих працівників та творчі спілки". Головним управлінням юстиції у місті Києві 26 вересня 2010 року зареєстровано "Положення про Київську міську організацію Національної спілки краєзнавців України " та видано "Свідоцтво про державну реєстрацію творчої спілки ". 3 листопада 2010 року отримано "Свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи". У грудні виготовлено печатку, штампи тощо.

Здійснювалась робота з розбудови організації – перереєстрація членів Спілки відповідно до нових реалій, залучення в ряди Спілки нових членів, налагодження внутрішнього діловодства, оформлення персональної документації та обліку членів Спілки, збір вступного та членського внесків, видача членських квитків, налагодження співробітництва з установами краєзнавчого спрямування. Так, за звітний період в ряди КМО НСКУ прийнято 11 нових членів, столична організація налічує 85 чол. У 2010 р. було організаційно оформлено первинний осередок КМО НСКУ в Інституті туризму Федерації профспілок України (голова – Соловей Л.С.). Розпочато роботу з формування осередків у Солом'янському районі, Міжнародному центрі дитячо-юнацького туризму тощо.

Президія правління КМО НСКУ здійснювала інформаційне наповнення офіційного веб-сайту НСКУ, організувала надсилання матеріалів про заходи, які проводились міською організацією.

Значну організаторську, наукову та культурно-просвітницьку роботу проводять члени президії Правління КМО НСКУ – Вакулишин С.М., Гончаров О.П., Дмитрук В.І., Киркевич В.Г., Маньковська Р.В., Соболєва О.В. та ін. Особливо плідною є діяльність Віктора Геннадійовича Киркевича – дослідника-краєзнавця, журналіста, колекціонера, заслуженого працівника культури України, котрий протягом багатьох років успішно працює на ниві української культури та духовності. Він зібрав одну з найбільших колекцій з історії Києва: 4 тисячі поштових листівок, тисячу книг, півтисячі журналів, га-

зет, сто гравюр та творів живопису, твори декоративно-ужиткового мистецтва, предмети побуту тощо. В. Киркевич допомагав створювати музеї, брав участь у понад 50 виставках у різних містах України, має 17 персональних виставок. У квітні 2010 р. колекція В. Киркевича виставлялася в Українському Музеї у Нью-Йорку (виставка "Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII століття)". 18 жовтня 2010 р. у Музеї Національного університету "Києво-Могилянська академія" відкрилася виставка, присвячена багатовіковій історії українсько-шведських відносин. Експозиція сформована цілком на матеріалах колекції В. Киркевича. З цією збіркою ознайомилися кияни та гості міжнародного семінару, присвяченого діяльності гетьманів П.Орлика та І.Мазепи, який відбувся 15–20 жовтня у стінах Києвомогилянки. Зараз Віктор Геннадійович створює приватний музей історії Києва.

У грудні 2010 р. Київська міська організація Національної спілки краєзнавців України провела „круглий стіл" для науково-педагогічної громадськості столиці „Проблеми викладання києвознавства". Захід відбувся на базі Святошинського центру позашкільної роботи. З метою обговорення, виявлення наявних проблем києвознавства та шляхів їх розв'язання зібралися разом представники різних установ – Інституту історії України НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту туризму Федерації профспілок України, Державного архіву Києва, Міжнародного центру дитячо-юнацького туризму, Публічної бібліотеки ім. Лесі Українки, столичних шкіл, Святошинського центру позашкільної роботи. Обговорення проблем києвознавства в середовищі фахівців різних установ допомогло керівництву Київської міської організації НСКУ спланувати свою роботу на 2011 рік та перспективу.

Доповідач зазначив, що значну краєзнавчу роботу проводять первинні осередки Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України.

Масштабну організаторську роботу здійснює первинний осередок Інституту історії України НАН України (голова – Дмитрук В.І.), члени якого входять до керівних органів НСКУ. Тронько П.Т., Клепак Г.О., Маньковська Р.В., Дмитрук В.І. та інші взяли активну участь у розробці і проведенні заходів Спілки 2010 року, серед них – зустріч української інтелігенції з нагоди 125-річчя перших відвідин Києва Іваном Франком (26 лютого), відкриття Шевченківської світлиці та презентація книги Б. Войцехівського "Я роблю те, що може кожен" (15 квітня), Урочистий пленум правління НСКУ, присвячений 85-річному ювілею Спілки (27 травня), Урочистості з нагоди вручення Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України 2010 року (8 листопада) тощо. Велику роботу на патріотично-краєзнавчій ниві проводить Голова НСКУ, академік НАН України П.Т. Тронько. Герой України, фронтовик, полковник у відставці, він взяв активну участь у ряді заходів, присвячених 65-ій річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні, які відбувалися в столиці України. Членами осередку також проводиться значна науково-дослідницька, видавнича робота в галузі краєзнавства, зокрема видання науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" (голова Головної редколегії П.Т.Тронько), журналу "Краєзнавство" (Тронько П.Т., Бажан О.Г., Дмитрук В.І.) та ін.

Активно працюють члени первинного осередку Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Значну краєзнавчо-просвітницьку роботу проводить член правління КМО НСКУ, директор Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка Іван Казимирович Патриляк. Протягом 2010 року в музеї було організовано сім тематичних виставок, фонди музею поповнилися 165 одиницями зберігання, серед яких три персональні комплекси колишніх викладачів університету. Члени осередку підготували наукові статті та книги з історії України, про життя і діяльність діячів науки і культури України, про розвиток науки в Київському університеті. Підготовлено наукові статті для журналу "Краєзнавство". Здійснюється підготовка наукових кадрів через аспірантуру, зокрема з етнокраєзнавчого напряму, забезпечується проведення етнологічної практики студентів у Криму, в процесі якої практиканти досліджують населені пункти за розробленими програмами, знайомляться з визначними пам'ятками Південно-Західного Криму, отримують навички проведення краєзнавчих екскурсій. Плідно працюють викладачі – члени осередку: член-кореспондент НАН України, декан історичного факультету Колесник В.Ф., професори Казьмирчук Г.Д., Коцур А.П., доценти Гончаров О.П., Іваницька Л.В., Короткий В.А., Пилипенко В.В., Сорока Ю.М., Терес Н.В. та ін.

Святошинський районний осередок (голова – Вакулишин С.М.) виступив з ініціативою про відновлення історичних назв місцевих вулиць (Брест-Литовського проспекту, Романівського шляху, Старо-Житомирської дороги); про перейменування чотирьох вулиць (зокрема, на честь О. Маноцкова, легендарного конструктора першого в світі махольота), про присвоєння імені преподобного Миколи Святохи (Святоші) одній з місцевих бібліотек, а також святошинському хоспісу. В Музеї історії Святошинського району організовано 11-у традиційну виставку "Круглі дати місцевої історії" тощо.

Члени Голосіївського районного осередку (голова – Терес Н.В.) продовжували досліджувати історію перейменування вулиць Києва, беруть активну участь у підготовці відповідних праць.

Викладачі – члени первинного осередку Інституту туризму Федерації профспілок України (Попович С.І., Бабушко С.Р., Соловей Л.С.) проводять значну роботу з розробки екскурсій по Києву та Україні, підвищення кваліфікації гідів-перекладачів, популяризують журнал "Краєзнавство", беруть участь в оформленні сайту НСКУ англійською мовою тощо.

Членами КМО НСКУ видано за 2010 рік більше десяти книг.

Пленум правління розглянув і затвердив план роботи Київської міської організації НСКУ на 2011 рік та перспективу, зміни у складі ревізійної комісії, символіку Київської міської організації НСКУ. Було розглянуто також низку організаційних питань та урочисто вручено членські квитки новим членам Спілки.

Учасники пленума київської місько організаціі НСКУ

Голова правління Київської міської організації
Національної спілки краєзнавців України О.П.Гончаров

Валерій Левченко, Микола Михайлуца (м. Одеса)

ІІІ МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ: ЕТНОІСТОРИЧНИЙ, МОВНИЙ, КУЛЬТУРНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ ВИМІРИ»

В Україні усталилася практика організації та проведення різноманітних міжнародних форумів (конгресів, конференцій, симпозіумів тощо) з різних проблем історичної науки. Складовою частиною цих наукових заходів стала ІІІ Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри», яка відбулася 15–16 квітня 2011 р. в Одесі. Цього року, міжнародний форум був присвячений героїчній і, разом з тим, трагічній даті в історії Другої світової війни – 70-річчя оборони Одеси. Подія, яка є зворушливою не тільки для жителів Одещини і громадян всієї України, а й для мільйонів людей – нащадків учасників тієї війни, які живуть зараз в багатьох країнах світу.

Одеську конференцію організувала та провела ініціатор наукового заходу – кафедра українознавства Одеського національного морського університету (далі – ОНМУ), яка 2007 і 2009 р. проводила конференції з аналогічною назвою. Проведення наукового форуму стало можливим завдяки підтримці і концентрації спільних зусиль провідних вчених науково-дослідних центрів України – Інституту історії НАН України та Національної спілки краєзнавців України. Люб'язно погодилися взяти участь у конференції також і семеро зарубіжних вчених з науково-дослідних установ й вищих навчальних закладів Російської Федерації, Німеччини, Румунії та Республіки Молдова. Всього в роботі форуму брали участь 107 науковців, серед яких 26 докторів наук, 45 кандидатів наук, решта – наукові співробітники, аспіранти, магістри. Географія учасників охоплювала 23 міста України та європейських країн.

Не порушуючи усталеної традиції, організатори до початку конференції видали збірку матеріалів, надавши кожному учаснику авторські екземпляри. У науковому збірнику представлено 98 наукових доповідей та повідомлень, з яких на пленарне засідання було винесено два, а інші були заслухані на чотирьох секційних засіданнях та в рамках «круглого столу».

Відкрив пленарне засідання конференції завідувач кафедрою українознавства ОНМУ, докт. іст. наук М. І. Михайлуца. З вітальним словом до учасників конференції звернулися голова оргкомітету, ректор ОНМУ, докт. екон. наук, проф. І. В. Морозова, а від імені голови правління Національної спілки краєзнавців академіка П. Т. Тронька, виступив його заступник – Г. О. Клепак.

На пленарному засіданні першим виступив докт. іст. наук, проф. О. Є. Лисенко, який в своїй доповіді акцентував увагу на військово-політичних, економічних і соціокультурних аспектах на Південноукраїнському секторі збройного протистояння в роки Другої світової війни. Актуальним проблемам багатовікового зіткнення двох цивілізаційних потоків (Східного та Західного) на території між Дунаєм, Дністром і Прутом (тобто в Буджаку), спробівизначитинапрямиміждисциплінарних досліджень поліетнічного прикордоння були присвячені наукові роздуми докт. іст. наук, проф. В. В. Стецкевича.

Після пленарного засідання відбулася презентаційна сесія нових авторських наукових видань відомих і молодих українських вчених. Миколаївський історик, докт. іст. наук, проф. О. П. Тригуб представив дві книжки – «Розкол в РПЦ (1922–1939 рр.).: Між державним політичним управлінням і реформуванням» (Миколаїв, 2009, 300 с.) і «Розгром української церковної опозиції в Російській Православній Церкві (1922–1939 рр.)» (Миколаїв, 2009, 312 с.), а одеський дослідник, канд. іст. наук В. В. Левченко презентував монографію «Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту» (Одеса, 2010, 428 с.). Крім анонсованих у програмі конференції презентацій монографій двох науковців з південного регіону також відбулись додаткові презентації ще двох книжок київських авторів. Канд. іст. наук

В. М. Грицюк ознайомив присутніх з книжкою «Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво)» (Чернівці, 2009, 296 с.), а докт. іст. наук, проф. І. В. Верба презентував книгу (співавтор канд. іст. наук М. О. Самофалов) «Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог» (Київ, 2010, 195 с.). Представлені авторами монографії були подаровані присутнім учасникам конференції, а порушенні авторами проблеми викликали жвавий інтерес та дискусії.

З метою глибшого аналізу історичної свідомості народів Півдня України, а також чинників, котрі сприяли її формуванню й трансформаціям, організаторами конференції було запропоновано кілька тематичних напрямків, проблемні поля яких було сконцентровано в рамках круглого столу та п'ятьох секційних засідань, якими керували провідні фахівці:

Секція 1. «Історія народів та етносів Півдня України в часи імперій, тоталітаризму, демократії» (модератор – докт. іст. наук, проф. О. А. Бачинська);

Секція 2. «Проблеми української термінології і термінографії, мовні взаємовпливи» (модератор – канд. філ. наук, доц. Е. В. Боєва);

Секція 3. «Культура і духовність, традиції та обрядовість української та «сусідніх» етнокультур» (модератор – докт. іст. наук, проф. А. А. Непомнящий);

Секція 4. «Історія християнської церкви та доля інших конфесій у регіоні» (модератор – докт. іст. наук, проф. О. П. Тригуб);

Секція 5. «Міжнародні, правові та міжрегіональні зв'язки і відносини» (модератор – докт. юрид. наук, проф. В. М. Іванов).

Під час роботи секцій було повідомлено чимало нових фактів та стаистичних даних, наукових положень, які безперечно, сприятимуть дальшому розвитку багатьох галузей гуманітарних наук. Роботу всіх секцій супроводжували змістовні дискусії.

Однак, напередодні історичної дати – 70-річчя оборони Одеси, вартує більш детально зупинитися на доповідях та повідомленнях, присвячених військовим подіям на Півдні України, які були виголошено в рамках «круглого столу» – «Оборона Одеси: погляд з XXI століття» (модератор – М. І. Михайлуца). Розпочати роботу «круглого столу» було надано Народному депутату України, першому заступнику голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони С. Р. Гриневецькому. Парламентарій зупинився на важливості вивчення історичного минулого не лише з метою торжества історичної правди, а й для виховання гідного покоління молодих членів суспільства.

Першим до дискусії модератор «круглого столу» запросив полковника Збройних Сил України, військового історика, канд. іст. наук В. М. Грицюка. Дослідник виголосив проведений раніше ретельний аналіз довоєнних планів протиборчих сторін та їх реалізації на початку війни на Півдні України і прийти до висновку про те, що передвоєнні погляди військово-політичного керівництва СРСР на майбутню війну і планування бойових дій в головних підходах були правильними. Однак окремі прорахунки та помилки, особливо неготовність прикордонних військових округів до відбиття ударів противника, стали головною причиною, яка визначила невигідне для радянської сторони розвиток подій на початку війни.

Історіографічній тематиці був присвячений виступ докт. іст. наук, проф. Д. П. Урсу, який глибоко і неупереджено зупинився на сучасних тенденціях в історичній літературі про початок Другої світової війни, і особливо, на румунській історіографії т. зв. «Облоги Одеси 1941 року». Розкриваючи причини деформації історичної правди про «битву за Одесу», вчений закликав професійних істориків «не продовжувати стріляти словами в колишнього ворога 70 років потому після бою, а досліджувати події, оцінювати й осмислювати їх».

Емоційно і цікаво було піднесено матеріал докт. іст. наук, заступника директора Інституту соціально-економічних та гуманітарних досліджень Південного наукового центру РАН (м. Ростов-на-Дону, РФ) Є. Ф. Кринко. Його дослідження вибудовувалося на скрупульозному за хронологією подій вивченні нині призабутих джерел – щоденників безпосередніх учасників і очевидців історичних подій, а саме, відомого радянського письменника, в період війни військового кореспондента «Червоної Зірки» Костянтина Симонова. У повідомленні «Ми зійшли в Одеському порту ...»: К. Симонов про оборону Одеси 1941 р.» учений на підставі «щоденника письменника» окреслив не тільки героїчні прояви захисників Одеси, військового командування, але й труднощі фронтового життя, способи та особливості повсякденного виживання людини.

Документи оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії Півдня України періоду Другої світової війни стали об'єктом пильного вивчення і представлення науковій публіці канд. іст. наук, наукового співробітника ІІ НАН України Н. Г. Кашеварової. Про вступ Червоної армії до Бессарабії і про моральний стан населення прифронтової смуги в роки війни розповів І. Кашу, доктор історії та директор Центру дослідження тоталітаризму Молдавського державного університету (м. Кишинів). Про питання репатріації етнічних німців з Південної Бессарабії (Буджака) в умовах розпочатої Другої світової війни розповідав А. Тулуш, доктор історії, проф. університету «Нижній Дунай», м. Галац (Румунія).

Ціла серія виступів на «круглому столі» була присвячена «білим плямам», «сегментним нішам», а також міфам і легендам оборони міста Одеси. Так, проблем дослідження тактичних операцій Приморської армії під час оборони Одеси 1941 р. присвятив свою статтю письменних, канд. іст. наук, доц. В. А. Савченко. На деяких міфологізованих сторінках історії «73-х героїчних днів» зупинився М. І. Михайлуца. Патріотичним поривам молоді, самопожертви заради перемоги над ворогом приурочив виступ докт. іст. наук, проф. О. І. Красюк, одночасно презентувавши колегам свою книгу – «Їх подвиги безсмертні. З історії боротьби юнаків і дівчат Одеси та області в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» (Одеса, 2011, 172 с.).

Відрадно відзначити, що в дискусіях і спілкуванні з провідними вченими активно брали участь студенти. Деякі з них виступали зі своїми історико-біографічними напрацюваннями. Так, А. В. Рогозовська дослідила перші військові кроки свого землякаподолянина генерала армії І. Черняхівського, а Л. Ю. Кислюк простежив за спогадами односельців, достеменні події останніх днів життя льотчика, Героя Радянського Союзу лейтенанта М. Шилова, який загинув у небі над селом Вигода під Одесою. Приємно вразив своїм дослідницьким запалом П. О. Мінаєв, член громадської організації «Військовоісторичний центр «Пам'ять і Слава», який разом з однодумцями, проводячи пошукову діяльність, повернув з минулого імена десятків червоноармійців і червонофлотців, загиблих під Одесою влітку-восени 1941 р.

Підводячи підсумки круглого столу та конференції в цілому, її учасники висловили задоволення від спілкування, погодилися з необхідністю продовження міжнародного діалогу професійних істориків України, Росії, Румунії, Молдови, Німеччини, щоб запанувала правда без ідеологізації, міфологізації та фальсифікації історичної пам'яті.

Під час перерв на каву учасники конференції мали можливість відпочити, обмінятися думками з приводу почутих доповідей, переглянути виставку наукової літератури, присвяченої Другій світовій війні та ознайомитися з науковими працями викладачів кафедри українознавства ОНМУ. Також для ознайомлення була представлена експозиція створеного при кафедрі українознавства краєзнавчо-етнографічного музею (завідувач Б. М. Мартиновський), де були репрезентовані зразки матеріальної культури народів Півдня України (самостійно віднайдені викладачами й студентами ОНМУ) та вишиті сюжети в народному стилі старшого викладача кафедри О. П. Гогуленко.

У завершальний день конференції її учасники поділилися на дві групи та взяли участь в запланованих екскурсіях. Перша група відвідала історико-меморіальний комплекс «Нерубайські катакомби» під Одесою, де в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. перебували підпільно-диверсійні та партизанські загони. Друга група – взяла участь у пішохідній екскурсії старою Одесою та переглянула експозиції Історико-археологічного музею.

Загалом у представлених доповідях та повідомленнях учасники конференції (к.і.н. О. Г. Бажан, к.і.н. Ю. В Крамар, д.і.н. І. М Романюк, д.і.н. П. М. Тригуб, д.і.н. І. І. Тюрменко та багато інших) продемонстрували високий професійний і фаховий рівень. З деяких, особливо проблемних і чутливих історичних питань, були представлені різні, інколи діаметрально протилежні позиції і підходи, проте всі вони сприймалися толерантно і доброзичливо у атмосфері взаєморозуміння і взаємоповаги. На думку учасників конференції, мета наукового форуму була досягнута. У доповідях і дискусіях прозвучало багато нових, нестандартних і оригінальних експертних думок щодо різного роду аспектів і напрямів розвитку історичної науки.

Відкриття круглого столу “Оборона Одеси: погляд з XX століття” (м. Одеса, 15 квітня 2011 року).

З вітальним словом до учасників «круглого столу» звертається Народний депутат України Сергій Рафаїлович Гриневецький.

Група учасників конференції під час екскурсії в історико-меморіальний комплекс партизанської слави «Нерубайські катакомби» (село Нерубайське у передмісті Одеси). 16 квітня 2011 року.

XI
НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Олександр Бонь, Євген Ковальов (м. Київ)

«КИЇВ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ XIX–XXI СТОЛІТТЯ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ»

13 квітня 2011 р. у Київському університеті імені Бориса Грінченка, для якого києвознавство є пріоритетною дослідницькою сферою, відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI століття: національний та європейський контекст». У ній взяли участь провідні науковці вищих навчальних закладів столиці України, дослідники з Тернополя, Умані, Переяслава-Хмельницького, Канева.

З вітальною промовою до учасників конференції звернувся ректор Київського університету ім. Бориса Грінченка – доктор філософських наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України В.О.Огнев'юк, який розкрив стан і перспективи розвитку києвознавчих напрямів у науковій роботі вишу, зазначивши, що викладачі та студенти-грінченківці плідно працюють над дослідницькими проектами, присвяченими історії міського управління і самоврядування, політичним, соціокультурним, етнічним і демографічним процесам у Києві в історичному вимірі, історії ментальності та повсякденності киян.

У роботі конференції взяв участь перший заступник голови Київської міської державної адміністрації О.В. Мазурчак, який висвітлив засади побудови системи енергоменеджменту в бюджетній сфері Києва. Представник міської влади звернув увагу на необхідність широкого залучення наукового потенціалу Київського університету імені Бориса Грінченка для розробки стратегії економічного розвитку Києва.

На пленарному засіданні з доповідями виступили провідні науковці, що досліджують актуальні аспекти київського соціокультурного середовища нового та новітнього часу.

Президент Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS) М.М. Яковина порушив проблеми охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини Києва, наголосив на необхідності збереження історичного ландшафту міста в умовах технічної модернізації міського простору, гармонійного поєднання традицій з новаціями у містобудуванні.

В.І. Сергійчук (д.і.н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка) показав роль київського студентства як промотора національно-визвольних змагань XIX–XX ст.

Провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, д.і.н. В.І. Марочко розкрив механізм вилучення через систему торгсину радянською тоталітарною владою матеріальних цінностей у населення Київщини в обмін на продовольство в умовах Голодомору 1932–1933 рр.

Завідувач кафедри історії України та методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка д.і.н., А.Л. Зінченко проаналізував проблеми формування історичної свідомості у студентів київських вишів у контексті політики історичної пам'яті, а також звернув увагу присутніх на необхідність удосконалення історичної компетентності майбутніх фахівців гуманітарного профілю.

Директор Історико-меморіального музею Михайла Грушевського С.М. Панькова висвітлила києвознавчі студії історика С.В. Шамрая під час його роботи у складі Комісії Києва та Правобережжя Історичної секції Всеукраїнської академії наук.

Відомий український перекладач М.В. Стріха (д.ф.-м.н., Київський університет імені Бориса Грінченка) розглянув еволюцію націєтворчої функції українського перекладу в синергії з формуванням символічного значення Києва як втілення тяглості українського державотворення.

Велику зацікавленість викликала доповідь доктора філологічних наук професора Національного університету «Києво-Могилянська академія» Володимира Панченка «Київ 1919: погляд Миколи Зерова».

Продовженням роботи конференції стали засідання у секційному форматі. Перша секція була присвячена соціокультурній панорамі Києва XIX ст. В.М. Васильчук (д.і.н., професор, Київський національний лінгвістичний університет) відзначив внесок німецької національної громади Києва у розвиток української культури. Є.А. Ковальов

(к.і.н., Київський університет ім. Бориса Грінченка) розглянув структуру образу Києва у записках мандрівників з Великої Британії та США першої половини XIX ст., виділив основні стереотипи, пов'язані у них з Києвом, визначив потенціал записок британських та американських мандрівників того часу для вивчення економічної та соціокультурної ситуації у Києві. Багато уваги доповідачі приділили з'ясуванню місця київських навчальних закладів у соціокультурних процесах XIX ст., їхнім науковим і педагогічним традиціям. Так, О.О. Тарасенко (к.і.н., доцент, Київський університет ім. Бориса Грінченка) охарактеризувала діяльність вчених Університету св. Володимира (М.Д. Іванишева, В.Ф. Домбровського, В.Б. Антоновича) у Київській археографічній комісії впродовж 50-х – 80-х рр. XIX ст.

Друга секція об'єднала дослідників соціокультурних процесів у Києві першої третини XX ст. О.І. Бонь (к.і.н., доцент, Київський університет імені Бориса Грінченка) на основі спогадів Н.Д. Полонської-Василенко на прикладі процесу у справі «Київського обласного центру дій» проаналізував практику переслідування більшовицьким режимом інтелігенції Києва. Значна частина доповідей, виголошених на цій секції, була присвячена проблемам історії пам'ятко-охоронного руху і музеєзнавства. Зокрема, І.М. Преловська (к.і.н., старший науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України) розглянула біографію першого директора Софійського державного заповідника І.М. Скуленка у контексті політики радянської влади у сфері культури.

Зацікавлення присутніх викликала доповідь завідувача НМЦ профільного навчання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка Наталії Петрощук. Вона розглянула особливості організації та проведення курсів для учителів шкіл, які проводились Фребелівським товариством у м. Києві.

Третя секція була призначена для дослідників київського соціокультурного простору від 1930-х рр. і до сьогодення. Ф.Л. Левітас (д.і.н., професор, Київський університет імені Бориса Грінченка) присвятив свою доповідь аналізу історичних джерел для вивчення історії оборони Києва у 1941 р. під час Другої світової війни. О.Г. Бажан (к.і.н., старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України) розглянув інформаційні можливості документів радянських спецслужб у відтворенні політичного і економічного життя Києва першої половини XX століття, зокрема «Паспорта-характеристики Київської області», складена працівниками радянських спецслужб наприкінці 1940 – на початку 1950-х років.

На підсумковому засіданні учасники конференції ухвалили рекомендації наукового зібрання. Було визначено найактуальніші напрямки подальших наукових досліджень та прийнято низку пропозицій міській владі щодо невідкладних заходів по збереженню пам'яток історії та культури столиці.

До початку наукового зібрання видано збірник наукових матеріалів конференції. Науково-практичні конференції з різноплановою києвознавчою тематикою у Київському університеті ім. Бориса Грінченка вирішено проводити щорічно.

Ігор Сердюк (м. Полтава)

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «Х КОСТОМАРІВСЬКІ ЧИТАННЯ»

14-15 квітня 2011 р. Чернігівщина вже вкотре приймала учасників всеукраїнської наукової конференції «Костомарівські читання». Зусиллями її незмінних організаторів Юрія Пінчука, Сергія Лаєвського та Сергія Леп'явка, конференція стала доброю науковою традицією, а цього року ще й відсвяткувала свій перший ювілей, адже відбувалася вдесяте. Х Костомарівські читання були присвячені 390-й річниці перемоги у Хотинській битві, однак їхня тематика не обмежувалася власне війною та добою гетьмана П. Сагайдачного. Основною метою читань організатори вбачають: спілкування вчених-істориків «без краваток» для ознайомлення колег з новітніми дослідженнями, знахідками та ідеями в ділянці історії України доби козаччини; залучення чернігівських істориків до спілкування з провідними вченими з наукових центрів; ознайомлення дослідників з Черніговом та його історичною спадщиною.

Костомарівські читання мають камерний характер і не передбачають значної кількості учасників (тож місце в їхньому колі є доволі почесним), втім, великий інтерес в середовищі науковців надає форуму серйозного представництва. Цього року в читаннях взяли участь 53 науковці з 10 міст України і Білорусі (Київ, Луцьк, Мінськ, Ніжин, Одеса, Острог, Полтава, Умань, Черкаси, Чернігів), вони представляли 22 заклади науки, освіти і культури.

Організаторами заходу виступили Головне управління культури, туризму і охорони культурної спадщини Чернігівської обласної державної адміністрації, Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства НАН України імені М.С. Грушевського, Ніжинський державний університет імені М.В. Гоголя, Сіверський інститут регіональних досліджень, Український інститут національної пам'яті та Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. Останній заклад якраз і приймав у своїх стінах учасників першого робочого дня (14 квітня) конференції. Працівникам музею вдалося приємно вразити як «ветеранів», так і «новачків» читань, їхні виступи виголошувалися на фоні унікальної пам'ятки історії та мистецтва – срібних шат ікони Іллінської Богоматері (кін. XVII ст.).

Під час відкриття учасників наукового зібрання привітали: директор історичного музею Сергій Лаєвський, голова Чернігівської обласної ради, доктор філософських наук Анатолій Мельник; перший заступник голови Українського інституту національної пам'яті, доктор історичних наук, професор Володимир Кривошея; ініціатор читань з 2001 р. – завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства НАН України Юрій Пінчук; один із постійних організаторів читань – професор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор історичних наук Сергій Леп'явко та заступник начальника головного управління культури, туризму і охорони культурної спадщини Чернігівської облдержадміністрації Алла Кулик. Сергій Леп'явко наголосив на тому, що подібні конференції нечасто відбуваються у стінах музеїв, тому місце проведення є однією з «родзинок» Костомарівських читань, а сама музейна енергетика, безумовно, надихатиме до плідного наукового пошуку.

Перше пленарне засідання (модератор Сергій Леп'явко) розпочалося з доповіді ініціатора конференції Юрія Пінчука (Київ), вчений проаналізував тематику доповідей всіх Костомарівських читань, котрі стосувалися біографії та творчості Миколи Костомарова. Суголосною назві читань була й доповідь наступної учасниці Тетяни Клименко (Черкаси): «Тарас Шевченко в житті М. Костомарова». Відомий дослідник генеалогії козацтва Володимир Кривошея (м. Київ) поділився з присутніми досвідом складання біограм козацької старшини Гетьманщини. Дискусію спровокувала доповідь Сергія Леп'явка присвячена епохальній події історії України – Хотинській війні. Олена Бачинська (м. Одеса) поділилася результатами пошуку документів про запорозьких козаків в архівах Туреччини. Юрій Волошин (м. Полтава) зацікавив учасників читань доповіддю про демографічні характеристики

населення Полтави середини XVIII ст. Анатолій Адруг (м. Чернігів) та Ганна Арендар (м.Чернігів) ознайомили присутніх з історією срібних шат ікони Іллінської Богоматері.

Після перерви робота конференції продовжилася в трьох секціях. До першої з них («Костомаровознавство та історіографія», модератор – Юрій Пінчук) були заявлені доповіді дев'яти учасників. Ольга Гончар (м. Київ) дослідила пам'ять про М. Костомарова на основі колекції некрологів у зібранні Державного історичного музею в Москві, представництво спадщини історика в інтернет-просторі проаналізував Володимир Левикін (м. Київ), побут німецьких колоністів за спостереженнями М. Костомарова та його сучасників вивчила Елла Стьопченко (м. Київ). Видатному історику XIX ст. була присвячена й доповідь Наталі Зіневич (м. Київ) «М. Костомаров і Віленська археографічна комісія». Євген Луняк (м. Київ) дослідив «Голос України» як містичну категорію в ідеології кирило-мефодіївців. Дмитро Семко (м. Київ) проаналізував дослідження спадщини представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку другої пол. XVII – початку XVIII ст. в творчості істориків XIX ст. Олена Новікова (м. Київ) акцентувала увагу на внеску В. Мякотіна в дослідження соціальної історії України XVIII – XIX ст. Світлана Батуріна (м. Київ) звернула увагу на українську історію в системі історичної освіти Російської Федерації.

Друга секція об'єднала знавців генеалогії, біографістики та історичної демографії (модератор Юрій Волошин). Доповідь Ігоря Ситого (м. Чернігів) познайомила присутніх з маловідомим історичним персонажем чернігівським війтом Яремою Полуботком. Ольга Гейда (м. Чернігів) акцентувала увага на постаті Ісайї Копинського – єпископа відновленої Чернігівської єпархії. Олена Замура (м. Полтава) проаналізувала сезонність дитячої смертності в одному з сіл Переяславсько-Бориспільської єпархії, дослідження Віталія Дмитренка (м. Полтава) стосувалося такого важливого джерела вивчення соціальної історії Гетьманщини, як сповідні розписи. Дмитро Казіміров (м. Чернігів) представив результати дослідження характеристик козацького населення Мени за даними Генерального опису. Аналізу інформаційного потенціалу присяг XVII – XVIII ст., як джерела до історії старшини Чернігівського полку була присвячена доповідь Ірини Кривошеї (м. Київ).

Третя секція (головуюча – Ольга Бачинська) зібрала дослідників політичної та соціально-економічної історії козацтва. Ольга Травкіна (Чернігів) вивчила постать Лазаря Барановича як речника боротьби проти турецько-татарської агресії; Сергій Токарєв (Чернігів) розповів про участь старшини Ніжинського полку в походах на Білорусь; Андрій Бовгиря (м. Київ) проаналізував справи пов'язані з образою гетьманської честі у XVIII ст.; Ярослав Волерт (м. Чернігів) дослідив старшинське землеволодіння за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку; Володимир Пришляк (м. Луцьк) акцентував увагу на питанню перенесення гетьманської столиці з Глухова до Батурина, пов'язаному з постаттю Данила Апостола; Олександр Кухарук (м. Чернігів) ознайомив присутніх з маловідомими сторінками історії української козачої дивізії (1812-1816 рр.); Володимир Полторак (м. Одеса) простежив еволюцію політичних поглядів М. Чайковського на основі його епістолярної спадщини; Олександр Тарасенко (м. Чернігів) розглянув «скарбницю» Іоаникія Галятовського як джерело з історії Єлецького монастиря; Олена Пономаренко (м. Чернігів) з'ясувала особливості трансформації української національної ідеї в добу Гетьманщини.

Після секційної роботи постійні учасники читань презентували загалу свої нові книги: Сергій Павленко (м. Чернігів) заінтригував ілюстрованою монографією про розшуки автентичного портрету гетьмана Івана Мазепи; Андрій Бовгиря представив книгу «Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.»; Анатолій Адруг презентував дослідження про живопис Чернігова другої половини XVII-початку XVIII століть.

Наступного дня, 15 квітня, читання проводилися в Ніжині, у стінах Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя (причому, в аудиторії, де навчався видатний письменник). Заключне пленарне засідання (модератор Сергій Леп'явко) було відкрите вітальним словом проректора з наукової роботи та міжнародних зв'язків Ніжинського університету Олександра Мельничука. Далі Андрій Блануца (м. Київ) представив результати дослідження регламентації уставних відносин у військових статутах Великого князівства Литовського XVI ст. Завершила засідання доповідь Ігоря Сердюка (м. Полтава) про шлюбну поведінку мешканців Ніжина середини XVIII ст. Після «офіційної» частини

учасники читань насолодилися екскурсіями до університетського музею Миколи Гоголя, та бібліотеки університету, де ознайомилися з колекцією рідкісної книги.

X Костомарівські читання, безумовно, реалізували мету, задекларовану їх ініціаторами. Особливий формат наукового спілкування, коло учасників та блискуча організація не тільки можуть вважатися своєрідною візитівкою конференції, а й дають всі підстави сподіватися, що читання відзначатимуть ще не один свій ювілей.

XII
ОГЛЯДИ

о. Юрій Мицик (м. Київ)

ЦІННЕ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Рец. на Іваннікова Л. В. Фольклористика Півдня України: сторінки історії. - Запоріжжя: П.П. и А.А. Тандем, 2008.- 292 с.

Південна Україна – один з найрозвинутіших регіонів України має багатющу історію. Разом з тим, цей регіон дуже мало досліджений істориками, філологами та фольклористами. Наявність значних "білих плям" дає простір до різного роду політичних спекуляцій, реанімації антинаукових міфів про т.зв. "Новоросію", "цивілізаторську роль" Катерини II тощо. Між тим, існує цілий пласт історичної, історико-краєзнавчої, фольклористичної наукової літератури ХІХ-поч. ХХ ст., потенціал якої далеко не розкритий. Тому звернення відомої української дослідниці, кандидата філологічних наук Л.В. Іваннікової до цієї проблематики є дуже своєчасним. В результаті її довготривалої роботи була видана монографія: Іваннікова Л.В. Фольклористика Півдня Укр-аїни: сторінки історії (Запоріжжя, 2008.- 292 стор.).

У поле зору дослідниці опинився значний за обсягом фольклорно-етнографічний матеріал, який досі не привертав особливої уваги науковців, а також творчий доробок ряду істориків та фольклористів ХІХ - ХХ ст. (насамперед класики української історіографії Д. Яворницький, Я. Новицький, М. Аркас, О. Афанасьєв-Чужбинський, А. Скальковський), котрі накопичили згаданий матеріал і зробили перші кроки на шляху його осмислення. Його вдумливий аналіз, здійснений Л.В. Іванніковою, дозволяє встановити основні закономірності розвитку процесу фіксації та дослідження фольклору Південної України, виділити певні періоди, які мають свою специфіку, визначити позитивний доробок попередників, вказати на слабкі чи дискусійні місця їхніх концепцій. Поза сумнівом висновки Л.В.Іваннікової дозволяють краще уявити місце і роль в українській історіографії ряду її чільних представників, чіткіше встановити формування та специфіку їхніх історичних та суспільно-політичних поглядів. Чи треба говорити, наскільки це важливо в наш час, коли видається академічне зібрання творів Д.І. Яворницького, Я.П. Новицького, коли активно досліджується творчість А. Скальковського та інших визначних вчених? Заслуга Л.В. Іваннікової полягає і в тому, що вона звернула увагу на малознаних або призабутих вчених ХІХ – ХХ ст., як от Дніпрова Чайка, Тобілевич та ін., зуміла належно оцінити і їхній доробок на полі фольклористики. Важливою позитивною рисою монографії є і те, що її автор добре знає не тільки публікації фольклорних матеріалів, але й архівні джерела, що значно посилює наукову новизну книги. Л.В. Іваннікова також добре орієнтується в історіографії питання, знає навіть унікальні і надзвичайно рідкісні праці українських фольклористів.

Монографія Л.В. Іваннікової має чіткий і добре продуманий план, добру структуру, написана гарною літературною українською мовою, а її висновки є логічними і добре аргументованими. Більше того, ця монографія може слугувати і як своєрідний посібник для істориків, філологів та краєзнавців, вона поза сумнівом буде з інтересом сприйнята науковою громадськістю як актуальне і дуже корисне дослідження. Суттєвих недоліків нами не помічено, впадають у вічі лише окремі друкарські помилки та стилістичні огріхи. Варто було б звернути більше уваги на постать історика Василя Біднова і на присвячені йому дослідження В. Кисельова (Мінськ) та І. Саламахи (Запоріжжя).

Все вищесказане дозволяє зробити висновок, що монографія Л.В. Іваннікової є самостійним і завершеним дослідженням, яке написане на високому науковому рівні і має широке практичне застосування.

Євген Сінкевич (м. Миколаїв)

ПОГЛЯД У ГЛИБИНУ СТОЛІТЬ

Рецензія на історико-хронологічне видання С. М. Куделка та Л. І. Тарасової «Харків: хроніка століть» (394 с.)

Останнім часом в Харкові вийшло декілька перевидань різноманітних довідників та путівників, присвячених історії міста дореволюційного часу. Однак, минає час і сторінки літопису міста наповнюють нові події. З огляду на це, праця харківських краєзнавців Сергія Куделка та Людмили Тарасової викликає зацікавленість усіх тих, кому не байдужа історія «першої столиці» – Харкова, як його іноді називають в публіцистиці.

У передмові автори слушно зауважують про те, що «Нашу епоху з повним правом можна називати «новим віком Енциклопедії», тому, що суспільство сьогодні пильно вдивляється в минуле, в імена та факти. Якщо ми бажаємо пізнати минуле на сучасному рівні знань, нам потрібно повернути забуті і напівзабуті події, надати адекватну сучасності характеристику відомим фактам. У цьому сенсі довідник, що містить біля 5 тисяч подій за 356 років історії буде в нагоді усім, хто цікавиться літописом міста, з яким пов'язані імена таких непересічних особистостей, як Григорій Сковорода та Юрій Кондратюк, Ілля Мечников та Григорій Квітка-Основ'яненко та багато-багато інших харків'ян, що своєю працею звеличили не тільки місто, а й уславили нашу країну. Багато з того, що можна назвати «першим та вперше», пов'язане зі столицею Слобожанщини.

Між тим, на наш погляд, ми можемо зробити деякі зауваження, а також висловити побажання авторам на випадок перевидання їх праці. По-перше, бажалось мати не тільки дати подій по роках, а й по днях. По-друге, корисним був би іменний покажчик, який би допоміг орієнтуватися в калейдоскопі подій.

Проте, ці наші побажання не змінюють цілком позитивне враження від корисної праці, що вийшла за редакцією доктора історичних наук, професора С. І. Посохова та побачила світ у видавництві «САГА», яке багато років спеціалізується на виданні історичної літератури. Залишилось тільки відмітити, що книга «Харків: хроніка століть» найбільш повне історико-хронологічне видання останніх десятиріч з історії міста.

Олександр Реєнт (м. Київ)

ПУТІВНИК ІЗ КРИМСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА 20-Х РОКІВ МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ

Рец. на кн.: Севастьянов А. В. Десять лет на службе краеведения : Российское общество по изучению Крыма (1922–1932) / А. В. Севастьянов ; Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. – К. ; Симферополь, 2010. – 255 с. (Биобиблиография крымоведения ; Вып. 13).

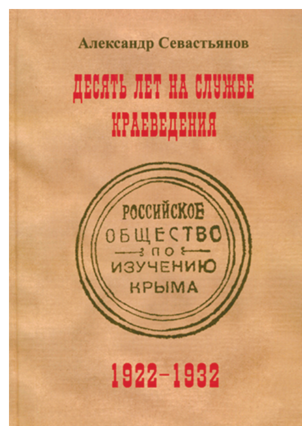

У розвитку краєзнавчих студій в Україні протягом останнього десятиліття кримознавство посідає помітне, можна навіть сказати – особливе місце. Обумовлене це декількома факторами, в першу чергу, унікальністю самого регіону, що робить інтерес до його вивчення постійним та нестримним, а склад учасників цього процесу – поповнюється все новими іменами.

В сенсі організації кримознавчих студій в останні роки беззаперечні лідерські позиції займає наукова школа професора Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського Андрія Анатолійовича Непомнящого. Саме сім років тому за ініціативи сімферопольського вченого була заснована книжкова серія «Біобібліографія кримознавства», в якій окрім ґрунтовних студій самого титульного редактора (які вже отримали належну та справедливу оцінку професійного середовища істориків та бібліографів, як в України, так і за її межами) представлений потужний та, в доброму розумінні цього слова – амбітний доробок молодих вчених – його учнів.

Новий, тринадцятий за числом, але не за вдачею, випуск книжкової серії «Біобібліографія кримознавства», присвячений цікавому періоду історії кримського краєзнавства 20-х – початку 30-х рр. XX ст. Монографія Олександра Севастьянова репрезентує нову, невідому широкому колу науковців та краєзнавців тему участі потужної громадської організації у вивченні історії, археології та етнографії півострова. Невідомість та невивченість цього сюжету пояснюється як замовчуванням наукової спадщини членів Товариства за радянських часів, так і певною зосередженістю попередніх дослідників на вивченні кримознавчого доробку іншого відомого наукового співтовариства – Таврійської вченої архівної комісії та її нащадка – Таврійського товариства історії, археології та етнографії.

Концепція, обрана автором монографії, демонструється одразу при відкритті книги. Десятирічний період плідної роботи Російського товариства з вивчення Криму (РТВК) умовно «замкнений» між двома відомими радянськими плакатами, що прикрашають форзаци видання. І, відтак, читача на початку зустрічає червоноармієць, який запитує «Ти записався в добровольці?», а при закінченні читання сувора жінка застерігає – «Не балакай!». Ці художні відображення часу, присвячені до речі дещо іншим темам, добре ілюструють і атмосферу, що панувала в краєзнавчому русі СРСР. Умови, при яких стали можливими активна праця вчених та ентузіастів щодо вивчення минулого та сьогодення певних регіонів, громадська сутність цього процесу та державне сприяння були ознаками першої половини 20-х рр. XX ст. Умови ж завершального етапу становлення одноосібного тоталітарного режиму, що мали місце на початку 30-х рр. XX ст., робили неможливим існування недостатньо керованих організацій, тим більше, якщо вони об'єднували освічених людей, що мали власний та тверезий погляд на події у країні.

Отже, «мандруючи» від одного зображення до другого, читач монографії знайде дев'ять

нарисів, які, з одного боку, створюють єдиний текст дослідження, а з іншого – можуть виступати і як самостійні частини дослідницького проекту. Автором послідовно простежені процес заснування, реєстрації, становлення РТВК та його регіональних підрозділів. Окремо автором аналізуються причини та потреби у заснуванні саме такого товариства, наголошується на унікальній ролі, що виконувало РТВК, а саме: відновлення культурних та наукових зв'язків між центрами Москви та Ленінграда та краєзнавцями Криму, налагодження продуктивного співробітництва, використання усього переліку дослідницьких та популяризаторських заходів задля якісного перетворення краєзнавчого руху як в межах Криму, так і демонстрація цієї плідної роботи на всесоюзному рівні.

О. Севастьяновим зроблений глибокий та якісний аналіз багатої джерельної бази з історії РТВК. Буде слушним зауважити також, що запропонований автором книги принцип синтезу опублікованих документів та невідомих архівних матеріалів дозволив розглянути діяльність РТВК об'ємно, простежити її на постійному рівні, в деяких епізодах – навіть на рівні щоденної активності. Також важливим є введення до наукового обігу значної кількості документів, що дозволяє виявити нові обставини тих чи інших кримознавчих подій, та, як наслідок – поповнити картину кримознавства новими кольорами. В монографії О. Севастьянова вперше створений просопографічний портрет вчених РТВК, що публікували свої праці в друкованому органі Товариства – науковому часописі «Крым», також вперше надається характеристика цього унікального за якістю та дослідницьким рівнем видання 20-х рр. XX ст.

Оцінюючи книжки серії «Біобібліографії кримознавства» не можна пройти осторонь науково-довідкового апарату та зовнішнього їх оздоблення. В цьому сенсі монографія О. Севастьянова також стане корисною читачеві. На шпальтах книги ми можемо «познайомитися» з іконографією членів РТВК – більше ніж сто ілюстрацій допомагають нам роздивитися і цих людей, а завдяки опублікованим фотоілюстраціям 20-х рр. XX ст., умови, в яких проходила їхня діяльність. Також збагачують наше уявлення про Товариство та його учасників біобібліографічні довідки, які розміщені автором на другому рівні викладення матеріалу. Цей прийом дворівневого тексту з використанням багатої іконографії робить діяльність РТВК не тільки близькою читачеві, а допомагає «оживити» її, надати науковій роботі рис, притаманних звичайному людському життю, з його особистими переживаннями та проблемами.

Загалом, поява монографії О. Севастьянова – це не тільки заповнення ще однієї історіографічної лакуни та розповідь про окреме наукове співтовариство. Зміст книги виходить за межі, окреслені на обкладинці. Монографія молодого вченого надає нам розуміння тієї контраверсійної епохи, що намагалася «забути» все минуле, та відчайдушно підкорювала нові вершини та обрії. Як завжди це буває – надмірне захоплення досягненням захмарної цілі призводить до руйнування того, що було попереду. Історія РТВК, його членів, кримознавства 20-х–30-х рр. минулого століття – це історія тисяч непересічних людей, що стали свідками завершення однієї історичної ери та були учасниками встановлення нової. В цьому процесі багато з них стали жертвами тоталітарної машини, а розвиток наукового кримознавства зазнав значного занепаду. Сьогодні внесок цілого покоління кримознавців отримує належну оцінку, імена репресованих та забутих повертаються з небуття, а сучасне кримознавство – поповнюється новим якісним дослідженням, що має отримати належне місце серед співзвучних робіт колег.

ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ, ЩО ЇХ НАДАЮТЬ АВТОРИ ДО ЖУРНАЛУ "КРАЄЗНАВСТВО"

Статті у журналі "Краєзнавство" публікуються українською мовою. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01. 2003 року № 7–05/1 (Бюлетень ВАК України. — 2003. — № 1). Обсяг статей не повинен перевищувати 1 др. аркуш, матеріалів — не більше 0,5 др. арк., рецензій та оглядів — 0,3 др. арк. Матеріали подаються на дискеті 3,5. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word (версії від 97 і вище) у форматі rtf. Основна гарнітура набору — Times New Roman. До дискети додається один роздрукований примірник. Текст повинен бути підписаний автором. Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, контактні телефони та адреса, електронна скринька.

Джерела та література подаються у кінці тексту в порядку посилань із зазначенням загальної кількості сторінок видання. Посилання виконуються через меню "Вставка" автоматично в кінці тексту. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі. До тексту додаються анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздруковані на окремих аркушах та в електронному варіанті. Рукописи не рецензуються і не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право наукового й літературного редагування та скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського,4, кімн. 216.
Електронна пошта: bazhanclio@ukr. net
Тел.: 044–278–53–05; 044–279–13–88

ПРО АВТОРІВ

Андрухів Ігор Олексійович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії держави і права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ.

Асанова Улькера Кязимівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, голова Ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців України.

Бойко Надія Андріївна – старший науковий співробітник Музею-діарами «Битва за Дніпро в районі Букринського плацдарму восени 1943 року» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Бонь Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Інституту лідерства та соціальних наук Київського університету імені Бориса Грінченка.

Вронська Тамара Василівна - доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

Вєтров Ігор Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, заступник директора з виховної роботи Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Гончаров Олександр Петрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Григорьєва Тетяна Федорівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ Національної академії наук України.

Грицюк Валерій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри морального забезпечення війни Національного університету оборони Міністерства оборони України.

Гуржій Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Денисенко Галина Григорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру підготовки зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАНУ.

Дубик Марина Григоріївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Звагельський Віктор Борисович – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, доцент, завідуючий Центром історичного краєзнавства Сумського державного університету.

Іванов Станіслав Юрійович – аспірант кафедри історії України історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Каушлієв Геннадій Сергійович - аспірант кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Ковальов Євген Аркадійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та методики навчання, Київського університету імені Бориса Грінченка.

Кудінов Дмитро Валерійович - в. о. доцента кафедри педагогіки та інноваційних технологій Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат історичних наук.

Кушнір В'ячеслав Григорович – кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства Одеського національного морського університету.

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Марінченко Олександр Олександрович – аспірант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

Михайлуца Микола Іванович - доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Одеського національного морського університету, професор кафедри.

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу

пам'яток княжої та козацької доби ІУАтаД НАНУ, заслужений діяч науки і техніки, член Національної спілки краєзнавців України.

Ніколаєва Тетяна Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Обметко Оксана Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Пастушенко Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Поляков Владимир Евгеньевич - кандидат істторичних наук, старший викладач Кримського інженерно-педагогічного університету.

Рева Лариса Григорівна - кандидат філологічних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (м. Київ).

Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ.

Рябчикова Фаїна Денисівна - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Савчук Віктор Олексійович - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сердюк Ігор Олександрович — асистент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Сінкевич Євген Григорович - кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Сокульський Арнольд Леонідович - кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Національного заповідника «Хортиця».

Сорока Юрій Михайлович - доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Титова Олена Миколаївна - кандидат історичних наук, Заслужений працівник культури України директор Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Тронько Петро Тимофійович — доктор історичних наук, академік НАНУ, завідувач відділу регіональних проблем Інституту історії України НАНУ, голова Правління Національної спілки краєзнавців.

Федорова Лариса Данилівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, історик, краєзнавець, пам'яткознавець, музеєзнавець.

Черемісін Олександр Вікторович – кандидат історичних наук, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Чухно Володимир Єгорович – краєзнавець, м. Шостка Сумської області

Шабельніков Віктор Ілліч - кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету.

Шаповал Лариса Іванівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Швидько Ганна Кирилівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Щетников Василь Петрович - кандидат історичних наук. доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Національна спілка краєзнавців України
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ “КРАЄЗНАВСТВО”

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1,
вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05,
279-13-88
Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

Головний редактор
Петро Тронько

заступник
головного редактора
Олег Бажан

***

НА ПЕРШІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ:

Фрагмент Монумента на честь воїнів Південно-Західного фронту (урочище Шумейкове Лохвицький район Полтавської області. Вересень 1976 р.) Автори: скульптори народний художник УРСР А. Ю. Білостоцький і заслужений діяч мистецтв УРСР В. П. Винайкін; архітектори Т. Г. Довженко і К. О. Сидоров.

***

Здано в набір 26.05.2011р. Підписано до друку 6.06.2011р.
Формат 60*84/8. Папір офсетний.
ум. друк. арк. 40,44. Наклад 300 пр. Гарнітура шкільна.

Віддруковано ТОВ „Видавництво „Телесик”
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників видавничої продукції
Серія ДК № 503 від 21. 06. 2001 р.

04074, м. к иїв, вул. Новозабарська, 21